

Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye

Oğuz Oyan

Yordam Kitap

Yordam Kitap: 278 • **Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye**
Oğuz Oyan • ISBN 978-605-172-160-6 • *Düzeltme:* Erkan Küçük
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni:* Gönül Göner
Birinci Basım: Ekim 2016
© Oğuz Oyan, 2016 © Yordam Kitap, 2016

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • Faks: 0212 528 19 09
W: www. yordamkitap.com • E: info@yordamkitap. com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: **Yazın Basın Yayın Matbaacılık Turizm Tic.Ltd.Şti.** (Sertifika No: 12028)
İ.O.S.B. Çevre Sanayi Sitesi 8. Blok No: 38-40-42-44
Başakşehir - İstanbul
Tel: 0212 5650122



Feodalizmden Kapitalizme
Osmanlı'dan Türkiye'ye

Oğuz Oyan

İçindekiler

Yazarın Türkçe Çevirİye Önsözü 9

Çeviri Üzerine 17

Kaynakça ve dipnot kullanımı üzerine 18

İthaf 20

Önsöz 21

Giriş Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Hakkında 25

Birinci Bölüm
16. Yüzyıl Ortası Öncesinde
Osmanlı Toplumunda Hâkim Üretim Tarzı Üzerine .. 37

I Giriş: Ön Saptamalar 39

II Osmanlı Tarım Rejiminin Bazı Özellikleri 44

1- Timar Sistemi Üzerine İlk Yaklaşım 44

2- Reayanın Konumu 53

3- Bazı Sorular ve Asya Üretim Tarzı 60

III Osmanlı Toplumunda Sosyal Farklılaşmanın
Tarihsel Biçimi 64

1- Sosyal İlişkilerin Çerçevesi: Üretim İlişkileri 64

2- Sistemin Ekonomik İşleyişinde Devletin Yeri ... 101

3- Miri Sistemin İstisnaları 111

4- Ara Sonuç: "Doğu Despotizmi" ve Osmanlı Devleti 122

IV İşbölümü ve Osmanlı Toplumu:
Tarım-Ticaret-Zanaat Farklılaşması 128
1- Kent-Kır Farklılaşmasının Düzeyi 128
2- Osmanlı Kırsalında ve Kentlerinde Değişim Değeri Üretimi 137
3- Loncaların, Ticaretin Örgütlenmesi ve Devlet Müdahalesi 148

V Birinci Bölümün Sonucu:
Üretim Tarzı Tartışmaları ve Bazı Yaklaşım Öğeleri 156
1- 16. Yüzyıl Ortasından Önceki Dönem:
Durağan mı Yoksa Çok Evrilmiş Ekonomi mi? Çifte Risk 156
2- Tartışmalarda Farklı Konumlanmalar 159
3- Bu Çalışmanın Yaklaşım Öğeleri ve
Osmanlı'nın Evrim Aşaması 163

İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI TARIM REJİMİNİN ÇÖZÜLMESİ VE DÖNÜŞÜMÜ:
KAPİTALİZME EVRİLMENİN YAPISAL SINIRLARI
(16. YÜZYIL SONU-19. YÜZYIL BAŞI) 175

I Toprak Rejiminin Çözülmesi ve Bozucu Etkenler 179
1- Çözülme Sürecine Toplu Bakış 180
2- Merkezi İktidarın Tepkileri 187
3- Hâkim Sınıfların Tepkileri 197
4- Köylü Tepkileri 208

II Sosyal ve Ekonomik Dönüşümlerin Sınırları 212
1- Tımar Sisteminden Çiftliklere: Bir İkame Sorunu 212
2- Sistemin Tıkanması: Ayakbağlarından Kurtulamamak 217
3- Kararsız Kırsal Ekonomi, Düşük Verimlilik,
Yetersiz İşbölümü 229

III Yeni Toplumsal Sınıfların Ortaya Çıkışı ve Dönüşümü 237
1- İltizamdan Âyanlık Düzenine 237
2- Sened-i İttifak: Yeni bir Devir mi,
Eski Devrin Kapanması mı? 246

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DIŞ ETKİLER ALTINDA OSMANLI TARIMINA
KAPİTALİZMİN GİRİŞİ VE SONUÇLARI
(19. YÜZYIL BAŞI-20. YÜZYIL BAŞI) 255

I Batı'ya Ekonomik Bağımlılığın Tarihsel Çerçevesi 259
1- Kapitülasyonlardan 1838 Ticaret Anlaşmasına 259
2- Batılılaşmanın Senede Kavuşması:
Tanzimat Fermanı (1839) 271
3- 19. Yüzyılın İkinci Yarısı:
Bağımlı Ekonomiye Dönüşümün Tamamlanması 273

II Fiilî Mülkiyet Dönüşümünden Arazi Kanunnamesine 293
1- 1858 Arazi Kanunnamesi ve Getirdikleri 293
2- Arazi Kanunnamesinin Bazı Sonuçları ve
Yabancılara Mülkiyet Hakkı 306

III Çiftlik Hareketi, Nüfus Kıtlığı,
Sermaye Yoksunluğu ve Tefecilik 312
1- Çiftliklerin Niteliği 312
2- Nüfus ve Emek Kıtlığı 317
3- Sermaye Yoksunluğu ve Tefecilik 321
4- Ticarileşmenin Artışı ve Ürün Deseninin Çeşitlenmesi 325
5- Anadolu Tarımında Kapitalizmin Gelişmesinin
Bazı Veçheleri 333

IV 19. Yüzyıl Sonlarından 20. Yüzyıl Başlarına:
Ekonomide Tarımın Yeri ve
Kır-Kent Dengesinin Bozulması 339
1- Tarımsal Üretim ve İhracat:
Yeni Bağımlılıkların Şekillenmesi 339
2- Tarımsal Katma Değerde ve
Kır-Kent Dengesinde Değişmeler 345

V Yirminci Yüzyıl Başlarında Tarımın Sosyal Yapısı Üzerine
Bazı Sonuçlar: 1912-13'te Tarımsal "İşletmelerin"
ve Sosyal Sınıfların Dağılımı 362

Sonsöz 370
Kaynakça 377
Sözlükçe .. 393
Dizin 406

Yazarın Türkçe Çeviriye Önsözü



Burada çevirisini sunduğumuz "Türkiye Tarımında Kapitalizmin Gelişmesi" başlıklı doktora tezimizin ilk cildi, tarihçi kökenin ve bakışın dışından gelip tarihi yorumlayan iktisatçı akımının bir parçasıdır. Bu tezin ilk cildinin yazıldığı tarihsel ortam (1975-1977) üretim tarzları üzerine tartışmaların hem Türkiye'de hem dünyada yoğun biçimde sürdüğü bir dönemdir. Sosyal bilimlerin çeşitli alanlarından gelen araştırmacıların çeşitlendirdiği bu tartışmalar, meslekten tarihçilerin Marksist kanadının yoğun ilgisiyle zenginleşmiş, hatta bazı Marksist olmayan tarihçileri dahi içine çekebilmiştir. M. Dobb'un açtığı yoldan, 'feodalizmden kapitalizme geçiş', 'pre-kapitalist toplumlar ve üretim tarzları' etrafında dünyada 1950'lerde başlayan ve 1970'leri de içine alacak biçimde süren tartışmaların da bu sürece katkısı oldukça belirleyici olmuştur.

Bu tartışmalar konunun doğası gereği akademik düzeyde bir yol izler ve fikir açıcı yeni çalışmaları beslerken, Türkiye'de 1960'larda başlayan tartışmalar akademik düzeye taşınmadan önce Kemal Tahir gibi "*sui generis*" bir Osmanlı toplumu iddiasındaki edebiyatçıların edebi olmaktan ziyade ideolojik etkileriyle alevlenmiştir. Hatta Osmanlı toplumunu Asya üretim tarzı (AÜT) üzerinden açıklamaya girişip ilk kez kuramsal bir çerçeve çizen Sencer Divitçioğlu bile, kendisini bu yola Kemal Tahir'in teşvik ettiğini açıkça belirtir.[1] Kuşkusuz Hikmet Kıvılcımlı ve Behice Boran gibi bu tartışmalara daha erkenden girmiş olan si-

1 Ekinci-Güldağ, 2012: 89 vd.

yaset ve bilim insanlarının etkileri de ihmal edilemez. Boran'ın[2] 1962'de *Yön* dergisinin 50. ve 51. sayılarında yayınlanan iki bölümlü makalesinin yol açıcı Marksist yöntem ve tahlilleri izleyen dönemde sürdürülebilmiş olsaydı, muhtemelen 1960'larda AÜT tartışmaları daha farklı bir düzleme taşınabilirdi. Ancak Türkiye'nin bu tartışmalar açısından bir başka özgüllüğü bunu bir bakıma engelledi: 1960'lar ve 1970'lerde sol akımlar "sosyalist devrim" ile "milli demokratik devrim" tartışmaları içine kilitlenirken Osmanlı toplumunun hâkim üretim tarzını bir çıkış noktası olarak almaya eğilimli oldular ve kendi iddialarını güçlendirmek için tartışmayı indirgemeci düzlemlere de çekebildiler.[3]

İdris Küçükömer ve Sencer Divitçioğlu İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ndeki (İÜİF) öğrencilik yıllarımda (1965-69) hocalarım oldu. Hatta 1968-69 yıllarında (o zamanki İÜİF'nin sağladığı olanağı kullanarak lisans 3. sınıftan itibaren sürdürdüğüm) yüksek lisans derslerim/seminerlerim sırasında da hocalarım oldu. 1968-69 diliminde onların Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türkiye siyasi/iktisadi tarihi üzerine ileri sürdükleri iddialı tezlerden -birçok arkadaşım gibi- etkilenmediğimi söylersem yalan olur.[4] Ancak 1970'de Fransa'da başlayan doktora çalışmalarım sırasında, orada çok canlı olarak sürdürülen Asya üretim tarzı (AÜT), feodal toplum ve kapitalizme geçiş tartışmaları üzerine yaptığım okumalar, Fransız

2 Boran:1962. Boran'ın ölümünün hemen sonrasında bu çalışmasını eksene alan bir makalemiz 1987 yılında *Bilim ve Sanat* dergisinde yayımlanmıştı. Bkz. Oyan, 1987. (Veya aynı makalenin yer aldığı kitap için Oyan, 1998).

3 Dolayısıyla, indirgemeciliğe düşmeme titizliği başlangıçtan itibaren bu tezin (ve özgün metne sadık çevirisinin) ana kaygısını oluşturmuştur. Kuşkusuz takdir okuyucunundur.

4 O dönemde Türkiye'de bu konulardaki tartışmalar kuşkusuz İÜİF ile sınırlı değildi. Örneğin, İdris Hoca ile bir master seminer ödevi hazırlarken bana 1968'de bizzat temin ettiği kaynaklar arasında SBF'den Korkut Boratav'ın henüz yayınlanmamış "Devletçilik" çalışmasının çoğaltılmış bir nüshası da bulunmaktaydı. Cumhuriyet dönemi iktisat tarihine ilgi duymamı, düşüncelerime erkenden yön veren bu çalışmaya da borçluydum.

Komünist Partisi'nin (FKP) Marksist İnceleme ve Araştırma Merkezi (CERM) ile FKP'nin süreli yayınları[5] ve Editions Sociales yayınevinin başta Marx olmak üzere geniş bir Marksist literatürü içeren yayınlarıyla beslenen zengin tartışma ortamının katkıları sonucunda –her ne kadar FKP bünyesinde ve yayınlarının yazarları arasında da AÜT taraftarları vardıysa da– AÜT tezlerine karşı erkenden eleştirel bir konuma yönelmeye başladım. Doktora tezimin birinci cildinde AÜT tezinin geçersizliği üzerinden Osmanlı'daki hâkim üretim tarzı tartışmalarına girişmemde Divitçioğlu'nun harekete geçirici önemli bir katkısının olduğunu gene de kabul etmem gerekir.

Aynı şekilde 1971 askerî darbesinin de kalkınma iktisadına ve dolayısıyla ekonomi-politik alanına yönelmemde belirleyici olması gibi; Fransa'ya İstatistik-Ekonometri alanında doktora yapmak üzere 1416 sayılı yasa uyarınca MEB sınavını ve bursunu kazanarak gitmiştim çünkü![6] Aslında Paris-I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi'nde bir *Doctorat d'Etat* kapsamında 1973'te gerçekleştirdiğimiz yüksek lisans (DES) sonrasında "Türkiye Tarımında Kapitalizmin Gelişmesi" başlıklı tez konumuzu seçtiğimizde ilk düşüncemiz Cumhuriyet dönemiyle sınırlı olan tek cilt boyutunda bir tez yazmaktı. Girişte on-on beş sayfada Osmanlı tarihine ikinci el kaynaklardan hızlı bir bakış atan komprime alıntılarla işi geçiştirmek niyetindeydik açıkçası. Ancak konuya daldıkça öğrenme, derinleşme ve tartışma isteğimiz arttı ve başlattığımız "geniş alıntı" metnini bir süre sonra

5 Süreli yayınlar arasında, özellikle, *La Pensée, Recherches Internationales à la Lumière du Marxisme, Nouvelle Critique, Economie et Politique* dergilerini sayabilirim.

6 Sınav, AÜ SBF'de Prof. Dr. Tuncer Bulutay'ın soruları ve değerlendirmeleriyle gerçekleştirilmişti. Doktora alanımı değiştirmemde gördüğüm kolaylık, aslında Paris'teki Kültür Ataşeliği'nin hoşgörüsüyle de bağlantılıdır. Aynı hoşgörünün Fransa'daki Türk Öğrenci Birliği (FTÖB) başkanı olduğum ve 12 Mart askeri rejimine karşı demokratik mücadele içinde olduğumuz dönemde Paris'teki Türkiye Büyükelçiliği (özellikle değerli Büyükelçi Hasan Işık) tarafından da gösterildiğini takdirle anmak isterim.

bütünüyle çöpe attık ve iki ciltlik bir tezin ilk cildini tamamen Osmanlı dönemine ayırdık.[7] Açıkçası 1974-78 döneminde teze ayırdığımız brüt[8] dört buçuk yılın üç buçuk yılını da bu birinci cildin okumalarına ve yazımına (2,5 yıl) harcadık.

Tezimizin mecrasını bulmasını etkileyen bir başka husus, tez yöneticisi olarak seçtiğimiz ve uzmanlık alanı kamu maliyesi olmakla birlikte o sıralarda doktora düzeyinde epistemoloji seminerleri veren Prof. Hubert Brochier'nin, iktisat tarihi ve Osmanlı tarımıyla daha ilgili olması bakımından eski doktora öğrencisi ve Paris-VIII Vincennes Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan Dr. Kostas Vergopoulos'u bizim tezimizi izleyecek asıl danışman olarak belirlemesiydi. Bundan böyle fiilen tek tez danışmanım konumuna gelen Vergopoulos'un S. Amin ile ortak kitapları vardı ve Amin'in AÜT benzeri bir "vergisel üretim tarzı" (VÜT) tezi benim tam da eleştirdiğim alana oturuyordu. Vergopoulos'un o sıralarda Fransa'da Maspéro yayınlarından çıkan ve Osmanlı dönemi ve sonrası Yunanistan'ındaki tarihi çiftlik olayını "çarpık kapitalizm" bağlamında inceleyen kitabı da (1977) benim yaklaşımımla tamamen uyumlu değildi; ama ben bu çalışmayı doğrudan eleştirmedim, yararlanılabilecek bölümlerine gönderme yapmaktan da imtina etmedim, çünkü benim tezim bir bakıma onun yaklaşımının dolaylı bir eleştirisi yerine geçiyordu zaten. Aynı şekilde, konuyu dağıtmamak bakımından tezimde doğrudan VÜT eleştirisine de girmedim ama bunu da zaten dolaylı olarak yapıyordum.[9] Vergopoulos ile buluşmalarımızda görüşlerimizin çatışma halinde olduğu esasen açıkça ortaya çıkıyordu.

7 Daha sonra, bizden birkaç yıl önce doktorasını tamamlayan S. Yerasimos'un da Cumhuriyet dönemiyle başlayıp sonradan Osmanlı'ya kendini kaptırdığını öğrenecektik.

8 "Brüt", çünkü bu süreye 1976 yılında yaptığımız 4 aylık (gelgitlerle 6 aylık) kısa dönem askerlik süresi de dâhildir.

9 VÜT eleştirisini doğrudan yapma fırsatı, 10 yıl sonra Ş. Pamuk'un (1988) Osmanlı'daki hâkim üretim tarzını Amin'in tezlerinden yola çıkarak tanımlamaya çalıştığı kitabı yayınlandığı zaman gerçekleşecekti. (Oyan, 1988)

Bununla birlikte, Vergopoulos'un nesnel bir danışmanlık ilişkisini hakkıyla götürdüğünü ve vardığım sonuçlardan tam değilse bile kullandığım kaynakçanın bolluğundan açıkça etkilendiğini itiraf ettiğini eklemem gerekir.[10]

Tezimizde dolaylı eleştiri konusu yaptığımız bir başka yaklaşım da, S. Yerasimos'un Osmanlı toplumsal oluşumunda AÜT ile "feodal üretim tarzı (FÜT) arasında bitmez tükenmez bir çekişme senaryosu üzerine inşa etmeye çalıştığı tezdir. Bunun üretim tarzları arasında geçiş dönemlerinde üretim ilişkileri temelinde görülebilecek "eklemlenme" ile bir ilişkisi de yoktu.[11] Senaryonun ana kahramanları "yerel aristokrasi" ile "devşirme devlet memurları" idi; yani çekişme ve sentez yalnızca hâkim sınıflar arasındaydı. İnsanların veya belirli hâkim sınıf katmanlarının irade gücüyle üretim tarzlarının kurulup dönüştüğü veya birbirinin yerine geçtiği bu kurgusal dünyada üretim tarzı kavramının nasıl çalışabildiği bize göre bir muamma idi. Bununla birlikte, tıpkı bizim gibi doğrudan tarihçi olmasa da önemli bir kaynak araştırması yapan ve bizim izlediğimiz yolu önemli ölçüde genişleten Yerasimos'un hem doktora tezinin aslından (1973) hem de daha sonraki çevirisinden (1974 ve 1976) oldukça yararlandık ve bunu göndermelerimizle de ortaya koyduk.[12]

10 Tez savunma anlarının sadece iktisat tarihi tezleri bakımından değil küçük köylülüğün evriminin 20. yüzyılın ikinci yarısında temsil ettiği sosyolojik-ekonomik dönüşümün yorumlanması bakımından da canlı bir tartışmayı içerdiğini ve bunun biraz olağandışı bir tez savunma süreci olduğunu eklemem gerekir. (O sıralarda Fransa'da "küçük köylülüğün sonu" -hatta "köylülüğün sonu"- tezleri revaçtaydı. Vergopoulos küçük köylülüğün çok canlı olduğunu ve tarımda asıl çözülenin büyük mülkiyet-büyük işletme olduğunu savunmaktaydı. Ben iki sürecin -parçalanma ve yoğunlaşma- eşanlı olarak çalıştığını savunan bir konumdaydım).

11 Yerasimos (1974, C.1: 349) konumunu şöyle belirliyor: "Ayrı yollardan evrime uğramış iki dünyanın; bir yanda feodal Batı'yla, öte yandan nazari bir modelini vermeye çalıştığımız bir üretim tarzı yani Asya tipi üretim tarzıyla hep iç içe bulunan Doğu dünyasının karşılaşma noktasında yer alan ülke bu iki sistem arasında mücadele sahnesi haline gelir".

12 S. Yerasimos, çok uzun bulunduğu için üç ciltlik daktilo edilmiş tez çalışmasının iki cildini savunmuştu ama bizim tez yazım sürecimiz sırasında bu üç cildin tamamı Gözlem yayınlarından 1974-1976'da çıkmıştı.

Tezin asıl hedefe aldığı ve doğrudan eleştiri konusu yaptığı yaklaşım, Divitçioğlu'nun tezleri ve kuramsal çerçevesi olmuştur. Bu tartışmayı hem metnin ana gövdesinde hem de dipnotlarında sürdürdük. Bunu yaparken, sadece Osmanlı bağlamında kalmayıp AÜT tezlerinin genel çerçevesine de eleştiri yönelttik. Tezin çevirisinin gecikmesi ve Fransızca aslını da Divitçioğlu'na sunmakta gevşek davranmamız nedeniyle, ne yazık ki sağlığında bu tartışmayı kendisiyle yapabilmemiz mümkün olamadı.[13]

Gene İÜİF'de iktisat tarihi dersimizin hocası ve yeri doldurulamaz önemde bir araştırmacı olan iktisat tarihçimiz Ö. L. Barkan[14] ile tez boyunca sürdürdüğümüz ilişki ise iki yönlü olmuştur. Bir yandan bu büyük tarihçimizden çok önemli ölçüde yararlandık; zaten onun katkıları olmaksızın ne bizim tezimiz ne de diğer birçok çalışma (Divitçioğlu ve Yerasimos'unkiler başta gelmek üzere) ortaya çıkamazdı. Öte yandan, Barkan'ın Osmanlı ekonomik ve sosyal oluşumunun gelişmişlik düzeyi bakımından başvurduğu karşılaştırmalar bizim doğrudan eleştirilerimizin hedefinde olmuştur. Barkan, Osmanlı iktisat tarihi çalışmaları bakımından özellikle 1935-56 aralığında inanılmaz derecede verimli bir dönem geçirmiş olmakla birlikte, çalışmalarındaki Batı Avrupa feodalizmi karşılaştırmalarında anakronik kalmaktan kurtulamamıştır. Avrupa Ortaçağ tarihçiliğinin (Pirenne gibi)[15] henüz 1940'larda çoktan aşılmış isimlerinin izinden giden Bar-

13 Tezimiz 1978'den beri Paris kütüphanelerinin raflarında yarı-uykuda kaldığı için, bir süre önce aramızdan ayrılan ne S. Divitçioğlu ne de herhalde S. Yerasimos bu çalışmanın farkına varabildiler. Gecikmeye hayıflanmamızın bir nedeni de budur.

14 Prof. Dr. Ö.L. Barkan İÜİF'de iktisat tarihi kürsüsünün başkanı olarak bizim dönemimizde derslere daha az girmekteydi. Onun yerine Prof. Dr. Lütfü Güçer derslere geldi ama kaynak olarak Barkan'ın *İktisat Tarihi (Ders Notları)*'nı (1962) kullandı.

15 Pirenne'in son kapsamlı eseri 1922'de tamamladığı *Mahomet et Charlemagne* (Pirenne: 1970) özellikle dikkate alınabilir. Mamafih, 1950'de Dobb'a yönelttiği eleştirisinde Sweezy (1977) bile hâlâ Pirenne'in tezlerinden –üstelik onu doğrudan okumadan– yola çıkmaktadır. Divitçioğlu da, Sweezy üzerinden Pirenne'e gönderebiliyor!

kan, Batı Avrupa feodalizmini karanlık ve geri çağlar olarak betimlemekten ve feodalizmin çözülme sürecinde tarih sahnesine çıkan Osmanlı'yı onun çok ilerisinde bir oluşum olarak göstermekten kendini hiç alamamıştır. Barkan, Osmanlı ekonomik ve sosyal oluşumunu gecikmiş bir feodalizm olarak tarif etmektense Avrupa feodal yapılarından daha ilerde görmeye ve sistemin temel üretici unsuru olan raiyeti de "özgür köylü" olarak tanımlamaya gayret sarf etmiş ve serflik ilişkilerinin Osmanlı'da –ortakçı kullar dışında– görülmediğini savunmuştur. Bununla birlikte zaman içinde, hem tartışmaların zorlaması hem de feodalizmi sadece üstyapı kurumlarında merkezî gücün beylerle paylaşılması bağlamında sığ bir tanıma indirgemiş olduğundan, Osmanlı kuruluş dönemi ile klasik dönem sonrasındaki merkezî devletin güç kaybettiği dönemleri feodal olarak tanımlamakta daha esnek davranmaya başlamıştır. Ancak bunu bile, Osmanlı Devleti'nin ekonomik sisteminin doruğunu temsil eden dönemlerin feodal bir yapılanmaya denk gelmediğini daha güçlü bir biçimde vurgulamak adına yapmıştır. Barkan'ın bu görüşleri 1930'lar için belki çok yadırganmayabilirdi; ancak en geç ürünlerinde, örneğin 1970'lerin başlarında *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Timar" makalesinde bile bu yaklaşımını koruyor olması, bizdeki tarihçiliğin hayli ortak bir özelliğini, "biz bize benzerizciliğini"[16] yansıtmaktadır. Ancak diğer meslekten tarihçilerimiz, Barkan gibi FÜT (ve son zamanlarda AÜT) tartışmaları içine bu denli girmemiş oldukları için, bizim eleştirilerimiz de kaçınılmaz olarak Barkan'a yönelmiştir. Bu bizim Barkan'ın çalışmalarının bilimsel güvenilirliğine olan saygımızı kuşkusuz eksiltmemiştir. Tıpkı büyük ölçüde yararlandığımız M. Akdağ'ın eserleri için olduğu gibi.

16 "Osmanlı'nın salt kendine özgü olduğunu", "kendinden başkasına benzemez bir *sui generis* oluşum olduğunu" ileri süren yaklaşımlara "partikülarist" de denilebilir.

*
* *

Tezin savunma tarihi (1978) üzerinden 38 yıl, birinci cildin yazım tarihi üzerinden ise yaklaşık 40 yıl geçti. Konuya ve tartışmaya kitap eleştirileri ve özgün makaleler temelinde tekrar döndüğümüz 1983-88 döneminden bu yana dahi ortalama otuz yıllık bir süre geçti.[17] Bu dönemler boyunca Batı Avrupa feodalizmi ve kapitalizme geçiş sorunsalı üzerinde yeni bir kırılma yaratacak belirleyicilikte yeni tartışmaların uç verdiği söylenemese de, Osmanlı toplumu üzerine çok sayıda ve önemli katkılar yapan çalışmalar ortaya çıktı. 1978'de savunduğumuz tezin özgünlüğünü korumak istediğimizden bu çeviride bu yeni katkıları dikkate alamadık.[18] Ama tezde kullanılan kaynakların büyük bölümünün bugün dahi eskimiş olmadıklarını, bunların halen Osmanlı tarihçiliğinin yeri doldurulamaz/göz ardı edilemez önemdeki temel başvuru kaynakları arasında olduğunu söylersek fazla yanılmış olmayız. Aslında, 2010 yılında tezimizin birinci cildinin çevirisine bizzat girişirken bizi teşvik eden bir diğer nokta da, tezin tartıştığı alanın da tazeliğini koruması, 1960'lar/70'lerde yayınlanan konuyla ilgili kitapların (Divitçioğlu, Yerasimos'un kitapları gibi) sürekli yeni baskılarının yapılıyor olması, ama bu alanda Türkiye'de gene de önemli bir boşluk olmaya devam etmesiydi. Bu boşluğu son olarak, 1988 yılında Şevket Pamuk'un *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914* başlıklı çalışmasında Osmanlı toplumunda hâkim üretim tarzı tartışmasını büyük ölçüde Samir Amin'in yaklaşımına dayandırarak yaptığını gördüğümüzde fark etmiş ve bu yaklaşımı o sırada eleştirmiştik.[19] Pamuk'un kitabının

17 1983-88 döneminde *Bilim ve Sanat*, *Yarın* ve *11. Tez* dergilerinde yer alan eleştiri ve makalelerimizi 1998 yılında *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları* başlığı altında kitaplaştırdık (Oyan:1998).

18 Bu katkıları da göz önüne alabileceğimiz bir *Maliye Tarihi* çalışmasını önümüzdeki süreçte tamamlama sözünü burada vermiş olalım.

19 Pamuk'un (1988) eleştirisi için bkz. Oyan, 1988: 280-301. Aynı makale daha sonra (Oyan 1998) içinde de yer aldı. İktisat tarihi tartışmalarına Meiji-Osmanlı karşılaştırması bağlamında 1998 yılında da dönecektik: Oyan, 1998b.

ilk bölümlerinde yer alan üretim tarzı tartışmaları, bizim hiç katılmadığımız bir yöntem izliyor olsa da, üzerine âdeta ölü toprağı serilmiş bir tartışmayı yeniden canlandırması ve konuya yeniden dikkatimizi çekmesi bakımından önemliydi.

Çeviri Üzerine

1- Çeviri, kendine özgü güçlükleri olan bir etkinlik alanıdır. Ancak bir çeviri sadece metnin zorluğuna bağlı olarak değil, çevirmenin titizlik ve okuyucuya saygı derecesine göre de güçleşebilir veya kolaylaşabilir. Bizim yabancı bir dilde yazdığımız kendi metnimizi Türkçeye çeviriyor olmamız ilk bakışta kolay bir süreç gibi algılanabilir. Bunun pek de böyle olmadığını, insanın kendi metnini çevirmesinin özel zorluklar içerdiğini söyleyelim.[20]

2- İncelemede pek çok Türkçe kaynak kullanıldığı ve bunlardan yapılan alıntılar Fransızcaya çevrilerek teze aktarıldığı için, şimdi bunları Fransızcadan tekrar Türkçeye çevirmemiz doğru bir yöntem olamazdı. Dolayısıyla atıf yaptığımız kaynaklara dönüp alıntıların özgün Türkçe metinlerini tekrar bulup çeviriye aktarmamız gerekiyordu. 40 yıl önce yapılmış bir çalışma söz konusu olduğunda bütün kaynakların toplu olarak elimizin altında bulunması beklenemeyeceği gibi, önemli bir bölümü kütüphane (özellikle Paris'de *Langues Orientales: Doğu Dilleri* Kütüphanesi) çalışmasına dayandığı için yeni bir kaynak toparlama ve kütüphane çalışması işine girmemiz gerekti. İşte bizim bu çeviriyi uzman bir çevirmene emanet etmeyip bizzat üstlenmemizin ana nedenini de bu özellik oluşturdu. Aynı nedenle, çevirinin çok zahmetli olmasına ve uzun bir sürece yayılmasına da neden oldu.

---

20 Özgün tez metninde birinci cilt iki kısım ve beş bölümden oluşurken, bu çeviri metni üç bölümden oluşmaktadır. Ancak bu okuyucuyu yanıltmasın, özgün metnin sadece 20 sayfalık bir bölümü sadeleştirmek amacıyla çeviriye alınmamıştır. Onun dışında bölümlendirmede yapılan yeni düzenleme, metnin içeriğinin daha kolay algılanmasına yöneliktir.

3- Buna rağmen, bu çalışmanın Türkçesinin özgün Fransızca tez çalışmasının hazırlık ve yazım aşamalarından daha uzun bir süreye yayılmasının asıl nedeni, itiraf etmek gerekirse, çeviri güçlüklerinden ziyade çeşitli nedenlerle çeşitli defalar verilen uzun aralardan ve kopuşlardan kaynaklandı. Elinizdeki bu kitabın ilk yarısını ancak Mart 2010-Eylül 2015 arasında tamamlayabilmiştim; ancak diğer yarısını, aktif siyasetçilik yaşamımın bitmiş olmasının da rahatlatıcı etkileriyle, 2015 Ekiminden bugüne kadar daha hızlı tamamlayabildim... Kuşkusuz bunca gecikmenin kusuru tamamen bana aittir.

4- Peki neden sadece birinci cildin çevirisi? Çünkü ikinci cildin yoğunlaştığı 1923-1976 dönemiyle ilgili daha çok yayın yapıldı, daha çok sayısal veri ortaya çıktı ve bizim bıraktığımız 1970'lerin ortalarından bu yana çok fazla şey değişti ve güncelleme yapma gereksinimi büyüdü. (Eğer bir gün bu ikinci cildin de çevirisi gündeme gelecekse, buna artık bizim girişmeyeceğimiz de kesindir!). Birinci ciltte girişilen tartışma ise, özellikle bu cildin birinci bölümündeki üretim tarzı tartışması, zamanın aşınmasına daha az uğramıştır ve bizce halen bu cildin en önemli bölümüdür. O tarihte yazılmış kitaplar hâlâ yeni baskılar yaptığına göre, o dönemin içinden yazılmış bu tezimizle eğer bu tartışmalara bir katkı yapmışsak -kuşkusuz bunun takdiri okuyucunun olacaktır- bunun açığa çıkarılmasının sorumluluğunu taşıdığımızı düşündük.

Kaynakça ve dipnot kullanımı üzerine

1- Tezde kullanılan kaynaklar, kuşkusuz, tezin teslim edildiği tarih olan Haziran 1978 öncesine aittir. Ancak iki nedenle bunun birkaç istisnası oldu. Birinci neden, okuyucuyu daha yeni iki yayından mahrum bırakmamak amacını taşıyordu. Ö. L. Barkan gibi çok önemli bir iktisat tarihçimizin eski ve dağınık makaleleri bizzat Barkan'ın çabalarıyla sıraya konulmuş ve

vefatından sonra Gözlem Yayınları'nın katkılarıyla *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler-1* başlığı altında 1980'de yayımlanmıştır. Bunun arkası gelmemiştir ama bu kadarı da önemliydi. Biz bu kitaba metin içinde göndermede bulunmadık; ama okuyucunun bizim Barkan göndermelerimizin birçoğuna daha kolay ulaşabilmesini sağlamak bakımından bu yayını da kaynakçaya ekledik. (Bu arada, Barkan'ın *İslâm Ansiklopedisi* 12/1 cildi içinde 1979'da yayımlanan "Timar" makalesine biz 1972-73'de yayımlanan fasikülleri üzerinden ulaştığımız için bu tarihlere gönderme yaptık)[21].

Aynı nedenle bir başka istisnayı, K. Marx'ın *Kapital*'i bakımından yaptık. 2012 ve 2015 tarihlerinde önemli bireysel özverilerle tüm ciltleri Almancadan Türkçeye kazandırılmış olan bu esere kaynakçamızda yer vermeyi uygun gördük. Ama göndermeler için özgün metinde kullandığımız Fransızca baskıları ve bunlardan yaptığımız kendi çevirilerimizi tercih ettik.

İkinci neden ise, "Çevirinin Önsöz"ünde 1980'ler ve 1990'larda yazdığımız makalelere ve bunların kitap şeklinde derlemesine göndermede bulunma gereksiniminden doğdu. Aynı şekilde, gene bu Önsöz'de, bir tartışmaya gönderme yapmak adına Ş. Pamuk'un bir kitabına da yer verdik. Ancak hatırlatalım ki bu Önsöz'ün 2016 yılında yazılmış olması, burada yeni kaynak kullanımını meşru da kılmaktadır. (Ancak karışıklığa yol açmamak için 1978 sonrasına ait bu istisnai kaynaklar, "Kaynakça"da parantez içinde gösterilmiştir).

21 Bu fasiküllere ulaşmamızı müteveffa hocamız İ. Küçükömer'e borçluyduk. Bu arada, burada sözü edilen *İslâm Ansiklopedisi*'nin 1940'lardaki İsviçre Leyden Baskısı esas alınarak, "telif, tâdil, ikmâl ve tercüme" suretiyle, MEB kararıyla İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından önce fasiküller halinde Türkiye'de uzun bir süreye yayılarak yayınlandığını belirtelim. *İslâm Ansiklopedisi*'nin tamamı ("Timar" maddesinin yer aldığı 12/1 cildi dahil 1979 yılında 2. baskı olarak İstanbul Milli Eğitim Basımevi tarafından yayınlandı. (Bu eserin, sonradan Diyanet İşleri Başkanlığı'nca çıkarılan İslâm Ansiklopedisi ile bir ilgisi bulunmamaktadır).

2- Ayrıca yıldız (*) ile gösterilen ve (EK) uyarısıyla *italik* olarak verilen dipnotlar tezin çevirisine eklemedir. Bu eklemeler de zaten dipnotlardadır ve çok istisnaidir. Öte yandan tezin ikinci cildinin (birinci ciltte yararlanılmayan) kaynaklarına bu kitabın kaynakçasında yer verilmemiştir.

3- Tez boyunca tartışmalar, ana gövdedeki metin ile dipnotlardaki alt metin düzeyinde olmak üzere iki alanda sürdürülmüştür. Hatta, ana gövdedeki metinde de küçük karakterlerle ana metinden ayrılmış daha ayrıntıda metinler kullanılmıştır. Çeviri çalışması kapsamında ise, okumayı kolaylaştırabilmek amacıyla, uzun dipnotlarda sürdürülen tartışmanın bir bölümü ana metnin içine aktarılmıştır.

İthaf

Tezimizin özgün önsözünde –resmi format nedeniyle– teşekkür bölümüne alamadığım asıl destek kahramanlarım eşim ve iki kızımdı. Kızlarım 1973 ve 1975'te Paris'te doğdular ama benim tezimi doğurabilmem için 1975'te anneleriyle Türkiye'ye geri dönmek zorunda kaldılar; onlardan üç yıla yakın ayrı kaldıktan sonra bu tez tamamlanabildi. Onların ve özellikle eşimin özverisi olmadan bu çalışma gerçekleştirilemezdi. Bu nedenle, şimdi ikisi de ayrı dallarda –tıpta ve sosyal bilimlerde– öğretim üyesi olan sevgili kızlarım Başak ve Ekin'e ve torunlarımız Su ve Demir ile şimdi de küçük Defne'yi büyük bir şefkatle büyüten sevgili eşim Işınsu'ya tezimin bu Türkçe baskısını ithaf ediyorum.

Ankara, Mayıs 2016

Önsöz



Pre-kapitalist bir ekonomik ve toplumsal oluşumdan, kapitalist üretim tarzının son kertede belirleyici olduğu bir ekonomik toplumsal oluşuma geçiş nasıl gerçekleşiyor? İşte somut bir tarihsel toplumda, Osmanlı-Türk toplumu örneğinde, belirli bir yanıt vermeye çalıştığımız ilk sorulardan biri bu. Bu soruyla birlikte birdenbire kendimizi kolektif bir çalışmanın bile kolayca baş edemeyeceği devasa bir araştırma alanının karşısında buluyoruz. Bu nedenle, bu çalışmanın başlığından başlamak üzere bir dizi kısıtlamaya giderek araştırmayı tarımsal yapıların evriminin incelenmesiyle sınırladık. Bu evrim ve ona bağlı kuramsal sorunlar dahi tüm ayrıntılarıyla ele alınamayacağı için başlangıçtan itibaren keskin olduğu kadar keyfi bir seçim yaptık ve dikenli ve tartışmalı bir takım alanları, örneğin feodal toplumun ayrıntılı bir tanımını, (Ricardocu, Marksist ve neo-Marksist) rant kuramını veya bugünkü kapitalist sistemin işleyişinde küçük köylülüğe atfedilen tartışmalı konumu bilinçli olarak bir yana bıraktık. Bu bize, Türkiye'deki tarımsal yapıların tarihsel evrimine ilişkin sorun alanlarının hepsini değilse bile daha geniş bir bölümünü ele alabilmek için zaman ve yer kazandırdı. Kuşkusuz, her şeye karşın, inceleme alanımızın çok geniş kaldığının ve böylesine geniş bir konunun ve incelemeye getirilen sınırlamaların ortaya çıkardığı güçlüklerin ve tehlikenin bilincindeyiz.

Bununla birlikte, bütün bunlar bizim genel bir betimleme sınırları içinde kalmamıza yol açmadı. Eğer betimlemeye başvurulduysa –ki olguları somutlama anlamında buna gerek vardır–

bu gene de eleştirel bir betimleme olmuştur. Zira bu çalışmaya girişmemize yol açan önemli dürtülerden biri, çeşitli ideolojik pozisyonlara göre belirlenen kimi kavrayışların eleştirisini yapabilmekti; bu kavrayışlar ya tarımsal yapıların veya ulusal ekonomik yapıların bugünkü evrim aşamasını azımsamakta, ya da tarihsel gerçeklikleri çarpıtarak (veya onları kendi sınırlı varsayımlarına uydurarak) modern cumhuriyet devletinin biçimi ve mevcut sınıf ittifaklarının siyasi içeriği üzerine kendilerine göre sonuçlar çıkarmaktaydılar.

Bu dürtü, Türkiye'de kapitalizmin gelişme tarihine; kapitalist nitelikte –veya buna yakın– örgütlenme biçimlerinin ilk anlamlı belirmelerinin (tezahürlerinin) kronolojisine; ve Osmanlı toplumunun evrim aşaması üzerindeki tartışmaya duyduğumuz ilginin nedenlerini kısmen açıklayabilir. Seçilen konunun kapsamı bakımından da büyük ölçüde haklılık kazanan bu nedenler, daha genel başka iki kaygıyla da desteklendi: Bir yandan, incelenen konu ve Türk tarımının tarihsel evrimi ve sorunları hakkında bilgisi olmayan bir okuyucu tipini temel almak, diğer yandan ise Fransız yazınında Türkiye iktisat tarihine ilişkin büyük bir boşluk olduğunu tespit etmiş olmak... Türk iktisatçılarının büyük bölümü, Osmanlı toplumunun evrim tarzını karmaşık bulduklarından için Türkiye'de kapitalizmin tarihsel kökenleri üzerine bir tartışmadan kaçınmışlar veya konuya yüzeysel bir biçimde değinmişlerdir; son zamanlarda bu konuya gösterilen ilgi artışı yeni bir olgu sayılabilir. Fransa'da gerçekleştirilen tezler ise, konuyla zorunlu ilgisi olması gerekenler de dâhil olmak üzere, birkaç istisna dışında, Osmanlı tarihsel dönemine küçük dokunuşlar dışında girmemeyi tercih etmişlerdir.

Belirttiğimiz tüm bu kaygılar, iktisadi-tarihsel analize bunca geniş yer ayırmamız kadar bizi bazen incelediğimiz konudan sapmaya götüren nedenleri de açıklar; zira konu dışına çıkışların aslında bir şekilde bu incelemenin göreli bütünlüğünü tamamladığını düşünüyoruz.

*
* *

Bu çalışmanın şimdiki haliyle kimi kusur ve eksiklikleri barındırdığından da söz etmemiz gerekir. İlk önce, bu metnin –okumalar dışında– yalnızca yazımı üç yıl gibi uzun bir süreye yayıldı ve bu sürede birçok değişiklik gördü. Osmanlı toplumuna ayrılan ve iki kısımdan oluşan ilk cilt büyük ölçüde değiştirildi ve genişletildi. İkinci cilde veya onun bütününü kapsayan üçüncü kısma gelince, tarımsal yapıların yakın tarihli evrimine en taze verilerle ışık tutan bu kısım, bizim düşüncemizde, tamamlanmamış sayılır.*

Daha ayrıntılı başka çalışmalara bir temel giriş mahiyetinde de görülebilecek olan bu çalışma, kuşkusuz incelenen alanda her şeyi söylemiş olduğu iddiasında değildir; ama aynı şekilde bu çalışma bizim de bu alandaki son sözümüz değildir.[22]

Nihayet, bu tezi yönetmeyi kabul eden Sayın Profesör Hubert Brochier'ye ve keza dolaysız/dolaylı katkısı için Sayın Kostas Vergopoulos'a şükranlarımızı ifade etmek isteriz. Aynı şekilde, metnin daktilosu ve redaksiyonunda sağladıkları maddi ve entelektüel destekler olmaksızın sonuçlanması mümkün olmayan bu çalışmaya katkılarından dolayı Sayın Leyla Kaçar'a ve Sayın Christine Join-Lambert'e de şükranlarımızı iletmek isteriz.

Paris, Haziran 1978

* EK: *Bu kitabı ilgilendirmediği ve gereksiz karışıklık yaratmak istemediğimiz için tezin özgün önsözünün ikinci cilde ilişkin uyarılarına burada yer vermiyoruz.*

22 Burada Behice Boran'ın *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* kitabının ilk baskısına (1968) yazdığı önsöze gönderme yapılmaktadır. Şöyle diyordu Boran (1968) önsözünde: "Hiçbir kitap, hiçbir konu ve sorun üzerinde son söz değildir, ama bu, benim açımdan, benim için de son sözüm değildir".

GİRİŞ

Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Hakkında



I

Bu çalışmanın ana ekseni, ilk yaklaşımda, Osmanlı'nın prekapitalist sosyoekonomik yapılarının çözülme ve dönüşüm sürecini incelemek ve daha sonra Osmanlı-Türk toplumunun kapitalizme geç evrimini açıklamaya girişmek olduğuna göre, şematik bir yaklaşım çerçevesinde dahi olsa, kapitalizme geçişin bazı biçimlerinin önemli çizgilerini irdelemek zorunlu olmaktadır.

Batı Avrupa'nın somut toplumsal formasyonlarının (oluşumlarının) özgül evrim tiplerini Avrupa-merkezci bir bakış açısıyla evrenselleştirmek gibi bir iddiayı asla taşımadan, ama gene de esas olarak Avrupa coğrafi alanında kalındığında, feodalizmden kapitalizme geçiş meselesi, "feodal üretim tarzı"nın hâkim olduğu çeşitli toplumsal oluşumların ekonomik temellerinin ve üstyapı kertelerinin az veya çok radikal bir başkalaşımına, şu veya bu ölçüde devrimci dönüşümüne atfen tanımlanır. Öte yandan, eğer geçiş sorunsalı çok sayıda anlaşmazlığa yol açtıysa ve halen de geniş bir tartışmayı canlı tutuyorsa, bu nedensiz değildir; çünkü geçiş süreci Avrupa toplumlarında bile –hatta bazen çok derin bölgesel farklılıklarla– tek biçimli olmaktan çok uzaktır.

Marx'ın esas olarak İngiltere'nin kapitalist gelişmede izlediği yolu incelediğini[23], bunun da yeni üretim tarzının (özellikle de rant meselesinin) ortaya çıkışının ve iç mekanizmasının sistematik olarak kuramsallaştırılmasına en elverişli yolu sunduğunu biliyoruz. Toprak rantı feodal sistemin temelinde olduğu için, kapitalizmin tedricen feodalizmin yerini alışı tarımsal yapılarda yavaş ama derin bir değişime yol açmıştı.

İngiliz yolu söz konusu olduğunda şu saptamalar dikkate değer: "17. yüzyıldaki İngiliz Devrimleri sonrasında kırsal alanda üç sınıfın teşekkül ettiği görülür: *-kapitalistler* ki bununla feodal rantı kapitalist ranta dönüştüren çiftçileri anlayabiliriz; *-tarım işçileri,* ki bunlar kapsamlı bir biçimde mülksüzleştirilen köylülükten doğmuştur; *-toprak sahipleri sınıfı*, ki bunlar İngiliz Devrimine özgü bir biçimde feodal toprak sahipliğinden yeni tür bir toprak sahipliğine dönüşenler ile burjuvazi arasındaki tarihsel bir uzlaşmadan doğmuştur. Bu sınıfların oluşumu bir günden diğerine gerçekleşmedi; tam tersine, İngiliz köylülüğünün kitlesel mülksüzleştirilmesinin, mülkiyetin toprak sahiplerinin elinde yoğunlaşmasının ve çiftçilerce kapitalist üretim tarzının geliştirilmesinin önünü açan 17. yüzyıl devrimlerinden itibaren uzun bir döneme ihtiyaç duydu."[24]

Kapitalizmin Eski Rejim aleyhine her ilerleyişini "devrimci" olarak kabul eden Marx, özellikle ilksel (ilkel) sermaye birikiminin temelini oluşturan küçük üreticilerin mülksüzleştirilmesi üzerinde durdu: "İlksel sermaye birikimi tarihinde, oluşum halindeki kapitalist sınıfın ilerlemesinde kaldıraç rolünü oynayan

23 Bunu yaparken Marx'ın İngiliz örneğine "tek yol" rolünü vermediği de açıktır. Şöyle diyor: "Feodal üretim tarzından kapitalizme geçiş iki biçimde gerçekleşiyor. Üretici, Ortaçağın doğal tarımsal ekonomisine ve kent sanayiinin korporatif zanaatkârlığına zıt bir biçimde tüccar ve kapitalist oluyor. İşte gerçek anlamda devrimci yol budur. Veyahut tüccar doğrudan doğruya üretime el koyuyor. Bu ikinci yol tarihte bir geçiş rolü oynamış olsa da, eski üretim tarzını kendine temel aldığı için aslında onu kökünden değiştiremiyor": Marx, 1969, K.3, C.1: 342

24 Gauthier, 1976: 38-39.

bütün devrimler, özellikle de büyük kitleleri üretim araçlarından ve geleneksel varlık koşullarından zorla koparark onları ansızın emek pazarına sürenler, tarihte çığır açarlar."[25] Bu ünlü cümle şöyle devam ediyor: "Ama tüm bu evrimin temeli, çiftçilerin topraksızlaştırılmasıdır. Bu şimdiye kadar sadece İngiltere'de köklü bir biçimde tamamlanabildi: bu nedenle bu ülke bizim sunumumuzda zorunlu olarak baş rolde olacaktır. Ama Batı Avrupa'nın bütün diğer ülkeleri de, ortamına göre farklı yerel renklere bürünse veya daha dar bir kalıba sıkışsa veya daha az belirgin bir karaktere sahip olsa veya farklı diziliş sıralarını izlese de aynı hareketin yolunu izlerler".

Kapitalizme geçişteki "İngiliz yolu", Avrupa'nın diğer toplumsal formasyonlarında tam yansımasını bulan bir örnek olamadı. Bununla birlikte kimi somut devlet örnekleri, tarihsel-ekonomik araştırmalarda çözümleme aracı olarak kullanılabilecek türden özgül ve karakteristik biçimler sundular. Fransa ve Prusya'daki evrimler buna örnek alınabilir. A. Soboul'a göre[26],

"Fransız yolu (Lenin'e göre "burjuva-köylü" yolu), geçiş sürecinin birinci türünü yansıtır: Bu eşsiz devrimci yolla, üç yıla yakın bitmez tükenmez ayaklanmalarla köylü kitleler feodalitenin tümden yıkımını *aşağıdan* dayatmışlardır."

"Prusya yolu (Lenin'e göre "burjuva-toprak ağası" yolu) bu sürecin ikinci türünü yansıtır: Bu, toprak aristokrasisi ve onun hizmetindeki devletin, *yukarıdan* bahşettikleri bir reformla belirledikleri uzlaşma yoludur; yeni toplumda eski üretim tarzının ve geleneksel üretim ilişkilerinin önemli kalıntıları varlığını sürdürür. Elbette toplumun kapitalist dönüşümü yavaş yavaş ilerledikçe bu kalıntılar da değişime uğramışlardır. Kapitalist rejim

25 Marx, 1950, K.1, C.3: 156. *(EK: Bizim burada Kapital'in Fransızca yayınından (ki ilk kitabın Fransızcasını Marx'ın bizzat gözden geçirdiği malumdur) yaptığımız çeviriler ile Yordam Kitap'ın Mehmet Selik ve Nail Satlıgan imzalı Kapital çevirisi (örneğin bu son çeviri için Marx, 2012, C. 1, 3. basım: 688-689) arasında anlam farkı olmasa da bazı farklar görülmektedir ki bunu olağan karşılamak gerekir.)*

26 A. Soboul, 1976: 339.

altında feodal kalıntılar ne denli güçlü kalmış olurlarsa olsunlar, feodal üretim ilişkileri esaslı dönüşümlerden geçmişlerdir".[27]

A. Soboul'un köylü ve büyük çiftçi yolları arasında yaptığı ayırım ilk bakışta geçiş sorununun ve burjuva devriminin sosyo-politik niteliğine dayanıyor görünür. Yazar, diğer birçokları gibi, *Kapital*'in ünlü bir pasajını (üçüncü kitap, birinci cilt, 20. bölüm) zikrederek, geçiş olgusunun gerek üreticinin (devrimci yol) gerekse tüccarın (evrimci yol) kapitaliste dönüşümüyle tanımlanan ekonomik düzeyine vurgu yapmayı ihmal etmese de[28], geçişin sosyo-politik veçhesi üzerinde daha fazla durduğu için eleştirilere konu olmuştur.[29]

Bu sorun üzerindeki tartışma henüz kapanmış sayılmaz; çünkü, bir kere çok farklı ideolojik konumları ilgilendiriyor ve ikincisi, daha güçlü bir neden olarak, geçiş sorunu sadece donmuş tarihsel düzeyiyle sınırlı kalmayıp bugünün devlet biçimleri ve kurumları üzerine yapılan analizlerde dahi az çok önemini koruyor.[30]

Sonuçta dikkate alınabilir üç "geçiş yolu/modeli" vardır denilebilir: İngiliz yolu (klasik yol); köylü yolu (Fransız veya Amerikan yolu)[31]; ve burjuva-toprak ağası yolu (Prusya yolu

27 Yazar, "Fransız yolu ile Prusya yolu arasında ikisini de kısmen içeren bir üçüncü yol olup olmadığını" da sorgularken Rusya'ya gönderme yapıyor. Lenin de Prusya yolu ile Amerikan yolu ayırımını yapmaktaydı. Prusya yolunun oynadığı hâkim rolün altını çizerken, "Bu birinci durumda evrimin asıl içeriği, feodallerin, toprak ağalarının, junkerlerin toprakları üzerinde serfliğin bağımlılığa ve kapitalist işletmeye dönüşümüdür. İkinci durumda (*Amerikan yolunda, OO*), ataerkil köylünün burjuva çiftçiye dönüşümüdür. Rusya'nın ekonomik tarihi her durumda bu iki evrim biçimini de ortaya çıkarıyordu" demektedir: Lénine, 1973, C. 13: 252.

28 Birçok başvuru kaynağı arasından bkz. Soboul, 1974: 91-92; Soboul, 1970: 3 vd.; Dobb, 1971. Dobb, bu çalışmasını izleyen tartışmalar içinde (Dobb-Sweezy, 1977) *Kapital*'in ünlü pasajını tekrar zikrediyor.

29 Örneğin Grenon ve Robin'in ortak makalesine (1976: 5-30) bakılabilir.

30 Poulantzas, 1975, C.1 son bölüm.

31 Eğilimsel evrim bakımından yakınlaşan Fransız ve Amerikan yolları arasındaki bu yakınlığın kurulması Lenin tarafından belirtilmişti. 18. yüzyıldaki Fransız ve Amerikan devrimlerinin yakın tarihli bir karşılaştırmalı incelemesi için bkz. Foursenko, 1976, C.3: 134-148.

veya junkerler). Bazıları bu üç tipolojik yolu dikkate almaktalar.[32] Soboul ve Dobb gibi bazı tarihçiler ise, Marx'a atıfla, devrimci (birinci yol) ve evrimci (ikinci yol, uzlaşma yolu) olmak üzere sadece iki "yol"u kabul ediyorlar. Tek bir yol kuramının (İngiltere'nin tanıdığı ve kısmen Hollanda'da da görülen yolun) geçerli olduğunu savunanlar da vardır.[33] Bize gelince, bu kısıtlı tipoloji tanımı çerçevesinde, kapitalizme geçişin üç mümkün yolunu da benimsemekle birlikte, basitlik sağlamak amacıyla daha büyük sıklıkla iki geçiş yoluna atıfta bulunmayı yeğleyeceğiz. Ancak, Grenon ve Robin'in yaptığı gibi bu iki yolun, hatta Rey'in[34] iddiasında olduğu gibi iki üretim tarzının (feodal ve kapitalist) –bunlar birbirine eklemlenmiş veya sadece yana yana gelmiş olsalar da– geçici olarak birlikte var olabildiğini kabul edeceğiz.

Grenon ve Robin'e göre, "birinci veya ikinci yol olsun, bunların her ikisi de genel şemalardır, tipik formların 'ideal ortalamaları'dır ki bunların tanımlandıkları biçimde somut toplumsal formasyonlarda gerçekleşmelerini beklemek yararsız olacaktır. Bu nedenle Dobb, sanayi sermayesinin ortaya çıkışı konusuna ayırdığı bölümde, İngiliz örneğini iki 'yol'u da tanıyan bir yol olarak çözümler"[35]. O halde bu tipolojiye adını veren ülke örneklerinde bile 'saf bir yol'un varlığı öngörülemez. Bununla birlikte, bu bizi böyle bir tipolojinin yöntemsel düzlemde sunduğu önemi yadsımaya götürmez; sadece karmaşık bir sürecin varlığını kabul etmeye zorlar.

32 Diğerleri yanında bkz. Hoell, 1974: 11-20.

33 Gauthier'nin (ibid.) kaynakçasına bakılabilir.

34 Rey, 1976.

35 Grenon ve Robin, 1976: 17. Bu yazarlar, tarihçi A.Soboul'un tezlerinin aksi kutbuna yerleşerek, Fransa'da "kırlarda feodalizmden kapitalizme geçişin ikinci yoldan da ilerlediğini" kabul ederler.

II

Feodalitenin evriminin ana evrelerini gene Avrupa (daha çok da Fransa) tarihsel örneğinde genel çizgileriyle izlemeye çalışarak, şimdiye kadar soyut planda irdelediğimiz geçiş tipolojileri konusunda daha net bir fikre ulaşabiliriz.

Hobsbawm'a[36] göre, "10. yüzyıldan önce bir feodal ekonominin tedricen yerleşmesi dönemini 1000 yılından 14. yüzyılın başına kadar hızlı ve yaygın bir ekonomik gelişme dönemi izledi ki bu dönem feodalizmin doruğunu oluşturuyordu. Batının feodal ekonomisi bu dönemde nüfus, tarımsal ve artizanal üretim ile ticaretteki atılım yanında kentlerin yeniden doğuşu, büyük bir kültürel patlama ve Müslümanlara karşı 'haçlı seferleri, dışa göç, yabancı diyarlarda kolonizasyon ve ticari merkezler oluşturulması biçiminde de kayda değer bir genişleme gösterdi."

Genel olarak, feodal toplumda işbölümünün ve toplumsal örgütlenmenin 12 ve 13. yüzyıllarda belirli bir dengeye geldiği yükseliş döneminde, köylülerin angaryaya karşı çetin mücadelesinin de bir sonucu olarak *emek-rant* ürün-ranta (12. yüzyıl) ve daha sonra *para-ranta* (13. yüzyıl) dönüşmeye başladı.[37] Ama tarımsal ürünlerin fiyatlarının artışı, ürün-rantın para-ranta dönüşümünü de sık sık aksatacaktır. M. Dobb da bu geri dönüşlere dikkat çekerek, "emek-rantın (para ranta dönüşerek) gerilemesi ile bizzat feodalizmin gerilemesini birbirine karıştırmak, feodalizmin yorumunda ve kronolojisinde yapılan yaygın bir hatadır" haklı uyarısını yapmaktadır.[38]

14 ve 15. yüzyıllar feodal toplumun "genel kriz" dönemi olarak kabul edilebilir. "14. yüzyılda, nüfusun ulaştığı düze-

36 Hobsbawm, 1977: 10.

37 Parain, 1974b: 27-29.

38 Dobb, 1977b, C.2: 15.

yi koruyabilmek için tarımsal teknikler ve kırsal örgütlenme alanında önemli yenilikler gerekiyordu; ama gittikçe daha sınırlı duruma gelen bir marjinal verimlilik uğruna köylü nüfusun sömürüsüne devam etmek, ileri doğru yeni bir adıma izin vermiyordu; o zaman da ortaya "genel kriz" durumu yani beslenme felaketleri, savaşlar, sosyal ve politik krizler, hatta tinsel ve dinsel krizler çıkmakta gecikmiyordu.[39] Bununla birlikte feodalizmin bu genel krizinin ikinci yüzyılı, üretici güçlerin düzeyini önemli ölçüde yükseltecek buluş ve yeniliklere de sahne olacaktır. Öyle ki, "15. yüzyıldaki yeniliklerin sayısı 18. yüzyıldakinden daha fazla olacaktır".[40]

Dolayısıyla bu krizler aynı zamanda keskin çıkışlar yani dönemsel özellikler de taşıdı. Bu arada, *kentsel krizler* ile *kırsal krizler*in neden ve sonuçları tamamen farklı oldu. Özellikle birinciler önemli dönüşümlerle sonuçlandı. Yeni doğan ticari ve sınai (artizanal) burjuvazinin 14. yüzyıldan itibaren kent meclislerine (états généraux) kabul edilmeleri bu dönüşümün önemli işaretlerindendir.[41]

***

Bu şema ancak dışsal uyarıcılar dâhil edildiğinde tamamlanmış sayılabilir; özellikle de feodalizmin kriz yüzyıllarından sonra gelen ticari kapitalizmin (merkantilizmin) geliştiği yüzyıllara geçişi açıklayabilmek için. Gerçekten de, feodal toplumda yaşanan "bu içsel basınç, 15. yüzyılın son yıllarından itibaren, deniz-aşırı ve kolonyal genişlemenin zerk ettiği dışsal zenginlikle desteklenecektir".[42] Basit yağmalarla başlayan kolonyal sömürü, 16. yüzyıl boyunca Amerika'dan sürekli yağacak kıymetli ma-

39 Vilar, 1974b: 51.

40 Vilar,1974a: 38. Bu konuda ayrıca bkz. Fourquin, 1971: 347.

41 Soboul, 1970: 5.

42 Vilar, 1974a: 39.

den (özellikle gümüş) akışıyla birlikte çok daha önemli sonuçlar doğuracaktır. Bunun sonucu olarak Avrupa'da görülecek fiyat artışları ilksel sermaye birikiminin önemli sayfalarından birini oluşturacaktır çünkü Avrupa'da reel ücretler bu nedenle önemli ölçüde gerileyecektir.[43]

Öte yandan, 15. yüzyıl sonunda ve özellikle 16. yüzyılda paranın sert bir biçimde değer yitirmesinin (devalüasyonunun) etkisiyle feodal sınıf üyeleri de önemli mali sıkıntılar çekmeye başlayacak ve bunların bir bölümü, malikânelerini, fiyat artışlarının da etkisiyle palazlanan ticaret burjuvazisine bırakmaya başlayacaktır.[44] Bununla birlikte, sıradan kırsal senyörlerin bazıları da, piyasanın yeni ihtiyaçlarına uyum göstererek ticari kapitalizmin oluşum sürecine adım adım dâhil olacaklardır; bunun anlamı, satın almalarla, tefecilikle, küçük mülkiyetlere ve komünal topraklara el koymalarla bunların "büyük topraklı işletmeler" oluşturmalarıdır[45]. Tüm bunlar eski üretim ilişkilerinin tasfiyesini ve yeni ilişkilerin kurulmasını gerektiriyordu. 14 ve 15. yüzyılların krizinden başlayan eski ilişkilerin tasfiyesi süreci böylece yüzyıllara yayılırken, feodal yapılarda derin dönüşümlere yol açacak bu süreç sonuçta burjuva devrimleriyle pekişecektir.

Bununla birlikte bu süreçler her yerde doğrusal ve tek biçimli olarak evrilmedi. Burada, farklı bölge veya ülkelerin feodal toplumsal yapılarında ortaya çıkan çeşitli dönüşüm türlerini birbirinden ayırt etmek gerekir. Tarımsal krizler (ki bunlara sıklıkla köylü ayaklanmaları eşlik etti), ticaretin yoğun bir biçimde yaygınlaşması ve özellikle fiyat artışlarının etkileriyle

43 Vilar, ibid: 41-42 ve Marx, 1970b: 60-61.

44 Rosier, 1968: 54-55. B. Rosier bu sayfalarda Marc Bloch'tan da şu alıntıyı yapıyor: "Fransa'nın sosyal tarihinde ve özellikle kırsal tarihinde hiçbir olay, sosyal konumlarını bu kadar ani bir biçimde tahkim eden burjuvazinin bu (iç) fütuhatı kadar belirleyici olmamıştır".

45 ibidem.

16. yüzyıldan itibaren yeni bir dünya pazarının gelişmesi, farklı etkilere yol açtı. Tüm Avrupa coğrafyası pazarların genişlemesi sürecinin etkilerini istisnasız yaşamasına rağmen, bu etkiler ülkelere/bölgelere göre birbirine zıt yapısal dönüşümlere yol açtı. P. Vilar'a göre, "merkantilist toplumun henüz o zamandan itibaren ulus devletler biçiminde örgütlendiği ülkelerde, yapısal dönüşümler iki başlık altında toplanabilir:

- Yapıların ilerleme yönünde değişikliğe uğradığı bölgeler: İspanya, İngiltere, Fransa, vs.
- Almanya ve Doğu Avrupa'da olduğu gibi, köylü yenilgisine feodal yükselişin eşlik ettiği bölgeler."[46]

"Elbe nehrinin doğusunda ortaya çıkan dönüşümler tamamen başka bir türdendi: Feodal üretim tarzı sürmekteydi ama bir yeniliğe de tanık olunuyordu; burada küçük üreticilerin emek-rant biçiminde sağılmasına dayalı kitlesel ve sistematik sömürüsünün genişlemesi söz konusuydu".[47]

16. yüzyıldan itibaren Orta ve Doğu Avrupa'da (Doğu Prusya ve Polonya'dan Romanya ve Rusya'ya kadar) feodal çizgilerin daha da vurgulanması –ve birçok yerde derinleşerek 19. yüzyıl başına kadar devam etmesi–, Batı Avrupa bölgelerindeki evrimle açık olarak çelişecektir. Feodal toplumsal yapılarda olduğu kadar siyasi üstyapılarda da kendini gösteren bu ayrıksı süreç, on yıllardır çok sayıda araştırmaya konu olacaktır; sürdürülen canlı tartışmalarda bu süreç "gecikmiş feodalite" veya "*ikinci serflik*" kavramlarıyla tanımlanmaya başlanacaktır.[48]

46 Vilar, 1974b: 52.

47 Casanova ve Parain, 1970: 4; keza, Amin, 1974: 40. (Emek-rant sömürüsü bakımından benzerliği kurulabilecek olan ABD'deki 18-19. yüzyılların köleci düzeni, kuşkusuz ikinci serflik kavramıyla açıklanamaz).

48 *Recherches Internationales* dergisinin *Le Deuxième Servage en Europe Centrale et Orientale* başlığı altında derlenen 63-64. sayısındaki (1970) makaleler, bu tartışmaların ulaştığı düzeyi göstermesi bakımından önemli bir kaynaktır. Aynı konuda bkz. Hincker, 1974: 61; Casanova ve Parain, 1970; Soboul, 1974a: 3-40.

Bu bizi yeni bir bütünsel sorun alanına taşır: "Birincisi, feodal üretim tarzının eşitsiz gelişimine ve bu tarzın 15. ve 16. yüzyıllarda Avrupa'da beliren yeni koşullara farklı uyum süreçlerine götürür; ikincisi, daha önceden oluşmuş bir tarihsel zemin üzerinde kapitalizme geçişin de -ülke nüansları bir yana- bir yandan Batı Avrupa diğer yandan Orta ve Doğu Avrupa'ya göre şekillenen farklı yolları olduğunu gösterir".[49] Gerçekten de, daha sonra kapitalizme geçişin hâkim eğilim durumuna geldiği zamanlarda, Orta ve Doğu Avrupa'da bu geçiş eski feodal sistemin temel çizgilerini koruyan yavaş bir evrim izleyecektir. Bu "uzlaşma yolu"[50], "kapitalist gelişmenin Prusya yolu"[51] olarak adlandırılacak ve eski ekonomik ve toplumsal sistemi tamamen çökertecek bir burjuva devriminin yokluğunda, angaryanın ana çizgileri ile kapitalist sistemi buluşturacaktır.[52]

Batı Avrupa düzleminde dahi ticari kapitalizmin eşitsiz gelişimi nedeniyle farklı evrimler ortaya çıkacaktır: "Fiyatların çok yükseldiği ülkeler rekabet nedeniyle elenecektir; bu, gümüş akımının borç ve rant piramidine dönüştüğü İspanya'nın durumudur; bu borç ve rant yığılması ekonomiyi öylesine parazitleştirecektir ki İspanyol ekonomisi çökecek ve çıkış noktasını oluşturduğu kapitalist süreçten elenecektir."[53] Daha sonra bu ülke kendi içine kapanacak ve "Prusya yolu"nda olduğu gibi yavaş bir evrim yolu izleyecektir.[54] İtalya dahi -genel çizgileriyle- yavaş bir evrim izlemeye zorlanacak, bu evrim "feodal tarım ekonomisi ile kapitalist tarım ekonomisi arasında bir geçiş formunda gerçekleşecektir".[55] Feodalitenin kalıntıları bu ülkede bir "eko-

49 Casanova ve Parain, ibid: 1.

50 Marx, 1950, K.1, C.3: 156 ve 342-344; Soboul, 1970: 3 ve 30.

51 Lénine, 1973, C.13: 252 ve 289.

52 Lénine, 1974: 201.

53 Vilar, 1974a: 44.

54 Hoell, 1974: 13.

55 Parain, 1974b: 32.

nomik durgunluk etkeni" olacak olan *ortakçılık* biçimi altında uzun süre korunacaktır.[56]

Osmanlı toplumunda yapısal dönüşümlerin bambaşka bir sosyal ve ekonomik bağlamda (ve geniş ölçekli İmparatorlukta bölgelere göre de hayli farklı özelliklerde) ortaya çıktığı açıktır. 16. yüzyıldan sonra bu yapının feodal karakterinin bazı dış etkilerle daha da vurgulandığı iddia edilebilirse de, Osmanlı'daki gelişmeleri Doğu Avrupa'daki evrimle kesin bir koşutluk içine taşımaktan kaçınmak gerekir. Bu tespit Türk hâkimiyeti altındaki Balkanlar Avrupası için de geçerlidir. Nitekim, Casanova ve Parain[57] de, Ö. L. Barkan[58]'a dayanarak şu saptamayı yapıyorlar: "Avrupa'nın Türk yönetimine tabi Balkanlar gibi başka alanları Batı Avrupa'ya kıyasla olduğu kadar Doğu'nun 'ikinci serfliğine' kıyasla da özgün evrim süreçleri yaşadılar". Ama bu yeni serflik ilişkisinin Osmanlı toplumsal yapıları üzerinde hiçbir yansıması olmadığı anlamına gelmemelidir.[59] Nitekim, Osmanlı'nın Kuzey Balkanlar'daki 16. yüzyıldaki fetih zamanlarında bulduğu feodal ilişkiler, kısmen ikinci serflik baskısı altında bulunuyordu ve bu nedenle ürün ve para ranta ağırlık veren Osmanlı artık-sağma düzeneği bağımlı köylüler tarafından yeğlenebiliyordu. Bu nedenle etkilerin çift yönlü olması gerekir.

Bununla birlikte Osmanlı'nın pre-kapitalist yapıları Batı Avrupa'da ortaya çıkan ve çıkacak büyük altüst oluşlara uyum sağlayamayacaktır. Osmanlı toplumunda kapitalizmin kurucu

56 Vilar, 1974b: 53; Parain, ibid: 33 ve Marx, 1950, K.1, C.3: 186. Ünlü İtalyan yönetmen B. Bertolucci, "1900: Novecento" başlıklı altı saatlik iki bölümlü destansı filminde, Güney İtalya'da bir büyük toprak sahibinin *çiftliğinde* 20. yüzyılın hemen öncesinden başlattığı tarihsel-sosyal gerçeklik hikayesini İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar götürürken, bu *çiftlikte topraksız tarım işçilerinin* 20. yüzyıl başlarında çoluk-çocuk barındıkları hangar şeklindeki yatakhanelerinin geceleri nasıl hâlâ üstlerine kilitlendiğini gösterirken, izleyiciye Ortaçağ feodal kalıntılarının bölgedeki direngenliğini de hissettirmektedir.

57 1970: 3.

58 1939-1941, C.1, S.1, 2 ve 4.

59 Nitekim, Divitçioğlu (1971: 105-106) da, ilerde göreceğimiz ortakçı kulları bağlamında bunu kabul eder.

unsurlarının ortaya çıkışını engelleyen etkenleri tam bir bütünlük içinde kavrayabilmek için çözümleme alanımızı kuşkusuz doğrudan doğruya Osmanlı ekonomik ve toplumsal sistemine taşımalıyız. Osmanlı tarım rejiminin evrimini kısaca gözden geçirince, bu tarımsal yapıların daha sonra kapitalizme doğru arızalı evrimini belirleyecek blokaj unsurlarını kolayca ayırt etme imkânı bulunabilecektir.[60]

60 Basitleştirilmesi çok güç karmaşık bir yumak oluşturan Avrupa feodalitesi meselesine burada sadece küçük bir dokunuşta bulunduğumuz açıktır. Çok karmaşık ekonomik, sosyal ve tarihsel süreçleri çok fazla şematize ettiğimizden dolayı kusurumuza bakılmasın; başka türlü bu kadar özet bir biçimde tüm bu tarihsel süreçleri kucaklamanın ve onları anlamlı bir düzene sokmanın olanaksız olacağını itiraf etmeliyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

16. YÜZYIL ORTASI ÖNCESİNDE OSMANLI TOPLUMUNDA HÂKİM ÜRETİM TARZI ÜZERİNE



I

Giriş: Ön Saptamalar



Bir toplumsal formasyonun sosyal yapısını çözümlemek, her şeyden önce bu toplumsal yapının oluşum tarihini çözümlemek demektir; aksi taktirde onu tüm karmaşıklığı içinde açıklamak iddiasında bulunulamaz. Bugün, yöntemsel açıdan, belirli bir sosyal formasyona toplumsal sınıfların tüm tarihsel hareketliliği içinden geçerek vücut veren sosyal, ekonomik ve politik düzeylerin içsel etkileşimlerini kavrayabilmek gerekliliği üzerinde ısrar etmek neredeyse yersiz duruma gelmiş olsa bile, bu 'besbellilik', kaygılarımızın esasını teşkil eden bütün ön açıklamalardan feragat etmemiz için bize yeterli görünmemektedir.

Bu bağlamda *bir ilk saptama* yapalım: Bugünkü Türk toplumu doğrudan doğruya Osmanlı toplumundan neşet etmiştir ve kurucu unsurları da, Osmanlı toplumunun özgün sosyal örgütlenme sisteminin çözülmesine kadar giden görece yakın bir dönemden itibaren tedrici olarak oluşmuştur. O halde bugünkü sosyal yapının oluşum tarihi, esas itibariyle, bu çözülmeden itibaren oluşan sosyal sınıfların birbirlerine ve diğer sosyal katmanlara görece evriminin –bunların uluslararası ortamla temas ve ilişkileri ihmal edilmeksizin– çözümlenmesiyle kavranabilir.

Ama madem ki bu çözülme tedrici ve evrimsel bir şekilde ve önceki sistemde var olan unsurlar temelinde gerçekleşmektedir,

o zaman kısa ve şematik olarak da olsa, 16. yüzyıl ortasından önce belirli bir bütünsellik ve özellik gösteren bu tarihi toplumsal formasyon üzerinde durmamız gerekecektir.

Osmanlı tarihsel alanının bütününü göz önüne almanın bir zorunluluğu olarak da bir dönemlendirmeye gitmemiz gerekecektir. Üretim tarzı tartışmalarının Osmanlının 14-16. yüzyılları çerçevesinde yapılması tarihsel koşulların bir zorunluluğudur. İkili bir dönemlendirmede, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 15. yüzyıl ortasına (İstanbul'un alınışına) kadar giden kuruluş dönemi ile 15. yüzyıl ortasından 16. yüzyıl ortalarına (hatta tarihçi ve sosyal bilimcilerin daha çok tercih ettiği gibi bu yüzyılın üçüncü çeyreği sonuna kadar) giden "klasik" denilebilecek dönemi birbirinden ayırt edebiliriz. Ancak buradaki tartışmada esas aldığımız S. Divitçioğlu[1], üretim tarzı ve AÜT tartışmasını "saf ve ahenkli bir ekonomik sistemi yansıtmaya uygun" dönem olarak kabul ettiği 14. ve 15. yüzyıllar bakımından sürdürmektedir. Bu yüzyıllar bakımından Divitçioğlu'nun "saf ve ahenkli" nitelendirmelerinin geçerli olmadığını düşünmemize karşın, Divitçioğlu ile tartışmanın gerektirdiği durumlarda bu yüzyıllar itibariyle de bazı değerlendirmeler yapılacaktır. Ancak şurası bir gerçektir ki, beylik evresini aşmış bir Osmanlı Devleti'nden bahsedebilmek istiyorsak, "Osmanlı çağı"nın ancak 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlatılabileceğini kabul etmek gerekir. Kaldı ki, Osmanlı Devleti'nin daha olgun imparatorluk yapıları söz konusu edilecekse, klasik dönem olarak 1453'ten sonrasındaki beş çeyrek yüzyılı almak daha doğru olacaktır.[2]

Tarihçiler ve sosyal bilimcilerin hemen hepsi Osmanlı tarihini alt bölümlere ayırma zorunluluğunu hissederken tarihsel gerçeklikler yanında kendi çalışma alanlarının gereklilikleri tarafından da yönlendirilirler. Ama eğer bu dönemlendirme eylemi, tarihsel verileri kendi varsayımsal tezlerine uydurmak için

1 Divitçioğlu, 1969: 41-60 ve aynı yazar, 1971.

2 Bu konuda tarihçi Akdağ'a (1974, C. I: 255-256 ve C.2: 75 ve 319) başvurulabilir.

yapılıyorsa, tartışmaya yapılabilecek katkılar da bundan olumsuz olarak etkilenmektedir.[3]

Konuya girmeden önce diğer bazı anımsatmaları da yapalım:

İlk önce, yaklaşık iki yüzyılı kapsayan birinci dönemin çözümlemesi, esas olarak, Osmanlı ekonomisinin 14. yüzyıl ortasından ve 16. yüzyıl ortasına kadar giden dönemdeki tarımsal rejimine, toprak mülkiyeti biçimine ve hâkim üretim ilişkilerine dair temel unsurları sağlamaya yönelik olacaktır. Bu ilk çözümleme, bu biçimiyle, incelenen konuya durağan bir bakışla yaklaşıyor olsa da, bu yaklaşım hiçbir zaman donmuş bir toplum yapısı sunmak anlamına gelmiyor. Bu özel dönemin ekonomik, sosyal ve hukuki düzeylerinin işleyişi üzerine bir bakış, daha sonraki dönüşüm tohumlarının işaretini vermeye de olanak sağlayabilecektir.

İkinci olarak, Osmanlı ekonomik-sosyal sisteminin niteliği, Türkiye'de bir yandan "Asya Üretim Tarzı" (AÜT) taraftarları diğer yandan "Feodal Üretim Tarzı" (FÜT) taraftarları arasında çok canlı tartışmalara konu olmuştur.[4] Türkiye'de AÜT etrafındaki tartışma, dünyada ve özellikle Fransa'da Marksizmin bu tarihi kavramı üzerine yeni inceleme ve tartışmaların gelişmesine koşut olarak Türkiye'de de 1960'larda başlatılmıştı.[5] Bu bitmez tükenmez tartışmalar içinde yolumuzu kaybetmeden ama herhangi bir önyargıya da kapılmadan, bu tartışmaların bazı ana

3 Bu konuda, diğerleri yanında, bkz. Divitçioğlu, 1969 ve 1971; Avcıoğlu, 1971 ve 1975.

4 Çok yakın bir makalede Sertel (1976: 77-92) gene aynı *La Pensée* dergisinde AÜT tezini savunan Divitçioğlu'nun yukarıda atıfta bulunduğumuz 1969 tarihli makalesine yanıt vererek, bu tartışmayı kısmen Fransa'ya taşımıştır. Bu iki makaleye burada sıkça atıfta bulunacağız.

5 K. Marx tarafından ilk defa *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* yapıtının ünlü "Önsöz"ünde kullanılan bu kavramın talihsizliği hakkında bkz. Varga, 1967a: 370; veya aynı yazar, 1967b, s. 98-117. Aynı konuda, Chesnaux, 1974: 13-45 ile Canale, 1974: 3-12'e de başvurulabilir.
Genel olarak, tartışmaların yoğun olarak yer aldığı şu derlemeleri ve dergileri öneriyoruz: *CERM*:1974 ve 1973; *Recherches Internationales*: 1967: S. 57-58 ve *La Pensée* dergisinin 1960'lı ve 1970'li yıllardaki sayıları...

çizgilerini buraya aktaracağız. Bununla birlikte, bizim için burada temel olan şey bu tezlerden birini veya diğerini peşinen tercih etmek değildir, çünkü bu bizi konumuz açısından yanlış bir başlangıç yapmaya götürebilir; ancak ele aldığımız bu çok tartışılan sınıflı toplumun evrim aşamasını belirleyebilecek yeterli unsurlara sahip olabilmek ve bu evrimi –bu defa soyut kategorilere de başvurarak– bugünlere kadar izleyebilmek bizim açımızdan kaçınılmaz bir gereklilik olarak gözükmektedir.

Üçüncü olarak, 16. yüzyıl son çeyreğinden itibaren, yani üretim ilişkilerinin çözülmeye başlamasından nihai bozulmaya kadar giden uzun bir dönem vardır. 16. yüzyıl sonlarından itibaren tarımsal yapılarda ortaya çıkan evrimi bugünlere kadar izleyebilmek için, bu dönemi, iç ve dış etkenlerin karşılıklı etkileşimini ihmal etmeyen dinamik bir biçimde ele almak ve kendi içinde alt dönemlere ayırmak gerekecektir. Bu, ikinci ve üçüncü bölümlerin konusunu oluşturacaktır.

Bütün bu ön saptamalar/uyarılar, *sonuncu bir saptama*yı da davet etmektedir: Bu konuya yaklaşım tarzımız aşırı iddialı olarak görülmemelidir. Sınırlı sayfalar içinde çok ayrıntılı bir incelemeye girişmek maddi olarak mümkün olmadığı gibi, özellikle de tek bir incelemenin çerçevesi içine sığmakta zorlanan bir amaçlar seti belirlendiğinde bu çaba daha da zorlaşmaktadır; bu nedenle de zaten bazı yetersizlikler kendiliğinden oluşmaktadır.

Bizim öncelikli kaygılarımız, son tahlilde,

(i) bugünkü sınıf yapısına açıklamalar getirebilmek;

(ii) bugünün mülkiyet rejimini anlayabilmek;

(iii) koşullu mülkiyetten özel kapitalist mülkiyete dönüşümün niteliği üzerinde durarak kapitalizmin evrim tipolojisini kavrayabilmek;

(iv) nihayet Osmanlı toplumunda kapitalist üretim ilişkilerinin niçin bu kadar gecikmeli ortaya çıktığı ve istikrar kazanamadığı sorusunu sorabilmek;

(v) ve önceki soruya bağlı olarak, bu ilişkilerin daha önceden ortaya çıkıp çıkamayacağını ve bunların ortaya çıkışını geciktiren/engelleyen temel etkenlerin hangileri olduğunu sorgulayabilmektir.

Dış dinamikler de bu çerçeve içinde yerini bulacaktır; özellikle de Osmanlı'nın iç yapıları ve kapitalizme doğru evrilme(me)si üzerinde Batı Avrupa'daki kapitalist gelişmenin ve yayılmanın etkilerini –bunların iç dinamiklerle bir bütün oluşturduğunu da unutmaksızın– dikkate almak gerekecektir. Gerçekten de, iç dinamikler ile dış dinamikler birbirlerinden yalnızca bir yöntemsel basitleştirme gereksinimi olduğunda yalıtlanabilirler; bunun dışında bu dinamikleri radikal olarak birbirinden koparmak, sonuç vermeyen bir çaba olacaktır.

II

Osmanlı Tarım Rejiminin Bazı Özellikleri



1- Tımar Sistemi Üzerine İlk Yaklaşım

Oldukça "ahenkli" bir sosyal yapı sunmak sorunları yanında, 14.-15. yüzyıllarda Batı feodal toplumundan birçok noktada farklı olan Osmanlı toplumunun mirî toprak rejimi, esas olarak, bir tarımsal-askerî örgütlenme sistemi olan "dirlik" rejimine doğru evrimleniyordu.[6] Bu toprak rejimi, bir yandan devletin fetihlere dayalı askerî yapısıyla, diğer yandan, dönemin tüm toplumlarında olduğu gibi, tarım-egemen bir toplumun üretici güçlerinin gelişmişlik düzeyiyle mükemmel bir uyum içindeydi.

Bu sisteme göre, her yeni toprak fethini takiben bir "tahrir" (sayım) yapılarak toprakların genişliği ve verimliliği, nüfus büyüklüğü ve bunlardan düzenli olarak sağlanabilecek gelirlerin tutarı kaydedilmekteydi. Bu topraklar daha sonra her biri farklı bir yüzölçümüne ve değere sahip "dirlik" veya "tımar" adı verilen birçok parçaya bölünmekte ve önceden belirlenmiş yükümlülükler karşılığında sosyal statülerine veya hak etmelerine göre

6 İlerde görüleceği üzere bu dönemde çok sayıda başka mülkiyet biçimleri de bulunuyordu; ancak dirlik sistemi 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşmaya başlayacaktı. (14 ve 15. yüzyılların "ahengi"ne ilişkin kuşkuyu muhafaza etmek kaydıyla...). "Dirlik" rejimini burada, anlam farkı gözetmeksizin, "tımar" sistemi veya "miri" sistem ile anlamdaş olarak da kullanacağız. *(EK: Tarihçilerin çoğu, "timar" yazılışını tercih ediyorlar. Biz de tezde öyle kullandık. Ama Türkçe ses uyumu bakımından "tımar" bugün daha yaygın kullanıldığı için burada bu yazımı kullandık.)*

"tımar beylerine" temlik edilmekteydi. Tımar beylerinin en yaygın kategorisi, görece küçük tımarlara tasarruf eden tabandaki sipahilerden oluşmaktaydı. Yüksek getiriye sahip tımarlar da iki kategoriye ayrılmakta ve yüksek rütbeli kumandanlara veya saray ricaline temlik edilmekteydi. Birlikte tımar sistemini oluşturan bu üç dirlik türü arasındaki ayırım bir bakıma netti: Bir sipahiye, gelirleri yılda 3.000 ile 19.999 akçe arasında değişen bir "tımar"[7] tevcih edilirken, daha yüksek katmanlardakilere, yıllık gelirleri 20.000 ile 99.999 akçe arasında kalan "zeamet" ve onların da üzerindekilere gelirleri 100.000 akçeyi aşan "has" denilen dirlikler verilmekteydi.[8]

Tarihçilerin araştırmalarına göre, bu askerî toprak rejiminin izleri Selçuklu Devleti'ne kadar uzanmaktadır.[9] Ama Osmanlı toprak rejimi başka etkileri de taşımaktaydı.[10] 15. yüzyılda Osmanlı topraklarının büyük bölümünde geçerli hale gelecek olan "mirî arazi" rejiminde toprakların çıplak mülkiyeti doğrudan devlete aitti. Devlet adına mirî toprakların sahibi olan hükümran sultan, aynı zamanda –kuramsal olarak– toprak rantı ve

7 Genel kullanımda tımar sözcüğü her ne kadar Batı Avrupa feodalitesindeki bir kamusal hizmet karşılığı tasarruf edilen beneficium/bénéfice'e daha yakın ise de, burada kolaylık amacıyla fief-bénéfice ayırımı da yapılmayacaktır. Tarihçi Akdağ'a (1974: C.1) göre tımar sözcüğü fief sözcüğüne tekabül edemez çünkü sadece topraktan elde edilen gelirleri veya aynî fief haklarını değil, belirli koşullar altında her türlü parasal, vergisel ve ticari tahsisi de kapsamaktaydı. Hemen belirtelim ki, "Avrupa feodalitesi"ndeki "fief"in özü de Osmanlı toplumunda olduğu gibi daha geniş bir anlam kazanacak şekilde değişmişti. Bu konuda ve Cezayir'deki Osmanlı izleri konusunda bkz. Galissot, 1974: 165.

8 Diğerleri yanında bkz. Barkan, 1972-73; Akdağ, 1974: C. 2, s. 115.

9 Burada daha ziyade, Büyük Selçukluların 1157'de çökmesinden sonra da varlığını sürdüren ve Anadolu'da kurulan ilk Türk devleti olan Anadolu Selçuklu Devleti kastedilmektedir. 1243'te Moğollara karşı yaşanan hezimet bu devletin siyasi bağımsızlığının sonu olurken, 14. yüzyıl başına (1308) kadarki varlığı sahneye güçlü biçimde çıkan Anadolu Beylikleri arasında isimce bir varoluş olacaktır. Selçuklu toprak rejimi, Osmanlı'da olgunlaşan toprak rejimininden birçok noktada farklılaşıyordu. Bkz. F. Köprülü,1972: 33 ve 68. (Bu eser 1935'te Fransızca olarak da yayımlanmıştır).

10 Diğerleri yanında bkz. Yerasimos, C.1; Köprülü,1932-1939.

tüm tarımsal artık-ürün üzerinde de hak sahibiydi.[11] Bununla birlikte bu hak ne mutlak ne de bölünmezdi ve büyük ölçüde bir yönetici sosyal kategoriye devrediliyordu. Bu kategoriye ait unsurlar hep birlikte hâkim sınıfı oluşturuyor ve bunların tümü mirî topraklar üzerinde çeşitli genişlikte haklara sahip oldukları tımarlara tasarruf ediyorlardı. (Mirî topraklar dışındaki toprak rejimlerini ve mirî topraklardaki istisnaları bir an için ihmal edersek). Tımar gelirlerinin kökenini ise, "reaya"[12] denilen bağımlı köylülerin yarattığı artık-ürün oluşturuyordu. Tımarın büyüklüğü ve statüsü, tersinden bakıldığında, onlara temellük edenlerin siyasi-toplumsal statüsünü de belirliyordu.

Konuya bir ilk yaklaşım için, padişah haslarını da içeren üç farklı temellük biçimini birbirinden ayırt etmek yararlı olacaktır:

(i) Hass-ı hümayun

Her şeyden önce, sultanın kendisi, doğrudan sahip olduğu ve tümü birlikte bir anlamda kendi imparatorluk mülkünü oluşturan çok büyük sayıdaki padişah hasları (veya hass-ı hümayun veya havas-ı hümayun) aracılığıyla hâkim sınıfın doğrudan en önemli üyesiydi. Padişah haslarında sistemin en ağır bağımlılık ilişkileri altında tutulan doğrudan üreticiden elde edilen artık-ürün doğrudan doğruya saraya yönlendiriliyor ve büyük oranda devlet giderlerine tahsis ediliyordu. Naip veya voyvoda denilen ve bir anlamda mültezim görevini de gören padişah haslarının yöneticileri, bu geniş malikânelerdeki çalışmaları denetliyor ve önceden belirlenmiş vergileri padişah adına topluyorlardı.

Hemen iki önemli noktanın altını çizelim: a) Bu doğrudan gelirler devlet gelirlerinin en önemli iç kaynağını oluşturmak-

11 Divitçioğlu, 1969: 43 ve Aksoy,1971: 22. Sultanın "üstün" iktidar gücüne ve devletin karakterine daha sonra döneceğiz.

12 Tekil olarak "raiyyet". Sözcük, anlam olarak, "bağımlı tebaa" ya karşılık geliyor. Burada daha çok reaya sözcüğü kullanılacak. Bu sözcük 18. ve 19. yüzyılda giderek anlam değiştirerek gayrimüslim kökenli Osmanlı uyrukları için kullanılacaktır.

taydı. Devlet "bütçe"lerinde kaydedilen gelirlerin kaynakları, hemen yalnızca "has gelirleri" adıyla kırsal veya kentsel yörelerin padişah haslarından onun adına toplanan gelirlerden geliyordu.[13] b) Doğrudan padişaha bağlanan ve üstün mülkiyet hakları ile tasarruf haklarını aynı elde birleştiren padişah haslarını, büyük bir özenle tımarlardan (Saray ricali ile taşra beylerinin has ve zeametleri ile sipahi tımarlarından) ayrılması olgusu –ki onlar üzerinde de padişahın hükümranlığı hukuken tanınıyordu–, padişahı İmparatorluğun tüm topraklarının üstün mülkiyet hakkı sahibi yapan dönemin siyasi-iktisadi ideolojisinin doğru yorumlanmasının gerekliliğini gösterir.

(ii) Serbest tımarlar

Padişah hasları dışındaki haslar ve zeametler, yani yüksek gelir getiren tımarlar, başkentin siyasi, askerî ve idari görevlere sahip saray ricaline (sarayın yüksek orunlu kişilerine) ve taşra yöneticilerine yani ümeraya temlik ediliyordu.[14] Çok farklı genişlik ve gelir düzeylerinde olabilen bu iki tür dirlik temlikinde hak sahibinin toplumsal yerini titizlikle hesaba katan belirli bir hiyerarşiye uyuluyordu. Has örneğinde, vergi gelirleri yıllık yüzbinlerce akçelik düzeylere çıkabiliyordu ki bu ihmal edilemez bir servet anlamındaydı.[15]

Bu büyük tımarlara tasarruf edenlerin mali, idari ve hatta hukuki ayrıcalıklara dayalı çok geniş gerçek yetkileri vardı.

13 Barkan, 1953-1954:195. Düzensiz ve görece daha önemsiz olan dış artık-ürün bir yana bırakılırsa, devletin düzenli gelirlerinin bir başka önemli unsuru, kent-kasaba pazarlarında satılan ticari mallardan alınan vergi ve resimlerdi. "Mukataa" olarak kümelendirilen çeşitli vergilerin belirli bölgelerden tahsili işi mültezimlere "ihale" ediliyordu. Padişah da şahsi mukataalara sahip olabiliyordu: Akdağ, 1974, C. 2: 334.

14 I. Murad döneminde 1362'den beri saray ricaline has denilen büyük malikâneler bağlanmaya başlamıştı: Akdağ, 1974, C.1: 267-68.

15 Yeniçeri Ağasına verilen has geliri yılda 500 bin akçeye ulaşabiliyordu: Barkan, 1972-73: 315; Akdağ, 1974, C.2: 316.

"Serbest tımar" denilen bu tımarlar "mali-idari bakımlardan dış müdahalelere kapalı otonom birimler"[16] oluşturuyorlardı. Has sahibi olan ve sancaklarında kamu düzeninin korunmasından sorumlu olan "sancak beyleri" dahi bir serbest tımarın iç işleyişine karışamaz, hatta buraya dışarıdan sığınmış bir suçluyu takip amacıyla dahi müdahalede bulunamazdı.[17] Serbest tımar sahipleri, bütün vergisel bağışıklıkları karşılığında ve başka hiçbir yükümlülük altına girmeksizin yalnızca yıllık gelirlerinin her 5.000 akçelik bölümü için devlete "cebelü" denilen donanımlı bir asker sağlamak zorundaydılar[18]. Çoğunlukla aynı zamanda idari veya askerî bir fonksiyonu da olan bu sınıfın üyeleri tımarlarında ikamet etmek durumunda olmadıkları için –bu, özellikle Saraylı rical için böyleydi– vergileri tahsil etmek için bir yönetici (voyvoda) veya mültezimi görevlendiriyorlardı.

Dikkat edilirse, serbest tımarlarda tımar sahipleri ile sosyal hiyerarşinin tepesini oluşturan devletin yüksek "yöneticileri" arasında gerçek anlamda bir iç içe geçme durumu vardır. Bu bazı yazarlarda belirli bir karmaşaya yol açmıyor değil; öyle ki, temlik edilen tımarlar yoluyla yüksek kamu görevlilerine yalnızca yıllık ücretlerinin tahsisinden ibaret bir işlem yapılmış sayılıyor[19] veya, "hâkim sınıf rolünü üstlenen" devletin, "devlet-sınıf" olarak reayayı sömürmeye yöneldiği sonucuna varılıyor.[20] Oysa, büyük tımar sahiplerinin ve özellikle taşra beyleri olan ümeranın, kendi tımarları dışında da gelir kaynaklarına sahip olduğu (örneğin bir sancak beyi, belirlenmiş gelirleri dışında kendi sancağında çeşitli harç ve cezalara da

16 Barkan, 1955-56: 245-247 ve Barkan, 1972-73: 310 vd.

17 Serbest tımar sahipleri genellikle sığınmacıların paralarına el koyduktan sonra bunları bırakırlardı: Akdağ, 1949-1950: 367; Akdağ, 1974, C.2: 116-118 ve 376 vd.

18 Akdağ, 1974, C.1: 37 ve Sencer, 1973.

19 Akdağ, 1974, C.2: 369 ve Barkan, 1972-73.

20 Divitçioğlu, 1969: 45. (Burada, birazdan değineceğimiz tımarlı sipahiler de kastedilmiş oluyor).

el koyabiliyordu);[21] köylülerle toprak etrafında kurulan üretim ilişkilerinin kişisel bağımlılık ilişkileri yarattığı; ve tarımsal artığın daha büyük bir bölümüne el koyabilmek için hâkim sınıfın üst katmanlarının kendi aralarında, Devletin temsilcileriyle ve sipahilerle çıkar çatışmalarına girdiğinin[22] de vurgulanması genellikle atlanmaktadır.

(iii) Sipahi tımarları

Tımarlı sipahilere verilen ve burada basitçe "tımar" olarak adlandıracak dirlikler ise, temlik edilen dirliklerin en kalabalık kategorisini teşkil ediyordu[23]. Tımarlarında ikamet etme durumunda olan sipahiler de dirliklerindeki tüm (veya hemen hemen tüm) tarımsal artığa (öşür, arazi vergisi vs. biçimleri altında) el koyabiliyorlardı.[24] Yalnızca bazı düzensiz gelirleri, örneğin bazı arızi harçları veya kamu düzenini bozanları, suçluları cezalandırmak için yargının hükmettiği para cezalarını kısmen veya tamamen ellerinden kaçırıyorlardı; "rüsüm-u serbestiye" denilen bu gelirlere el koyanlar, "zaimlik yetkileri"ne de sahip

21 Barkan, ibid: 310; Akdağ, 1974,C.2: 112.

22 Akdağ, 1974, C. 2: 377-78 ve 382-83. Batı'daki "senyörün de feodal hukukta, kralın veya büyük senyörlerin temlik ettiği avantajların sahibi veya mültezimi olarak göründüğüne" dikkati çekelim. "Senyörün tasarrufu altındaki alan ister gönüllü olarak kralın koruması altına alınmış olsun, isterse kralın bir mülkü olarak senyörün korumasına bırakılmış olsun, senyör aynı zamanda bir kentin, bir bölgenin, bir idari yörenin veya sadece geniş bir malikânenin şu veya bu ölçüde etkin bir yöneticisi fonksiyonuyla da donatılmış olabilmektedir". (CERM, 1975: 606). Şu uyarıyı da yapalım: Bu tür genel tanımlar üzerinden kendi bakış açımıza kanıtlar getirmek ve Batı feodalitesi ile kestirme bir benzerlik kurma peşinde değiliz; Batı feodalitesine yaptığımız göndermeler tamamen karşılaştırmalı tarih kaygılarıyla yapılmaktadır.

23 Bu nedenle ve biraz da basitleştirmek amacıyla, Osmanlı tarımsal rejiminin işleyişini incelerken daha çok tımarlı sipahiler örneğine gönderme yapılacaktır. Bir hizmet yükümlülüğü karşılığında temlik edilen tımarların tümü ise "eşkinci veya eşküncü tımarları" olarak adlandırılmaktaydı. ("Eşkin"= "atın hızlı bir yürüyüş biçimi"; "eşkincili tımar"= "atlı asker yükümlülüğü olan tımar" anlamlarındadır).

24 Daha sonra görüleceği üzere, tımar toprakları iki ayrı kısımdan oluşuyordu: Doğrudan doğruya tımar sahibinin işlediği kısım ile reayanın çiftlerini içeren kısım.

olan yani kendi livalarında veya sancaklarında inzibati ve idari yetkileri de kullanabilen "serbest tımar" sahipleriydi.[25]

Buna karşılık, "rüsum'u serbestiye" denilen bu resim ve harçlara serbest tımarlarda hiçbir dış müdahale olmaksızın doğrudan doğruya timar sahipleri tarafından bütünüyle el konuluyordu. İşte bu nedenle bazı dış müdahalelere açık olan sipahi tımarları "*serbest olmayan*" *tımarlar* olarak nitelendiriliyordu.[26] Bununla birlikte vurgulanması gereken bir konu da, sipahilerin doğrudan yetkisindeki temel vergiler bir yana, çok sayıda arızi resimler (düğün vesilesiyle alınan resm-i arus vb. gibi) ile hayvanlar üzerinden (resm-i ağnam) veya otlaklardan alınan vergiler de genellikle adi tımar sahiplerine bırakılan vergi gelirleriydi.

Sipahiler için asıl mesele gelirleri ile yükümlülüklerini denkleştirmek olarak ortaya çıkıyordu; ama gelirleri mütevazı olduğu için bu denge gerçekte oldukça hassastı. Betimlenen sosyal, tarımsal ve askerî organizasyonun temelini teşkil eden sipahilerin yükümlülükleri de serbest tımar sahiplerininkinden daha ağırdı ve bu durum onların büyük bölümü açısından herhangi bir birikim yapmaya pek olanak vermiyordu. Bir sipahi her 3.000 akçelik yıllık gelir dilimi[27] için donanımlı bir asker[28] (cebelü) sağ-

25 Bu konuda bk: Barkan, 1972-73: 310-12; Akdağ, 1974, C.2: 111-12 ve 382-85.

26 Barkan, ibid: 310. Ama "zaimler" ile "sipahiler" arasında çıkar çatışmaları eksik olmuyordu. Zaten sancak beyleri de serbest rüsumların tahsilini genellikle mültezimlere emanet ediyordu ki bu da reayaya karşı daha fazla keyfi baskı yapılmasına yol açıyordu. Bkz. Akdağ, ibid: 377-79

27 Bir tımarın gelir büyüklüğü yıllık 2.000-3.000 akçeyi geçmediği zaman, tımarlı sipahi yalnızca kendisi savaşa katılmak zorundaydı. Bu eşiğin üzerindeki her 3000 akçelik gelir dilimi için sipahi sürekli olarak bir cebelü hazır tutmak zorundaydı. (Akdağ, ibid: 105). Romen tarihçi Beldiceanu (1976: 272-78) başka açıklıklar da getirmektedir: "II. Mehmed'in örfi kanunu, 1.000 akçeden 2.000 akçeye kadar geliri olan bir sipahinin "cebe" ile, 3.000 akçeden fazla geliri olanların ise "bürüme" ile savaşa katılacağını hükme bağlamaktadır. "Bürüme"nin "cebe"den daha güçlü bir zırh türü olduğu açıktır" (ibid: 276). Öte yandan, "bir vilayetin atlı sipahileri, serbest tımar sahiplerinden olan alay beyi komutasında toplanmaktaydılar": İrene Beldiceanu- Steinherr, 1976: 289.

28 Bu asker, köylüler arasından çıkmıyordu. Cebelü, çoğu zaman devşirilmiş ve İslama dönüştürülmüş bir savaş esiri oluyordu. Bkz. Barkan, 1972-73: 313.

lamak zorundayken, has ve zeamet gibi serbest tımar sahipleri için bu ilişki her 5.000 akçe için bir asker biçimindeydi. Oysa bir askerin donanım masrafları 800 ila 1.000 akçeyi buluyordu.[29] Kuşkusuz bu askerî teçhizat bir yıldan fazla dayanıyordu ve kritik dönemler dışında savaş kampanyaları her yıl tekrarlanmıyordu. Bununla birlikte, savaş seferlerinin de çoğu zaman bir gelir kapısı olduğu da unutulmamalıdır.[30] Demek oluyor ki, ancak yüksek gelirli tımarlara sahip olan ve/veya reaya üzerindeki haksız-hukuksuz haraçlardan gelir sağlayan (ki köylülerin bitmez tükenmez şikâyetleri bu olayların hiç de istisnai olmadığını göstermektedir) veya dış seferlerden kazançlı dönebilen sipahilerin az çok bir birikim yapabileceği sonucuna varılabilir.

Osmanlı tarihinin hiçbir döneminde türdeş ve tek biçimli bir sosyal katman oluşturmamış olan tımarlı sipahilerin arasındaki sosyal ve ekonomik farklılaşma, tımardan elde edilen artık-ürün kütlesi temelinde ve hukuken belirlenmiş bir hiyerarşiyle teyit edilerek oluşturulmuştu. Bu bağlamda, çoğunlukla askerî yükümlülüğe bağlı oldukları için genelde "eşkincülü tımar" olarak adlandırılan sipahi tımarları da büyüklüklerine ve temlik makamına göre esas olarak iki kategoride kavranabilir: "Tezkeresiz" ve "tezkereli" tımarlar. Daha düşük gelirli olan "tezkeresiz" tımarlar, "beylerbeyi"nin yetkisinde tevcih edilebilirken, "tezkereli" olanlar merkezî iktidarın "berat"ıyla verilebiliyordu.[31]

> Tezkereli denilen tımar tevcih edilenler, İstanbul'a zorunlu seyahatlerinde, tımarlarının önceden belirlenmiş (veya tahmin edilmiş) gelirleri üzerinden bir hak ödemek durumundaydılar. Gelirlerin her 1.000 akçesi için 25 akçe olarak belirlenmiş (ve yüzde 2,5'luk zekât oranına eşitlenmiş) olan bu hak, tezkerenin yenilenmesi durumlarında -ki bu durum yeni bir padişahın tah-

29 Yerasimos,1974, C.1: 290.

30 16. yüzyıl sonunda küçük tımar sahipleri sefere çağrılmamaya başlandığı zaman bunların hoşnutsuzluğu ayaklanmalara kadar varacaktı: Sencer, 1971: 198.

31 Barkan, 1972-73: 315-16.

ta çıkmasıyla veya tımar topraklarının genişlemesiyle ortaya çıkmaktaydı– yarıya inmekteydi. Has ve zeamet gibi daha önemli tımar sahipleri de kendilerine tımar tevcihi sırasında Saraya belirli bir miktar para ödemek zorundaydılar. Burada feodalitenin "*hommage*" (sungu=takdime) sistemiyle olan belirgin benzerliğe dikkati çekmemiz gerekir. Bu arada, merkezî devlet tezkereli olsun olmasın her türlü tımarı doğrudan doğruya temlik etme hakkını elinde tutuyordu. Daha sonra 16. yüzyılda, sayıları hızla artan beylerbeylerinin bu alandaki yetkilerinin kaldırılması ve tımar sisteminin yozlaşmasına koşut olarak, Saray erkânının ellerindeki bu hakkı kötüye kullanması, sistemin çözülmesinde hızlandırıcı rol oynayacaktır.

Her eyaletin bu iki kategori tımarın sınırlarını, dolayısıyla beylerbeyinin yetkilerini belirleyecek kendi baremleri vardı.[32] Her bir kategorinin göreli ağırlıkları hakkında veriler vermeden önce, tezkeresiz bir tımarın üst limitinin İmparatorluğun Rumeli eyaleti ile Suriye ve Diyarbakır'da 6.000 akçe, Anadolu eyaletinde 5.000 akçe, Anadolu'nun orta-doğu ve doğu eyaletlerinde (Karaman, Zülkadriye, Rum) 3.000 akçe olduğunu belirtelim.[33] 1534 yılında Rumeli eyaletinin 26 livasında 11.588 tımara tasarruf ediliyordu ki bu sayının 384'ü zeamet ve 11.202'si sipahi tımarlarından oluşuyordu. Bu 11.588 tımarın 4.534'ü (yani %39,2'si) yılda 3.000 akçelik gelirden daha küçüktü; 4.445'i (yani %38,3'ü) 3.000 ila 5.999 akçe arasında gelirlere sahipti; 6.000 ila 19.999 akçe arasındaki tezkereli denilen tımarlara tasarruf edenlerin sayısı ise 2.225 olup toplamın %19,2'siydi ve zaimlerin oranı ise % 3.3'ten ibaretti.[34]

32 Ayrıca, "tımarlıya yüklenen hizmetin niteliğine göre de iki tür tımar bulunmaktaydı: Askeri timar ile sivil timar". (Örneğin bir imam veya bir müderris bir tımara tasarruf edebiliyordu): Beldiceanu, 1976: 96.

33 Barkan, ibid. Belirlenen eşiklerin bölgelerin tarımsal zenginliklerine göre belirlendiği varsayılabilir. ("Diyar-ı Rum", Selçuklular zamanından beri bugünkü Sivas'a verilen isimdir; Zülkadriye –bu yörenin hâkimi Oğuzların Bozok kolundan olan Dulkadırlılara atfen– bugünkü Kahramanmaraş ve civarıdır).

34 Barkan, ibid: 288-89; ve aynı yazar, 1955-56.

Sonuçta, tımarların tarihsel bölümlenmesi görünürde hukuki-siyasi etkenlere bağlıyken, sosyoekonomik etkenler (ekonomik ve sosyal farklılaşma, sosyal hiyerarşi) bu bölümlenmenin gerçek anlamını belirliyordu. Öte yandan, bir-iki köye tasarruf eden küçük sipahilerin tımarlı sistemine sayıca egemen olduğu görülmektedir.[35] Buna rağmen bunları hâkim ve sömürücü sınıfın bütününden koparmak imkânı yoktur; çünkü hâkim sınıfın bu alt grubu, aşağıda görüleceği gibi, köylülerle aynı tür sömürü ve bağımlılık ilişkilerini kuruyordu.

2- Reayanın Konumu

Bu sistemin gerçek temelini, sömürülen sınıfını, üretken unsurunu oluşturan reayanın yani üretici köylülerin konumu neydi peki? Reaya, işlediği toprağın mülkiyetine değil tasarruf hakkına sahip olan doğrudan üreticiydi. İlk önce, "çiftlik"[36] (veya "çift") denilen ve aşağı yukarı bir çift öküzle bir yılda işlenebilen genişlikteki bir toprağa denk gelen[37] işletmesine tasarruf edebilmek için "tapu resmi" denilen ve hemen hemen toprağın değerine eşdeğer olan tasarruf bedelini önceden ödemek zorundaydı.[38] Sonraki süreçte, reaya, eski kanunnameye göre, zorunlu olarak dört "Bursa mud"u ölçüsünde tohum ekmek durumundaydı.[39] Buna

35 Akdağ, 1974, C.1: 374. Tek bir köyün iki veya birkaç sipahi tarafından paylaşıldığı durumlar da olabiliyordu.

36 "Çiftlik" kavramı 16. yüzyıl sonlarından itibaren anlam kaymasına uğramaya başlamış ve 19. yüzyılda artık açık bir biçimde büyük toprak mülkiyetini ifade eder olmuştur.

37 Diğerleri yanında, bkz. Barkan, 1938: 54-55. Yüzölçümü toprağın verimliliğine göre değişen üç kategori "çiftlik" vardı: 60 dönüm (dekar); 80-90 dönüm ve 120 dönüm. Örneğin, Hüdavendigâr Livası (Bursa yöresi) Kanununa göre (1487), reaya çiftliğinin genişliği, toprağın niteliğine göre, 70 ile 150 dönüm arasındadır. Bazı reaya, yarım çifte (nim çift) hatta daha azına tasarruf edebiliyordu. (Bkz. Barkan, 1945: 2 ve 6 sayılı kanun).

38 Barkan, 1940: 336.

39 Barkan, 1972-73: 307. Çiftliğin büyüklüğünü belirlerken göz önünde bulundurulan temel ölçüt, çiftliğin her durumda 12 Bursa mudu (bölgelere göre değişmekle birlikte, Bursa mudu 112,5 litre boyutunda bir hacim ölçüsüydü) kadar bir rekolte vermesiydi: Barkan, 1938: 54-55.

uymazsa, "çift bozan resmi" denilen ve 50 akçe olarak belirlenen bir tazminat ödemek zorundaydı.[40] Eğer öngörülenin yarısı kadar ekin ekmişse yalnızca 25 akçe ödüyordu. Ama eğer toprağı tamamen boz bırakma durumu tekrarlanırsa ve eğer peşpeşe üç yıl boyunca geçerli bir neden olmaksızın "çiftlik" boz bırakılırsa, sipahi çiftliğe el koymakta ve sonra da bu "çiftliği" yeniden "tapu" resmi karşılığında bir başka raiyete vermekteydi.[41]

Reayanın tabi olduğu diğer sınırlama ve yasaklara daha sonra dönmek üzere, tımar beyine ödediği yıllık olağan vergisel yükümlülüklerini gözden geçirelim. Öncelikle, "tapu" resmi ödeyerek "çiftlik"e giriş yapan reaya, yukarıda belirtilen koşullarda tarlasını işlemek ve önceden belirlenmiş nispetlerde aynî yükümlülüğünü ödemek zorundaydı. "Öşür" denilen ve "Roma'nın ve erken Ortaçağın dîme/decimus"u gibi bir ondabir vergisi olan bu nispi vergi, bölgelere göre yıllık hasadın 1/10 ile 1/2'si arasında değişiyordu.[42]

> 1/10 oranının gayri safi ürün üzerine uygulandığına da dikkati çekmemiz gerekir. Bir sonraki ekim için tohumluklar ayrıldıktan sonra kalan "safi ürüne" (tohum dışında başka girdi kullanılmadığı varsayımıyla) uygulanıyor olsaydı, verimliliğe göre 1/7 yani %15 (eğer bir ölçek tohumdan üç ölçek ürün alınıyorsa) ile 1/5 yani % 20 (bire iki alınabilen daha verimsiz topraklarda) arasında değişecekti. Ortaçağda, bire üçün üzerinde bir verimlilik düzeyine çıkılması çok istisnaidir. Fransa gibi verimli toprakları olan bir coğrafyada 18. yüzyılda bile buğdayda verimlilik ortalamaları bire ikinin biraz altında kalmaktadır.

40 Barkan, 1972-73 ve aynı yazar, 1937: 116. II. Mehmed Kanunnamesinde (15. yüzyılın üçüncü çeyreği) 50 akçe olan bu resim, 16. yüzyıl sonuna doğru bazı yörelerde 300 akçeye yükselmişti. (Buna karşılık, kentli sınıflar, eğer tarımla uğraşıyorlarsa, bu faaliyetlerine çift bozan tazminatı ödemeden son verebiliyorlardı).

41 Barkan, 1938: 54-55 ve Akdağ, 1974, C.1: 513.

42 Akdağ, 1974, C. 2: 288, dipnot 2. Yerasimos'a göre (1974, C.1: 226) Rumeli ve Batı Anadolu'da 1/8 ile 1/10 arası, Doğu Anadolu'da ise 1/5'dir. *(EK: 1/2 oranının istisnanın istisnası olduğu kabul edilmelidir.)*

Öşürün 1/10 oranına, sipahinin atı için yem ödentisi olarak ödenen hasadın 1/40'ı oranındaki "salariye" (yem) vergisi eklenmelidir ki bu durumda nispi verginin asgari payı 1/8'e (yüzde 12,5'e) çıkmaktadır.[43] Öte yandan bazı ürünler için reaya bir de ürünün %3'üne (veya 1/33'üne) denk gelen bir "salariye" vergisini öşüre ekleyerek ödemek durumundaydı.[44] Öşür tahıl ürünleri ve tarla bitkilerinin dışındaki bütün tarım ürünlerine de uygulanmaktaydı.

Diğer yandan reaya, "çift resmi" veya "kulluk akçası" denilen götürü, parasal ve bir arazi vergisine dönüşme sürecinin yarı yolunda olmakla birlikte arazisi olmayandan da alındığı için bir baş vergisinin özelliklerini de taşıyan, bu nedenle de "raiyet rüsumu" adını alan bir diğer temel vergi ödemekteydi. "Başlangıçta feodal hizmetler karşılığında tahsil edilen"[45] birkaç tür vergi vardı ve bunların tutarı toprağın genişliğine ve bölgelere göre genellikle 22 akçe ile 50 akçe aralığında değişiyordu. Yarım-çiftler (nim-çift) için bu vergi "resm-i bennak" adını alıyor ve 15. yüzyılda 9 ile 22 akçe arasında değişiyordu[46]. Gayrimüslim reaya tarafından ödenen "ispençe" vergisi de bir baş vergisi olarak "raiyet rüsumu"nun tam karşılığını oluşturuyordu[47].

Tarihçi H. İnalcık'a göre, "çift resmi Fatih Kanunnamesinde 22 akçedir (1431'de bir Venedik altını 35 akçe değerindeydi) ve bu yedi ayrı hizmet yükümlülüğüne karşılık gelir: Üç günlük kişisel hizmet karşılığında 3 akçe; bir araba kuru ot karşılığında 7

43 Akdağ, 1974, C. 2: 278.

44 Beldiceanu, 1968: 24. Yerasimos (1974, C.1: 226), bu konuda daha yüksek bir oran veren tarihçilere göndermekte ve "Bazı eyaletlerde öşr, muhtemelen eski feodal bir salma kalıntısı olan "salarlık" veya "salariye" ile birlikte alınır. Genellikle yirmide bir buçuk (ya da %7,5) oranında alınan salarlık, vergi tutarını yükseltmeye yarar" notunu düşmektedir.

45 İnalcık, 1969: 83.

46 Ö. L. Barkan, 1945: 2 ve 6; 2 ve 1 sayılı kanunlar.

47 Yerasimos, ibid: 221-26.

akçe; yarım araba saman karşılığında 7 akçe; bir araba odun karşılığında 3 akçe ve raiyetin araba kullanımı karşılığında 2 akçe. Köylülerin senyöre karşı eski yükümlülüklerini Osmanlılar basit bir vergi olarak tahsil eder. Bizans'ın son dönemlerinde parasal ekonominin geliştiği yörelerde benzer bir hareket görülür. Osmanlı rejimi hiç kuşkusuz bu eğilime katkıda bulunmuştur. (...). Daha öncesinde, senyöre karşı angarya yükümlülüğü bazı bölgelerde haftada iki günü bulabiliyordu. Balkanlar'ın bazı yörelerinde, Arnavutluk'ta ve Tuna kıyısındaki topraklarda, eski feodal gelenekler Osmanlı İmparatorluğu'nda "bid'at" adı altında yani kanunla çelişen gelenek anlamında yaşamışlardır. (...). Özetle, Osmanlıların Balkanlar'a daha gelişmiş bir vergi sistemi getirdiğine kuşku yoktur".[48] Bununla birlikte, bazı angarya türlerinin Osmanlı toprak hukukunda yasal düzenlemeye bağlı olarak da tutunduğunu göreceğiz.

Öte yandan, reayanın kendi üretim araçlarıyla işlediği "çiftlik", miras yoluyla babadan oğula geçiyordu. Mirasçı bırakmadan ölen raiyetin çiftliği, bağımlı olduğu tımar beyine kalıyor, o da yeni bir "tapu resmi" karşılığında araziyi bir başka raiyete veriyordu.[49] Yaşam boyu ve babadan oğula bir "kalıtsal kiracı" durumunda olan reaya[50], gerçekte elinde tuttuğu çiftliğin basit bir zilyediydi; ne onu tamamen mülk edinebiliyor ne de onu serbestçe terk edebiliyordu; miras hakkı, üretken unsurların birbirlerini izlemesine hizmet ediyordu.[51]

48 İnalcık, ibid: 83-84.

49 Burada reayanın konumunun miras hakkı sınırlı serf statüsüyle ("*serf mainmortable*") benzerliğinin altı çizilmelidir. ("*Mainmorte*, çocuğu olmayan serflerin miras bırakma ve mallarına tasarruf etme haklarından yoksunluk halidir": Soboul, 1974b: 229.

50 Barkan, 1938: 55. Barkan'ın sözcükleriyle reaya, "daimi ve irsi bir kiracı" statüsündedir.

51 Burada, reaya çiftliğinin hukuki konumu ile Ortaçağ Batı Avrupa'sında devamlılık ve kalıtsallık statüsüne sahip "tenure à cens" arasındaki benzerliğe dikkati çekmek yararsız olmayacaktır. Bkz. Fourquin, ibid: 205-206.

"Raiyet geriye bir oğlan ve bir kız bıraktığında, çiftlik doğrudan erkek mirasçıya geçiyordu. Sadece bir kızı olduğunda ise tımar beyi çiftliği 'tapu' karşılığında bir başka raiyete tevcih ediyordu. 16. yüzyılın ilk yarısında bu düzenleme bir değişikliğe uğradı. Çiftliği işletme yeteneğine sahip olan kız, bir öncelik hakkı elde etti. Kendisinin talebi üzerine ölen babasının çiftliğini *tapu resmi karşılığında* alabiliyordu. Öncelik hakkından yararlanmayan ve/veya yeteneği olmadığı görülen kıza çiftlik verilmiyordu. Bu durumda sipahi, çiftliği başka bir raiyete vermekte özgürdü".[52] Köylü çiftliklerinin bölünmesini engellemek için, birden çok kardeşin mirasçı olduğu durumlarda, çiftlik tüm kardeşlere ortak yararlanmak üzere bir bütün olarak aktarılıyordu. Bazı durumlarda en büyük çocuk kuralı da uygulanıyordu.[53]

Bununla birlikte, reaya, çiftliği ve evi dışında bir bahçe veya bağ şeklinde ve çitleme hakkını da içerecek biçimde bir toprak parçasına sahip olabiliyordu. Tarihçi M. Akdağ'a göre, "Raiyyet, elindeki toprağı şeneltmek (duvar ile çevirip bağ, bahçe dikmek veya ev yapmak gibi) suretiyle buraya emeğini bağlarsa, artık bu "imar" görmüş yer onun mülkü sayılır; böylece o burayı istediği gibi kullanır, satabilirdi de".[54] Bununla birlikte, ele alınan dönemde reayanın yalnızca tasarruf hakkına sahip olduğu çiftliğinin satılması kesinlikle yasaklanmıştı[55]. "Çiftçinin evi-barkı, varsa bağı bahçesi mirî toprağın ancak bir iki dönümlük yerini kaplayabilmişti"[56]. Bu küçük bağ-bahçe "taviz"inin gerçek amacı ise, özel mülkiyetten ziyade bahçeciliği ve bahçıvanlığı geliştirmekti. Bu aynı zamanda devlete, fırsat çıktığı zaman, sadece taşınmaz mülk "sahipleri" tarafından ödenebilen "avarız" denilen bir istisnai vergiyi köylüye yükleyebilme imkânını da veriyordu[57].

52 Beldiceanu,1968: 25-26 ve 47-48 (alıntıdaki vurgulamalar bizim).

53 Barkan, 1945: 4, Kanunlar 19'dan 28'e kadarki maddeler ve aynı yazar, 1940: 332 ve 343.

54 Akdağ, 1974, C.2: 280.

55 Nitekim Akdağ (ibidem), "Osmanlı dönemi Türkiyesi'nin tarihinde tarla alım ve satımı hiç yoktur" demektedir. Akdağ, "tarla" derken raiyet çiftliğini kastetmektedir.

56 Akdağ, ibid: 119.

57 "Avarız" vergileri başlangıçta yalnızca olağanüstü dönemlerde (savaş, kıtlık) or-

> Ancak bu "mülkiyet" türünün nicel ve nitel olarak gelişimi, özellikle reaya ile sipahi arasında yol açtığı çelişkiler nedeniyle engelleniyordu.[58]

Osmanlı köylüsü, reaya, bir dizi aynî, nakdî ve bedensel yükümlülükle belirlenmiş bütün bu vecibeleri karşılığında, her şeye rağmen, kendisine çiftliğini ömür boyu kullanma hakkı veren bir *hukuki statü*ye sahipti. Kendisi ve kalıtları devletin koyduğu ve yerel örfe bağlı olarak da belirlenen koşullara uyduğu sürece, geçerli neden olmaksızın çiftliği elinden alınamaz, oradan kovulamazdı.[59] Gerçekte reayanın en yüce görevi, toprağı değerlendirecek ve böylece tımar beylerinin ihtiyaçlarını karşılayacak üretici faaliyetlerini aralıksız olarak sürdürmekti. İlişkilerin özü budur. Örneğin koyun sahibi raiyetler, bir kere tımar defterine bu şekilde yazılmışlarsa, bu faaliyetlerini değiştiremez, hayvanlarını bütünüyle elden çıkaramazlardı çünkü sipahinin vergisel haklarını zarara uğratmış olurlardı; sipahi, onları, hayvanlarını geri satın almaya zorlayabilirdi.[60] Ayrıca, tımar beyi ile reaya arasında ortaya çıkabilecek ihtilaflar da kadının huzuruna taşınırdı.[61] Ancak sipahinin keyfi salmaları karşılığında cezalandırılması çok nadirdi.[62] Reaya, bu sınıflı toplumun sosyal olarak aşağı kategorisini oluşturuyordu.

*
* *

taya çıkıyordu. 16. yüzyıldan itibaren, yavaş yavaş sürekli (hatta giderek yıllık) olarak talep edilmeye başlanacaktı.

58 Akdağ, ibid: 203-204

59 ibid: 279.

60 Barkan, 1972-73: 308.

61 Akdağ, 1974, C.2: 373-74.

62 Bir örnek için bkz. Beldiceanu, 1968: 49.

Her ne kadar reaya kategorisi köylülerin çok büyük bölümünü oluşturuyorduysa da[63] "**ortakçı kulları**" denilen bir başka yerleşik (göçebeleri burada dikkate almıyoruz) köylü kategorisi daha bulunuyordu. Bunlar esas olarak padişah haslarında ortakçı adıyla çalıştırılırken, bazı vakıf ve malikânelerde kulluk adını alabiliyorlardı. Çalışmaları karşılığında ekilip biçilecek bir arazi parçasına, iş araçlarına, koşum hayvanlarına ve tohuma (yani işletme sermayesine) hak kazanıyorlardı. Hasat edilen ürün, sultana borçlu olunan tohum ayrıldıktan sonra, iki taraf arasında genellikle iki eşit parçaya ayrılarak bölüştürülmekteydi. Bunun anlamı, verimliliği bire-üç kabul edersek, gayri safi hasadın 2/3'ünün padişaha, 1/3'ünün doğrudan üreticiye kalması demekti ki raiyetin yükümlüğünü çok aşan bir artık-ürün oranına tekabül ediyordu. Reayanınkinden daha baskılayıcı yasaklarla toprağa bağlanmış olan ortakçı kullarının hukuki statüsü de çok kısıtlıydı: Tımar dışından evlenmek ona yasaklandığı gibi (feodalitede *"formariage"* yasağı), *"mainmorte"* kuralı da (bağımlı köylünün mirasına toprak sahibinin çeşitli derecelerde müdahale edebilmesi) oldukça sıkı bir biçimde uygulanıyordu. Tarihçi Barkan'a göre, "ortakçının mirası, bir mülk gibi evlatlarına geçmemektedir. Yalnız, kulla birlikte kulun eşyasının da hakiki sahibi olan malikâne sahibi, küçük ortakçı işletmelerinin kurma sermayesini teşkil eden bu eşyanın, kulun bu işi üzerine alabilecek vaziyette olan evlatlarına intikal etmesine müsaade etmektedir (...) Yoksa, bu hususta tam manasıyla bir *mülkiyet* ve *veraset hukuku* mevzubahis değildir".[64]

63 Akdağ (ibid, C.2: 126), "raiyyet, köylü halkın yüzde doksanbeşini kapsıyordu" demektedir.

64 Barkan, 1937: 337-41. Ortakçıları ilgilendiren kanunlar konusunda bkz. Barkan, 1945: 90-109. Beldiceanu'ya göre ise 1968: 28-29), bazı durumlarda ortakçının durumu reayayı gıpta ettirecek durumda olabilmekteydi.

Ortakçıların Selçuklular dönemi ile Osmanlıların kuruluş dönemlerinde daha yaygın olduğu kabul edilmektedir. Barkan'a göre, "XV'inci asrın sonlarına doğru artık çok mahdut ve istisnai bir ekalliyet teşkil eden bu kulluklarda çalışan ortakçı, eskiden çok daha umumi olması lazım gelen bir toprak rejiminin fevkalade enteresan bir bakiyesini teşkil etmektedir".[65] Akdağ'a göre ise, Selçuklulardan Osmanlı İmparatorluğu'na kadarki (yani 14. yüzyıl sonuna kadarki) geçiş döneminde bu serflik biçiminin evriminin ve ortakçının yerine giderek raiyetin geçmesi sürecinin nasıl olduğu iyi bilinmemektedir.[66]

3- Bazı Sorular ve Asya Üretim Tarzı

Buraya kadar yapılan kısa çözümlemeden sonra Osmanlı toplumunu Asya Üretim Tarzı'nın (AÜT) veya Feodal Üretim Tarzı'nın (FÜT) karakterize ettiği; veya AÜT ve FÜT'ün kurucu unsurlarının almaşık bir biçimde Osmanlı sosyoekonomik yapısında hâkim olduğu gibi sonuçlar şimdiden çıkarılabilir mi?

Açıktır ki, buraya kadar mirî rejimin genel çizgilerini tanımlarken, işin özüne yani üretim ilişkilerine ve bu rejimle bir arada var olan istisnai mülkiyet ilişkilerine değinemedik.[67] Bu istisnaları daha sonra ele almak üzere bize şimdi, üretim ilişkilerinin temellerini ve bilinçli olarak bir yana bıraktığımız önemli noktaları aydınlığa kavuşturmak düşmektedir. Gerçekten de, çözümlemeyi derinleştirdikçe anlaşmazlıklar ortaya çıktığına veya çoğaldığına göre, bundan sonraki "soruşturmamızı" her iki üretim tarzının –ama ilk önce daha az bilinen

65 Barkan, 1937.

66 Akdağ, 1974, C.2: 124, 127 ve 302. Ortakçı kulları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Barkan, 1939-1941.

67 Bununla birlikte, Osmanlı ekonomik sisteminin temel karakteristiklerini açığa çıkaran buraya kadarki çözümleme de, esasen, feodal üretim ilişkilerinden uzak olmayan bir sosyal ve ekonomik yapıya işaret etmektedir.

AÜT'ün– bellibaşlı kurucu unsurlarına gönderme yaparak sürdürmek istiyoruz.

Aydınlığa kavuşturulması gereken noktaları öze ilişkin şu sorularla özetleyebiliriz:

— Reaya özgür bir üretici tipi miydi yoksa konumu daha çok serfe mi yakındı? Sınıf değiştirebilir ve hâkim sınıf katmanlarına (örneğin sipahinin konumuna) kalıcı ve yaygın bir biçimde intisap edebilir miydi?

— Tımar beyleri ve bunların sayıca en yaygın öğesi olan sipahiler, devletin basit icra ajanları veya memurları mıydılar, yoksa sınıfsal konumları onları daha çok feodal hâkim sınıf tipolojisine mi yaklaştırıyordu? Başka deyişle, tımar beylerinin devlete ve reayaya karşı özerklik alanları neydi? Bundan öteye, bir feodal aristokrasi olarak sınıflandırılabilecek bir toprak soyluluğu var mıydı? Üstyapıda bir aristokrasi olgusunun varlığı, feodal üretim tarzının olmazsa olmaz kurucu unsurlarından mıdır?

— Devletin rolü, gücü ve işlevi neydi? Gücü mutlak mıydı yoksa paylaşılan bir güç müydü?

Sonuçta soru, zikredilen üç unsurun ilk önce karşılıklı konumlarını bilmeye ve daha sonra üçlü ilişkilerinin niteliğini aydınlatmaya gelip dayanmaktadır.* Bu bize Osmanlı toplumundaki baskın nitelikli üretim tarzına bir yaklaşım yapmaya ve sonrasında da tarımsal yapılarının evrim biçimini daha iyi kavramaya fırsat verecektir. Ama ondan önce, hızlı bir gözden geçirme için olsa dahi, AÜT üzerine bir parantez açmamız gerekecektir.

---

* *EK: Özellikle de devleti işin içine katmadan üretim ilişkileri dahi tanımlanamayan bir AÜT söz konusu olduğunda, üretim tarzı kavramını üstyapı kurumlarıyla tamamlayarak bir "toplumsal ve ekonomik formasyon" kavramı etrafında meseleye yaklaşmak daha doğru olacaktır. Bu konudaki bir çözümlememiz 1988 yılında yayınlandı: Oyan 1988 ve Oyan 1998.*

Asya Üretim Tarzı Hakkında

K. Marx tarafından ileri sürülen AÜT kavramı, sınıfsız toplumlardan (ilkel komün) sınıflı toplumlara geçişin (köleci antik topluma geçiş yerine) olası biçimlerinden biri olarak ifade edilmiş sosyal ve ekonomik bir kategoridir.[68] Ama bu kavram, onu ortaya atan Marx tarafından dahi yeterli ölçüde geliştirilmemiştir. Bununla birlikte, o zamandan beri gerçekleştirilen daha ileri incelemeler bu kuramsal kavramı yeni unsurlarla geliştirmiştir.

Çok şematik olarak Asya[69] üretim tarzının başlıca özelliklerini çerçevelemeye çalışırsak şu kurucu unsurları öne çıkarabiliriz:

1. Toprak üzerinde özel/kişisel mülkiyet yoktur.

2. "Devlet toprağın sahibidir ve köylülerin sömürüsü kolektiftir. Köylünün devlet memuru karşısındaki bağımlılığı dolaylıdır ve ait olduğu topluluğun (cemaat=communauté) memurun temsil ettiği devlete olan bağımlılığı aracılığıyla kurulmaktadır".[70]

3. Köy topluluğu (cemaati) kendi kendine yeterli bir ekonomi biçiminde yaşamakta ve dolayısıyla üretim de içe dönük bir biçim almaktadır. Köyler ve önemi pek zayıf olan şehirler arasında farklılaşma neredeyse yoktur veya çok azdır. Değişim sınırlıdır ve pek az parasallaşmıştır. Artık-ürün hukuken, toprağın tek sahibi olan devlete aittir.

4. Çok merkezileşmiş ve zorba (*"despotik"*) olan devlet aynı zamanda büyük kamusal yatırımlara ve özellikle de sulama yatırımlarına girişmektedir.[71]

5. Köylü, "bir cemaat yaşantısının özgürlük biçimlerine göre özgürdür. Bununla birlikte, bu özgürlük onu vergiden, angaryadan, müsadereden ve devlete veya onun temsilcilerine itaat etmekten korumaz".[72]

6. Nihayet, bu üretim tarzının ekonomik ve sosyal kanunlarının hâkim olduğu sosyal formasyonlar göreli olarak "durağan"dırlar ve "değişmezlikleri",[73] "özel mülkiyetin ve ticari üretimin gelişmemesine hatta yokluğuna"[74] bağlıdır.

---

68 Bu kavramın Marx ve Engels tarafından işlenmesini izleyebilmek için, eserlerinin topluca zikredildiği çalışmalara bakılabilir: CERM, 1974 ve bu derlemede yer alan Godelier, 1974: 47-100.

69 Varga, 1967b: 98-117) ve Stahl, 1977:101-104. Varga'ya göre (ibid), kavramdaki "Asya" sözcüğü coğrafi anlamda anlaşılmamalıdır. Gerçekten Marx'ın kendisi de, ünlü Giriş'inde (1972: 167) AÜT'ten bahsederken Peru örneğini vermektedir.

70 Godelier,1974: 71. Chesnaux (1974: 28), bu memur tabakasını "bürokrasi, aristokrasi" olarak adlandırmaktadır.

71 Marx, bu tür toplumlarda devletin ve giderek bu özel üretim tarzının ortaya çıkışını bile, çorak, çölümsü iklimin (Perslerin İran'ı, Tataristan, vb. gibi) veya su taşkınlarının (Mezopotamya) olduğu bölgelerde yeni bir sosyal örgütlenme olarak ortaya çıkan devletin büyük sulama yatırımları yapmaya mecbur kalmasına bağlamaktadır. Bk. Marx ve Engels, 1963: 37-38; Varga, 1967: 372 ve Antoniadis-Bibicou, 1974: 198.

Bu çok şematik özeti verdikten sonra, şimdi tımar adlı dirliklerde üretim ilişkileri üzerine bilgilerimizi derinleştirerek yukarıdaki sorularımıza yanıt vermeye çalışalım.

72 Godelier, 1974: 70.

73 Marx, 1973a, K. 1, C.2: 48. (Fransızca karşılığı "immutabilité", İngilizcesi "immutably" olan bu terim "hareketsizlik" olarak da çevrilebilir).

74 Godelier, ibid: 72.

III

Osmanlı Toplumunda Sosyal Farklılaşmanın Tarihsel Biçimi



1- Sosyal İlişkilerin Çerçevesi: Üretim İlişkileri

a) Reayanın statüsü ve üretim ilişkilerindeki yeri

a) Şimdiye kadar görüldü ki, reaya, ekonomik konumu itibariyle, emeğinin ürününe ve çiftliğine serbestçe sahip olamadığından dolayı gerçek anlamda bir özgürlüğe sahip değildi. Aynı durum hukuki konumu açısından da geçerliydi: Tımarını ve tımar beyini değiştirme hakkı olmadığı için, toprağını kolayca bırakıp gidemezdi. Örneğin, "kendi ekilebilir çiftliğini boz bırakıp başka bir tımarda toprak işlemeye giden bir raiyyet, işlediği çiftliğin sipahisine bir öşür öderken, asıl bağlı olduğu tımar beyine de bir öşür ödemek yükümlüğündeydi".[75]

Öte yandan, eğer raiyyet, kendi tımar beyinin izni olmaksızın, bir başka sipahinin tımarında çalışmak veya meslek değiştirmek üzere firar etmişse, tımar beyinin onu "takip hakkı" vardı; onu cezalandırabilir ve kendi tımarına dönmeye mecbur edebilirdi.[76] Kaçak köylü, ancak 10 yıl boyunca bulunamamışsa ve tımar beyine "çift bozan resmi" denilen bir tazminat ödemesi koşuluyla özgürlüğüne kavuşabilirdi. Ama 10 yıl sonrasında bile, tımar beyi, başka bir tımarda çalışan raiyetini kendisine

75 Beldiceanu, 1968: 25. Ayrıca bkz. Akdağ, 1974, C.2: 279-80; Barkan, 1937: 109-10.

76 Barkan, 1972-73: 307.

ikinci bir öşür vermeye zorlayabilirdi.[77] Raiyyet, tımar beyiyle anlaşmak ve yerine birisini bırakmak koşuluyla çiftliğini terk edebilirdi. Bu durumda "çift bozan tazminatı" ödemezdi, ama bir kulluk vergisi olan çift resmini ve benzer bazı vergileri ödeme yükümlülüğü sürerdi.[78]

II. Mehmed döneminde 50 akçe olan "çift bozan resmi", 16. yüzyıl sonunda 300 akçeye kadar yükselecekti.[79] Bu "şartlı özgürleşme" bedeli, bir yandan 16. yüzyıldaki fiyat enflasyonunun diğer yandan da köylü firarlarının 16. yüzyılın ikinci yarısında büyük bir yaygınlık kazanmasının etkisi altında hızlı bir artış göstermişti.

Sonuçta, bazı yumuşatıcı koşullara bağlı olarak reayanın *kişisel bağımlılığı*[80] daha esnek tutulmuş olsa dahi, bu köylü, Ortaçağ Batı feodalitesinin serfinkine benzer biçimde toprağa bağımlıydı.[81]

b) Bu noktadan itibaren ikinci bir saptama gerekli olacaktır: Bazı yazarların iddia ettiği gibi "kolektif" veya "anonim" bir sö-

77 ibidem. "Takip hakkı"nın, bozulmuş şekilleriyle, 19. yüzyıl başına kadar devam ettiğine dikkati çekelim.

78 ibidem.

79 Barkan, 1937: 115.

80 Soboul'a göre (1974b), "kişisel bağımlılık, senyörün firar eden serflerini zorla malikânesine geri getirmeye mecbur eden *takip hakkı* ile *dışardan evlenmek (formariage) yasağı* ile tanımlanır". Daha önce gördüğümüz gibi bu sonuncu yasak reayayı değil ortakçı kulları kısıtlıyordu. Ama reaya için takip hakkı süresi serfinkini çok aşıyordu.

81 15. yüzyıl sonunda Batı Avrupa serfleri de yeni haklar elde etmişlerdi. İngiltere'de, kişisel yükümlülüklerinden şartlı veya tamamen özgürleştirici bir biçimde kurtulmaları hemen hemen tamamlanmış bir süreçti. Barkan'a göre (1937: 150), "Osmanlı İmparatorluğunda raiyet esas itibarile devlete aid telakki edilen bir toprak üzerine yerleştirilmiş bir kiracı, *toprağa bağlı bir kolon olmakla beraber; bu bağlılıklar ve mükellefiyetler hiçbir zaman tetkik ettiğimiz memleketlerdeki soysuzlaşmış ve şahsileşmiş tâbiiyet şeklini almamıştır*". (Altı yazar tarafından çizilmiştir). Serf ile reayanın karşılıklı konumları arasındaki aşikâr farklılıklara rağmen, tipolojik bir yaklaşım açısından bu farklılıkların oldukça az olduğunu düşünüyoruz. Ünlü tarihçinin konumlanması, daha çok onun Osmanlı ekonomik sisteminin Ortaçağın feodal yapılarına kıyasla daha üstün/ileri olduğuna ilişkin iddiasıyla açıklanabilir.

mürüden bahsetme olanağı yoktur.[82] Köylüler yılın sadece belirli bir döneminde ortaya çıkan anonim bir vergi tahsildarıyla yani devletin görevlendirdiği soyut bir sömürücü tipiyle muhatap değillerdi. Tımarında ikamet etmek zorunda olan sipahinin reayayla olan sosyal ilişkisi, gayri-şahsi bir ilişkiye indirgenemez. Tam tersine, onunla reaya arasındaki sosyal ve ekonomik bağımlılık ilişkileri, kişiselleşmiş, somut, adam-adama ilişkilerdi.[83] Bu ilişkilerin merkezinde, doğrudan üreticinin emeğinin ürünü olan rant bulunuyordu.

Önemli bir saptama da tımar sahiplerinin hâkim sınıf olarak imtiyazlarının farklılaşma biçimi bakımından yapılabilir: Tımar beyi, "sahib-i arz" sıfatıyla yani toprak mülkiyeti üzerindeki hakları dolayısıyla köylünün brüt nihai ürünü üzerinden bir pay (öşür, vb.) alırken, "sahib-i raiyyet" sıfatıyla yani köylünün kişiliği üzerindeki hakları dolayısıyla "rüsum-u raiyyet" kategorisinden "çift resmi" ve benzerlerini, bazı baş vergilerini, angarya gibi bazı kişisel hizmet yükümlülüklerini talep edebiliyordu. Aynı şekilde, has ve zeamet gibi serbest tımar sahipleri de, "sahib-i raiyyet" sıfatlarıyla, ayrıca "serbest vergiler" diyebileceğimiz "rüsum-u serbestî"lere hak kazanıyorlardı.[84]

> Akdağ, angaryalara kapıyı açanın, sipahinin "sahib-i raiyet" statüsü olduğunun altını çiziyor. Tarihçiye göre, "Devletin hizmetlilerinin aylıklarını ödemekte uygulanan, alacaklısına çiftçiden alacağını bir çeşit yüzetme yolu, köylüyü, hükümet yerine kişinin uyruğu yaptığı için, devletin koruyucu elini köyden çektiriyor, çiftçiyi sanki eşiğin bir çeşit dışında bırakıyordu. Köyleri, ücretlerinin yıllık tutarı yerine, dirlik olarak alanların 'sahib-i arz=toprağın sahibi' ve 'sahib-raiyyet=çiftçinin sahibi' ya da ağa-

82 Divitçioğlu (1971: 67 ve 73-74) sadece sömürücü sınıfı temsil eden devleti anonim olarak kabul etmekle kalmıyor ama reayanın da "anonim bir sömürülen sınıfı teşkil ettiğini" söylüyor.

83 Divitçioğlu'na göre (1969: 48), "Osmanlı toplumunda insanın insanı sömürüsü sınıfın sınıfı sömürüsüne dönüşmektedir".

84 Akdağ, 1974, C.2: 377-378.

sı deyimle anılmalarının anlamı budur"[85]. Bu kavrayış karışıklığını aşmak için burada feodal toplumdaki üretim ilişkilerinin bir özelliğinin tekrar vurgulanmasına ihtiyaç olabilir. Parain, bu vurguyu yalın bir biçimde yapıyor: "Bu toplumların ana karakteri, onların temelinde yer alan üretim ilişkilerinde yatar: senyörün toprak üzerindeki mülkiyeti ve senyörün köylüler üzerindeki sınırlı mülkiyeti. Kişi üzerindeki bu mülkiyet çok önemlidir; o olmadan senyör rüsum ve angarya talep edemezdi".[86]

Dönemin Osmanlı mevzuatının tüm belgelerinde sipahi veya tımar beyi yukarıda ifade edilen iki sıfatla tanımlanıyordu. Tımar beyi bu çifte statüsü sayesinde daha önce belirtilen iki ayrı türdeki temel vergilere el koyabiliyordu ki bu vergiler de birbirlerinden çok net ayrılarak gruplandırılmışlardı.[87] Bir tarafta "rüsum-u şer'iyye", diğer tarafta ayrı ayrı olduğu kadar birlikte de değerlendirilebilen "rüsum-u raiyet" ile "rüsum-u serbestî". Tımar beyinin bu çifte hukuki statüsünün birbirinden ayrılarak vurgulanması, sistemin mantığının anlaşılması açısından gerçekten de çok önemlidir.

> Bununla birlikte bazı Türk tarihçilerinin, sultanın Osmanlı mülkünün "paylaşımsız" tek üstün mülkiyet sahibi olduğu mirî rejimde, bu rejime ilişkin kanunnamelerde sipahiye atfedilen bu sıfatların kendilerince çelişkili (!) karakteri üzerinde durarak bu terimlerin bir kötü-kullanıma konu olduğunu, "toprak ve reâyâ pâdişâhındır" düsturundan hareketle "sipahinin toprak ve reaya üzerindeki haklarını ancak bir devlet me'mûru sıfatiyle ve devlet nâmına kullandığı"[88] (!) yorumlarını yaparak Osmanlı kayıtlarında kendilerini rahatsız eden vurguları birer "dil aşırılığı" olarak kabul etme eğilimindedirler. Hâlbuki daha önce de değindiğimiz gibi, üstün mülkiyeti, daha doğrudan ama koşullu mülkiyet biçimlerinden ayırt etmek gerekir.

85 Akdağ, ibid: 450 ve 445.

86 Parain, 1974b: 27.

87 Akdağ, ibid; Barkan, 1955-1956: 244 vd.; Barkan, 1972-73: 307-311.

88 Barkan, 1972-73: 308 ve 295; aynı yazar, 1937: 150-151; ve Akdağ, 1974, C.2: 277 ve dipnot 2.

> Bu konuda Batı Avrupa feodalizmi bize bir karşılaştırma temeli sunmaya devam ediyor: "Kişisel ilişkiler (askerî veya dinsel hizmetler türünden iç hizmetler) ile toprak mülkiyetinin türleri (koruyucu senyör tarafından bir 'benefice=dirlik' olarak verilenler veya koruma talep edenler tarafından koruyana bir 'precaire=eğreti mülk' olarak sunulanlar) arasında kurulabilecek bileşimlerin ne kadar çeşitli olabileceği tahmin edilebilir. Ama bu bileşimlerin tümü, sonuçta, aynı tür bir mülkiyet yapısına doğru evriliyorlardı: Büyük alanlar üzerinde en güçlü kişilerin fiilî olmayan üstün mülkiyeti ile küçük ve orta boy senyörlerin elindeki -hizmet yükümlülüklerine ve bağlılık yeminlerine bağlı olduğu için mutlak olmayan- daha doğrudan mülkiyet. Toprak üzerindeki bu haklar hiyerarşisi giderek tabana kadar yani toprağın şu veya bu derecede eğreti bir tasarruf hakkına sahip olan işletmeci köylüler düzeyine kadar kendini dayatıyordu." [89]

O halde, sipahinin toprak ve köylü üzerindeki "sahiplik" ilişkisini ifade eden terimleri mutlak anlamlarıyla kavramamak gerekli olduğu kadar, bunların, tımar beylerinin tımarlar ve köylüler üzerinde tartışılmaz bir kudrete sahip olduğu bir toplumun somut gerçekliğini yansıttığını da kabul etmek gerekir. Demek ki, doğrudan doğruya üretim ilişkilerine bağlı olarak belirlenen bu toplumsal ilişkiler konusunda, bunların özgür bireyler arasında kurulmadığı sonucuna şimdiden varılabilir.[90] Buna daha fazla ikna olmak için, köylünün "üç günü parayla ödenebilir olmak üzere yılda altı günlük bir angaryaya tabi tutulduğunu" bilmek de yeterli olabilir.[91]

89 Parain, 1974b: 19-20. Aynı konuda bkz. Fourquin, ibid: 205.

90 Tarihçi İnalcık da aynı görüştedir: Aktaran, Sertel, 1976: 82. Oysa Divitçioğlu köylüyü "özgür köylü" olarak aldığı için, "köylü-birey için ekonomik sömürü ancak aşkın bir anlam taşıyabilir" ve "sömürü onun için içkin karakterli bir sorun değildir" (1969: 47-48) iddiasında bulunmaktadır. AÜT tezini savunan yazar, bununla birlikte, "sömürgen Devlet"in basit bir temsilcisi olarak nitelediği sipahi için bunun tam tersini söylemektedir (1971: 55).

91 Divitçioğlu'ndan (1969: 47) özellikle ödünç aldığımız bu tırnak içi cümleyi daha sonra öyle bir cümle izlemektedir ki, yanıltıcı demesek de yanlı bir yorum tarzını ele vermektedir: "Ama iyice belirtilmelidir ki, angarya tımarlılara karşı değil devlete karşı bir yükümlülüktü ve tarımsal ürünü tarladan ambara götürmekten ibaretti" (!)

***

c) Bu konuya tekrar dönmeden önce, tımarların bileşimi üzerine yeni bir unsuru daha işin içine katmamız gerekecektir. Tımar toprakları iki ayrı parçadan oluşmaktaydı: Bunlardan birincisi, daha önceden görüldüğü gibi, reaya çiftliklerine ayrılmıştı; ikincisi ise doğrudan doğruya tımar beyine aitti. Tahrir defterlerinde "hassa çiftlik", "beylik çiftlik" veya "kılıç yeri" olarak adlandırılan tımarın bu bölümü, bir bakıma tımar beyinin "rezervi", onun bizzat yararlanma hakkını kullandığı doğrudan alanıydı.[92] Sipahi, birinci bölümde yararlanma hakkını belirli vergiler karşılığında reayaya aktarırken, ikinci bölümde yararlanma hakkını doğrudan kullanmaktaydı.

Sipahinin "hassa"sı (maddi malı) da esasında bir çift öküzle sürülebilen bir toprak parçası olarak tanımlanmıştı ama her tımar birden çok (ve birbirleriyle sınırdaş olmayabilen) hassa çiftlik barındırabilirdi.[93] Tımarlı sipahi kendi çiftliğini bizzat

---

Peki ama kimin tarımsal ürününü kimin ambarına götürmek için? (Burada sipahi tarafından aynî olarak el konulan tarımsal artık-ürünün sipahinin ambarına taşınması söz konusudur; konuya ileride döneceğiz). Hâlbuki reayadan veya aynı anda birçok köyden birden (yol angaryaları, madenlerde çalışma, vs. gibi) doğrudan devlet tarafından istenen angaryalar da vardı; bunların karşılığında reayanın vergi yüklerinde, genellikle de devlete karşı yükümlü olunan (avarız gibi) merkezi vergilerde –kısmen veya istisnaen tamamen– bazı indirimler yapılırdı. Ancak, ki bu önemli bir ayrıntıdır, reaya bu angaryaları reddederek yerlerine yükümlü olduğu vergileri ödemek tercihini kullanamazdı. Diğerleri yanında bkz. Akdağ, ibid, C.2: 290

92 Barkan, 1972-73: 304-305; aynı yazar, 1937: 334 vd. Beldiceanu'ya göre (1968: 17, 19, 47), "sipahi, askeri yükümlülükler karşılığında raiyetin vergilerine tâbi olmayan askerî bir çiftliği (hass, çiftlik veya kılıç yeri) elinde tutmaktaydı." (ibid:19). 15. ve 16. yüzyıllarda sipahilere bırakılan çiftliklerin farklı nitelikteki üretim alanlarına tekabül ettiğini de belirtelim: "hassa çiftlik", "hassa bağ", "hassa çayır", "hassa değirmen", "hassa meyve ağaçları". Bkz. Barkan, ibid.

93 Barkan, "Bu çiftliklerden her birinin sipahiye senede temin edeceği menfaat, timar beratlarında 200 akçe olarak hesap edilmektedir" (ibid: 304) diye ayrıca belirtmektedir. Aşağıda verilecek Muslihеddin'in timarı örneğinde, tımarın üç beylik çiftliğinin toplamda 788 akçe getirdiği görülecektir (Beldiceanu, 1976b). Daha sonra değinileceği üzere, has-zeamet türü büyük tımarlarda hayvan yetiştiriciliğinden özellikle de koyun yetiştiriciliği üzerinden büyük servetler yığan beyler de istisnai değildi (Akdağ, ibid, C.2: 116-17).

kendisi (ailesiyle ve/veya bazı angaryalara tabi olan reayanın emeğinin yardımıyla) değerlendirebileceği gibi, kiraya da verebilirdi.[94] Öte yandan, tımar arazisinde mevcut olan mera ve çayırlar öncelikle sipahinin doğrudan kullanımına tahsis edilirdi çünkü askerî dirlikler üzerine kurulu olan Osmanlı ekonomik sisteminin işleyişinde at yetiştiriciliği çok belirleyiciydi. Nitekim bu nedenle "raiyete çayır yoktur" tabiri ortaya çıkmıştır: "Bazı kanunname maddelerine göre, ziraat edilmekten ise çayır olarak terk edilmeleri daha faydalı görülen, yetiştirilmek için ayrıca zahmet ve hizmete muhtaç olmayan tabii çayırların, 'tapusu ve veraseti ve hibesi caiz olmayıp hassaten sipahi tasarrufunda' bulunması lazımdır."[95] Öte yandan, Kanunnamelerde, "ekilmeyen, sökülmeyen ve raiyet otlağı olmayan çayırlıklar beyliktir" denilerek, bunun mefhumu muhalifi olarak, yapay olarak yetiştirilmiş çayırların öşürleri alınmak suretiyle raiyetin tasarrufunda bırakılabileceği belirtilmiştir. "Aynı şekilde daha geniş bir tefsir ile çayıra ihtiyacı olan bir sipahi, mirasçılarının geçimlerini temin edecek tarlalara sahip olan bir şahsın ölümünden sonra çayırını zaptedebilir, ölenin oğlu veya kardeşi, diğer topraklarda olduğu gibi, benzeri çayırlar üzerinde bir hak iddia edemezdi".[96]

> Sırası gelmişken timarların iç yapısı hakkında somut bir örneği nakledelim.[97] Şehzade Selim (Yavuz Sultan) Trabzon valisi iken kendisine dinî eğitmenlik yapan Muslihiddin'e 1498'de verilen tımar, onun ulemaya mensup kimliği nedeniyle askerî yükümlülüklere değil sivil hizmete tabi olan bir tımardı. Bu tımar iki par-

94 Bu durumda işletme biçimi genellikle ortakçılık olurdu. (Reyanın ise çiftliğini kiralama hakkı olmadığını bir kez daha anımsatalım). Sipahi, hassa çiftliğindeki yararlanma hakkını köylülere "tapu" resmi karşılığında da devredebilirdi. Ama sipahi tımar değiştirdiği zaman, yeni gelen sipahi, çiftliği üzerindeki tüm haklarını geri alırdı (Barkan, ibid). Reaya çiftliği ile olan benzerliğin sınırlarının burada bitmesinin de gösterdiği gibi, sipahinin hassa çiftliğinde kısmi üstün mülkiyet hakkı ile yararlanma hakkını birleştiren farklı bir mülkiyet ilişkisi söz konusuydu.

95 Barkan, 1972-73: 305.

96 ibidem.

97 Burada verilen örnek Beldiceanu, 1976b: 91-110'dan alınmıştır.

çaya ayrılmıştı: Tımar beyinin hassa arazisi ile dört köyün reayası tarafından kendisine ödenen vergi ve diğer yükümlülükler. Yani tımar maddi olan ve maddi olmayan mallardan oluşmaktaydı.[98] Hassa bölümü iki bağ ve bir zeytinlikten oluşmaktaydı. Tımardan elde edilen 4.165 akçelik yıllık gelirin 3.377 akçelik bölümü –ki bu zamanında 64.94 Hollanda florini değerindedir– köylülerin yükümlülüklerinden gelirken,[99] geri kalanı yani 788 akçelik (veya 15,15 florinlik) bölümü hassa çiftliğin değerlendirilmesinden sağlanan gelirlerden oluşmaktaydı. Hassa çiftliğin toplam tımar gelirlerindeki payı yüzde 19 gibi ihmal edilmeyecek bir düzeydedir.

"Sipahi, hassa mallarını nasıl işleyebiliyordu? İşgücünün kendisine köylüler tarafından sağlanıyor olması olasıdır (...) II. Mehmed'in Örfi Kanunnamesi, bağ-bahçelerde tüm gelirlerin tımar beyine ait olduğunu ve raiyetin (eğer sipahi hassasını kiraya vermediyse) orada yılda üç gün çalışmak zorunda olduğunu emretmekteydi."[100]

15. ve 16. yüzyılların tımarlarında "hassa çiftliklerin" varlığı, Ö. L. Barkan'a göre, "bahis mevzuu timarların daha eski devirlerdeki zirai bünye ve teşkilat hususiyetlerinin arta-kalmış şekillerini bize nakletmekte, iktisadi ve içtimai şartların müsait bulunduğu zamanlarda klasik şekilleriyle senyör malikânelerinin zirai bünyelerine mahsus zirai düzenlerin Türkiye'deki tımarlarda da vaktiyle mevcud olmuş bulunduğunu göstermektedir."[101] Barkan, "beylik çiftlik ve çayırların mevcudiyeti ve benzeri top-

98 İbid: 97.

99 Bunun da yüzde 43.8'i ispençeden sağlanmaktaydı ki, bu, Trabzon'un Hristiyan/Rum köylülerinin bu tımarda o dönemdeki önemini göstermektedir: ibid: 98.

100 İbid:100-102.

101 Barkan, 1972-73: 304. "Beylik çiftlikleri"nin tarihsel kökenleriyle ilgili böyle bir yaklaşımda bulunan tarihçinin, aynı makalede hemen biraz sonra, "beylik çiftliklerini, zamanımızda memuriyet makamlarına bağlı ve o mevkiin işgal edildiği *müddetçe faydalanılabilen* lojman ve diğer vasıtalara benzetmek mümkündür" şeklinde bir değerlendirme yapabilmesini ve buna benzer yorumların bazı iktisat tarihçilerimizi, tarihe eğilen bazı iktisatçılarımızı derinden etkilemiş olmasını yadırgamamak elde değil.

rakların timar dahilinde işgal ettikleri nisbetin büyüklüğü, köylülerin angarya çalışmalarını zaruri kılacak faktörlerden biridir" kabulünü de yaptıktan sonra, "16. asırdan çok evvel vuku bulmuş olan iktisadi inkişaflar" sonucunda hassa çiftliklerin çok küçüldüğünü ve giderek varlık nedenini yitirdiğini eklemektedir.[102] Oysa bilinen bir gerçektir ki aynı evrim Türklerin Anadolu'yu fethettiklerinin hemen öncesinde Batı Avrupa feodal toplumlarında işlemeye başlamış ve senyörün rezervi -genel bir nüfus "patlaması" zemininde ve senyörün daha fazla rant elde etmeye dönük çıkarları doğurltusunda- köylü çiftlikleri lehine sürekli daralma eğilimine girmişti.[103]

Öte yandan, burada bizim açımızdan temel olan konu, köylüler üzerinde "hassa çiftlik" dolayımıyla bazı kişisel hizmet mükellefiyetlerinin varlığının anlamını kavramak kadar emek yükümlülüklerinin niçin görece zayıf olduğunu da anlayabilmektir; ve bunu zamandan soyutlanmış farazi bir Ortaçağ Batı Avrupa'sına kıyasla da yapmamaktır; çünkü orada da, ele alınan yüzyıllar boyunca angarya yılda birkaç güne indirgenmiş veya tamamen silinmiş bulunmaktaydı. Osmanlı'da bedava emek olarak ödenen kişisel hizmet yükümlülükleri, sipahinin kendi hasat ettiği ürününü hassa çiftliğinden ambarına taşımak[104], çayırının otunu kesmek ve -bazı bölgelerin eski gelenekleri uyarınca- sipahinin hassa çiftliğinde yılda üç gün çalışmaktı.

Buna karşılık, köylülerin büyük bölümünün yerine getirmek zorunda olduğu angaryalar yani mirî toprakların bütünü için daha temsilî olabilecek türden daha genel -ama elbette her

102 İbid: 305.

103 Fourquin, ibid: 195-197; hatta bkz. Barkan, 1962: 48 ve 116. Ancak Barkan'ın yazılarında Avrupa feodalitesinin evrimine ilişkin karışıklık sürer. Nitekim Barkan, 1937: 332-34'e bakılırsa, Osmanlı'daki bu evrimin Batı Avrupa senyörlüklerindeki evrimden çok daha önceleri sona ermiş olduğu iddiasını bulursunuz. Barkan, Osmanlı'nın Ortaçağ Batı Avrupa'sından daha ileri bir gelişme düzeyinde olduğu savını, belgesel kanıtlara dayanmadan her olguda ileri sürmektedir.

104 Eğer, elbette, sipahi kendi beylik çiftliğini bizzat kendisi değerlendiriyorsa... Bkz. Akdağ, 1974, C.2: 309.

zaman büyük bölgesel farklılıklar taşıyan–[105] angarya mükellefiyetleri şöyle sıralanabilir: Sipahi için bir ambar inşa etmek;[106] öşür olarak ödenen tarımsal üretimin taşınması ve ambarlanması; ambardaki ürünün en yakın pazara sipahi nam ve hesabına nakledilmesi. En yakın pazarın sınırı, bir günlük uzaklık olarak belirlenmişti;[107] dönüş de hesaba katıldığında burada en çok iki günlük bir angaryadan söz edilebilir.

Bu bağlamda Batı Avrupa feodalitesiyle veya senyörlerin feodal haklarıyla belirgin bir benzerliği olan bir uygulamayı belirtelim: Sipahinin öşür olarak kendisine ödenen tarımsal ürünlerin pazarlanması bakımından bir öncelik hakkı bulunmaktaydı. Belirli bir süre boyunca gerçek bir satış tekeline sahipti ve bu arada reayanın ürünlerinin satışını engelleyebiliyordu. Köylünün ürünlerini ambarda mühürleterek bir süre için pazarda tek satıcı olarak kalmak ve ilk önce pazara gelmenin avantajıyla daha yüksek fiyattan satış yapabilme hakkını elinde tutmak anlamına gelen bu "monopol hakkı"nın, kanunnamelerle tımar beylerine tanındığı, ama hakların daha da güçlendirilmiş biçimiyle padişah haslarına tanındığı görülmektedir.

---

105 Örneğin 1528 tarihli Malatya Livası Kanunnamesi (Barkan, 1945: 113 ve 13 sayılı kanun), sancak beyleri ile subaşıların raiyeti yılda 10-15 gün boyunca ot ve pirinç biçmeye ve onları nakletmeye zorladıklarını belirtmektedir. Kabilesel-feodal yapıların 20. yüzyıla kadar taşınacağı Doğu Anadolu'da angaryaların daha ağır ve angarya günlerinin daha sık olduğunu bu bölgedeki birçok Livanın kanunnamesinden gözlemlemek mümkündür: Bkz. Barkan, 1945 ve Barkan 1972-73. Rumeli'nin bazı bölgelerinde ise eski göreneklerin korunduğu 15. yüzyılda Hristiyan reayanın sırtındaki bedava hizmet yükümlülükleri İmparatorluk ortalamasını aşmaktaydı. Esasen daha önceden gördüğümüz gibi, eski angaryalardan dönüştürülmüş nakdî "çift vergisi"nin tutarı da bir bölgeden diğerine çok değişmekteydi.

106 Öte yandan, "ihtiyaç durumunda reaya sipahi için ek ambarlar da inşa etmek mecburiyetindeydi": Beldiceanu, 1976b: 102. Akdağ (1974, C.2: 445 ve dipnot 2), kanunların kendilerine tanıdığı yetkilerden yararlanarak, sipahilerin kendilerine birçok işletme binası hatta ev yaptırdıklarına ilişkin birçok örnek vermektedir. Angaryalara ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Barkan, 1972-73: 306 ve Barkan, 1937: 151-152.

107 Barkan, 1945: 3 ve 14 sayılı kanun (Hüdavendigar Livası Kanunnamesi).

> Bu feodal hakkın, Batı Avrupa'daki "derebeylik düzeninde olduğu" türden bir hak olduğunu kabul eden Barkan, şöyle diyor: "Monopolya tutmak' tabir edilen bu inhisar hakkının Filibe civarındaki padişah haslarında bulunan pirinç ziraatı sahaları için de tatbik edildiği görülmektedir. Bu maksatla merkezden gönderilen fermanlarda, 'altı ay tamam olunca pazar tutulup benüm pirinciimden gayri şehirlerde ve köylerde düğünlerde vesair cem'i yerlerde ve sohbetlerde hiç kimse pirinç almaya ve satmaya' denilmekte ve 'beylik pirincin' satışlarının emniyeti için, çeltikçilerin ve madrabazların pirinçlerinin ve ambarlarının kadı ve eminler tarafından altı ay müddetle mühürlenmesi lüzumu hatırlatılmaktadır."[108]

Görüldüğü gibi, doğrudan üretici köylünün sırtında ekonomi veya ekonomi-dışı çeşitli sınırlamalar ve yasaklar vardı. Buraya kadar sayılanları dışarda tutup sadece evlilik, geçiş hakkı vs. gibi çeşitli vesilelerle alınan arızi vergisel yükümlülükler hesaba katılsa bile, bunların, köylünün zayıf gelirleri üzerinde çok ağır yükler oluşturdukları görülecektir.[109] Raiyetin tımar beyi tarafından keyfi olarak vergilendirildiğini, başka kişisel hizmetlere zorlandığını veya hediyeler[110] vermeye mecbur bırakıldığını görmek de pek istisnai durumlar değildi. Sık sık fermanlarla tımar beylerinin keyfi salmalarının veya muame-

---

108 Barkan, 1972-73: 312.

109 Harçlar, vergiler, haklar sayıca o kadar çoktu ki bunların sadece alt alta sayılması bile sayfalar tutabilir. Arılar bile unutulmamıştı ve her kovan 1 veya 2 akçelik bir öşüre tabiydi. Genel bir görünüm için Bkz. Yerasimos, 1974, C.1: 226-236; Barkan, 1945. Bazı raiyyet kategorilerinin net gelirleri konusunda Beldiceanu'ya (1968: 22-23 ve 26-27) ve Yerasimos'a (ibid: 279-283) bakılabilir.

110 Divitçioğlu (1969: 47) karşıt görüştedir. Oysa "bid'at" denilen ve hediye vermek, bedava hizmet sunumunda bulunmak gibi eski âdetler kanunlara bile girmişti: Barkan, 1937: 45, 47. Öte yandan Barkan (ibid), devletin bu "bid'at"lara karşı mücadeleyi sürdürdüğünü, ama bunların uygun koşulları bulur bulmaz yeniden su yüzüne çıkmasını engelleyemediğini söyler ve bu âdetlerin sürekli bir biçimde var olduklarının kabul edilebileceği sonucuna varır. Sipahilerin bazı haksızlıkları ve zulüm biçimleri için bkz. Akdağ, ibid, C.2: 454-56.

lelerinin engellenmeye çalışılması dahi bunun en iyi dolaylı kanıtıdır.[111]

Raiyetin tamamen sipahinin insafına kalmış olduğunu iddia etmeksizin, iş/üretim sürecinde tımarda karşıt taraflar arasında onları birbirine bağlayan kişisel ilişkiler kurulduğu gerçeğini göz ardı edemeyiz. Sipahiler, tımarları üzerinde bir mali yarı-özerklik sahibiydiler ve bu da, kendilerine emanet edilen köylüler üzerinde kişisel bir otorite kurmadan olmuyordu. İktisadi süreçteki (üretim ve bölüşüm sürecindeki) hâkim pozisyonları, sonuçta, onların hukuki-idari otonomilerinin sınırlarını genişletiyordu. Bu hukuki-idari otonomi, daha önce belirttiğimiz gibi, serbest timarlar ve onları ellerinde tutanlar için çok daha ileri düzeydeydi.

> Bir örnek verelim: Eğer bir köylü hayvanlarının bir çiftçinin ekinine girmesine engel olmazsa, sipahi, ona "deşt-bânlık hakkı" veya "resm'i deşt-banî" (koruculuk hakkı) denilen bir ceza uygulama hakkına sahipti. Eğer zarara neden olan hayvan at veya sığır gibi büyükbaş hayvansa, bu ceza hayvan başına 5 akçe ile hayvan sahibi köylüye 5 adet falaka olarak uygulanır ve zararın tazmini istenirdi; koyun veya süt danaları söz konusu olduğunda ceza miktarları hayvan başına bir akçe ve bir sopa olurdu. Kır bekçiliği (deşt-bânlık) hakkı, sipahi timarları ile serbest timarlarda müşterek olan haklardandı. Bazı eyaletlerin kanunları ise daha ağır deşt-bânlık hakları düzenleyebiliyordu. Barkan, "yalnız bu cezaların uygulanabilmesi için, ekili yerlerin köyün öteden beri korunmakta olan belirli bölgelerinden olması, suçluya daha evvel gerekli uyarmaların yapılmış bulunması da şart idi" (...) "Köylerde kır bekçiliği (deşt-bânlık) selahiyeti ve bu münasebetle tahsil edilebilecek cezalar sipahilere aittir" notunu düşüyor. Başka deyişle, sancak beyi bu para cezaları üzerinde hak iddia edemezdi.

111 Barkan, 1945: 113, madde 9 ve 10. Sipahilerin 16. yüzyıl ortalarından sonra yaygınlaşacak (ama yüzyıl başında da oldukça sık görülen) yasa dışı hareketlerinden biri de, köylü çiftliklerini (ömürlük değil) yıllık kiralama biçiminde kiraya vermeleriydi; kiralar aynî rant yerine götürü bir nakdî rant biçimini alıyordu: Akdağ, 1974, C.2: 309 not 2, 373 not 3 ve 375.

> Beldiceanu'ya göre, "bütün bu cezalar, Karaman Kanunnamesinin de belirttiği gibi, ekin sahiplerinin ürün kaybı yaşamaması için herkesin kendi hayvanına sahip çıkması ve sonuçta sipahinin öşür ve "salariye" vergilerinin azalmaması içindi".[112]

Sipahinin yasalarla düzenlenen bir hukuki yetkisini gösteren yukarıdaki örnekten bakıldığında, sipahi reaya ile her zaman patriarkal türde ilişkileri yasalarla veya onların sınırındaki ilişkilerle kurabilecek konumdadır. Onunla reaya arasındaki ilişkiler, demek ki, "devletin basit bir vergi toplayıcısı" ile "özgür doğrudan üretici" arasında kurulan bir ilişki türüne indirgenemez.

d) Toprağa bağlı reayanın sınıf değiştirme imkânının olup olmadığına da bakmak gerekir. İlke olarak sipahinin statüsü kapalı bir kast oluşturmuyor olsa dahi,[113] çok katı olarak düzenlenmiş olan sosyal işbölümü,[114] bir aşağı sınıf üyesinin -burada reayanın- sipahi statüsüne geçişini pratik olarak engelliyordu.[115] Hatta "raiyete silah taşımak ve ata binmek memnudur" (yasaktır) özdeyişiyle askerî sınıf karşısında sınırlamalar getirilmiştir.[116] Bu genel kural dışında, istisnai durumlar kuşkusuz yaşanıyordu ama bunlar istisnadan öteye gidemiyordu: Devlet hâkim sınıfın önemli bir toplumsal grubunu oluşturan sipahi statüsüne geçiş yollarını *stricto sensu* (katı bir biçimde) denetliyordu.

> Bununla birlikte, reayanın sözde özgürlüğünü aşırı idealize eden Divitçioğlu[117] "iki karşıt sınıf arasında sürekli bir akışkanlık ve hareketlilik olduğundan" söz edebilmektedir. Öncelikle belirtelim ki, dönemin ana eğilimi sipahilik statüsünü sadece

112 Barkan, 1972-73: 312 ve Beldiceanu,1968: 37-38.

113 Barkan, 1937: 419.

114 ibid: 422.

115 İbid. ve aynı yazar, 1972-73: 314-16.

116 Barkan, 1972-73: 313. Burada, feodalitedeki serf statüsüyle belirgin bir benzerlik göze çarpmaktadır: Her ikisi de silah taşıma ve ata binme konusunda benzer bir ehliyetsizlik içinde bulunuyordu. Bkz. Sweezy, 1974 veya 1977. Barkan, 1937, cilt X, s. 415-416; Akdağ, 1975: 69 vd.

117 1969: 48 ve 1971: 74

> atalarından beri bu statüyü taşıyanlarla sınırlamak olmasına rağmen, Sultanın çocukları arasındaki taht kavgalarının, hanedanın kalıcılığı açısından tehlikeli olmaya başlayan isyanların (sipahilerin veya diğer toplumsal katmanların) var olduğu bazı tarihsel koşullarda, özellikle 16. yüzyıl ortalarında, savaşan tarafların her birinin güçlü ordular kurabilmek adına halktan insanlara (reayaya) tımarlar vaat etmeleri de az görülür bir olay değildi... Bununla birlikte, "ecnebi" olarak adlandırılan bu raiyyet kökenli sipahiler diken üstündedir: "Umumiyetle yeni bir pâdişah tahta geçtiği zaman yapılmakta olan berat yenilemeleri ve arâzi tahrirleri esnasında vuku bulan itiraz ve ihbarlar sonunda birçok sipahinin, sırf babadan-dededen sipahi olmadıkları için, ellerinden dirliklerinin alındığı görülmektedir. Tahrir defterlerinde bazı sipahilerin isimleri üzerinde 'sipahi amma raiyyet-zâde, atası köhne defterde raiyyete kayıdlı' gibi şerhlerin verilmiş bulunması (...) sipahiliğe raiyyetlikten geçmiş olmanın tehlikelerini hatırlatmaktadır".[118]

Tımarlıların atlı "cebelûları" ve esir-köleleri (gulâm), reayadan daha fazla sipahiliğe geçiş şansına sahiptiler. Bununla birlikte, reaya saflarından gelen unsurların istisnai dönemlerde ve bilhassa İmparatorluğun kuruluş dönemlerinde savaşmaya davet edildikleri olmuştur. 16. yüzyılın karışıklıklarında, fiilen serbest kalmış çok sayıda reaya, "levend" ve "sekban" sıfatlarıyla valilerin, paşaların, beylerin yanında ücretli askerlere dönüşebilecektir.[119]

b) Üretim ilişkileri üzerine ilk belirlemeler

Sipahinin devlet karşısındaki konumuna gelmeden önce, artık sahip olduğumuz bilgiler ışığında tımarlarda geçerli olan üretim ilişkileri üzerine odaklanabiliriz. Bu yaklaşım daha şim-

118 Barkan, 1972-73: 314.

119 Barkan, 1937: 415-416; Akdağ, 1975: 69 vd.; Akdağ, 1974, C.1: 379 vd. Ki bu durum da Batı Avrupa'da serflik ilişkilerinin çözüldüğü dönemlerin olağan gelişmeleri arasında yer almıştır. Kaldı ki Divitçioğlu'nun Osmanlı'ya ilişkin modelinin teorik çerçevesi 14-15. yüzyıllarla sınırlıdır.

diden bize Osmanlı toplumundaki tarihsel olarak hâkim üretim tarzının niteliği hakkında bir hüküm verebilmenin yeterli ve gerekli unsurlarını sağlamalıdır.

Önce, temel üretim aracı olan toprağın mülkiyetine bakıldığında, bunun üzerinde üst üste çakışan bir haklar hiyerarşisinin kurulduğu görülür. Üretim ilişkilerinin temelinde bulunan toprak mülkiyeti biçimi üçlü bir görünüm sunuyordu: Devlet üstün mülkiyet hakkını elinde tutarken, bu mülkiyeti, askerî hizmetler karşılığında, daha doğrudan ama eğreti bir kullanım hakkına sahip olanlara, tımarlılara, aktarıyordu.[120]

Nihayet, tımarın doğrudan üreticileri olan köylüler, dayatılan zorlamalar ve kısıtlamalar ne olursa olsun, onlar da mülkiyeti kalıtsal ama gene eğreti olan topraklarında gerçek bir tasarruf hakkına sahiptiler.[121]

Köylü için (göçebeler hariç) işlediği toprak parçasını tasarruf hakkı –ki bunun altı çizilmelidir– herhangi bir köysel komünoter mülkiyete aidiyet üzerinden kurulmuyordu; bu hak tamamen bireyseldi (bazen de ailevi). Gene belirtelim ki, köylünün toprağı üzerindeki yararlanma hakkının bireysel ve kalıtımsal (ki bazı koşullara bağlı olmakla birlikte aynı zamanda sürekliği olan) karakteri, kendi bünyesinde özel mülkiyetin tohumlarını taşıyordu. Bu karakter, AÜT'ün özgül çizgilerinden önemli bir ayrılık noktasını oluşturmaktadır. [122] Ama reayanın bu konumu,

120 Eğreti mülkiyet, çünkü satışa konu olamaz ve hizmetlere bağlı. Bu arada, askeri hizmetler, en yaygın hizmet karşılığıydı, ama tek hizmet türü değildi.

121 "Ölçüyü korumak kaydıyla, diyor N. Beldiceanu (1968: 18), köylü işletmecinin toprak rejimi tımarlınınkiyle benzerlikten uzak görünmüyordu. Tımarlı, yararlanma hakları karşılığında askeri hizmetler yükümlülüğü altındayken, çiftçi, küçük toprağını tımarlının ihtiyaçlarını karşılamak için işlemek zorunluluğu altındaydı. İlke olarak biri veya öteki ancak yükümlülüklerini yerine getirmek karşılığında topraklarından yararlanabilirdi; ikisinin de kalıtım hakkı sınırlıydı". (Sipahinin kalıtım hakkına tekrar döneceğiz).

122 Avcıoğlu, 1971, C.1: 22. Bu yazar, reayanın konumundan hareket ederek, "Osmanlı toprak düzeni, özel mülkiyete geçişte aşılmaz bir engel değildir" der. Ancak bu yargıdan, tımar tasarruf edenlerin (kalıtımsal) yararlanma haklarının toprakların özel ve kişisel temellüküne doğru kendiliğinden evrimlenebileceği ve evrimlendiği sonucu da çıkar.

ilk bakışta, toprak üzerindeki yararlanma hakkı daha eğreti gözüken Batı feodalitesinin serfinden de ayrışır gözükür. Bu, analizlerinin zaman boyutunu ve serf kategorilerinin sonsuz çeşitliliğini hesaba katmayı ihmal eden bazı araştırmacıların bazen yollarını şaşırmalarıyla sonuçlanır.[123]

Birbiriyle sıkı bağlantı halindeki bir dizi nesnel ölçüte başvurulduğunda da, reaya-serf farklılığı tüm anlamını kaybedecektir. *İlk önce*, Osmanlı köylüsünün varoluş biçimi, eylem alanının hukuki, ekonomik ve toplumsal düzlemlerdeki kısıtlılığı dikkate alınırsa, tipolojik olarak serfinkine yakındır[124]; kendi nesnel koşullarına karşı –onlardan ayrı düşünülememesine karşın– kendi mülkiyetiymiş gibi özgürce davranamazdı. Sistemin bu sömürülen, tahakküm kurulan unsuru, gerçekte nesnel koşulları dışında bir varoluşa sahip değildi. Onun varoluş biçimini de görünür değil reel (ekonomik) bir ilişki olarak kavramak gerekir. İster devlet tarafından bağımlılaştırılsın, ister kendisi de devlete bağımlı bir hâkim kişiye bağlı olsun, isterse çok daha bağımsız bir beye/senyöre bağımlı olsun, onun sömürülen özne konumu asla değişmiyordu. Bu böyle olmakla

123 Gerçekten de toprak üzerindeki tasarrufları daha eğreti olan 13. yüzyıl öncesi serflerini daha sonraki zamanların serfleriyle aynı hukuki statü çerçevesinde kavramak çok güçtür. Henüz 12. yüzyılda, serflerin koşullarının kötüleşiyor olmasına ve hukuki statülerinin tektürleşme eğilimine rağmen, köylülerin angaryaya karşı verdiği çetin mücadeleler sonucunda emek-rant yavaş yavaş ürün-ranta dönüşmekteydi. Bağlantılı olarak, 13. yüzyılda ürün-rant yerini para-ranta bırakmaya başlamaktaydı. Ama tarımsal ürün fiyatlarının yükselişi bu sonuncu geçişin sıklıkla altüst olmasına yol açacaktır. Bu konularda bkz. Parain,1974b: 28-29; Takahashi, 1977a: 95; Hilton, 1977b: 155. 14 ve 15. yüzyıllarda, bazı kronolojik zaman kaymalarına ve bölgesel farklılıklara rağmen, serfin toprağı genel olarak sürekli, kalıtsal ve hatta satılabilir konuma gelmişti. (Bu konularda bkz. Fourquin, ibid: 199-200 ve bilhassa 206 ve sonrasında 221-223, 334-337). Ama zaten merkezi vergiler (kraliyet veya prenslik vergileri) 16. yüzyıldan itibaren giderek daha ağır olmaya başlayacaktı.

124 Sadece işaret etmek üzere, feodalizmin ilk zamanlarının bazı kategorileri dikkate alınabilir (bunlar "serf lopiné" veya "serf à ferme" olabilir, ama "serf nu" veya "serf à merci" olamaz). Bununla birlikte, geç Ortaçağın geçiş döneminin nispeten özgürleşmiş serf tipinin göz önüne alınması daha mümkündür.

birlikte, daha önce gösterildiği gibi onun sipahiye bağımlılığı bu kadar basitçe formüle edilemezdi.

İkinci olarak, mülkiyet, sömürü (kişisel veya anonim) ilişkilerinden neşet eden *gerçek temellük haklarına* gönderme yapmadan, sadece hukuki düzeyinde (ki burada olgusal düzeyinde yani görünür ilişkiler anlamında) kavranamaz. O halde, tımar üzerinde kendini üç düzeyde gösteren mülkiyet haklarının bu denli iç içe geçmesi ve üst üste binmesi karşısında, mülkiyet ilişkileriyle bir bütün teşkil eden üretim ilişkilerinin diğer unsurlarına da başvurmak gerekir. Bunlar, üretimde farklı toplumsal grupların konumlarına ve üretilen ürünlerin bölüşüm biçimlerine değgin olanlardır. Oysa artık biliyoruz ki, sipahilerin ürünlerin üretim ve bölüşümündeki konumları, hâkimiyet ve tabiiyet ilişkilerine dayanıyordu, ki onlar da, tersinden bakıldığında, mülkiyet ilişkileri tarafından belirleniyordu. Sipahinin köylünün emeğinin ürününü kendine mal etmesi (temellük ilişkisi), *özel* ve *doğrudan* bir ilişkiydi, yani devlet aygıtının karar erkleri tarafından artık-ürünün yeniden-dağıtımı aracılığıyla gerçekleşmiyordu; nitekim köylünün sipahiye karşı yükümlü olduğu aynî, nakdî ve emek cinsinden ödemeler tam da buna tanıklık etmektedir.

Demek ki *üçüncü olarak*, köylünün emeğinin ürünlerini sahiplenme biçimi, burada *doğrudan temellük* biçimi, asli bir belirleyici ölçüt olarak alınmalıdır. Ama aynı zamanda artık-ürünün (feodaliteye özgü olan rantın başlıca üç kategorisinin) varoluş biçimleri (veya tarihi biçimleri) de kavranmalıdır, çünkü bunlar da toplumsal formasyonları tanımlamak için belirleyici nirengi noktalarından birini oluşturur.

Tüm bu ölçütlere (yani, –doğrudan üreticinin varoluş biçimine; –çok dereceli mülkiyet haklarına; –tımarları ellerinde tutanların ekonomik ve sosyal konumlarının mütehakkim niteliğine; –köylünün emek ürünlerine el konulma ve bölüşüm bi-

çimlerine; -artık-ürünün tarihsel biçimine) bakılarak ele alındığında denilebilir ki, Osmanlı toplumunda üretim ilişkileri esas itibariyle feodal üretim ilişkilerinin niteliklerinden ayrı düşmüyordu.[125] Bununla birlikte üretim ilişkilerinin üretim tarzının diğer düzeylerinden yalıtılmış olarak tahlil edilip edilemeyeceği ve tek başına bir tarihsel toplumsal formasyonun hâkim üretim tarzını belirginleştirmeye yetip yetmeyeceğini kendimize sorabiliriz. Üretim ilişkilerini asli belirleyici olarak kabul etmemize rağmen, önceki tahlilimize bazı nüanslar getirebilmek ve bu toplumsal formasyonun hem özgüllüğünü hem de evrim aşamasını daha fazla belirginleştirebilmek bakımından, Osmanlı toplumunun ekonomik yapısı ve üstyapısı hakkında sorgulamayı sürdürmeliyiz.

c) Sipahi ve üretim ilişkilerindeki ikili konumu

14. yüzyıl başında sahneye çıkışından itibaren küçük Osmanlı Beyliği, ayakta kalabilmek ve genişlemesini sürdürülmek için kendini (Anadolu Selçuklu Devleti veya yaşayan Bizans İmparatorluğu suretinde) güçlü ve merkezîleşmiş bir devlet oluşturma zorunluluğu karşısında bulacaktır. 14. yüzyıl sonlarından önce olmamakla birlikte üstyapıda gittikçe pekişen merkezîleşmenin, toplumun ekonomik ve toplumsal yapısında kaçınılmaz yansımaları olacaktır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, doğrudan kendi yetkisi altındaki geniş mülkiyetler hariç, rant biçimi altında yaratılan artık-ürünün sağılmasını (ve toplanmasını) merkezîleştirmeye girişmeyecektir. Ancak, ne temlik edilen farklı büyüklük ve otonomi derecelerine sahip tımarlar ne de tımar sahipleri üzerindeki haklarından hiçbir zaman vazgeçmeyecek ve bu durum, 17. yüzyıl sonlarından itibaren giderek itibarî (kağıt üzerinde) bir hakka dönüşse de, 19. yüzyıla kadar sürecektir.

125 Bilgi için, senyörün toprak üzerindeki -hizmetlere bağlı ve çok dereceli olduğu için- *şartlı* mülkiyeti ile köylü üzerindeki *sınırlı* mülkiyeti ile karşılaştırılabilir.

Tımar sahipleri, demek ki, az ya da çok merkezî devletin denetimine tabi durumdaydılar. Sultan ve yakın çevresi (veya dönemine göre farklı sosyal ve etnik kökenden olmak üzere rical denilen doğrudan siyasi ve idari dayanakları), çağın koşullarına göre şu ya da bu hâkim toplumsal grupla ittifak tazeleyerek, her zaman ince bir denge siyaseti yürüteceklerdir. Bu çerçeve içinde, devletin, karşıt sosyal tarafların statüsü de dâhil olmak üzere, askerî dirliklerin işleyişinin ince ayrıntısına kadar kurala bağlamasını yadırgamamak gerekir. Nitekim devlet tımarlarda, esas olarak, tımarlıların kaldıracağı rant hacmini (yani genel olarak sömürü oranını)[126] belirlerken aynı zamanda doğrudan üretici sayısını da belirlemiş oluyordu çünkü tımarlıların başka tımarların reayasını kendi topraklarına çekmesini ilke olarak yasaklıyordu.[127] Keza, askerî veya diğer hizmetleri yerine getirmediği zaman tımarını elinden alma hakkını da kendinde tutuyordu.

O halde bir kez daha Osmanlının sosyoekonomik ve hukuki sisteminin özgünlüğüne vurgu yaptıktan sonra[128], sipahinin devlet otoritesine bağımlılığının derecesi hakkında bazı nüanslar getirmek gerekli görünüyor:

126 Vergi oranları veya miktarlarının bölgeler arasında tekdüzeleştirilmesinden çok uzak olunduğunu not edelim; bölgesel farklılıklar henüz aşırı bir çeşitlilik göstermekteydi. İnalcık (1969: 84) bunun altını şöyle çiziyor: "Osmanlılar kendi idarelerinin ilkelerine uyumunu sağlayarak genellikle yerel kurumları korudular".

127 Bkz. Barkan, 1937: 158-159. Kuşkusuz sipahi veya serbest tımarlı, "kullarının" sayısını çoğaltmak için çeşitli yollara (örneğin göçebeleri çekmeye) yönelebiliyordu. (Burada özellikle demografik etkenleri dikkate almak gerekir: 1520-1530 yıllarında İmparatorluğun tüm topraklarındaki nüfus sayısı 11 milyon kişiyi zar zor geçiyordu: Yerasimos, 1974, C. 1: 215).

128 Bununla birlikte devletin "üstün mülkiyet sahibi" statüsüne gerçekte olduğundan daha fazla bir önem atfetmemek koşuluyla... Barkan dahi son incelemelerinden birinde bu görüşü vurguluyordu (1972-73: 319): "Zirâî toprakların hakiki sâhibinin devlet olduğu esâsının, idârî-mâlî husûsî bir takım tedbirleri ayakta tutmak için ortaya atılmış bir hukuki farâziye mâhiyetini taşıdığı unutulmamalıdır".

a) İlk önce bu bağımlılık ilişkileri, toprak üzerinde, üretim ilişkileri çerçevesinde kurulmuş ilişkilerden daha az zorlayıcı ve daha az sağlamdı. Sipahilerin tabi olduğu askerî yükümlülükler dâhil olmak üzere,[129] tımarın işleyişinin doğrudan merkezî iktidarın emrindeki kanun yapıcıların bir dizi kanunuyla düzenlenmesi eylemi, oldukça istikrarlı ve dayanıklı nesnel ölçütlere dayalıydı. Başka deyişle, kanunnâmeler ve kararnameler –başka bir düzeyde olmakla birlikte– aynı zamanda devlet için de bağlayıcı/zorlayıcı birer angajman niteliğindeydiler; o kadar ki devletin kendisi de bu düzenlemeleri derin toplumsal çalkantıları göze almadan keyfi bir biçimde değiştirme özgürlüğüne sahip değildi, şu şartla ki güç dengeleri değişmiş olmasın.[130]

Ayrıca, devletin tımarların iç işlerine doğrudan karışması vakaları, bu dönem dikkate alındığında, sipahilerin kural dışı davranışlarından –ki bunların yaygın uygulamalar olduğu görülür– daha az sıklık ve yaygınlıkta ortaya çıkmaktaydı.[131]

b) Öte yandan, sipahilerin "tımarlarının ellerinden alınması" uygulamaları çok istisnai bir nitelik taşımamış olsa bile, ele aldığımız dönem boyunca ve sonrasında, daha ziyade sipahilerin, tımarlarının getirisinden memnun olmadıkları için (veya bir dizi diğer olası sebeple) daha verimli yeni bir tımar peşine düşüp ken-

129 Batı Avrupa'da oluştuğu biçimiyle "vasalite sistemi" de genellikle benzer askerî (veya diğer) hizmetleri kapsamaktaydı. Esasen bu nedenle, en azından kökeni itibariyle, senyörlerin şartlı mülkiyet hakları söz konusu olmuştur. Bu konuda bkz. Galissot, 1974: 170.

130 Osmanlı tarihi bize devlet aygıtını elinde tutan çeşitli toplumsal gruplarca sahnelenen aşırı denge politikaları üzerine sayısız örnekler sunmaktadır. Köklü bir karar sonrasında geri adımlar atılması da çok yaygındı. Örneğin II. Mehmed (Fatih)'in ikinci tahta çıkışıyla (1451) birlikte, birçok uygulamasının da gösterdiği gibi, İmparatorluğun merkezi yapıları daha da vurgulanmıştı. (İzleyen bölümlere bakınız). Ama Fatih de, Macarlara karşı kış seferinde sipahileri yanında tutabilmek için 1458'de Anadolu'daki tımarlarda alınan vergi oranlarını yüzde 50 arttırmak zorunda kalmıştı: Yerasimos,1974, C.1: 223.

131 Örneğin Barkan'ın (1972-73: 317) altını çizdiği gibi, "Bilhassa seferlere iştirak etmedikleri için, kayıtları tamamen silinmiş olması lâzım gelen timar sâhiplerinin bir kolayını bulup tekrar timar almaları bile mümkün oluyordu".

di tımarlarını sıklıkla terk ettiğinin görüldüğü belirtilmelidir.[132] Bir başkasını elde etmeyi beklerken veya bir değiş-tokuş karşılığında tımarlarını başka sipahilere de devrebiliyorlardı (veya bir anlamda "satabiliyorlardı" çünkü bu işlem bir para karşılığında olmaktaydı).[133] Her durumda, sipahilerin kitlesel biçimde tımarlarından yoksun bırakılmaları durumu ele alınan dönemde görülmemektedir; ki eğer görülseydi ancak buna belirli bir anlam yüklenebilirdi. Bunu görebilmek için, derin bir ekonomik ve sosyal kriz ortamında yeni toplumsal grupların peydahlanmasıyla eşanlı olarak güç dengelerinin artık sipahilerin aleyhine döndüğü 16. yüzyılın ikinci yarısını beklemek gerekecektir.

c) Nihayet, bazılarının Osmanlı'da toprağa dayalı hiçbir soyluluğun olmadığına dair kesin ifadelerini[134] büyük ihtiyatla karşılamak gerekir. Tımarın, tımarlının soy ardılları tarafından miras olarak devralınabilme olgusu bile tek başına bunun tersini, yani "kısmi" bir biçimde de olsa, kalıtsal bir toprak soyluluğunun varlığını kanıtlamaktadır.[135]

Tımarların -babadan oğula- kalıtsal geçişi, henüz 1376 yılında düzenlenmiş bulunuyordu.[136] Bundan daha erken dönem-

132 Daha yüksek gelirli bir tımara sahip olabilmek için, Barkan'ın ifade ettiği gibi (ibidem), "Terakki sağlamak için hile ve bahâne ile timarlardan ferâgat edip bir diğer timara tâlip olanların bu haklarını kötüye kullanmalarını önlemek için alınan tedbirler de çok defa te'sirli olamıyordu". Üstelik bu, sipahilerin timarları üzerinde belli bir miras hakkına sahip olmalarına rağmen böyleydi. Ama özellikle küçük tımar sahiplerinin en hareketli kesimi oluşturmuş olmaları gerekir.

133 ibidem. Sipahiler bunu yaparken zaten olası bir "görevden atılma" korkusu da yaşamıyorlardı, çünkü bu durumda dahi, yeni bir tımara sahiplenmeyi beklerken hukuki ve ekonomik ayrıcalıklarını koruyorlardı. Başka bir tımar elde etmedikleri zaman bile, vergi muafiyetleri 7 yıl boyunca sürmekteydi. Esasen tımarlarını tek yanlı olarak her zaman terk edebilir ve bir başka faaliyetle meşgul olabilirlerdi. Bunlar, hâkim sınıfa ait imtiyazların nasıl kök saldığını ve sistem tarafından korunduğunu gösterir. Bu konularda bazı örnekler için bkz. Barkan, 1937: 300 ve 420 ve Yerasimos, 1974, C.1: 245.

134 Bu konuda bkz. Divitçioğlu, 1969: 48.

135 Divitçioğlu'nun görüşlerini bizimle aynı yönde eleştiren Aksoy, 1971: 24-26'ya bakılabilir.

136 ibid: 25.

deki babadan oğula geçiş kuralları ise, tımar dışı veya tımara paralel mülkiyet biçimleri için düzenlenmişti ve esasen Anadolu Selçuklularında uygulanan bir sistemi devralmaktan ibaretti. F. Braudel'e göre[137], "bu geri çağrılabilir senyörlükler (*tımarlar demek istiyor*), fieflerden ziyade Karolenjiyen anlamda 'beneficium'lara benzemekteydi. Ama erkenden, tımarlar babadan oğula geçmeye başlıyor, kalıtıma doğru yani *beneficium'dan fiefe doğru* (*altını biz çizdik*) bir kayma oluyordu. 1375'ten itibaren, yasal bir hüküm tımar sahiplerinden oğullarına miras hakkını tanımaktaydı". F. Braudel'in erken dönemlerden itibaren "birbirini izleyen soyluluklar"[138] üzerine haklı tespitine dönmeden önce, bu kuralın 16. yüzyıl başında (değişime uğramış) uygulanma şekline bir göz atalım; ama bu dönemin artık timarlı sisteminin bozulmasını önceleyen ve İmparatorluğun iyice merkezîleşmiş halini yansıtan bir dönem olduğunu da unutmayalım.[139] Nitekim tımarların kalıtsal özelliği 16. yüzyıl başlarında kısıtlanmıştı: Bundan böyle tımarın sadece "kılıç" veya "çekirdek" denilen bölümünün miras bırakılması kabul edilecekti.[140]

> Tımarların kılıç veya çekirdek bölümlerinin büyüklükleri örneklenebilir: "Rumeli'de defter yazısı 6.000 akçeye kadar olan tezkeresiz timarların kılıç kısımları 3.000 ve geliri 6.000 ile 20.000 akçe arasında değişen tezkereli timarların kılıçı 6.000, Anadolu

137 Braudel, 1976, C.II: 62-66. Keza bkz. Sencer, 1973: 236.

138 Şöyle diyor Bradudel (ibid) "Üç, hatta dört Türk soyluluğundan söz etmek gerekir; 16. yüzyıl sonuna doğru büyük bir cüretle yerleşen sonuncusu, eğer deyim yerindeyse, en keyfî olanıydı". Bu konuya tekrar dönülecektir.

139 Bu hatırlatma, sunumu 14. ve 15. yüzyıllarla sınırlı olmasına rağmen, Divitçioğlu'nun (1969: 44), o dönemlerde bile "hiçbir tımarlı toprağının kalıtımla geçmeyeceğine" dair iddiası üzerine yapılmaktadır.

140 Barkan, 1972-73: 295 ve 315-316. Hemen uyaralım ki, bu hüküm burada esas aldığımız tımarlarla eşanlı olarak var olan bazı "özel" mülkiyet biçimlerini, örneğin askeri hizmetlere tabi olmakla birlikte bütünüyle satılabilir ve (öncelik erkek evlatta olmak üzere) miras bırakılabilir "mülk timarları" (ki "eşkıncülü timar" olarak da adlandırılmaktaydı) kapsamamaktaydı. (Bkz. ibid: 296).

eyâletindeki tezkeresiz timarların kılıçları ise, 2.000 akçelik idi"[141] Derhal fark edilecektir ki, bu bölümün başlarında açıklandığı gibi, bu kısıtlamalar çok fazla uygulanabilir değildi, çünkü timarların çok büyük bölümü 10.000 akçelik gelir düzeyinin altındaydı.

Yıllık geliri 20.000 ile 100.000 akçe arasında değişen bir zeametin çekirdeği ise, genellikle 20.000 akçe eşiğinde bulunuyordu. Ama eğer bir sipahi sağlığında (başka toprak temlikleriyle) tımarını büyütmeyi başarıyor ve örneğin fiilen 20.000 akçelik bir zeamet boyutuna erişiyorsa, miras geçişi gene de 6.000 akçelik çekirdek temelinde yapılabilirdi çünkü tımarı "zeamet" olarak kayıtlı değildi.[142]

Önemli şahsiyetlerin mirasçıları söz konusu olduğunda bir dizi hiyerarşi ve tarife geçerliydi: Beylerbeyinin tek oğlu 40.000 akçelik bir zeamete, çok oğlu varsa her biri 20.000-25.000 akçelik zeametlere hak kazanırlardı. Eğer bir sancakbeyi söz konusuysa, 30.000 akçeden (tek oğul) 15.000-10.000 akçeye (2-3 oğul) değişen tımar mirasları söz konusu olurdu, vs.[143]

Babasının tımarına tasarruf edemeyen sipahi çocuğunun statüsüne gelince, bir tımara çıkana kadar, bu çocuk her şeye rağmen özel bir hukuki statüden yararlanır ve bir çiftlik sahibi olduğunda da ödemesi gereken vergilerin çoğundan muaf tutulurdu.[144]

Çocuk sahibi olmadan ölen bir sipahi söz konusu olduğunda, mirası, eğer varsa, "cebelü" denilen atlı askerlerinden birine (genelde mirası en fazla hak edene) bırakılırdı. Sipahi ve reaya-

141 ibid: 316.

142 Barkan, ibid ve Sencer, 1973: 252.

143 Barkan, ibid: 315. Ele alınan bu iki askeri-idari şahsiyetin (sadece bu örnekleri sürdürürsek) yakın adamları dahi "patronlarının" mirasından yararlanabilirdi (beylerbeyinin 11 adamı, sancakbeyinin ise 8 adamı): Ayni Ali Efendi'ye atfen Sencer, 1971: 75.

144 Beldiceanu, 1968: 21; Barkan, 1972-73: 317; Akdağ, 1974, C.2: 291. Braudel'e göre (1976, Cilt 2: 65), "Sipahilerin çocuklarına verilecek karşılıklar sabitlenmiştir: Babanın savaş alanında mı yoksa yatağında mı öldüğüne, keza mirasçının bir tımara sahip olup olmadığına bağlı olarak değişkenlik gösterecektir". Zeamet sahibi subaşıların çocukları için de benzer bir anlayış uygulamadadır: Barkan, 1972-73: 315. Askeri sınıfa ait kişilerin karılarının ve köle-hizmetçilerinin de bu sınıfa dâhilmiş gibi muamele gördüğü eklenmelidir: Barkan, 1937: 35.

yı birbirinden ayıran hiyerarşi dikkat çekicidir; köylü her türlü kayırmanın dışındadır. Aslında bu hiç de şaşırtıcı değildir. Daha önce işaret ettiğimiz gibi, "Osmanlıdaki devlet anlayışına göre, barış ve toplumsal uyum ancak her bireyin kendi ait olduğu sınıftaki yerini koruduğu sürece sağlanabilirdi. Çünkü reayanın askerî sınıfa geçmesi durumunda sosyal dengenin bozulacağı düşünülürdü."[145]

Çizilen bu çerçeveden hareket edildiğinde bazı değerlendirmeler yapılabilir. Öncelikle, tımarların bütünüyle miras bırakılmalarının sınırlandırılmış olmasına rağmen, bu önlemin, büyük veya küçük tımar sahipleri ayırımı olmaksızın, bir aile soyluluğunun kalıtımsal sürekliliğini engellemekten çok uzak olduğu saptanmalıdır. Bu önlem, en fazlası, büyük mülkiyet yoğunlaşmalarını belki sınırlayabilmiştir; ama 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumunun bünyesini sarsacak büyük altüst oluşların arifesinde olunduğu da dikkate alınmalıdır.[146]

Öte yandan, tımarların miras bırakılabilir özelliklerine rağmen, sipahiler söz konusu olduğunda, bunların bir tımardan diğerine devir hızının tımarların ölüm sebebiyle babadan oğula miras olarak devir hızını aştığı görülmektedir.[147] Kalıtım hakkının kısmi niteliği ve sipahi tımarlarının önemli bir bölümünün küçük olması, dolayısıyla sipahilerin daha büyük geliri olan bir tımara kavuşma gayretkeşliği, genel olarak tımarların kalıtım

145 İnalcık, 1969: 83.

146 Braudel (1976, ibid), Kanuni döneminde 1530 tarihli kanunnameyle askerî tımarların temlikindeki merkezileşmeye, beylerbeylerinin bu alandaki yetkilerinin azaltılmasına ve tımarların miras bırakılmasına ilişkin yeni düzenlemelere dikkat çektikten sonra şu yorumu yapmaktadır: "Ama bu önlemler, sosyal anlamdaki tüm otoriter önlemler gibi, kuşkulu sonuçlar doğuracaktır; İstanbul merkezli olan sistem, daha erdemli çalışmak yerine o andan itibaren Saray'a ve entrikalarına bağlı olacaktır. Her durumda, zaten yerleşmiş olan büyük mülkiyet gerilemeyecektir; Balkanlar'ın daha derinliğine kolonizasyonuyla, demografik yükselişle, Batı'ya hammadde ihracının canlanmasıyla daha da uygun bir ortam bulacaktır". İleride, fiilî özel toprak mülkiyetlerinde 16. yüzyıldaki sıçramayı (yeni anlamıyla "çiftliklerin" yayılmasını) hazırlayan tarihsel koşulları inceleme fırsatı bulacağız.

147 Barkan, 1937: 300 ve aynı yazar, 1972-73: 317.

yoluyla sahiplenilmesi olgusunun kök salmasını ve buna bağlı olarak küçük tımar sahiplerinin büyük toprak sahiplerine dönüşümünü frenlediği, *ama bu yolu da tamamen kapatmadığı*, söylenebilir.

Bu güçlüğün, yani özellikle küçük timar sahiplerinin aşırı oynaklığının, tımarlıların Osmanlı tarih sahnesinden görece "hızlı" bir biçimde silinmesinde -diğer daha önemli nedenler yanında- belirli bir rol oynadığı tasavvur edilebilir.

d) Kuruluş döneminde hâkim sınıf-içi yer değiştirmeler

aa) Kuruluş öncesi ve kuruluş döneminin toprak rejimine etkileri

Aynı anda birçok etken -ki onların arasında birinci olarak, 15. yüzyıldan sonra siyasi iktidarın merkezi, güçlü ve yapılı bir devlete dönüşme eğilimi ve herhalde zorunluluğu[148]- İmparatorlukta Avrupa feodal modelinin imgesinde bir vasalite sisteminin özgül hatlarının billurlaşmasına engel olmuştu. İncelenen toplumun sosyo-politik üstyapısında tarihi bir dönemeç niteliğinde olanlarla sınırlı olmak üzere bazı tarihsel olguların hızla anımsatılması, daha sonra ortaya çıkacak tarihsel olgular zincirinin kavranabilmesi açısından zorunlu görünüyor.[149]

1) Anadolu Selçuklu toplumunda geçerli olan ve İmparatorluğun "dirlik"/"tımar" rejimine oldukça yakın olan "ikta"[150]

148 Zaman ve mekânın dayattığı bir zorunluluktan bahsediyoruz; çünkü a) Avrupa'da da merkezileşmenin yoğunlaştığı ve artık güçlü devletlerin ortaya çıktığı bir zaman dilimi söz konusudur; b) Ufalanmış güçsüz devletlerin Anadolu/Ortadoğu coğrafyasında yaşam şansı olmadığı 13. yüzyılda öğrenildiği gibi, 15. yüzyıl başında (1402) Timur'a karşı bozgun yaşanmasıyla bir kez daha öğrenilmiştir.

149 Ama aynı zamanda İmparatorlukta her türlü toprak soyluluğunun varlığını inkâr eden ve "14 ve 15. yüzyılların saf ve uyumlu bir ekonomik model oluşturmaya uygun olduğunu" (Divitçioğlu, 1969: 42) iddia eden tezlerin yadsınması için de buna gereksinim vardır.

150 Oldukça benzer kurallara bağlı Ortaçağ Arap askerî-tarımsal rejimleri de zaten bu Arap kökenli "ikta" sözcüğüyle betimlenirler. Tunus örneği için bkz. Poncet, 1974: 188-210. Ayrıca, Yerasimos, 1976, C.1: 122 ve civarı; ve *İslâm Ansiklopedisi*'nde Osman Turan'ın (1974) "İkta" makalesi.

rejimi, bu devletin çöküşünün başlangıcı (1243 bozgunu)[151] öncesinden beri bozulmaya başlamış ve yerini ağırlıklı olarak iki özel mülkiyet biçimine bırakmıştı: "Malikâneler"[152] ve "Vakıflar"[153]. Birinciler oldukça geniş muafiyetlerden yararlanırken, Tanrıya adanmış varsayıldıkları için âdeta dokunulmaz konumda olan ikinciler de özel mülkiyete yaklaşmaktaydılar. Nihayet, bu devletin batı sınırlarını koruyan üç uçbeyliği de, çok geniş muafiyetlere sahip bir toprak soyluluğu temeliyle, küçük prensliklere benzemekteydi.[154]

Başka deyişle, Anadolu Selçuklu tarım rejiminin ayrışmasına denk gelen dönemin (13. yüzyılın) hâkim görüntüsü, geniş ölçeklerde bireysel mülkiyetlerin ve iyice kökleşmiş bir toprak soyluluğunun ve dolayısıyla, belirli bir feodal yapının varlığıydı.[155] Ö. L. Barkan'a göre, "İlk dönem toprak münasebetlerinde,

151 Moğollarla 1243'te yapılan Kösedağ savaşında Selçuklu ordusu hemen tamamen ücretli askerlerden oluşmaktaydı ki, bu da, bu dönemde bile "ikta" rejiminin tamamen çözülmüş olduğunu kanıtlıyordu. Bkz. Akdağ, 1974, C.1: 36-39; Sencer, 1973: 227-228.

152 Bu dönemin belgeleri, toprak mülkiyetlerinin "malikâne"ye dönüşüp daha sonra "vakıflara" bağışlandıklarını göstermektedir: Akdağ, 1974, C.1: 259; Sencer, 1971a: 100.

153 Ya aile temeline ya da kamusal yarara dayalı bu yardımsever nitelikli dinsel kurumlar, genellikle mirî sistemde askerî iktaların miras yoluyla geçmesinde var olan kimi kısıtların etrafından dolaşmanın örtüsünü oluşturuyorlardı. Bu dönemde daha ziyade "evlatlık vakıf" özelliğinde yani aile temelli olan vakıflar, bir bakıma soyluluk ereğini ve aile birliğini nesiller boyu koruma tepkisinin kaçamağı durumundaydı (aynı zamanda, İslam miras hukukuna göre toprağın sürekli olarak bölünmesi riskini de bertaraf ediyordu). Evlatlık vakıflar konusunda bkz. Akdağ, 1974, C.1: 36-39; ibid, C.2: 314-23; Barkan, 1938: 61.

154 Birkaç yüz veya birkaç bin kişilik küçük ordulara da sahip olarak... (Bkz. Akdağ, 1974, C.1: 54-59 ve 258). Bunlar, Moğol hezimetinden önceki dönemlerde bile Selçuklu sultanına sık sık başkaldırabiliyorlardı. (Bkz. Köprülü, 1972: 136).

155 Bütün Türk tarihçileri bu konu üzerinde aşağı yukarı hemfikirdir. (Bkz., diğerleri yanında, Köprülü, 1972: 181; Akdağ, 1974, C.1: 62, 67, 93-97 ve 188-189). Bu dönemin önemli tarihçilerinden Cahen (1956: 348-358), Selçuklu devletlerine (ve özellikle Orta Asya steplerinin Türk devletlerine) dış görüntülere bakarak "feodalite" teriminin genişletilmesinin yerindeliği üzerine çekincelerini ifade etmesine ve Selçuklu devletlerinin kuruluşuyla birlikte İslam dünyasında bir feodalitenin ilk kez ortaya çıktığına işaret etmek isteyen Türkologların görüş açılarını, özellikle de F. Köprülü'nün 1933'te Congrès des Sciences Historiques'de sunduğu "Le féodalisme

yarıcılara ve ortakçı kullara tesadüf edilmesi, beylerin doğrudan doğruya işlettikleri topraklar üzerinde kulluk ve angarya mesâinin mevcudiyeti, muhtelif vesilelerle beylere verilmesi gereken hediyelerin[156], beyleri ve maiyetlerini barındırmak ve beslemek mecburiyeti, vergilerin birçoğunun ayniyât olarak ifası ve bütün bu gibi örf ve âdetlerin bazan nahiyeden nahiyeye değişecek kadar mahallîlik ve tenevvü göstermesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha mütekâmil bir nizamı temsil ettiğini göstermektedir".[157] (Barkan'ın bu yaklaşımı hep karşımıza çıkmaktadır: Osmanlı öncesi feodal karakterlidir, buna karşılık Osmanlı daha gelişkin bir düzeni temsil eder. Peki, o düzen kapitalist olamadığına göre nedir? Üstelik geçmişin izleri, gene toprağa/tarıma dayalı bir devlet olan Osmanlı'da nasıl ortadan kaybolmuştur?).

2) Bu "feodal" görünüm, 13. yüzyılın son çeyreğinde "Beyliklerin" Selçuklu sultanlarının vesayetinden kurtulmaya başladıkları dönemden itibaren siyasal düzlemde de pekişerek daha çarpıcı ve kararlı bir hal alıyordu. Özerk hükümetleri ve maliyeleriyle siyasi ve idari birer bütün oluşturan ve genelde 14. yüzyılın son çeyreğine kadar ayakta kalan[158] "Anadolu Beylikleri" döneminde, Anadolu'da politik iktidar çok fazla yerelleşmiş ve ufalanmıştı. Birçok biçim altında var olan toprağın özel

---

turc-musulman au Moyen-Age" bildirisindeki (1941b) görüşlerini eleştirmesine rağmen, "Moğol istilasından sonraki devirde, yarı feodal bir ufalanmaya doğru giden bir inkişaf müşahede edilmektedir. (...) Bu şartlar altında, Türk-İslam memleketlerinde mevcudiyeti müşahede edilen feodal rejim, Türk Selçuki hanedanlarının bir karakteristiği değil, fakat çözülme devrinin bir hadisesi olmaktadır". (ibid: 357-58). Cahen'in bu bakışının altında, "feodal bir sistemin en önemli hususiyetinin âdem-i merkeziyetçilik olduğu" kavrayışı yatmaktadır. Bir üretim tarzını üstyapı üzerinden tanımlamanın sorunları daha önce tartışılmıştı.

156 "Peşkeş" denilen hediye sunumları, aşağıdan (reaya) yukarı (sadrazam ve en tepede Selçuklu sultanı) bütün katmanları içine alıyordu. Bkz. Akdağ, 1974, C.2: 267-68.

157 Barkan, 1938: 61.

158 Bunlardan bazıları, örneğin Karaman Beyliği, 15. yüzyıl son çeyreğine kadar bağımsızlıklarını koruyabileceklerdir. Bu dönem hakkında bkz. Köprülü, 1972 ve Akdağ, 1974, C.1.

mülkiyeti, toprak sahipliğine dayalı bir soyluluğun yayılmasına koşut olarak hızlı bir ilerleme göstermişti. Barkan'a göre[159], "bu bölgelerde, ekseriyâ mevcut bulunan mahalli örf ve âdetler, kavim ve kabîle duyguları, soy ve toprak asâleti fikrine yabancı, merkeziyetçi imparatorluk nizâmının her zaman tamamiyle benimsenmesine mâni olmuştur". Bu da eski toprak soyluluğunun Osmanlı'nın yeni merkezî rejimine sürekli olarak direnç göstermesini açıklamaktadır.

3) Bizans sınırlarında yer alan Osmanlı Uçbeyliği, diğer Anadolu Beylikleri ile karşılaştırılabilir bir siyasi ve askerî güce ancak 14. yüzyılın ilk üçte birlik döneminin bitimine doğru erişebilirken (Osmanlı Beyliği ancak 1327'de kendi adına para basacaktır)[160], Anadolu'nun diğer küçük Türk devletleriyle benzer sosyoekonomik yapılara sahipti, ancak örneğin Karaman Beyliği'ne kıyasla göçebeliğin damgası daha zayıftı.

14. yüzyılın kalan bölümünü belirleyen, Osmanlı Beyliğinin esas itibariyle Bizans'tan kazanılan topraklar üzerinden çok hızlı genişlemesi ve buna koşut olarak, gelişkin bir devlet aygıtının oluşturulması için çok güçlü çabalar gösterilmesi olacaktır.

> Bizans tarihçisi Bréhier gelişmeleri şöyle özetliyor: "I. Murad (1362-1389), Balkan devletlerini ve yerel prensleri dize getirecek ve kendine tâbi vasaller yapacaktır. Vasalleştirilmiş devletlerden oluşan bir 'imparatorluk' kuracaktır. I. Bayezid (1389-1402) bu devletten ilk defa merkezîleşmiş bir imparatorluk kurmayı deneyecek ama girişimi başarısızlığa uğrayacak ve kurduğu imparatorluk Timur'a karşı kaybedilen 1402 Ankara Savaşı'nda tek bir

159 Barkan, 1972-73: 297 ve 300.

160 Ve ancak 1345'te veya 1347'de ilk kez Gelibolu üzerinden Rumeli'ye geçecektir. L. Brehier (bizim kullandığımız basımda, 1947, C.1: 437)'ye dayanan Akdağ'a göre (1974, C.1: 181 not 3), "Orhan tarafından Cantacuzène'e yardım için 1345'te yollanan ilk kuvvetin Gelibolu'dan değil, İstanbul Boğazı'ndan geçtiği görülüyor"; "Askeri yoldan Rumeli'ye ilk tertip ettikleri seferin 1347'de yapıldığı anlaşılmaktadır". Ama 1366'daki Haçlı seferi sonucunda, "Anadolu'dan Rumeli'ye başlıca geçiş noktası olan Gelibolu Osmanlılar tarafından kaybedilecektir; tekrar Osmanlı'nın eline geçiş tarihi 1376'dır": İnalcık, 1969: 81; Köprülü, 1972: 174.

darbeyle çökecektir. İşte ondan sonra Osmanlılar vasal devletlerin varlığına (haraç ve askerî yükümlülükler karşılığında) saygı gösterme ihtiyacını hissedeceklerdir. II. Murad (1422-1451), ne Balkanlar'da ne de Anadolu'da vasal ülkeler düzenine dokunmaya cesaret edemeyecektir. Osmanlılar ancak II. Mehmed (1451-1481) döneminde I. Bayezid'in merkezî bir imparatorluk kurma girişimini yeniden ele alabileceklerdir."[161]

Kırsal mülkiyet yapılarına gelince, 1350-1450 dönemi bir bakıma "malikâne" sisteminden "mirî" sisteme bir geçiş olarak da tanımlanabilir.[162] Esas itibariyle eski "ikta" rejimi[163] anlayışının yeniden düzenlenmesine dayanan –bununla birlikte, özellikle vergi rejimi bakımından Bizans'tan aldığı yeni etkileri de taşıyan– bu geçiş, oldukça yavaş ve ihtiyatlı biçimde gerçekleşti. Barkan'a göre[164] "ilk Osmanlı pâdişahları, büyük kumandanlara, ahî ve derviş gibi, İmparatorluğun teşkilatlandırılması, maddî ve manevî kuvvetli esaslar üzerine oturtulabilmesi için yardımı dokunabilecek kişi ve zümrelere geniş muafiyetlerle (immunités) temlikler yapmak ihtiyaç ve ananesinin tesiri altında kaldılar. Mesela, Rumeli fütûhâtını yapan kumandanlara hudut boylarında her çeşit selâhiyet verilip, muhtariyetle idare

161 Bréhier, 1947, C.1: 475 vd. Devletin eski siyasi yapılarının yeniden kurulabilmesi için 10 yıldan fazla süren bir fetret döneminin (1402-1413) geçmesi gerekecektir. Bu konuda gene Bréhier'yi (ibid: 466 ve 472-74) izleyerek şunu da anımsatmak gerekir ki, "gerçekte, Trabzon devleti hariç, Küçük Asya hemen hemen tamamen Müslüman ve Türk olmuş bulunsa da, Bayezid'in (1389-1402) Asya fetihleri Avrupa fetihlerinden çok daha az sağlamdı". Esasen, Boulos (1968, C.5: 54-58)'a göre, "Pratikte Osmanlı nüfuzunda olan İstanbul'a naklini beklerken geçici olarak Edirne merkezli olarak hüküm süren Türk Osmanlı İmparatorluğu, Türko-Asyatik olmaktan ziyade Türko-Egeli idi (tıpkı, Yunan-Asyatik olmaktan ziyade Yunan-Egeli olan Bizans İmparatorluğu gibi)".

162 Bu bağlamda bkz. Barkan, 1972-73: 294-95.

163 Moğol hâkimiyeti (1243'ü izleyen yaklaşık yüz yıllık süre) ile aşağı yukarı çakışan Beylikler döneminin etkileriyle bozulmuş olarak. "Malikâne" türü büyük mülkiyetler Moğol etkilerinin de izlerini taşımaktadır. Öte yandan, İnalcık (1969: 76), Moğol basıncı altında, "eski Selçuklu aristokrasisi uçbeyliklerine sığınmıştı" notunu düşmektedir.

164 1972-73: 296.

edilecek "serbest" arazi terk edildiği gibi, ilk zamanlarda onlara "feodal" bir anlayışla kendilerine tabi birer prens olarak muamele olundu".[165]

Bu konuyu Osmanlı Devleti'nin de sahip olduğu uçbeylikleri üzerinden ve tarihçi İnalcık'ı naklederek izleyelim: "Uçbeylik geleneği, kesintisiz genişleme hareketini izliyor ve hep yeni sınırlara taşınıyordu. Başlangıçta uçbeylik sancakları merkezî hükümet karşısında oldukça özerk olan beylerin yönetimindeydi. Fethedilen toprakları tımar olarak maiyetlerine dağıtma inisiyatifine sahiptiler; komşu devletlerle doğrudan doğruya ilişkiye geçebiliyorlardı. Genellikle sultanın eski devşirmeleri arasından seçilen beylerbeyleri, sancağın üzerinde merkezî otoriteyi temsil ediyorlardı. Ama uçbeylik sancakları ile beylerbeyleri arasındaki rekabetler, Fatih Mehmed dönemine (1451) kadar her zaman Osmanlı iç politikası üzerinde etkili oldu. I. Bayezid'in tutsaklığını (1402) izleyen fetret dönemine gelince, merkezî hükümet zayıflamış ve gerçek iktidar gücü uçbeylerinin eline geçmişti".[166]

Öte yandan, Balkan ülkelerindeki senyör sınıfı üyeleri genellikle imtiyazlı konumlarını koruyorlardı. Onlara daha ziyade tımar tevcih ediliyor ("böylece eski feodal senyörler tımarlıya dönüşüyorlardı"...)[167] veya devlet aygıtında idari görevler veriliyordu; kendilerine eskiden tabi olanların statüsünden her zaman ayrı tutuluyor ve deftere en azından "sipahizade" olarak kaydediliyorlardı.

165 Divitçioğlu (1969: 45) da bu tür mülkiyetlerden bahseder; ama hemen arkasından "ancak Sultanın otoritesine rakip olan bu güç bir tehdide dönüştüğü andan itibaren basit bir Sultan fermanıyla yok edilirdi" diyebilmek için... Bununla birlikte bu yazar, 14 ve 15. yüzyıllarla sınırlı olduğu halde sunuşunun zaman ayarını yapmayı ve bu yerel ve genel rekabetlerin (en azından 15. yüzyılın ortalarına kadar) sürekli niteliğini teslim etmeyi de unutmaktadır..

166 İnalcık, 1969: 79. Bu konuda ayrıca bkz. Akdağ, C. I: 360 ve civarı. Bu dönem için, çoğunlukla "bireysel veya aile (vakıf) mülkiyetinde" tutulan toprakların serbestçe alınıp satılmasını aktaran Braudel'e de (1976, C.2: 62) bakılabilir.

167 Bu konuda bkz. Sertel, 1976: 81; İnalcık, 1969: 81; Stanescu, 1969: 233.

Cvetkova'ya göre, "Güvenlik açığı, Osmanlı yönetici çevrelerini yeni fethedilen Balkan topraklarında kendi iktidarlarının bütün kurumlarını dayatmamaya, bir dizi yerli kurumu korumaya veya Osmanlı feodal düzenine uydurmaya mecbur bırakıyordu. Bu değerlendirmeleri yapan Osmanlı iktidarı, Balkanlar'ın eski feodal aristokrasisini "Hristiyan-sipahi" kurumu bağlamında kısmen yerinde tutuyordu (...) Nitekim bu alandaki araştırmalar Hristiyan-sipahilerin büyük bölümünün feodal Balkan aristokrasisinden geldiğini teyit etmektedir."[168] Arnavutluk'ta *1431-1432*'de gerçekleştirilen arazi sayımları *bu* durumun *belirli* bir görüntüsünü vermektedir: Tımar sahipleri arasında üç piskopos ile bir metropolit bile bulunmaktadır.[169]

Bununla birlikte, 15. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon Rum İmparatorluğu'nun fethinden sonra, bu bölgenin yerli Hristiyan beylerinin çok büyük çoğunluğunun sınıfsal haklarını koruyarak Rumeli'de iskân edilmelerini ilginç bir ayrıntı olarak kaydetmek gerekir. Bunun tam aksi yönünde, henüz yeni İslamlaştırılmış 25 Arnavutluk "beyi"nin de Trabzon'da tımar sahibi yapıldığı görülmektedir.[170] Bu özgün uygulama bize bir yandan, kökeninden koparılmış dahi olsa bir toprak soyluluğunun sürüp gittiğini kesin bir biçimde göstermekte, diğer yandan Osmanlı Devleti'nin artık daha merkezî ve itibarını ve otoritesini pekiştirmeye daha düşkün bir İmparatorluk modeline geçiş yönünde belirgin bir değişim geçirdiğine işaret etmektedir.

Bununla birlikte, Osmanlı iktidarının feodal senyörler ve yerel ruhban sınıfının bir bölümüyle işbirliğine gitmesi yanında, Balkanlar'da hızlı yayılmasının gerçek nedenlerinden biri de Osmanlının, köylüleri angaryalardan ve diğer keyfi yükümlülüklerden kısmen kurtaran uygulamaları oldu. Merkezî olarak ön-

168 Cvetkova,1962: 240-44.

169 Barkan, 1972-73: 298.

170 Barkan, 1955-56: 214-22.

ceden belirginleştirilmiş vergisel yükümlülükler köylülere daha güvenli bir varoluş sağlıyordu. Ama Osmanlı vergi politika ve tekniklerinin, Balkanlar'ın fethinde rol oynayan Gaziler tarafından 14. yüzyıl sonlarına kadar yadsınıp ödenmelerinin reddediliyor olması gerçeği değişmiyordu.[171]

Diğer yandan, 15. yüzyıl boyunca süren Anadolu'nun siyasi birliğinin sağlanması sırasında da benzer süreçler yaşanmış ve büyük olsun küçük olsun çeşitli yerel beylerin atadan gelen imtiyazları titizlikle korunmuştur.[172] Selçuklulardan itibaren Anadolu'da kök salan farklı mülkiyet biçimleri böylelikle özgün olarak veya yeni sentezler biçiminde var olmayı sürdürebilmişlerdir.[173]

Bir bütün olarak bakıldığında, "mirî" toprak rejiminin (mali/tarımsal/askerî veçheleriyle) 15. yüzyıl ortalarına doğru genel olarak başat bir nitelik kazandığı görülür. Bu başat toprak rejiminin hâkimiyeti, göreli bir iç tutarlılıkla, 16. yüzyıl ortalarına kadar yaklaşık bir yüzyıl boyunca sürecektir. 15. yüzyıl ortalarından itibaren açılan bu yeniçağda yönetici sosyal grupların yönetim rollerindeki yer değişimini kısaca tahlil etmeye girişmeden önce, buraya kadarki tarihsel anımsatmalardan hızlı bir sonuç çıkarmayı deneyelim.

171 İnalcık, 1969: 80-82. 13 ile 15. yüzyıllar arasında feodalizmin Balkanlar'daki gelişimi konusunda bkz. Angelov, 1974: 90 vd.

172 Fetret dönemine yol açan hızlı merkezileştirme hatasından ders alınmasının da bunda payı olduğu eklenebilir.

173 Barkan, 1938: 60 ve aynı yazar, 1972-73: 297. Bazı özel mülkiyet biçimleri hem Anadolu'da hem de Rumeli'de olduğu gibi korunmuşlardı. Rumeli için genellikle "baştina" örneği zikredilir ama tartışma canlıdır. Bosna-Hersek kökenli bu kalıtsal mülkiyet biçimi, Cvetkova'ya (1962: 243-44) göre, "Osmanlı feodal iktidarına uydurulmuştur" ve Bizans etkisi varsayımı, üzerinde "en az kuşku uyandıracak bir varsayım" gibidir: Aynı yönde bkz. Antoniadis-Bibicou, 1974/2, s.14. Bununla birlikte, "Bosna'nın feodal koşulları, Batı türü koşullara çok benzemekteydi" diye yazan Ostrogorsky (1974: 140-41), daha ziyade Bizans feodalitesinin bu Boşnak mülkiyet biçimini asimile etme kapasitesinin olmamasına gönderme yapar. Yugoslav tarihçi Filipoviç (1955: 154-188) ise, yukarıda zikredilen görüşleri reddeder ve Bosna'da Osmanlı "miri" sisteminin hâkimiyetini vurgular.

***

Anımsatılan tarihsel olgular ışığında, söz konusu iki yüzyılda (14. ve 15. yüzyıllar) "toprak soyluluğunun hiç var olmadığı" iddiası savunulamaz duruma gelmektedir. Nitekim her şey tersini göstermektedir: Düzensiz ve feodaller arasında bir "bağlılık/hediye sistemine" tam oturmuyor olmakla birlikte[174], bu toprak soyluluğu pekâlâ var olmuştur. Öte yandan, Beylik'ten İmparatorluğa doğru bu geçiş döneminde -ki hiçbir şekilde "saf ve ahenkli"[175] olarak kabul edilemez-, tımarların miras bırakılma hakkını engelleyen karşı-uygulamalar da bulunmamaktadır.

Sonuçta, tımarın miras bırakılma hakkı ister sınırlandırılmış ve kurala bağlanmış olsun veya olmasın, bu hakkın bizatihi varlığı ve sipahinin ekonomik-sosyal özerkliği ile hukuki ayrıcalıklarına eklemleniyor olması, onu devletin basit bir icra ajanı olmak durumundan daha fazla uzaklaştırmaktadır. Böylece sipahinin/tımarlının daha önceden bahsedilen iki merkezkaç veçhesi de, mirî sistem çözülmeye başladığı andan itibaren, toplumun bütünsel dönüşümüne koşut olarak, mülkiyetin gerçek biçiminin dönüşümünde tarihi rollerini oynayacaklardır.

174 Hediye değişimi Osmanlı'da da gelenekti. Tımarların teslim alınması sırasında, terakkilerde (tımarın ve görevin büyümesi), yeni padişahın tahta çıkması vesilesiyle yapılması âdet olan berat tecditlerinde, "berat resmi" adıyla uygulanan bazı yükümlülükler de bunun çarpıcı bir göstergesini oluşturur: En küçük sipahiden beylerbeyine kadar her düzeyden tımarlı, tımarın defter yazısının (yıllık gelirinin) her bin akçesi için 25 akçe (yüzde 2,5 veya 1/40'lık zekât oranı) ödemekle yükümlüydü. Terakki ve tecditlerde bunun yarısı alınırdı. "Muhtelif derecelerde beylerbeyleri vazifelerine tayinlerinde berat resmi olarak mîrîye 6-12 bin akçe ve İstanbul'da bu işle ilgili çavuş ve kapucı-başılara 7-15 bin akçe gibi, haslarının büyüklüğüne göre, yüksek bir meblağ ödemekte idiler": Barkan, 1972-73: 316). Keza bkz. Akdağ, 1974, C.2: 268; Mantran, 1965: 91.

175 Bu dönem, Divitçioğlu'nun, Asya Üretim Tarzı'nı temsil ettiği varsayılan unsurlarla bir benzerlik kurabilmek için tanımladığı varsayımlara uygun bir "ekonomik model" oluşturmaya da asla dayanak olamaz. Bu dönemi izleyen dönemde ise, bizzat bu yazarın da ifade ettiği gibi, bu çaba daha da şüpheli hale gelmektedir. (1969: 57).

bb) Balkan genişlemesiyle birlikte kapıkullarının yükselişi

Bizans İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden silinmesiyle (1453) belirginleşen 15. yüzyıl, aynı zamanda Osmanlı yönetici sınıflarının etnik ve toplumsal bileşiminde tarihi bir kırılma dönemi anlamına da geliyordu. Kırılma şöyle açıklanabilir: Anadolu'da kurulan ilk Türk devletlerinden beri, köksüzleştirilmiş ve dönüştürülmüş genç Hristiyan çocuklardan devlet işlerinde yararlanmak alışıldık bir uygulamaydı.[176] 14. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı'da devlet işleri için eleman yetiştirilmesi, "devşirme" veya "toplama" sistemiyle sistemleştirilmiş bulunuyordu. "Bu sistem, Balkanlar'ın bir takım Hristiyan ailelerinden genellikle beş yaşından küçük çocukların yılda bir veya iki yılda bir sıklığında seçilip alınmasına dayanıyordu."[177] Uzmanlaşmış okullarda yetiştirilip İslam yoluna sokulan bu çocukların büyük bölümü İmparatorluk ordusunun askerî kadrolarını (yeniçerileri) besliyorlardı. Daha yetenekli adaylar saraya yönlendiriliyor ve orada "gulâm" olarak saray hizmetlerinde değerlendiriliyordu. Sadrazamlık makamı dâhil devletin en yüksek fonksiyonlarına kadar derece derece yükselebilir durumdaydılar. Genellikle onlara "kul" veya "kapıkulu" denilmekteydi.[178]

176 Bunlar başlangıçta köle çocuklarından veya savaş esirlerinden geliyorlardı. Akdağ, 1974, C.1: 10-15 ve 416. Akdağ (ibid, C.2: 418), "Selçuki ve Osmanlı düzenlerinde iki terbiye sistemi arasında karşılıklı benzeyişler" olduğunun altını sürekli olarak çizer.

177 Mantran, 1965: 84-85. Aynı konuda, Yerasimos, C.1: 295 vd.

178 Akdağ (ibid, C.1: 420) kapıkullarını şöyle tanımlıyor: "Gelibolu Acemi Ocağı'nın kurulmasıyla Osmanlı hükümdarının "Gulâmhanesi" resmi bir devlet müessesesi şekline girmiş oldu. Acemi Ocağı'ndan yetişen ve Kul adını alan erler, Yeniçeri Ocağı'na yerleştirilerek 'yeniçeri bölükleri' böyle teşekkül ediyor ve bunlara 'Kapı Kulları' deniyordu"..."Kapı Kulu tabiri ile padişahın maiyetinin, yani sarayına bağlı hassa askerlerinin kastedildiğine şüphe yoktur"..."Kapı/kapu sözü, padişahın sarayını ifade ediyordu". Berkes (1972, C.1: 100)'e göre, latince "cliens" veya "clientis" (Antik Roma'da bir patrisyenin himayesindeki plebyenlere verilen isim) sözcüğü "kul" statüsüne tekabül ediyordu. Paris Üniversitesi'nde 1970 başların-

Henüz 14. yüzyılın üçüncü çeyreğinde kulların vezir ve beylerbeyi oldukları görülmeye başlanmıştı.[179] Bu döneme (1360'lara) tarihlenen ve "yeniçeriler" olarak adlandırılan imparatorluğun profesyonel ordusu da hemen tamamen "kullardan" oluşuyordu. Başlangıçta mevcudu düşük sayıda olan bu ordu[180], kul kökenli rical ile belirli bir soy aristokrasisini temsil eden Türk kökenli beyler arasındaki rekabette önemli bir rol oynamıştı. Devlet aygıtını tamamen ele geçirmeye doğru yönelen kulların yükselişinin doğurduğu çelişkiler, gerçekten de ciddi çatışmalar kışkırtacak nitelikteydi. Fetret döneminin hemen ardından henüz I. Mehmet (1413-1421) döneminde ortaya çıkan çok önemli bir ayaklanma, Şeyh Bedrettin İsyanı, eşitlikçi-sosyalizan eğilimler taşımakla birlikte, bu kadar büyümesini aynı zamanda Türk kökenli yüksek orunlu sınıfın kul kökenlilere karşı ortak tepkilerini toplamasına da borçluydu.[181]

Kul kökenliler ile Türk-İslam kökenliler arasındaki ilk gerçek kol güreşi 1443'te başkent Edirne'de "Buçuktepe İsyanı"[182] olarak tarihe geçtikten on yıl sonra, İstanbul'un alınışıyla birlikte, artık kul kökenli ricalin devletin tüm önemli makamlarını işgal ettiği yeni bir dönemin başlangıcı açılmış oluyordu.[183] Oysa bu, düşmanlıklara yeni bir giriş anlamındaydı;

---

da doktorasını tamamlayan Pınar Altıgün'ün (1971) tezi, Osmanlı toplumunun hâkim üretim tarzını "kliantelistik üretim tarzı" olarak nitelendirmeye kadar gitmektedir...

179 Tam olarak 1361'den itibaren. Bkz. Akdağ, 1974, C.1: 390 vd.

180 Bununla birlikte, 14. yüzyıl sonunda (1396'da) 12.000'den az olmamak üzere. (Akdağ, 1974, C. 1: 421). Bu ordu mevcudu uzun süre bu düzeylerde sabit tutulmuştu.

181 Bu isyan, Türk tarihinde ilk kez devrimci fikirleriyle öne çıkan önemli bir şahsiyetle özdeşleşmiş olması yanında, bu bilge liderin sınıfsal konumuyla da ilgi çekmekteydi. Şeyh Bedrettin bir "kadıasker"di, yani devletin en üst düzeyli yargıçlarından biriydi. Bu konuda bkz. Akdağ, C. 1: 335-46; İnalcık, 1969: 79.

182 Akdağ, ibid: 384 ve 422.

183 1453'ten 16. yüzyılın sonuna kadar İmparatorluğu yönetten 48 sadrazamdan sadece 4'ü Türk kökenli olacaktır: Braudel, 1976, C.2: 29. (Bu durum izleyen yüzyıllar-

çatışmalar sonraki dönemde yumuşamayacak ama başka bir çerçevede cereyan edecekti. Aşırı basitleştirmek pahasına, 16. yüzyıl ortalarının öncesi ve sonrası olmak üzere birbirini izleyen iki dönem ayırt edilebilir: 16. yüzyıl ortasına kadarki ilk zamanda kul kökenliler, (kadılık makamı hariç) başlıca idari ve askerî fonksiyonlar yanında, has ve zeamet türünden büyük gelirli tımarlara sahiplenir duruma gelerek, eski tımar sahiplerinin daha üst bir hiyerarşiye ve tımara geçişlerini tıkamaya başlamışlardı. Bu sonuncuların, kozmopolitleşen ve etnik kökenini/kimliğini kaybeden devlete karşı büyüyen husumetleri aynı zamanda hiyerarşik üstlerine karşı da güçlenecektir. Bu sürekli çatışma gerilimi, tımarlıların bir bölümünü, özellikle Anadolu eyaletlerinden gelenlerini, henüz 16. yüzyıl başında Şah İsmail ordularıyla geçici bir ittifak arayışına dahi sürükleyecektir.[184] Aynı zamanda 16. yüzyılda tüm toplumu

---

da yükselen ulemanın etkisiyle biraz tersine dönecektir). 1453 sonrasındaki kul hâkimiyetine geçişte Fatih II. Mehmed'in rolünün altını çizmek gerekir; çünkü o, İnalcık'ın (1969: 85) ifadesiyle, "İstanbul'u almakla, İslam, Türk ve Bizans geleneklerini şahsında birleştiriyor ve Osmanlı hükümdarının yeni imgesini yaratıyordu". Unutulmamalı ki, eğer kullar özel olarak devşiriliyordu ise, şehzadeler de -ki anneleri de genellikle Hristiyan kökenliydi- genellikle kul kökenli hocalar tarafından eğitilmekteydiler. (Erken baş eğdirilen Anadolu Türk beylerinin bazılarının 1402 savaşında düşman saflarına geçmesi ve izleyen fetret döneminde tahtın varisleri arasında kanlı savaşların ve büyük bir yıkımın tarafları arasında yer almış olmaları da, II. Murad ve II. Mehmed dönemlerinde kul hâkimiyetini hazırlayan ve hızlandıran etkenler arasında sayılmalıdır).

184 Barkan, 1972-73: 301: II. Bayezid'in son zamanlarında, şehzadeler arasındaki taht kavgalarının oluşturduğu ortamdan da yararlanarak, Nisan 1511'de Antalya Tekeli'de Tekeli Baba (Şah-Kulu) öncülüğünde başlayan isyan hareketi, kısa zamanda bu bölgenin eski tımar sahibi beylerinden de destek görüp Anadolu Beylerbeyi Karagöz Paşa'nın ve Amasya valisi Şehzade Ahmed'in kuvvetlerini yenmişlerdi. "Divana gönderilmiş olan bir raporda, isyan edenler arasında sipahi taifesinden pek çok adam bulunduğu kaydedildikten sonra, bu sipahilerin rüşvetle timar satışlarından, tefeci ve bezirgân oğullarının, paşaların aşçı, seyis gibi hizmetkârlarının timar sahibi olmalarından şikâyetçi oldukları ve 'görsünler imdi, timarı nâ-mahalle virüb sipahi taifesine zulüm itmekten ne fitneler ve ne fesadlar zâhir oldu ve daha neler zâhir olsa gerektir' dedikleri belirtilmektedir" (Barkan, ibid).

sarsan genel iktisadi kriz tımarlıları mali bakımdan da yıkıma uğrattığı için, birçok isyanda kolayca yer alabileceklerdir. Bu isyanlar, Kanuni Sultan Süleyman'ın oğullarının taht kavgalarının kışkırttığı bir ortamda, 1550-1560 aralığında doruk noktasına ulaşacak, ama birkaç gelgit sonrasında, sipahiler için her zaman büyük başarısızlıklarla sonuçlanacaktır. İşte o zaman diliminden itibaren Osmanlı kırsalı, gitgide sipahilerin yerini alacak olan yeni bir askerî, sosyal ve ekonomik güç ile tanışacaktır: O zamana kadar başkentteki kışlalarında oturan Yeniçeriler, 1555'ten itibaren taşra şehirlerinde ve kalelerde ikamet yetkisi kazanacaklardır.[185] Bu, Osmanlı kırsalında yeni bir hâkim sınıf katmanının doğuşunun ve yeni sınıf çatışmalarının öncülü olacaktır.

Nihayet denilebilir ki, kul sistemi, eski soyluluğa ait ailelerin ve tımarlıların sınıfsal konumlarını az veya çok aşındırmış olsa da, aynı zamanda izleyen dönemde bunların bazılarının güçlü biçimde kök salmış bir toprak soyluluğuna dönüşmelerine de büyük katkı yapmıştır. Her ne kadar bu toplumun üstyapısal unsurları mantıki sonucuna evrilip bütün belirgin özellikleriyle (aslında dönemi geçmiş) bir vasalite sistemini ortaya çıkarmadıysa da, toprağa dayalı bu toplumda sosyal ve askerî hiyerarşi, zenginliklerin asıl kaynağı olan toprak mülkiyetinin büyüklüğüne görece tanımlanmaktan da geri durmadı.

Öte yandan, soyluluk kavramının Batı Avrupa anlamında (yani "ilk evlat hakkı" avantajından yararlanan bir imtiyazlı kast anlamında) tam bir karşılığı Osmanlı yönetici sınıfında bulunmuyorduysa da, "kökenleri belirsiz ve anonim kulların"[186] gelişiyle yönetici sınıfın üst hiyerarşisinin seçkin bir sosyal sınıf kategorisine ait olma karakterini kaybetmiş ol-

185 Barkan, ibid ve Akdağ, 1949-1950: 368.

186 Divitçioğlu, 1969: 47. Divitçioğlu'nun çokça yararlandığı Barkan (1972-73: 315) da bu görüştedir esasen.

masını iddia etmek de tamamen anlamsızdır. Sultanlar bakımından, hukuken "kendilerinin koşulsuz hizmetkârı" sayılan kullarından rahatsızlık verenlerini başlangıçta kolayca tasfiye etmek mümkünken, bunun çok uzun süre devam etmesi düşünülemezdi.[187] Bunlar, ellerinde devasa siyasi güçler ve eşsiz ekonomik imkânlar biriktirdikçe, her türden kalıtsal ve ailesel vakıflara ve mülklere sahip olmayı da hallederek, kendilerini sistemin en önde gelen sömürücü sınıfı olarak oluşturmakta gecikmemişlerdi.

2- Sistemin Ekonomik İşleyişinde Devletin Yeri

Buraya kadar girişilen tahlilin gösterdiği gibi, zaman içinde gücü iyice pekişen devlet, Osmanlı toplumunda fazlaca gelişkindi. Bununla birlikte bu ilk saptamanın daha fazla açıklığa kavuşturulması gerekir: *İlk elde,* ağırlıklı olarak göçebe veya daha ziyade yarı-göçebe olan büyük bir köylü kitlesinin "merkezî bağımlılaştırılma" sürecinde devletin oynadığı tarihi rol görmezden *gelinmemelidir.*[188] Özellikle de toprağa bağlanmaları ve kabile yapılarının çözülmesi anlamında. Bu iki temel hedef önce Selçuklu Devleti sonra da daha sistematik olarak Osmanlı Devleti tarafından sürdürülmekteydi. Balkanlar'ın kolonizasyonunda göçebe unsurlar büyük bir rol oynamıştı (Anadolu'da 11. yüzyıldan itibaren yerleşik hale gelmeye başlayan Türk köylüleri ise daha az hareketliydi). Osmanlı Devleti'nin zorunlu iskân

187 Bunların makamları hatta yaşamları tam bir güvenceye sahip değildi ise de, bizzat sultanların da bazen kul kökenli yöneticilerinin ellerinde birer oyuncak haline geleceklerini, hatta onların saray entrikalarıyla veya 17. yüzyıldan itibaren sıkça görülen yeniçeri ayaklanmalarıyla tahtan indirilebileceklerini de dikkate almak gerekir. Bize göre, yüksek idari ve askeri görevlere intisap etmiş kul kökenliler açısından, aileleriyle hiçbir bağları kalmamış olanlar için bile (ki, hiyerarşide yükseldikçe bunun aksi daha geçerlidir), en azından bir "şahsi soyluluk"tan bahsedilmelidir. (Kalıtımsal olmayan bu şahsi-soyluluk kavramının tanımı için bkz. Soboul, 1974: 103).

188 Bu konuda bkz. Barkan, 1949-54, Cilt 11: 540 vd; Yerasimos, 1974, C.1:146.

politikalarının etkisini de ihmal etmemek gerekir. Gerçekten de, 13 ve 14. yüzyıllarda Anadolu'da nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden Türk topluluklarının[189] hâkim çizgileri henüz konar-göçerlik veya (dönüşüm sürecindeki) yarı-göçebelik ile kısmen de kabile bağlarını da az-çok içeren bir toplumsal örgütlenme şekliyle betimleniyordu.[190] Ama bölgelere göre önemli farklılıklarla: Sencer'e göre[191] "13. yüzyılda, Batı uçlarında Güney veya Güneydoğu Anadolu bölgelerinde çoğunlukla göçebe olan Türkler Orta Anadolu ve dolaylarında yerleşik durumdaydılar". Orta Anadolu'nun Selçuklu Devleti'nin merkezî bölgesi olmasının bunda belirleyici olduğu açıktır. Bölgesel zıtlıkların nedenini daha iyi kavramak için, 11.-12. yüzyıllardan itibaren Anadolu'nun neredeyse sürekli göç dalgalarının etkisinde olduğunu dikkate almak gerekir.

Beylik veya Devlet, bir kabileye bağlı göçebe ailelere idari ve özellikle mali/vergisel bakımlardan doğrudan müdahalelerde bulunamazdı. Göçebe ailelerin kendi öz toplumsal yapıları içinde bağlı oldukları kabilelerin şefleri devlete götürü bir yıllık vergi öderlerdi.[192]

---

189 Henüz 12. yüzyıl sonuna doğru Türk toplumu Anadolu halkları içinde çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu dönemin gezginleri henüz o dönemde "Türkiye" sözcüğünü kullanmaktadır. Yerasimos'a göre (ibid: 142-43), "Bağdat'a 'Babil' demekten hâlâ vazgeçmeyen tarihî günceler ve Batılı gezginler, on ikinci yüzyıl sonlarından itibaren Küçük Asya'ya 'Türkiye' demekte görüş birliği içindedir. (...) Ama öyle görülüyor ki, genellikle Türk akınının ikinci büyük dalgası gelinceye (on üçüncü yüzyılın ikinci çeyreğine) kadar, köylülerin büyük çoğunluğu Hristiyanlardı. Bu, gezginlerin izlenimleri kadar, vakıfların kuruluşlarıyla ilgili metinlerden de anlaşılmaktadır".

190 Bu konuda bkz. Akdağ, 1974, C.2: 46.

191 1973: 225. Muzaffer Sencer, Asya Türk toplumunun yapısını incelediği bölümlerde (ibid: 183-206), Türklerin tarımsal yaşama 10. yüzyıldan itibaren darı kültürüyle başladığını ve "tarıg"=darı'nın ekilen toprak anlamında da kullanıldığını ve aynı kelimenin "tarıglag" şeklinde ve "tarla" karşılığında Divan-ı Lügat-il Türk'de geçtiğini vurgulamaktadır: ibid: 191.

192 Akdağ, 1974, C. 2: 50 ve C.1: 26.

15. yüzyıla gelince, 13. yüzyıla kıyasla, büyük çoğunluğu artık yerleşik hale gelmiş bir nüfus belirleyicidir.[193] Türk toplumunun büyük bölümünün nihai olarak yerleşik yaşama geçişi, dönemin büyük altüst oluşları ve özellikle politik ve sosyal güçlerin merkezîleşmesi, bunların hepsinin birden, kabilesel yapıların hızla kırılmasına götüren sonuçları olmuştu.[194] Osmanlı Devleti, daha sonraları dahi, tarım toplumunun kıyısında yaşayan göçebe kabileleri toprağa yerleştirme çabalarını sürdürecektir. Yerleşik köylüler ile konar-göçer çobanlar arasında 13. ve 14. yüzyıldaki bitmez-tükenmez çatışmaların ise, hafiflemekle birlikte, izleyen Osmanlı döneminde de kırsal toplumları etkilemeye devam ettiği görülür.[195]

> İlk etkilenmeler 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'da başlamaktadır. Hatta herhangi bir ara aşamadan geçmeden doğrudan kentsel topluluklara karışan toplumsal kategoriler de mevcuttur. (Ama bunların da önemli bölümü kendi çıkış ülkelerinde de kentli kesimlerden gelmekteydi. Zaten kentlerin Türkleşmesi, köylerin Türkleşmesinden önce gerçekleşmişti). Önce Türk toplulukları arasında sonra da onlar ile tarım ve zanaatla uğraşan

193 Akdağ, 1974, C.2: 46-50; C. I: 276 ve 410. Akdağ (ibid), Köprülü (1972) ve Barkan (1949-54), Osmanlı Devleti topraklarının 14. yüzyılda da esas olarak yerleşik topluluklarca iskân edildiğini teyit ederler.

194 Yerasimos, 1974, C. I: 146.

195 Köprülü, 1972: 57. Fourquin (1971: 356), bu çatışma ve mücadeleleri "Akdeniz ülkelerinin tüm kırsal tarihine" teşmil eder. Osmanlı döneminde varlığını sürdüren göçebe halkların sosyal yapısında çok ciddi değişimler ortaya çıkmıştı. Bu göçebelerin ("Atçekenler") daha çok görüldüğü Karaman'da, 16. yüzyılda, tek gelirleri koyunlar üzerinden alınan ağnam vergisi olan sipahilerin, geleneksel kabile şefleri yerine sistemin hâkim unsuru olarak göçebelere müdahale ettikleri görülür. (Bu iki unsurun birbirine dönüşmesi de mümkündür). Bu konularda bkz. Beldiceanu, 1968: 19. Aynı tarihçi başka unsurlar da ekler (ibid: 30): "16. yüzyılın ilk yarısında, bir dönüşüm gerçekleşir: bazıları (Atçekenler) toprağa yerleşir ve tarlaları işlerler. Diğerleri, tahıl üretiminden alınan öşür ve salariye vergilerinin ödenmesi karşılığında topraklarının reaya tarafından işlenmesini kabul ederler". Daha fazla ayrıntı için bkz. Sümer (1949-50: 437-479 ve 480-509'daki belgeler; aynı tarihçi 1949-50b: 509-22). (Bazı aşiretler padişah haslarındaki reayayı/ortakçı kullarını da temin ediyordu: ibid: 517).

yerli topluluklar arasında hızla gelişen bir işbölümü kurulmuştu. İki topluluğun faaliyetleri arasında bir tamamlayıcılık söz konusuydu. Yerel esnaf açısından nüfus artışı, gerilemekte olan üretim ve ticaretleri için beklenmedik bir teşvikti.[196]

Kısacası, Doğu Avrupa'daki yerleşik topluluklar üzerinden uğradıkları yeni etkilenmeler dışarıda tutulursa, Osmanlı Devleti'nin göçebelerin bağımlı reaya haline getirilmesindeki oynadığı merkezî rol çok önemlidir. Demek ki, *ikinci olarak*, köylülerin bağımlılaştırılma biçimlerinin merkezî niteliği –ki büyük çoğunluğu daha önceleri merkezî güce karşı bağımsızdılar–[197], sonuç olarak İmparatorluğun ekonomik ve sosyal yapılarının ve kurumlarının niteliği üzerinde önemli bir ağırlık taşımış ve tımar sahiplerinin reaya üzerindeki iktidarlarını aşırı biçimde arttırmalarını engellemiştir.

Nitekim devletin üretim sürecine (mutlak olmamakla birlikte) doğrudan fiilî müdahale imkânlarını bir tarafa koyarsak (ki bunun, nihayetinde, söz konusu ekonomik-sosyal sistemin hâkim veçhesini oluşturmadığını da bilerek), *devletin* üretim ilişkilerine *dolaylı müdahalesi* (potansiyel olarak var olduğu gibi sistemin hukuki teşkilatlanması düzeyinde de kanunlar, tamim-

196 Akdağ, 1974, C.1: 463-475 ve 492.

197 Barkan (1937, S.55: 149) Rusya'da da 16. yüzyıl sonundan itibaren özgür köylülerin (feodal senyörler hesabına) devlet tarafından bağımlılaştırıldığını aktarır. Barkan'a göre (ibid) Rusya'da 16. yüzyıla kadar köylü hür sayılırken "bir müddet sonra, kuvvetle teşekkül etmeye başlayan devlet, vergilerin muntazam toplanması ve beylerin devlete karşı olan mükellefiyetlerini iyice ifa edebilmesi için köylünün serbestçe yer ve senyör değiştirmesine mâni olmak mecburiyetini hissetti. Bu yüzden, ilk defa olarak 1597 tarihli emirname, beylere beş senedenberi malikâneden ayrılmış serflerini arayıp bulmak ve geri götürmek hakkını tanıdı. Dikkate şayan bir hâdise olarak, diğer memleketler köylüsü serfliğin bağlarından yavaş yavaş kurtulmak üzere bulunduğu bir sırada, Rusya'da yeni ve son derece şiddetli bir toprak köleliğinin esasları atılıyordu". Bu durum ikinci serflik koşullarının yerleşmesi kadar merkezi devletin gelişmesine de denk düşmekteydi. Osmanlı ile benzerlik de dikkat çekicidir.

ler, vergiler...[198] yoluyla fiilî/gerçek müdahaleleri), bu yapının özgüllüğünü kavrayabilmek adına dikkate alınmalıdır. Aynı şey devletin yaşamın tüm sosyal ve ekonomik alanlarındaki rolü bakımından da (özellikle de şehirlerdeki ticari ve zanaat faaliyetleri için) söylenebilir; kuşkusuz devlete "her yerde hazır-nazır" bir güç rolü atfetmeden...

Oysa daha önce de gördük ki, "Batı"ya kıyasla çok daha dallanıp-budaklanmış ve karmaşıklaşmış gibi görünen devletin rolü ve gücü[199], genel hatlarıyla aktarılan tımar sisteminde köylünün ürünü olan rantın bireysel ve doğrudan el koymayla sahiplenilmesi düzeneğinin işleyişini bozabilecek nitelikte değildi. Tımardaki üretim ilişkileri de oldukça bağımsız (hatta bazen tam bir otonomiye kadar giden) şekilde kuruluyordu ve dolaylı olarak da hukuki düzeyi (mülkiyet ilişkilerini) belirliyordu.

Daha önce toprağa ve toprağın ürünlerine "özel/bireysel" el-koyma biçimlerinden ve gene imparatorluk mülklerinin ("hass-ı hümayun") varlığından söz etmiştik. Başlıca toplumsal güçler arasında artık-ürünün bölüşümü hakkında yaklaşık bir karşılaştırmalı fikir elde edilebilmesi bakımından Barkan'ın hazırladığı ve 1527-1528 mali yılının bazı rakamlarını veren aşağıdaki çizelgeye başvurabiliriz.

198 "Her şey hükümdar adına çıkarılan ve yerel beylerden bağımsız olan kadılar tarafından uygulanan kanunlar tarafından önceden belirleniyordu": İnalcık, 1969: 82.

199 Genel olarak, Batı'da 16. yüzyılın öncesine denk düşen dönemler için. Bununla birlikte Braudel (1976, C.2:62) "16. yüzyıl Akdeniz devletleri arasında gözle görülebilen benzerlik ve andırmalar" olduğunun altını çiziyor: "Hepsi de açıkça kara toplumları, parıltılarına rağmen henüz pek basit ve en azından bu tamamlanmamışlık hali içinde birbirine oldukça yakın olan devletler".

Çizelge 1: 1527-1528 Mali Yılı "Bütçe"sine göre İmparatorluğun vergi geliri toplamının çeşitli eyalet gruplarına dağılımı[200]

	Yüzde Dağılımı				
Eyaletler	Eyaletlerin "vergi" geliri toplamı (akçe)	Padişah hasları	Vakıflar ve mülkler (Evkaf ve emlak)	Ümera hasları, zeamet ve tımarlar	Ümera hasları zeamet ve tımar sayıları[201]
Rumeli[202]	198.206.192	48	6	46	17.288
Anadolu, Rum, Karaman, Zülkadriye[203]	129.624.973	26	17	56	16.468
Diyarbekir	22.778.513	31	6	63	1.071
Halep ve Şam	51.859.274	48	14	38	2.694
Toplam[204]	402.468.952	39,9	10,3	49,8	37.521
Mısır	135.460.054	86	14	--	--
Genel Toplam	537.929.006	51	12	37	37.521

200 Bu çizelge, arazi sayımları verileri ile "1527-1528 mali yılının" rakamlarını tarihçi titizliğiyle bir araya getiren ve analize uygun olarak tablolaştıran ünlü iktisat tarihçisi Ö. L. Barkan tarafından hazırlanmıştır. Bkz. Barkan,1953-54: 251-329; özellikle s.277, çizelge 7; veya, aynı tarihçi, 1972-73: 288. (Burada kullanılan çizelge sonuncu kaynaktan alınmıştır).

201 Bunlar İmparatorluğun toplam fiktif gelirleridir çünkü sadece devletin doğrudan gelirlerini değil aynı zamanda doğrudan doğruya tımarlılar ile mülk ve vakıf sahiplerince el konulanları da kapsamaktadır.

202 Barkan'a göre (1953-54: 266) "Rumeli eyaletine ait olarak gösterilmiş rakamlar da hususi bir şekilde hazırlanmış olup hakikate tamamiyle uygun değillerdir. (...) Rumeli'ye ait evkaf ve emlak geliri hesaplarımızda bazı eksikliklerin bulunduğunu da kaydetmemiz gerekir". Barkan, diğer eyaletlerden farklı olarak, bu eyalet için vakıf ve mülklerin toplam gelir büyüklüğünü bizzat defter kayıtlarından araştırarak toplamaya çalıştığını ancak tümünü kavrayamadığını söylemektedir. Dolayısıyla bu mülk ve vakıfların yüzde 6 katkısının karşılığı olan 10.886.844 akçelik gelir toplamı eksik sayılabilir; ama Rumeli'nin bu bakımdan diğer eyaletlerden görece daha zayıf olduğunu Barkan ayrıca not ediyor (ibid: 267).

203 Bu dört eyalet artı Diyarbakır esas olarak bugünkü Anadolu'ya tekabül etmektedir. Burada "Zülkadriye" Maraş ve havalisinin, "Rum" ise Sivas'ın karşılığıdır. (Anadolu Selçukluları Sivas'a "Diyar-ı Rum" demektedir).

204 Burada bu toplamı dikkate alıyoruz çünkü tablodan da görüldüğü gibi Mısır'da miri sistem/tımar sistemi hiç uygulanmamıştır. Esasen Barkan da, konuyu ilk ele aldığı makalesinden farklı olarak, "Timar" makalesinde (1972-73) bunu önermektedir.

Bu çizelgenin başlığı da, sadeleştirilmiş olmasına karşın, tamamen Barkan'a aittir. "Vergi" sözcüğü ise tarafımızca tırnak içine alınmıştır; bunun nedeni, tablonun sadece ikinci sütununun (padişah hasları) merkeze yönelen gelirleri içermesidir ve bunların tümünün de vergilerden ibaret olmamasıdır. Ayrıca, padişah haslarından toplanan gelirin bir kısmı eyaletler içindeki (özellikle ilk iki satırın dışındaki eyaletlerde) harcamalara karşılık tutulduğu için burada gözükmemektedir. Üçüncü sütunda ise, vakıfların ve mülklerin kendi gelirleri söz konusudur ve merkeze bir gelir akışı söz konusu değildir. Sadece bazı cüzi hizmet yükümlülükleri vardır. Dördüncü sütun, yani çeşitli boylardaki tımarlar içinse, esas itibariyle tımar beyinin toplayıp harcadığı gelirler söz konusudur. Bunları tümüyle merkezî gelir (veya vergi harcaması) olarak kabul etmek için, Barkan'ın yaptığı gibi tımar gelirlerini birer ücret karşılığı olarak görmek gerekirdi ki hem bu varsayım bile böyle bir sonuca varmak için yeterli olmazdı, hem de yanlış olurdu (bu görüşe neden katılamadığımızı buraya kadar yeterence açıkladık sanıyoruz). Çizelgede bir eksiklik ise, merkezî olarak toplanıp da buradaki kategoriler içine girmeyen diğer bazı gelirlerin (genellikle mukaata gelirleri olarak iltizamla toplanan cizye, avarız vergileri gibi) bu çizelgeye dâhil edilmemiş olmasıdır. Sonuçta çok tartışmalı yönleri bulunmakla birlikte Osmanlı mali yapılarına ilişkin önemli bir başlangıç temeli sunan bu çizelge, bir bakıma kısmen "artık-ürün" dağılımını göstermektedir; bir bakıma da kamu gelirleri ile gelirler yönünden milli gelir kavramları arasında bir yerde durmaktadır.

Bu çizelgenin son sütunundaki tımarların sayısına bakılırsa, 16. yüzyılın ilk çeyreği sonunda, 37.521 tımar sahibi bulunuyordu. "37.521 timardan 9.653'ü *kale muhâfızı timarı*,[205] geriye kalan 27.868'i ise, tamamiyle *eşkinci timarı* hâlinde idi. Bahis mevzûu 27.868 *eşkinci timarı* sâhibinin, harbe beraberlerinde götürmek

205 "Bu timarlardan 6.620'si Rumeli'de, 2.614'ü Anadolu vilayetleri grubunda, 419'u Şam ve Haleb vilayetlerinde bulunuyordu": Barkan, 1972-73: 287. Kale muhafızlarının üçte ikisinin Rumeli'de bulunması, Osmanlı'nın Balkan sınırlarını korumadaki önceliğini göstermektedir.

mecburiyetinde bulundukları "cebelü" tabir edilen silahlı ve zırhlı askerlerle, 70-80 bin kişilik atlı bir timarlı sipahi ordusu teşkil ettikleri tahmin edilmektedir. Padişahın hassa ordusu demek olan İstanbul'daki *Kapu-kulu ocakları*'nın bu devirdeki mevcudu ise henüz 27.000 civarında idi".[206] 16. yüzyıl sonuna kadar İmparatorluğun genişlemesini sürdürmesine koşut olarak bu orduların mevcutları da büyüyecek ve timarlı ordusununki 100 bini bulacaktır.[207] Bu büyüme, daha ziyade zeamet sayısındaki, dolayısıyla da "cebelü" sayısındaki artışa bağlı olacaktır.[208]

Öte yandan, askerî dirlik sahipleri sayısının 16. yüzyıl başlarında sanıldığı kadar da fazla olmadığı saptabilmektedir. Bu askerî soyluluğun toplam sayısı 40.000 civarında veya aileleriyle birlikte 200.000 civarında olup İmparatorluğun toplam nüfusunun yüzde 2'sinden azını temsil etmektedir.[209]

Yukarıdaki çizelge, "Padişah hasları"nın İmparatorlukta yaratılan toplam "gelirler" içindeki hatırı sayılır payını göstermektedir. Çizelgeyi büyük emekle oluşturan Barkan'a göre[210], "vaktiyle derebeylerine aid olan toprağın hakiki sahibi olma hakkı, bu defa hemen büyük bir kısım derebeylerini yutup en büyük bir derebeyi haline gelen devletin eline geçmiş oluyordu". Bu yorum şaşırtmamalıdır, çünkü Barkan'ın ana sorunsalı, Osmanlı'nın, erken ve orta Ortaçağ'da kalan feodal üretim ilişkileri dönemini aşmış kendine özgü bir üretim tarzına sahip olduğunu göstermekti. Bunun için Osmanlı'nın klasik dönem öncesini feodalite benzeri olarak betimlemekte bir sakınca görmüyor ve bunun kendi iddiasını güçlendirdiğini düşünüyordu. Bu nedenle, timar

206 Barkan, ibid.

207 ibid: 290-291.

208 ibid: 289. Yukarıda, "14. ve 15. Yüzyıllarda Osmanlı Tarım Rejiminin Bazı Özellikleri" ayırımında (ayırım II) Rumeli eyaletinde timar sahiplerinin 1534 yılı itibariyle dağılımı örneği verilmişti.

209 Soboul (1974b: 102), 18. yüzyıl sonunda Fransız soylularının toplam nüfus içindeki payını yaklaşık yüzde 1,5 olarak tahmin etmektedir.

210 1937, S.50: 106.

sisteminin bozulduğu dönemlerde üstyapıdaki ufalanmayı da gene feodalite benzeri olarak adlandırmakta fazla zorluk çekmemekteydi.

Hâlbuki merkezî devletin ve sultanın politik gücü işte tam da padişah haslarının büyük ölçüde belirlediği bu ekonomik gücünden ve otonomisinden kaynaklanmaktaydı. Ayrıca hatırlatalım ki devletin İmparatorluk mülkünden gelen gelirlerinin en büyük bölümünün harcandığı alanlar, yeniçerilerin ulufeleri (ücretleri) ve teçhizatları ile sultanın özel harcamaları ve sarayın cari giderlerinden oluşmaktaydı. Örneğin çizelgenin ilk iki satırındaki eyaletleri ele aldığımızda, devletin "gelirlerinin" yaklaşık 130 milyon akçeyi (yani bu eyaletlerdeki toplam artık-ürünün yüzde 40'ını) bulduğu ve bunun çok önemli bir bölümünün yani yaklaşık 70 milyon akçenin yeniçerilere tahsis edildiği görülmektedir.[211] Çizelgenin üçüncü ve dördüncü satırlarındaki eyaletler ve Mısır örneklerinde ise, devlet gelirlerinin yüzde 21 ile 25 arasında değişen bir payının çeşitli hizmetler için aynı eyaletler içinde tutulduğu görülmektedir.[212]

Bunun tam karşıtında ise, tımar sahiplerinin sistemde reaya tarafından yaratılan toplam artık-ürünün yüzde 50 kadar bir bölümünü doğrudan doğruya sahiplendikleri[213] ve vakıflar ile "özel" nitelikteki çeşitli mülklerin de toplamın yüzde 10'unu aldıkları gözlemlenmektedir.

Barkan'ı izleyerek, şehir, kasaba ve köylerin üç ayrı tür tasarruf ve mülkiyet biçimine nasıl dağıldığına ilişkin verileri sunmak da yararsız olmayacaktır[214]: "Bugünkü Kastamonu, Ankara, Afyon, Burdur ve Antalya illeri ile birlikte bütün garp ve cenûbî

211 Barkan, 1953-54: 270-73 ve aynı yazar, 1955-56: 195. Bu hesaplamaları tamamen Barkan'a (ibidem) borçluyuz.

212 Daha sonraları, Mısır'ın tüm gelirleri yerinde harcanmaya başlanacaktır.

213 Sadece ilk iki satırdaki ve hem devletin hem de mir'i sistemin en önemli eyaletlerini dikkate aldığımızda da bu oran aynı düzeyde olmaktadır.

214 Barkan, 1972-73: 288.

Anadolu bölgelerini içine alan o zamanki Anadolu eyaletinde, 1520-1535 tarihleri arasında yapılmış olan "tahrir"lere nazaran, 12.701 köy, 78 kasaba, 76 şehir ve 1969 cemaat vardı. Bu iskân mahal ve teşkilâtı içinden 9.182 köy, 49 kasaba, 19 şehir ve 580 cemaat, bu eyalette mevcut 195 *zaim* ile 7311 *eşkinci timarı* sahibinin tasarrufunda idi. (Aynı eyaletteki 37 kaleye ait 1.618 *müstahfız timarı* sahibinin elinde bulunan iki şehir ile 789 köy ve avcı-kuşları yetiştirenlerin timarlarının bulunduğu 184 köy bu hesaptan hariçti). Buna mukabil bu vilayetteki padişah hasların-da ancak 615 köy, 9 kasaba, 19 şehir, 935 cemaat vardı. Vakıflarda 1.415 köy, 6 şehir, 7 kasaba, 41 cemaat ve mülk sahiplerinin ellerinde de 66 köy mevcuttu."

Batı Anadolu'dan uzaklaşıp Orta ve Doğu Anadolu'ya yaklaştıkça mülklerin (emlakin) sayı ve cesamet bakımından büyüdükleri de bilinmektedir.

Böylece, genel düzlemde, artık-ürünün yüzde 60'ı merkezî iktidarın kontrolü dışında kalıyordu. Öte yandan, çeşitli hak ve yetkilerle donanmış tımar sahiplerine halkın ödemekle yükümlü olduğu çeşitli vergilerin gerçek ağırlıklarını ölçmek kuşkusuz olanaklı değildir. Denilebilir ki tımar sahipleri, geniş hareket alanları ve kendilerini doğrudan üreticilere bağlayan en yakın kişisel ilişkiler ağı nedeniyle, çeşitli keyfi uygulamaların en yakın muhatabı ve yararlanıcısı idiler.[215]

Geldiğimiz noktada, ilk olarak, mirî arazi rejimiyle yan yana yaşayan çeşitli toprak mülkiyeti biçimlerinin özgül nitelikleri konusunda bir sorgulama yapmak durumundayız.[216]

215 Bu konuda Akdağ (1974, C.2: 116 ve 373-84) iyi bir başvuru kaynağıdır. Sultanların, vezirlerin haslarını iltizama alan mültezimler dahi bu tür davranışların dışında değillerdi.

216 Konuya başlamadan önce, feodal mülkiyetin hiçbir zaman mutlak mülkiyet anlamına gelmediğini, hatta bunun tam tersi olduğunu yeniden hatırlatmak herhalde gereksizdir.

3- Mirî Sistemin İstisnaları

a) Özel/bireysel mülkiyetin çeşitli türleri

a) En anlamlı istisnalar arasında ilk önce "eşkincülü mülkler" veya "*mülk tımarlar*"ı zikredelim.[217] Bunlarda devletin müdahalesi en alt düzeydedir: Doğrudan üreticilerin tabi olduğu bütün feodal yükümlülükler (her türlü hak ve vergiler) kalıtımsal olarak mülk timar sahiplerine bırakılmıştır. Mülk tımar sahipleri, bunun karşılığında, sefere bizzat gitmek veya silahlanmış bir miktar asker (cebelü) sağlamak zorundaydılar.[218] Ama önemli bir korumayla: Eğer askerî yükümlülüklerine icabet etmezlerse, devlet sadece "mülk tımar"ın bir yıllık gelirine el koyabilirdi; mülkün ellerinden alınıp bir başkasına verilmesi söz konusu değildi. Bugünkü modern devletin de mülkiyet hakkına vergilerle müdahale ettiği düşünülürse, alınıp satılabilen, vakfedilebilen, sahibi ölünce bütünüyle büyük erkek evlada (erkek evlat yoksa diğer mirasçılara) intikal eden bu aile mülkü tımarlar, bir bakıma bilinen anlamıyla bir özel mülkiyet biçimine de benzer; buna rağmen belirli askerî (veya mali) hizmet yükümlülüklerine bağlı yapısı nedeniyle, gerçekte tam anlamıyla feodal bir mülkiyet biçimidir. Barkan'a göre[219] "elde mevcut kayıtların çoğu, bu nevi mülk timarların Osmanlı İmparatorluğuna daha evvelki Anadolu beyliklerinden geçmiş olduğunu göstermektedir. Bu

217 Beldiceanu'ya göre (1968: 15), "mülk terimi şu üç özelliği bir araya getirmektedir: nesneye hükmetme (madde üzerinde iktidar kurma); nesneyi elinde tutma veya zilyetlik kurma; nesneyi kullanma iktidarı".

218 Buradaki sunuş esas olarak Barkan (1972-73: 295-297)'ye dayanmaktadır. Askeri yükümlülüğün bazı yörelerde yıllık bir parasal vergiyle yer değiştirdiği de oluyordu. Karaman'ı inceleyen Beldiceanu (ibid: 16)'ya göre, "II. Mehmed dönemi sicil kayıtlarına göre, mülk sahiplerinin çoğu, cinsiyet ayırımı olmaksızın, devlete "eşkıncü harcı" yani askerleri silahlandırmak için gerekli harcama miktarını ödemek zorundaydılar. Ama sicil kayıtlarının gösterdiği üzere, bunun istisnaları da vardı ve bazı mülk sahipleri toprağın ürünlerini bütünüyle sahipleniyorlardı".

219 Barkan, ibid: 296. Rumeli için esas itibariyle Bosna-Hersek'te görülen "baştina" türü mülkiyet biçimi kastedilmektedir.

vaziyete göre, Osmanlılar, kendilerine Anadolu beyliklerinden geçen ve az-çok kuvvetli bir soy asâletini devam ettirmekte olan bu tip timarları, bilhassa Doğu Anadolu sancaklarında olduğu gibi, lüzumlu buldukça muhafaza etmişlerdir. Hatta Rumeli'de Bosna'da olduğu gibi, bazı Hristiyan beylerin veya soylarının ellerinde bırakılmış olan dirliklerin de böyle aile mülkü timarlar halinde olduğu görülmektedir".

> Barkan, "bilhassa Doğu Anadolu sancakları" derken, "yurtluk ve ocaklık"ları kastetmektedir. Bunlar, 16. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı'nın tam egemenliğine geçmiş bulunan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yerel beylere bırakılan ve askerî yükümlülüklere bağlı olmaları bakımından az çok mülk timarlara benzeyen özel alanlardı.[220] Doğu Anadolu'daki bu Kürt beylerinin topraklarının öyle kolay kolay ellerinden alınamadığını belirtmemiz gerekir. İhanet durumunda bile, mülkiyetleri çocuklarına geçerdi; hatta çocukları yoksa yasal mirasçılarına intikal ederdi. Yurtluk ve ocaklıklar yanında bazı aşiret reislerinin otonom hükümetlerinin de (ki sayıları 7 ila 9 arasında değişmektedir) Doğu Anadolu'daki mülkiyet yapısını ve idari-siyasi yapılanmayı tamamladığı eklenebilir.
>
> Beldiceanu'yu göre,[221] mülk timarların özgün biçimini Anadolu'da özellikle eski Karaman Beyliği coğrafyasında görmek mümkündür: "Karaman'da toprak mülkiyeti 'mâlikâne' biçiminde ortaya çıkmaktadır. II. Mehmed'in sicil kayıtları dikkate alınırsa, bunların başlangıçta devlete ait olduğu görülür. Gerçekten de, sicil kayıtları, beş mâlikâneden birinin "beyt-ül-mal" (devlet)'den satın alındığını göstermektedir. Bazı durumlarda satın alınanın tarihi bile bilinmektedir. 1476-77 sayımına göre Aksaray bölgesinden iki aile, 1284/85 ve 1285/86 tarihleriyle kayıtlı mülkiyet tapularını ibraz etmiş bulunuyorlar. Bu da bize, sonuç olarak, bu tarihlerde Selçuklu Devleti'nin henüz ortadan kalkmadığını gösteriyor".

220 Beşikçi (1970: 78-79) de, Doğu Anadolu üzerine tarihi-sosyolojik çalışmasında, bu mülk türüne özel bir önem verir.

221 ibidem.

Burada Barkan'ın iki varsayımı var: Ya bu mülkiyetler bir zamanlar devletten satın alındı; ya da bunlar bidayette (başlangıçta) "serbest mülkler" iken devlet onlara askerî hizmetler (veya vergiler) yükledi.

b) Osmanlı'nın kuruluş döneminde büyük kumandanlara, ahi ve derviş gibi zümrelere geniş muafiyetlerle temlik edilen topraklara "*serbest mülkler*" deniliyordu. "Mutlak mülkiyet" statüsünde görülebilecek olan bu mülkiyet türleri koşulsuz bir biçimde sahiplerine ait bulunuyordu; mülk sahipleri toprakları üzerinde yeni yerleşim birimleri kurabilecekleri gibi, o toprakları parçalara ayırma hakkına da sahiptiler. Bu mutlak mülkiyet biçimi, Batı feodalitesinde de yaygın olarak görülen dokunulmaz "alodial" mülkiyetleri çağrıştırmaktaydı.

> Barkan'ı izleyelim[222]: "Feodal prensipler ve fütûhatı teşvik arzuları kadar, memleketin iskân ve şenlendirilmesi gayesinin de açık bir şekilde müessir olduğu temlik ve vakıflarda şu husûsiyetler dikkati çekiyordu:
>
> (i) Bu temlikler, mülk ve vakıf sâhibini idârî bakımdan olduğu kadar, vergi toplamak bakımından da büyük bir istiklâl içinde bırakmaktadır. Temlik muâmelesi, 'bilcümle hukuk-ı şer'iyye ve rüsum-u örfiyesiyle' ... 'serbest' olarak kayıd ve tescil edilmekte idi. Devlet me'murları herhangi bir vesîle ile veya vergi toplamak için bu mâlikâneler içine girememekte ve temliknâme ile verilenden fazla vâridat zuhur edip-etmediğini tahkik ve teftiş için defter yazısı soramamakta idiler. Bu sebeplerle bu gibi mülk sâhiplerinin hariçten adam bulup getirmek, yeni köyler te'sis etme husûsunda selâhiyet ve menfaatleri mevcuttu.
>
> (ii) Bu gibi toprak mülkler âile vakfı hâline sokulmadıkları müddetçe, diğer nevi mülkler gibi mîrasçılar arasında taksim edilmekte, satılıp alınabilmekte ve vakfedilmekte, borç için haczedilip nikâh mukabilinde zevceye kalmakta ve cihaz (*çeyiz*) olarak

222 1972-73, ibid. Gene aynı tarihçiye göre, sultan karılarının ve önemli vezirlerin tarım topraklarında tesis edilmiş bulunan büyük vakıflarını da "serbest mülk" gibi düşünmek mümkündür.

verilmekte idiler. Hülâsa, bu nevi mâlikâneler kayıtsız ve şartsız mutlak mülk vaziyetinde olup, birçoğunda askerî hizmet veya diğer mükellefiyetler de görülmemektedir."

c) Üçüncü bir mülkiyet çeşidi ise, "*mâlikâne-divânî*" veya "iki baştan tasarruf" denilen mülkiyet biçimiydi. Orta ve Doğu Anadolu[223] ile Suriye'de çok yaygın olan bu mülkiyet biçimi, tımarlı sistemi ile serbest mülkler arasında kalan bir geçiş formuydu. Buna göre, tımarın bir başı, tımarın doğrudan mülkiyet hakkını elinde tutan mâlikâne sahibine (toprak sahibine); divânî denilen diğer başı ise, "mirî" topraklarla aynı başlık altında devlete kalıyordu. Böylece tımarın iki sahibi söz konusuydu: Birincisi, toprağın çıplak mülkiyetinin sahibi olarak artık-ürünün "mâlikâne payı" denilen dilimine hak kazanıyordu ki bu aslında köylünün elde ettiği ürünün 1/10'u ila 1/5'i arasında değişen bir toprak rantına karşılık geliyordu; bu bölüm, üstün mülkiyet haklarını yani şer'i vergileri karşılıyordu. Diğeri, "divânî payı"nın sahibi olan sipahi de, kendi payına gene hasadın 1/10 ila 1/5'lik dilimine el koyuyordu;[224] bu bölüm de raiyyet vergilerini (örfi vergileri) karşılıyordu. Bununla birlikte, mâlikâne sahibi bütün mutlak mülkiyet haklarından da yararlanabiliyordu; mülkiyetini para karşılığında veya bağış olarak elden çıkarabiliyor veya miras yoluyla bölünmesini sağlayabiliyordu.

Denilebilir ki, "mâlikâne-divânî" sistemi fetheden ordunun tımar beyleri ile yerli (özellikle Anadolu'daki) büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını bağdaştırmak için bulunmuş bir çözümdü. Ama bu yaklaşım da yetersizdir çünkü bu sisteme Osmanlı öncesindeki devlet ve beyliklerde de rastlanıyordu.[225] Öte yandan, birçok örneğin gösterdiği gibi, tek bir kişinin tımarın iki başı-

223 Barkan (1940: 356), Rum (Sivas) eyaletinin hemen hemen bütün topraklarında bu mülkiyet sisteminin geçerli olduğunu zikreder. "Malikâne-divani" üzerine ayrıntılı bir çalışma için bkz. Barkan, 1938b.

224 Barkan, 1972-73: 297. Bu mülkiyet biçiminde tüm emek-rant ve para-rant biçimleri de görülüyordu. Bu konuda bkz. Akdağ, 1974, C.2: 306-09.

225 Bu konuda bkz. Barkan (1938b: 119-162) ve Akdağ (ibid ve C.1: 273).

nı birden elinde tutması da görülüyordu. (Bu durumda, bu kişi sipahinin askerî yükümlülüklerini de üstleniyordu ki böylece mülkiyeti kısmen[226] "mülk timar" türüne yaklaşmış oluyordu). Gene çok sık görülen bir durum da, "çift başlı tımar"ın mâlikâne bölümünün satılması veya vakfa dönüştürülmesiydi. Bu koşullarda, bu mülkiyet biçimi "mâlikâne-vakıf" veya "vakıf-tımar" olarak kayıtlara geçiriliyordu.

Bu mülkiyet biçimi, bir anlamda, Osmanlı tarımında mülkiyet ilişkilerinin özeti gibidir. Bu çift başlı mülkiyet sentezinde, feodal mülkiyetin kalbinde bulunan üstün mülkiyet hakları ile tasarruf/yararlanma hakları ayırımının nasıl billurlaşabildiğinin, şer'i-örfi vergilerin yani toprak ile raiyyet üzerindeki farklı yükümlülüklerin nasıl net bir biçimde birbirinden ayrılabildiğinin tüm unsurları bulunabilmektedir.

b) Osmanlı tarım rejiminin iki yeni bileşeni

16. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren mevcut mirî rejime iki yeni toprak rejimi daha katılıyordu. Yeni fethedilen toprakların büyük bölümü, özellikle de en uzak olanları (Arabistan, Suriye) ve bazı adalar (Girit, Midilli, Sakız...), bundan böyle "öşri" ve "haraci" denilen bu yeni toprak rejimlerine tabi tutulacaklardır.[227] Mesafelerin büyümesi ve İslam hukukuyla çelişen miras hakkı kısıtlamaları[228] nedenleriyle, bilhassa Kanuni Sultan

226 Kısmen çünkü çift başa birden tasarruf eden kişinin, mülkiyetin sadece divânî başı için (yani gelirlerinin yaklaşık yarısı karşılığında) hizmet yükümlülüğü vardı.

227 Buna karşılık örneğin Rodos, İstanköy ve Kıbrıs, yeni toprak rejiminin kurallarına tabi tutulmayacaktır. "Bütün hukukiyle mutlak bir ferdî mülkiyet rejiminin daha evvel kuvvetle teessüs etmiş bulunması" durumlarında, Osmanlılar, "kuvvetle müesses bir ananeyi söküp atmak kudretini kendilerinde görememişlerdir, denilebilir.": Barkan, 1938, S.64: 345-46.

228 Perenyi (1969: 581-91) önemli bir noktaya parmak basmaktadır: Ona göre, bazı uzak Osmanlı eyaletlerindeki evrim "genellikle İslâm hukukuna bakarak açıklanmaktadır; oysa inanıyoruz ki, -bizzat Macaristan'ın andırdığı gibi- burada da temel neden uzaklık ve ulaşım güçlüklerinde aranmalıdır. *Mesafelerin etkisi ile* Türklerin askeri veya idari hizmetler ve kolonizasyon için zayıf kalan mevcudu arasında her zaman sıkı bir ilişki olduğu dikkate alınmalıdır."

Süleyman döneminde (1520-1566) üç bileşenli bir toprak mülkiyeti yapısına ulaşılır.[229] Bunlar bu dönem için istisnai sayılabilirse de bundan böyle mirî topraklar, tımara verilmeyen öşrî ("öşriyye=öşüre tabi) ve haracî (haraciyye=haraca tabi) topraklar ile bir arada var olacaktır.

Öşrî topraklar, İslam topluluklarından fethedilen yerlerde[230] Müslüman nüfusa öşür vergisi ödeme koşuluyla bırakılıyor ve öşür oranı bölgelere, toprağın kalitesine ve üretilen ürünün cinsine göre yüzde 10 ile 20 arasında değişiyordu. Köylüler, topraklarının tüm haklarıyla (satmak, miras bırakmak, bağışlamak, bölüştürmek bakımından) sahibi sayılıyorlardı.

Haracî topraklar, esas itibariyle 16. yüzyıl sonuna kadar süren fetihlerde, fethedilen ülkelerin gayrimüslim yerli nüfusuna bırakılan topraklardır. Buralardaki topluluklar, toprakların bireysel mülkiyetine sahiptirler ve arazi vergisinin yerine geçen haraç veya "baş vergisi" ve ürün üzerinden alınan nispî bir vergi (öşür) karşılığında her türlü mülkiyet hakkını kullanabilirler.

De facto ve *de jure* olarak bireysel mülkiyeti tanıyan bu yeni toprak rejimlerine tabi olan topraklar, özellikle adalarda, genellikle küçük parsellere bölünmüştü ve aile tarımına dayanıyordu.

c) Vakıflar

Osmanlı toplumunda vakıf, bireysel veya ailesel mülkiyetin özel bir biçimiydi. Peki tam olarak ne ifade ediyordu? Beldiceanu'yu[231] izleyelim: "Vakıf, dinî veya kamu yararına bir

229 Bkz. Barkan, 1938, S.51: 57-58 ve S.64: 344-46; Sencer,1973: 248-250 ve aynı yazar,1971a: 104-105.

230 Anadolu da Osmanlı tarafından İslami devletlerden fethedilmiş olmasına rağmen, bu toprakların bidayette Hristiyan devletlerden fethedildiğine dayanılarak mirî rejim uygulanmasına dayanak oluşturulmuştu.

231 1968: 96. Öte yandan Braudel (1976, C.2: 62), Osmanlı Devleti'nde 14. yüzyılda "aile mülkiyetlerinden (vakıflardan)" bahsederken, "bazı bakımlardan bunlar, Batı'nın "majorat"ları gibi, istikrarlı kalelerdir" demektedir. (*Majorat: "Bir soyluluk unvanının elde tutulmasına ve büyük erkek çocuğa aktarılmasına bağlı olarak*

faaliyet için bir mal bağışıdır. Burada taşınmazdan yararlanma hakkının daimi olarak bağışlanması söz konusudur ki vakfedilen maldan başka şekilde yararlanılamaması anlamına gelir. Mülkün satılamaması, çıplak mülkiyetin sahibi olan vakfın kurucusu için olduğu kadar, yararlanma hakkını elinde tutan için de geçerlidir. Birinin vakıf kurabilmesi için bazı koşullar gereklidir: Vakıf kurucusu ilke olarak Müslüman, özgür, erin (buluğa ermiş) ve malın çoğunluğunun sahibi olmalıdır".

Birçok vakıf kategorisi bulunmaktaydı. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde "kamusal" diye adlandırabileceğimiz hayrî vakıfların çoğaldığı görülür. Birçok sosyal, dinsel, kültürel donatı (camiler, okullar, çeşmeler, hastaneler, yetimler/düşkünler evi, vs.) bu tür hayırsever vakıflar tarafından gerçekleştiriliyordu. Hemen belirtmek gerekir ki, devlet, bugünkü anlayışa göre doğrudan kendisine ait olması gereken kamu hizmetleri sunumunda, pre-kapitalist devletlerin genel özelliğiyle uyumlu olarak âdeta yok gibidir.

Statüleri, yönetimleri, taşınmaz ve taşınır malvarlıklarının kökeni ve amaçları bakımından çeşitli vakıf kategorileri arasında önemli farklılıklar bulunmasına rağmen, özellikle toprak gelirlerine dayalı olan vakıfları, temel (ve genellenebilir) özellikleri üzerinden tanımlamak mümkündür:

(i) İlk önce, bu kurumları "yarı-devlet" kurumları olarak nitelendirmek çok zordur.[232] Yönetimleri devlet karşısında özerk-

satılamayan ve bölünemeyen mallar" anlamındadır). Anadolu'daki Türk topluluklarında vakıfların kökeni ve Bizans veya İslam dünyasının etkisi konusunda tartışma canlıdır. Bkz. Beldiceanu, ibidem; Yerasimos,1974, C. I: 130.

232 Hâlbuki Akdağ (ibid, C.2: 316) bunun aksi görüştedir. Divitçioğlu da (1969: 52), kendi tezini güçlendirmek için vakıfları "yarı-devlet" kurumu olarak görmeyi tercih ederken daha da kategoriktir. Oysa tarihçi M. Akdağ'ın belgeler üzerinden yorumları daha esnektir: "Hayrat kurma işinde temlikname alma yolu bulunarak, kamu malı sanki özel mülk biçimine sokulduktan sonra, toprağın vakıf haline getirilmesine kapıların ardına kadar açılması sonucu, vakıf niteliği kazanan bu topraklarda oturan raiyyetin ödediği vergilerden örfi olanlarının vakıflara mı, yoksa ehl-i örfe mi ait olacağı sorunu ortaya çıkmış, bu da, âdeta devlet görevlileri ile vakıf görevlileri arasında arkası hiç de gelmeyen bir hukuk davasının ortaya çık-

tir. Esasen, genel çıkar veya kamusal yarar adına önemli hizmet ve eserler veren vakıflar her zaman azınlıkta olmuştur; hatta vakıf senedindeki amaçları bir nevi kamusal yarar yani hayır olarak tarif edilenlerin bile büyük bölümü önemli ve kalıcı eserler bırakmamıştır. Sadece bu tür vakıflar alanında kalınsa bile, kentsel veya kırsal kökenli taşınmaz (ve taşınır) mallardan gelen gelirlerinin büyük bölümünün, kurucuya (veya yararlanma hakkını elinde bulunduran mirasçılarına ve vakıf yöneticisine) ve kendileri de imtiyazlı bir tabaka oluşturan vakıf personeline tahsis edildiği görülecektir.

(ii) Öte yandan, genellikle dinî veya hayrî görünümlü vakıflar dahi, hukuk kurallarıyla önceden belirlenmiş belirli bir hat üzerinde hareket etmeye zorunlu tutulamadıkları gibi, ellerindeki fonları da genel çıkara hizmet eden veya etmeyen işlere ayırırken daha çok bir rantabilite düşüncesine bağlı kalıyorlar, bu yüzden bir kredi kurumu gibi de çalışabiliyorlardı.[233] Bunun da ötesinde, sadece toprak mülkiyetine (malikâneler, köyler) bağlı gelirler veya çeşitli kaynaklardan gelen her türlü kentsel gelirler (dükkanlar, haller, iltizamdan gelen gelirler) değil, aynı zamanda tefeciliğe yatırılmış fonlardan gelen gelirler bile pratikte vakfedilebiliyordu.[234] Zaten vakıfların kendileri dahi nakdî fonlarını tefecilik yoluyla nemalandırabiliyorlardı.[235]

---

ması sonucunu vermiştir". (ibid: 333-34). Esasen konuya Divitçioğlu gibi yaklaşırsak, vakıfların ellerindeki toprak mülkiyetlerinin, II. Mehmed tarafından 1480'de mirî topraklara dahil edilme girişimini ve bunun başarısızlığını yorumlamakta güçlük çekeriz.

233 1561'de, 159 vakıf, 3.349.046 akçelik bir parasal kaynağı kredi olarak veriyor ve karşılığında yüzde 10 faiz geliri sağlıyordu: Barkan'ın çalışmalarına dayanan Sencer, 1973: 230 ve 246 ve Avcıoğlu, 1971, C.1: 27. Bazı vakıfların, hanlar ve haller gibi dönemin ticaret merkezlerinin yapılmasına, sulama kanallarının inşasına girıştikleri de görülmekteydi.

234 Yerasimos, 1974, C.1: 258.

235 Akdağ, 1974, C.2: 253. Vakıflar tarafından borç olarak verilen faiz oranları yüzde 20'ye bile ulaşabiliyor hatta geçebiliyordu. Dönemin (16. yy.) bütün borç veren kesimleri, genelgeyle yüzde 10 ila 15 arasında önceden belirlenmiş faiz hadlerin üzerine çıkmak için çeşitli yollar icat edebiliyorlardı.

(iii) Yalnızca özel/bireysel mülkiyet olarak tutulan taşınmaz malların vakfedilebileceğini bildiğimize göre, vakfedilen malların kökeninin ne olduğunu sorgulamamız gerekir. Ne kadar tuhaf görünürse görünsün vakıfların toprak mülkiyetleri, dolaylı ve dolambaçlı bir yol izlese de, genellikle mirî topraklardan geliyordu. Sultanın "temlikname" denilen özel izniyle tımarlarını "malikâne"ye yani bireysel mülkiyete dönüştürme hakkı elde edebilen tımar sahipleri, bir sonraki aşamada şahsileştirilmiş mülkiyetlerini, kurdukları veya iştirak ettikleri bir vakfa aktarıyorlardı. Vakıf kurucuları, "mütevelli" heyetince yönetilen vakıf fonları üzerinde hemen hemen tüm imtiyazlarını muhafaza ediyorlardı. Vakfeden zaten "yönetim fonksiyonunu da kendisinin ve mirasçılarının elinde tutabilirdi".[236] Esasen "temlikname" uygulaması çok yaygınlaşmış ve 1480 freni de geçici bir başarıdan öteye gidememişti.

***

Bu işleyişlere bakıldığında, çeşitli büyüklükte ve serbestlikteki tımar sahiplerinin tımarları üzerindeki reel tasarruf haklarını yadsımak daha da zorlaşmaktadır. Mülkiyet/tasarruf haklarının sınıfsal ayırımını daha iyi görebilmek bakımından, işlediği çiftin (benzer şekilde) tasarruf hakkına sahip olan reayanın, böyle bir temlikname alabilmesi ve çiftini vakfedebilmesi düşünülemezdi bile.

Sultanın kendisi ve sultan anaları başta olmak üzere en yakınları da, kendi "has"larını kendi adlarına kurdukları büyük ve itibarlı vakıflara aktarıyorlardı. (Bunlardan, imparatorluk mülkünü oluşturan ve üstün mülkiyet haklarını da içinde barındıran "padişah hasları" için elbette bir temliknameye ihtiyaç bulunmuyordu). Kuşkusuz, önceki başlıklarda incelenen çeşitli bireysel mülkiyet çeşitleri de herhangi bir özel izne gerek duyulmaksızın vakfedilebilirlerdi.

236 Mantran, 1965: 117.

Peki, vakıflara hücumun nedeni neydi? Vakıfların yararlandığı dinî temelli bağışıklıklar göz önüne alındığında bunun nedeni basittir: Toprağa dayalı mülkiyetler bir kez vakıflara devredildi mi onların tekrar devletçe geri alınması söz konusu olamıyordu. Fatih Sultan Mehmed'in 1480'de bu yöndeki teşebbüsünün nasıl ters teptiği biliniyor (bu teşebbüsünden bir yıl sonraki ölümü ise hâlâ şüpheli olmayı sürdürüyor)[237]. Ne zaman ki çok daha sonraları, mirî toprakların bireysel mülkiyete dönüşümünün yaygınlaştığı ama buna karşılık aynı zamanda bu mülkiyetlerin devletin "müsadere/el koyma" tehdidi altına daha fazla girdiği 18. yüzyıl koşulları oluşacaktır (gelir kaynakları giderlerini karşılamakta iyice zayıflayan merkezî iktidar her başı sıkıştığında müsaderelere başvuracaktır), şer'î yasalarca korunan vakıflar tek sığınak olarak kalacaktır. Bunun etkisi, yeni tür bir vakfın, geleneksel (ananevi) vakıfların ortaya çıkması olacaktır.[238]

(iv) Mirî toprakların veya malikânelerin dolaylı ve dolaysız yollarla vakıf topraklarına dönüştürüldüğü her durumda, toprağı işleyen köylüler toprakla birlikte yeni malikin yönetimi altına giriyorlardı.[239] İki tarafın da statüleri hemen hemen aynı kalıyordu; reaya söz konusu olduğunda, bunlar eski hak ve yükümlülükleriyle çiftlerine tasarruf etmeye devam ediyorlardı.

237 Bu önemli tarihi dönemeç için bkz. Mutafcieva (1967); Beldiceanu (1965); Beldiceanu-Steinherr (1975); Cvetkova (1963); İnalcık (1960).

238 Kolonyalizm öncesi Cezayir üzerine analizinde bu durumu Marx da tespit ediyor (1973e: 382-400 veya aynı makale Marx-Engels, 1976: 193-218): "Aynı zamanda, Türk hükümeti özel mülkiyetin dinî kurumların veya hayır vakıflarının elinde yoğunlaşmasına önemli ölçüde destek verdi. Vergilerin yükü ve hükümetin müsadereye (mala mülke el koyabilmeye) kolayca başvurabilmesi, özel mülkiyet sahiplerini ellerindeki mülkiyet tapularını bu tür kurumlara yani "vakıflara" bağışlamayı teşvik etmekteydi": (1973e: 389).

239 Bu durumda onlara "vakıf reayası" da deniliyordu: Akdağ, 1974, C.2: 329. Görüldüğü gibi burada da feodal prensipler (köylünün işlediği toprak parçasına bağımlılığı) yürürlükteydi.

Hatta bazı yükümlülüklerinin –bilhassa bazı merkezî vergilerin– hafiflediğinden bile söz edilebilir. Bununla birlikte ekonomik durumlarının her zaman iyileştiğinden söz edilemez; çok sayıda örneğin gösterdiği gibi, vakıf yöneticileri her daim kurallara/kanunlara uymuyorlardı. Toprakları reayaya parasal ve sabit bir kira karşılığında vermeyi tercih ediyorlardı ve bu, genellikle, öşür oranını aşıyordu. Kiralamayı yıllık olarak yaptıkları ve kira tutarı yıldan yıla yükseltilebilir olduğu için, çiftine sahip olabilmek ve kendisine ömür boyu tasarruf hakkı sağlamak için hâlâ "tapu resmi" ödemek zorunda olan raiyyet, bir bakıma aşırı sömürülmüş oluyordu. Raiyyetin aynî yükümlülüklerini keyfi olarak nakdî yükümlülüklere dönüştürme yoluyla, vakıf sahipleri ürünleri pazarlama/nakde dönüştürme masraflarından da kurtulmuş oluyorlardı.[240]

Ama karşıt tarafın statüsü iki şekilde değişikliğe uğruyordu: Bir yanda, vakıflar genellikle "serbest tımar" denilen geniş dirliklerin topraklarında kuruluyor olmaları nedeniyle, bunların eski ekonomik-hukuksal özerkliklerinden aynen yararlandıkları gibi, artık asker sağlamaktan muaf tutuldukları için eskisinden daha geniş bağışıklıklara sahiptiler. Öte yanda, eski tımar sahipleri söz konusu olduğunda, bunların miras bırakma hakları pekişmiş oluyor (hatta kanuni mirasçıları dışında da miras bırakabiliyor) ve bundan böyle topraklarına el konulmasından, görevlerinden alınma ve hemen hemen tüm hukuki soruşturmalardan korunmuş oluyorlardı.[241]

16. yüzyıl ortalarından itibaren büyük vakıfların hatırlı yöneticileri, "divâniye" denilen ve sistemdeki önemi artan merkezî vergilerini ödemek karşılığında, mirî vergi rejiminin tamamen dışında kalmak için merkezî devlet üzerinde baskı kurmaya başlamış ve birçoğu dinî sömürü yolunu kullanarak bu imtiyazı

240 Akdağ, 1974, C.2: 390-94. Vakıflar, bazen topraklarını, kanuna aykırı olarak, kentli insanlara da kiralıyorlardı. (ibid: 392).

241 İbid: 317 ve 329.

koparmıştı.[242] Büyük vakıfların ayrıca kendi mülklerinden vergi toplarken sıklıkla iltizam yoluna başvurduklarını not edelim.[243]

Vakıflar, devletin etki alanını daraltmak pahasına, Osmanlı ekonomik sisteminin değişken diyalektiği içinde gelişmeye devam edecektir; ama onların pre-kapitalist bir rejimin çok uzağında yer aldığını iddia etmek çok zordur. Esasen, bunların girişimci bireylerden ziyade parazit rantiyeler yaratıp yaratmadığı sorgulanmalıdır. Geçici çare arayışlarının eseri olan bu kurumlar, biriktirdikleri devasa servetlerin sınai üretim sermayesine dönüştürülmesinin kökeninde yer alamamışlardır.

4- Ara Sonuç: "Doğu Despotizmi" ve Osmanlı Devleti

1. İlk önce, "AÜT"ün "tipik devleti" ile kıyaslanan Osmanlı Devleti'nin ekonomik fonksiyonu üzerine bir parantez açmamız gerekir. Osmanlı Devleti acaba ortaya çıkışını gerektirecek cesamette büyük kamu yatırımları yapmakta mıydı?[244] Divitçioğlu[245], "bu veçhesi tesadüfi bir özellik taşımış olsa da (...) evet" diye yanıtlıyor. Hâlbuki Osmanlı Devleti'nin 1527-28 mali yılındaki harcamaları incelendiğinde, büyük bayındırlık yatırımlarının payının sıfır olduğu veya "surların bakımı" türünden bazı giderlerin payını bu kapsamda dikkate aldığımızda dahi anlamsız düzeyde olduğu görülür.[246] Devlet, yol, köprü gibi altyapı çalışmalarına giriştiği zaman, daha önce de belirttiğimiz gibi, bunu an-

242 İbid: 389 ve 449; Barkan, 1955-56: 247-48.

243 Çok sayıda sipahi de (özellikle Bursa bölgesinde) vakıfların açtığı yolu izleyecektir: Akdağ, ibid: 393-94.

244 Godelier (1974), örneğin AÜT'ün tek bu veçhesi üzerinden yani "büyük kamu yatırımları olan veya olmayan AÜT" ayırımı yaptığında bile büyük tartışmalara neden olmuştu. Çünkü Coquery-Vidrovitch (1969: 63)'e göre, "bu yoksunlaştırıcı tanım, üretim düzeyini, onu doğrudan ilgilendiren ekonomik temelinden yoksun bırakarak, bu üretim tarzının dinamik unsurunu çekip almaktadır".

245 1969: 51.

246 Barkan, 1953-54: 270-74. Keza bkz. Yerasimos, 1974, C.1: 354-56.

garyalar yoluyla gerçekleştiriyordu.[247] Kamu hizmetleri alanına gelindiğinde ise, esasen kapsamı çok sınırlı olan bu hizmetlerin, deyim yerindeyse sistemin "özel sektörü" olan vakıflara aktarılması olgusu, AÜT'ün kurucu unsurlarından temelde ayrıştığını kanıtlayan kesin bir etken olarak kabul edilmelidir.[248] Diğerleri arasında özellikle altı çizilen büyük sulama yatırımlarına[249] gelince, bunların yokluğunu Divitçioğlu bile kabulleniyor: "Su kanalları ve su barajları aracılığıyla yapay sulamayı organize eden yatırımların yapımına hiçbir yerde rastlanmamaktadır"[250] Onlara rastlanıldığında ise bunlar artık devletin değil vakıfların finanse ettiği bazı projelerdir ki bu da bize, bazı bakımlardan gene özel girişimleri hatırlatır...[251] Gerçekten de bu sulamalardan yararlanan köylüler, "su hakkı" adında ek bir vergi ödeyerek projeyi finanse etmek durumundaydılar.

2. Peki o zaman Marx'ın "asyatik" dediği toplum tipine yakıştırdığı "doğu despotizmi" kavramına ne oluyor? Ki despotizmin anahtarı bile büyük altyapı yatırımlarının gerekliliğiyle açıklanıyorken?..[252] Bununla birlikte meseleyi bir başka açıdan ele almayı veya kendimizi bir başka alana yerleştirmeyi deneyelim:

247 Akdağ, 1974, C.2: 290.

248 Peki "AÜT devleti"nin, ortaya çıkışının kökeninde olan ekonomik fonksiyonunu yerine getirmek için, bir "memur ordusu"na ihtiyaç duyması gerekmez miydi?

249 Godelier, ibid: 71.

250 Divitçioğlu, 1969: 52. Ama Divitçioğlu bu ifadesinin hemen sonrasında bunun gerekçesini de üretiyor: "Osmanlı ülkesinin coğrafi yapısı, aşırı kuraklık ve sel afetlerinin üst üste yaşanmasına yol açmadığı için, suyun akışını düzenleyen büyük yatırımların yapılmasını zorunlu kılmamıştır" (ibidem). Oysa sadece Orta Anadolu'yu hesaba katsak dahi, bu bölgenin kurak iklimi sulama çalışmalarını gerektirmekteydi (hâlâ da gerektirdiği gibi). Bu konuda bkz. Akdağ, 1974, C.1: 44 ve 29 ve C.2: 201. Kaldı ki, AÜT'çülerin temel bir argümanı bu kadar kolayca devre dışı bırakılınca geriye ne kalmaktadır?

251 Buna benzer örnekler için bkz. Barkan, 1949-54 ve Beldiceanu, 1968.

252 Engels'e göre (1968: 201), "eski topluluklar, nerede var oldularsa, Hindistan'dan Rusya'ya kadar, binlerce yıldır en kaba devlet biçiminin, doğu despotizminin, temelini oluşturdular". Bu konuda daha güncel değerlendirmeler için bkz. Parain, 1974c: 169-94. Osmanlı devlet biçiminin, "ilk sınıflı toplumun devlet biçimiyle" kuşkusuz hiçbir ilgisi yoktu.

– Osmanlı toprak mülkiyeti rejiminin, her yeni tarihsel koşulda ortaya çıkan siyasi ve toplumsal gereksinimlere uyum sağlayabilmek adına kimi mülkiyet çeşitlerini ve istisnalarını bünyesinde nasıl taşıdığına dair saydığımız örnekleri göz önüne aldığımızda bile, ele aldığımız iki yüzyıllık (esas olarak 1350-1550 arası) dönem boyunca, devlet gücünün "mutlak ve bölünmez"[253] olduğu söylenemez. Bu aynı zamanda yeni fetihçilerin kendi tarım rejimini –ki sonuçta ne şekil ne de öz itibariyle feodaliteninkinden pek de farklı değildi– İmparatorluğun çeşitli yörelerinde, özellikle de feodal mülkiyet biçimlerinin tam olarak oluştuğu yerlerde, zorla kabul ettirebilmek bakımından görece güçsüzlüğüne de tanıklık etmekteydi. Toplumun çeşitli sosyal bileşenleri arasında bir denge politikasına dayalı olan bu yapıda, daha sonra hiçbir belirleyici etken onları tasfiye edemeyecektir. Tam tersine, bu toplumsal katmanlar yeni biçimler de almakla birlikte otonom karakterlerini koruyacak ve izleyen dönüşümlerin tetikleyicilerinden birini oluşturacaktır.

– Oysa hiçbir şey bu dengeden daha istikrarsız değildi. Güç dengeleri, ele alınan yüzyıllar boyunca gördüğümüz gibi sürekli olarak değişmekteydi, ama izleyen dönemler de bundan farklı değildi. Sultanın iradesi, son sözü söyleme hakkına sahip olsa bile, billurlaşmış bu toplumsal dokuyu tek başına değiştirebilecek güce sahip değildi; kendisiyle hâkim sınıfın çeşitli katmanları arasındaki mevcut güç dengelerine göre yön değiştiriyordu; hâkim sınıf katmanlarının tümü ise toprak rantının daha büyük bölümünü kapabilmek yarışındaydı. Bu konuda çok anlamlı bir örnek, daha önce de değinildiği gibi, hükümdarlığının sonuna doğru 1480'de aldığı çok cüretkâr bir kararla Fatih Sultan Mehmed'in vakıf ve mülk topraklarını mirî tarım rejimine dâhil etme teşebbüsüydü. Bu teşebbüs, ekonomik ve toplumsal güçlerini tekrar hatırlatmaya gerek duymadığımız mülklerine/vakıflarına doğrudan el konulanlar bloğu ile yönetici hâkim sı-

253 K. Marx'ın (1960, K.3, C.3: 172) bu konuda getirdiği sınırlamalara başvurulabilir.

nıfların üst hiyerarşisini oluşturan çeşitli gruplar arasında yakın bir işbirliğiyle çarçabuk âkim bırakıldı. Nitekim II. Mehmed'in 1481'de ani ve kuşkulu ölümünü izleyen ilk günlerde bu teşebbüsten "sorumlu" tutulan vezir Karamanlı Mehmet Paşa'nın kellesinin alınmasıyla sonuçlanan küçük bir isyan örgütlendikten sonra yeni hükümdar II. Bayezid'e, mülk ve vakıflarına el konulan veya yeni yükümlülükler altına sokulan bütün tarafların eski haklarının iade edildiğini ilan etmekten başka yapacak şey kalmamıştı.[254]

> Süreci bir de Barkan'dan izleyelim: "İstanbul'un fethinden sonra gerek devlet anlayışında gerek siyasi tasarılarında büyük gelişmeler kaydedilmiş olan bu sultanın (*II. Mehmed'in*), emellerini tahakkuk ettirebilmek için zarûrî olan mali kaynakları ve askerî gücü arttırmak maksadiyle, memleket gelirini büyük bir kısmını elinde tutan kalabalık bir vakıf ve mülk sahipleri sınıfının imtiyazlarına son vererek ellerinden topraklarını aldığını veya onlara yeni askerî vazifeler yüklettiğini görüyoruz.
>
> Bu suretle girişilen ıslahat teşebbüsü, vüs'ati *(genişliği)* ve o zamanki Türk cemiyetinin ana yapısında tahakkukunu hedef tuttuğu değişikliğin mâna ve ehemmiyeti bakımından son derece cür'etkârâne idi. Bu sebeple teşebbüs doğrudan doğruya alâkalı zümrelerin içtimâi *(toplumsal)* gücü kadar, türlü çıkarlar peşinde olan devşirme vezirler-ocak ağaları grubunun, şerî'atçı ve tutucu kuvvetlerin işbirliğiyle hükümsüz bırakıldı. Pâdişahın ani ölümünü tâkib eden günlerde devlet merkezinde patlak veren kanlı bir ihtilâl esnasında ıslahatın ilham kaynağı olarak bilinen vezir Karamanlı Mehmed Paşa'nın konağı yağma ve kendisi katledildiği gibi, Fâtih'in yerine tahta geçen Bayezid II de husûsi şahıslar elinden alınmış olan arâzi, vakıf ve mülkleri gelirinin eski halleriyle sahiplerine iade edildiğini kabul ve ilan etmek mecburiyetinde kaldı".[255]

254 Bkz. Barkan, 1972-73: 298; Barkan,1937b: 1002-1013; Akdağ, 1974, C.2: 327-28 ve Braudel,1976, C.2: 64.

255 Barkan, 1972-73: 298.

Görüldüğü gibi, yarım yüzyıldır çatışma halinde olan devşirme/kul grubu ile Türk-Müslüman kökenli toprak sahipleri ve dinî gruplar, ortak çıkarları zorladığında kolayca ittifak kurabilmişlerdi.

– Sonuç olarak, esas itibariyle merkezî olan Osmanlı sisteminde,

(i) toprak mülkiyetlerinin genişliğine göre belirlenen yönetici ve hâkim sınıflar hiyerarşisi,

(ii) özel büyük toprak mülkiyetlerinin varlığı ve dirlik-tımar sahibi bazı grupların hemen hemen tam özerkliği,

(iii) hâkim sınıfların alt katmanını oluşturan küçük tımar sahiplerinin (sipahilerin) de önemli ekonomik ve toplumsal rolleri ve ihmal edilemeyecek düzeydeki otonomi payları,

birlikte gözönüne alındığında, herhangi bir kafa karışıklığına meydan bırakmadan, esas olarak paylaşılan bir merkezî iktidar yapısını ve aynı zamanda karmaşık bir sınıfsal yapıyı göstermektedir. "Doğu"ya özgü denilen bu "despotizm", demek ki bu toplumsal formasyonda en azından çok daha esnektir ve somut Osmanlı toplumu AÜT'ün kurucu unsurlarını oluşturduğu ifade edilen kavramlardan birinden daha yoksundur.

***

Öte yandan, Osmanlı toplumunun karmaşık toplumsal yapısını basitleştirmeyi de deneyebiliriz: Devletin temsilcileri veya devlet adına hareket eden ajanlar olsunlar veya olmasınlar, yönetici sınıf hiyerarşisini oluşturan bütün toplumsal unsurlar hâkim sınıfı teşkil etmeye yönelmekte ve bir kutup etrafında belirginleşmektedirler. Bunlar, küçük, orta veya büyük dirliklere tasarruf edenlerle, hizmet yükümlüğünün kısmen veya tamamen dışında olan toprak mülkiyeti sahipleriyle, sivil, asker veya dinî tüm yüksek yönetici katmanlarıyla özdeşleşmekteydiler.

Kutbun öbür ucunda sistemin toprağa bağımlı doğrudan üreticisi olan reayayı buluyoruz. Sistemin ortaya koyduğu tüm düzenek, doğrudan üreticinin sömürüsünü mükemmelleştirmek ve içsel artık-ürünü çoğaltmak adına devletin himayesindeki yönetici ve mülk sahibi sınıfın tüm katı örgütlenme tarzı ile gene aynı sömürü ağının kapsamına girdiği için tüm dışsal artık-ürüne el koyma biçimleri, hepsi birden tarımsal-askerî sistemin çarklarının dişlileri gibiydi.

IV

İŞBÖLÜMÜ VE OSMANLI TOPLUMU: TARIM-TİCARET-ZANAAT FARKLILAŞMASI



Bu başlık altında kentlerin kırla eklemlenmesi, kentlerin ve ticaretin örgütlenmesi üzerine birçok gözlem yapmak durumundayız; çünkü görülecektir ki, Osmanlı toplumu ile Ortaçağ Batı feodal toplumları arasında -kapitalizmin oluşumuna ebelik yapmak bakımından- gerçek farklılık burada ortaya çıkmaktadır.[256]

1- Kent-Kır Farklılaşmasının Düzeyi

İlk soru olarak, Osmanlı'da kırsal yerleşimlerin öz-tüketim düzeyi, kent ile kır arasındaki farklılaşmanın derecesi acaba ne durumdaydı?

Tarımsal faaliyetlerin egemen olduğu ve genel anlamıyla kapitalizm-öncesi bir aşamada bulunan bir ekonomide, köylerin büyük bölümünün kendi kendine yeterli nitelikte olması bizi şaşırtmamalı.[257]

Bununla birlikte, Osmanlı toplumunda parasal dolaşımın gelişkin olması, ticari akımın da görece önemli olduğunu telkin etmektedir. Osmanlı hükümranlığında para-rantın kabaca emek-

256 Aynı yönde bkz. Divitçioğlu,1969: 50; Sencer, 1971: 290 vd. Amin (1973: 46-47) de, geçerken, aynı konuya değinmektedir.

257 Bu dönemin Batı feodal toplumları da dâhil olmak üzere. Hâlâ 18. yüzyılda, Fransa'da, "pazara çıkan ürün miktarı, her şeye rağmen, henüz öz-tüketim miktarından çok daha azdı": Lemarchand, 1974: 95.

rantı ikame etmeye başlaması ve daha sonra, 16. yüzyılda –tımar sahiplerinin kural dışı zorlamalarla rant türünü değiştirmesi veya yeni nakdî vergiler salmalarıyla olsun[258], devletin "avarız" gibi merkezî vergileri dayatmasıyla olsun– para-rantın ürün-rant aleyhine zemin kazanması paranın dolaşım alanını genişletecektir; ama bu, tefeciliğin alanını da büyütecektir.[259] Böylece köylerin kendine-yeter niteliği, kırsalda kısmen parasallaşmış bir ekonominin varlığıyla bir miktar bozulmuş durumdadır; kentsel ekonomi ise elbette karşılaştırılamayacak derecede daha fazla parasallaşmıştır.

> Tarihçi Todorov'u zikreden Divitçioğlu[260], "Tahsil edilen vergilerin dağılımına bakıldığında, yüzde 98'i tarım kesimi mükelleflerinden, yüzde ikisi ise tarım-dışından gelmekteydi" notunu düşüyor. Todorov, Balkan yarımadasının kurak iç bölgelerinde yer alan ve vergiye tabi işletme sayısı 267 ile 962 arasında değişen küçük şehirler için başka bazı veriler de sunmaktadır: "1477'de, tahıl ürünlerinden, bağcılıktan ve ticari gelirlerden elde edilen öşür, sırasıyla, Bitola'da 58:4:38 oranlarından Prileb'de 35:50:12 oranlarına kadar değişiyordu".[261] Bir başka açıdan konuya yaklaşan tarihçi Akdağ[262], kırsal ve kentsel nüfusların vergi yükleri arasındaki büyük farklılıklara ve kentsel nüfusun gelirleri üzerinden verdikleri vergilerin genellikle yüzde 10 oranını aşmadığına dikkati çekmektedir.

Bununla birlikte, kendine-yeter köylerin günümüze kadar geldiği düşünüldüğünde, bu yorumu kırsal ortamın bütününe genelleştirmenin haklılığı tartışılabilir.

---

258 Bu konuya ilerde, ikinci bölümün birinci ayırımında tekrar dönülecek. Aynı yönde bkz. Cvetkova, 1960: 176 vd.

259 Anadolu Türk devletlerinin hepsinde para her zaman büyük bir rol oynadı. Paranın tefecilik için kullanımı yaygındı ve bu 16. yüzyıldan itibaren sistematikleşti. Bkz. Akdağ, 1974, C.2: 260 vd.

260 Divitçioğlu, 1969: 49.

261 Todorov,1963: 111-12. "Hiç kuşkusuz, diyor Todorov, biraz önce söylediklerimiz daha fazlasıyla büyük kent merkezleri için de geçerlidir."

262 ibid., C.2: 286-89.

> "İlk yaklaşım olarak, diyor Divitçioğlu,[263] kırsal toplulukta üretimin biçiminin kullanım değeri şeklinde olduğunu ve nakdî vergilerin ödenmesinde kullanılan para hariç tutulursa, kendine-yeterli bir karakterin hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte, diye ekliyor, gelişkin kentlere gelindiğinde mesele farklıdır. (...) Demek ki, kendine-yeterli nitelikte bir üretimin genel geçerliliği, coğrafi olarak bazı kentlerin anayollarına yaklaşıldıkça azalmaktadır."

Burada birkaç saptama yapalım:

(i) Nakdî vergiler, haklar, resimler toplamı sanıldığından (ve Divitçioğlu'nun iddia ettiğinden) daha fazlaydı;[264]

(ii) Cemaat ve aşiret yapıları, büyük bölümü itibariyle henüz 15. yüzyılda önemli ölçüde parçalanmıştı;

(iii) Göçerlere gelince, 14. yüzyıldan itibaren ana eğilimleri toprağa yerleşme yönündeydi ve 15. yüzyılda mevsimlik yaylacılık dışında artık büyük bölümü yerleşik topluluklara dönüşmüşlerdi.

> Akdağ'a göre, "15. yüzyıla gelindiği zaman, Türkmen kitleleri, geniş çapta yerleşip, birer köy tutmuş bulunmaktaydılar. Bunların artık göçebeliğe ait tek anıları kökleri Türkmenliğe giden hemen bütün köylerin tasarruflarındaki arazilerden başka, oraya yakın bir semtte, genellikle ormanlık dağlarda veya yüksek düzlüklerde bazan köyce, bazan köydeki zenginler adına bir veya birkaç "yurt"a da sahip olmalarından ibaret bulunuyordu. Böylece, hemen bütün Türkmen köylüleri, yaz gelince, sürülerini alıp yaylalara çıkarak, iki üç ay gibi kısa bir zaman için olsun, göçebe hayatı yaşamakta ve tarlalardaki ürünleri erişince, onları toplamak üzere, geri köye dönmekte idiler".[265]

263 İbidem.

264 Bkz. Todorov, ibid: 112.

265 Akdağ, 1974, C.2: 47. Akdağ'ın sözünü ettiği "köylerin tasarrufundaki araziler" meralar üzerindeki komünal mülkiyetten başkası değildi ve tıpkı "yaylak" ve "kışlaklar" gibi 1858 Arazi Kanunnamesi ve Türkiye Cumhuriyeti medeni kanununca "köy orta malı" olarak korunarak 21. yüzyıla kadar taşınmıştı. Marx (1973d: 321), Vera'ya yazdığı mektubunda Cermenik tarımsal komünü incelerken, özel mülki-

Akdağ[266] bununla birlikte, daha geç fethedilen Ege ve Marmara bölgelerindeki köylerde yoğun Hristiyan (Rum) nüfus bulunduğu için olacak, fetihçilerin buralarda Türkmenliklerini ve göçebelik hayatını uzun süre bırakmadıklarını bildiriyor. Aynı tarihçi,[267] Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan önemli sayıdaki kitlenin, dil, din, mezhep, görenek, göçebelik gibi özelliklerle ayrı gruplar teşkil edip "cemaat" adını aldığını; ama Osmanlı coğrafyasına dağınık olarak saçılmış bu cemaatlerin, ne 15. ne de 16. yüzyılda devletin ana toplumunu veya tarım rejimini etkileyecek önemde olmadığını belirtmektedir.

Bununla birlikte bazı bölgelerde, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Suriye ve Irak'ta, cemaatler aşiret biçiminde örgütlendiklerinde, bunlar ister Türkmen, ister Kürt, ister Arap olsunlar, bölgenin tarımsal/idari yapısı üzerinde daha belirleyici olabiliyorlardı; ya da, tersinden bakılırsa, bütün geniş imparatorluklarda olduğu gibi, bunlara göz yummak, iç yapılarını dönüştürmek konusunda gayretkeş olmamak merkezî iktidarın daha fazla işine geliyordu.

Her durumda, herhangi bir cemaat bağlantısı olmayan köylerin ve köylülerin kollektif olarak vergilendirilmesi meselesi, Divitçioğlu'nun ele aldığı dönemlerden ziyade Osmanlı tarım rejiminin çözüldüğü 17. yüzyıldan itibaren daha sık görülen durumlardır; dolayısıyla hiçbir biçimde Osmanlı klasik rejiminde kırsal cemaatlerin baskın olduğu savunulamaz. Dinsel kır cemaatlerinin toplu olarak vergilendirilmesi meselesi, ya cizye ve ispençe gibi baş vergilerinin tahsili için gayrimüslim cemaatlerin ortak sorumlu tutulmaları, ya da istikrarsız göçebe cemaat ve aşiretlerin vergi bakımından ancak topluca kavranabilmeleri mümkün olduğu için başvurulan yöntemler olmuştur.

yete geçişte bir birbirini izleme düzeni olduğunu tespit ediyor: "– İşlenebilir toprakların özel mülkiyete dönüştüğü toplulukta, ormanlar, otlaklar, boş topraklar vs. hâlâ komünal mülkiyet olarak kalıyordu". Bu tespit izleyen çağdaş araştırmacılar tarafından hep doğrulanmıştır.

266 ibid: 47.

267 ibid: 51.

Bir Balkan tarihçisine[268] kulak verelim: "Kollektif borçlandırma, köylülerin feodal beylik arazilerinden kaçışını önlemeye yönelik yöntemlerden biriydi: Bu yöntem, köydeki köylülerin tımarı terk etmiş olanların vergilerini de ödeme yükümlülüğü altına sokulması demekti. Bu şekilde, köylüler birbirlerini gözetlemeye ve kaçışları önlemeye topluca zorunlu tutulmuş oluyorlardı".

Şehirlere gelince, eğer Divitçioğlu'nu[269] izlersek, "Marx'a göre Asya üretim tarzında şehir (herhalde kasaba) ve köy farklılaşmamıştır. Fakat bu durum Asya ülkelerinde bazı 'şehir'lerin teşekkül etmesine engel değildir. Aslen Sultanın sahası olan bu şehirler ekonomiye bir yama gibi yamanmıştır. Osmanlı ekonomisinde 'ikili ekonomi' daha bariz bir şekilde ortaya çıkar. Bir yandan gelişmiş şehirler, öte yandan köylü ekonomilerinin hâkim olduğu bir kır kesimi XIV. ve XV. yüzyıllar Osmanlı ekonomisinin belirgin bir özelliğidir. Öyle ki, Osmanlı toplumunda şehir ve köy birbirinden kopmuştur".

Acaba? "Yama" veya "yararsız eklenti" gibi nitelemeler, tüketim, üretim (zanaat) ve ticaretin bellibaşlı merkezlerini oluşturan büyük Osmanlı şehirlerinin önemli bir bölümü açısından geçersizdir. Buradan çıkan, söz konusu olanın, para dolaşımının hâkim biçim olduğu bir ortamda, bir tarım ekonomisinin meta üretimiyle (değişim değeri üretimiyle) kesişen biçimde var olmasıdır. Osmanlı ekonomisine bir "çifte ekonomi" özelliği veren ve biri parasal diğeri aynî iki farklılaşmış ekonomi bir arada bulunabiliyordu; bunlardan birincisi kabaca şehir ekonomisine, ikincisi de kırsal ekonomiye (öz-yeterlilik kesimine) denk düşüyordu.

> Osmanlı'da "şehirler ekonomiye bir yama gibi yamanmıştır", "şehirler yararsız eklentiler gibidir" gibi iri iddiaların sahibi olan Divitçioğlu, ilhamını Marx'tan almaktadır, ama acaba doğru mu almaktadır? Marx'ın ilk kez *Grundrisse* (1967) adlı öncü elyaz-

268 Matkovski, 1969: 706.

269 1971: 126.

malarında ifade ettiğine göre: "Klasik antikitenin tarihi, kentsel bir tarihtir, ama şehirler toprak mülkiyetine ve tarıma dayalıdır; Asya tarihi ise, şehir ve kırın bir nevi farklılaşmamış birliğidir (gerçekten önemli sayılan şehirler burada asıl ekonomik yapıya fazladan eklenmiş hükümdar kampları gibi kabul edilebilir); Ortaçağ (Cermenik çağ), tarihin merkezi olarak kırdan hareket eder ama sonraki gelişimi kent ve kır arasındaki zıtlık üzerinde gerçekleşir; modern tarih, kırın kentleşmesidir, yani Eskiçağdakiler gibi kentin kırsallaşması değildir".[270] Demek ki onun düşüncesine göre, kapitalizme kuluçkalık eden Batı feodal toplumu, kırın kent üzerindeki hâkimiyetine dayalıdır; kent-kır zıtlığı çok daha sonra kapitalist gelişmenin önemli öncüllerinden biri olacaktır. Tanımladığı "Asya toplumu" ise kent-kır farklılaşmasının damgasını pek az taşır. Bu bağlamda bakıldığında, Osmanlı toplumu burada ele alınan iki tür toplumdan da (yani Roma sonrasının erken feodal toplumu ile "Asya toplumu") ayrışmaktadır. Bu konuya tekrar döneceğiz.

Öte yandan açıktır ki para dolaşımının görece "gelişkin" olması durumu, Osmanlı toplumunda önemli bir öz-yeterlilik sektörünün varlığı ve, dahası, kullanım değeri sisteminin değişim değeri sistemi üzerindeki hâkimiyeti varsayımlarını çürütmemektedir.[271]

> Ama bunun da ötesine gidebiliriz: Gene Marx'a referans vereceksek, kapitalist meta üretiminin olmazsa olmaz önkoşulu olmasına karşın, "salt parasal servetlerin varlığı ve hatta paranın belirli bir hâkimiyete ulaşması, bu çözülüşün (*kapitalizm öncesi üretim tarzlarının çözülüşünün*, OO) sermayeyi ortaya çıkarması için yeterli olmaz. Yoksa eski Roma, Bizans, vs. tarihlerini serbest emek ve sermayeyi ortaya çıkararak tamamlarlardı, veya daha ziyade bir başka tarihi başlatırlardı"[272] diyor Marx.

270 Marx, 1973f: 190-91.

271 Bkz. Marx, 1967: 435-481 (aynı bölüm 1973f:180-226); 1969, K.3, C.1: 332-345.

272 Marx (1973f: 217). "Fakat, diye devam ediyor düşünür, bu çözülüş sanayiye götürmek yerine, gerçekte kırın kent üzerindeki hâkimiyetine götürdü". (Yani tarihsel olarak feodalizme götürdü).

Esasen Marx'ın 1857-58 yıllarında yazdığı *Kapital*'i hazırlayan *Grundrisse* adlı ön çalışmalarında değişim değeri üretimi sürecine ilişkin muhakemesinin kesinliği hiçbir belirsizliğe yer bırakmamaktadır:

"Gerçekten de bizzat değişim değerinin ve değişim değeri üreten üretimin hâkimiyeti, başkasının iş gücünün değere dönüşmesini yani canlı emeğin kendi nesnel koşullarından ayrışmasını; yani bu nesnel koşullara veya kendi öz nesnelliğine karşı başkasının mülkiyetine olduğu gibi davranmasını; tek bir sözcükle, bunlara *sermaye* gibi davranmasını *varsayar*. Özgürlüğüne kavuşma yolundaki emeğin altın çağı da nitekim yalnızca feodalitenin çöküş dönemlerinde, bu sistem kendi iç kavgalarının oltasına düşmüşken -İngiltere'de 14. yüzyıl ve 15. yüzyılın ilk yarısında- yaşanacaktır."[273]

Ve aynı metinde az sonra:

"Şehir zanaatkârlarının faaliyetleri esas olarak değişime ve değişim değerleri yaratılmasına dayanıyor olmakla birlikte, bu üretimin temel ve öncelikli amacı onların *zanaatkâr olarak, kalfa olarak var olmalarıdır*, dolayısıyla bir kullanım değeridir; bu amaç *zenginleşme* veya *değişim değeri üretimi olarak değişim değeri* değildir. İşte bu nedenle üretim her zaman önceden belirlenmiş tüketime ve arz talebe tabidir- ve işte bu nedenle de çok yavaş genişler."[274]

Ve aynı bölümde:

"İlkel tarihi biçimleri altında sermayenin tek-tük veya *yöresel olarak*, eski üretim tarzlarının *yanı başında* ama her yerde onları biraz bastırarak ortaya çıkması, terimin gerçek anlamıyla (henüz fabrika olmayan) *manüfaktür* şeklindedir; manüfaktür, ihracat için, iç pazar için kütlesel üretim yapılan her yerde -dolayısıyla *büyük bir deniz veya kara ticareti temelinde*, onların *ticaret*

273 Marx, 1973f: 221.

274 ibid: 224. Başka bir yerde (ibid: 223) bu konuya şöyle değinilir: "Bizzat şehirler de, korporatif olmayan sistem içinde günlük ücretlilik ve kol emekçiliği vs. gibi gerçek anlamda ücretli emeğin oluşumuna katkı yapan bir unsuru da barındırırlar".

merkezlerinde, İtalyan şehirleri, İstanbul[275], Flaman ve Hollanda şehirleri, Barselona gibi birkaç İspanyol şehrinde vs.- ortaya çıkmaktadır. Manüfaktür, *kentsel sanayi* denilen alandan değil, *kırsal sanayiden*, iplikçilik ve dokumacılıktan, korporasyonların veya teknik eğitimin kazandırdığı becerileri daha az içeren emek-iş süreçlerinden yola çıkar. Kendi önünde bir dış pazar olanağı bulduğu ve orada üretimin doğrudan doğruya ve doğal olarak değişim değerine yöneldiği -doğrudan suyolu taşımacılığı ve gemi üretimi vs. ile ilişkili manüfaktürlerin de olduğu- bu büyük ticaret merkezleri dışında, manüfaktürler şehirlerden ziyade korporasyonların olmadığı kırsal bölgede, köylerde kurulmaya başlamaktadır."[276]

Şimdi tekrar Osmanlı toplumu somutuna dönelim. İlk önce, ele alınan dönemde, yani 16. yüzyıl ortalarından önce, "serbest emeğin" varlığı bir vakıaydı ama bu olayın yaygınlığı izleyen dönemdeki durumla asla kıyaslamayacak ölçüdeydi. Henüz dış ticarete dayalı bir kentsel manüfaktürden bahsedilemezdi. Dış ticaretle bağlantılı bir üretim yok denilemezdi ama bu, zanaat loncaları etrafında düzenleniyordu. Kırsal ortam insanlarının

275 Bildiğimiz kadarıyla, Osmanlı hükümdarlığı altında, İstanbul daha ziyade bir ithalat ve daha az ölçüde de bir transit merkezi olacaktır. Bu şehrin, 16 ve 17. yüzyıllarda bile manüfaktür aşamasını anlamlı bir biçimde yaşadığını söyleyebilmek zordur. Maxime Rodinson'a göre (1966: 68), 17. yüzyılda bile İstanbul'daki atölyelerde ortalama çalışan sayısı üç ila dörttür. Bu konuda Mantran'ın değerli yapıtlarına başvurulabilir: (1962: 349-424) ve (1965: 119-140). İstanbul'un birinci sınıf bir ticari merkez olduğu kuşkusuz doğrudur -Mantran'ın (1965: 26) deyişiyle "bu bir Bizans kalıntısıdır"-; ama onun tüketici rolü her şeyin üstündedir. Bu konuya tekrar dönme fırsatı bulacağız.

276 Marx, 1973f: 222. "İlksel birikim"in kökenleri üzerine sorgulamalarını sürdüren Marx bu konuya tekrar tekrar dönecektir. Örneğin *Kapital*'in ilk kitabının ikinci kısmında "Paranın sermayeye dönüşümü" konusunu açarken şöyle diyor: "Malların dolaşımı sermayenin hareket noktasıdır. Sermaye, meta üretiminin ve ticaretin belirli bir gelişmişlik düzeyine eriştiği yerlerde ortaya çıkar. Sermayenin modern tarihi, ticaretin ve iki dünya pazarının oluştuğu 16. yüzyıla tarihlenir." (Marx, 1971: 151 vd.). Veya *Kapital*'in üçüncü kitabında (Marx,1969, K.3, C.1: 340) değinildiği gibi, "Ticaretin ve ticari sermayenin gelişmesi, üretimin genellikle değişim değerine doğru yönelmesini teşvik eder". (...) Ama "çözülme sürecinin sonucunu, yani eskinin yerine geçecek olan yeni üretim tarzını belirleyen, ticaret değil eski üretim tarzının niteliğidir".

kentlere doğru hareketini mutlak biçimde önleyebilecek aşılamaz engeller olmadığı da doğrudur. Tam aksine, zanaat kalfa ve ustalarının önemli bir bölümünün köy kökenli olduğunun ve bunların zanaatkâra dönüşümünün çok eskilere gitmediğinin düşünülmesi gerekir. 1453'teki fetih sonrasında İstanbul'un yeniden iskânının, ister zorlayıcı ister özendirici önlemlerle olsun, kırsal ortamdan ve taşra kentlerinden akan ama aralarında çok sayıda zanaatkâr bulunan unsurlardan oluşması da bize çok iyi bir örnek sunar.

İstanbul'un nüfus bileşiminde geniş bir etnik çeşitliliğin sağlanmasına özen gösterilmişti; yeni başkentin Türkleştirilmesine yönelik bilinçli bir politika ortada yoktu. (Daha önce Osmanlı yönetici sınıfının sosyal ve emperyal yapısına dikkat çekilmişti). İstanbul'da Türkler, Anadolu Ermenileri, Adalardan ve Küçük Asya'dan gelen Rumlar iskân edilmekteydi (İspanya Yahudileri 16. yüzyılda artan sayılarda onlara katılacaktır) ve ekonomik etkinliklerin yeniden canlanması için gerekli olan zanaatkârlar öncelikliydi. (Daha sonraları, 16. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, köprü, kemer, cami gibi sanat eserlerinin inşası da İstanbul'a ve diğer büyük kentlere çok sayıda zanaatkâr, usta ve hatta ücretli işçiyi çekecek ve meslek insanlarının akışkanlığını arttıracaktır). Tüm bunlar da -etnik kimliğinden bağımsız olarak- kırsal ortamda daha önceden zanaatkârların varlığını varsayar.[277]

> N. Todorov[278], Osmanlı kanunnamelerinin, "gitgide zanaatkâra dönüşen çiftçilerin yükümlülükleri" ile "köyde oturan ve toprağa bağlı olan veya olmayan veya çift-bozan resmini düzenli ödemek koşuluyla toprağını terk eden kırsal zanaatkârların durumlarını öngören yasalarına" dikkati çektikten sonra, şu sonuca varıyor: "Osmanlı feodalizminin klasik döneminde[279], kırsalda

277 1553-1558 arasında Süleymaniye Camii'nin inşasında 3523 usta çalışmıştı; bunların yüzde 51'i Hristiyan kökenli, kalanı Müslümandı. Emeğin önemli bir bölümünün acemi oğlanları (genç yeniçeriler) tarafından sağlanmış olması da kayda değer: Bkz. Barkan, 1955-56 b: 3-26.

278 1963:119.

279 Esas olarak 1550 öncesindeki döneme işaret etmektedir.

zanaatkârların yetişmesi süreci bir gerçeklik olarak ortaya çıktı; ki bu da çeşitli kırsal meslek kategorilerinin bir sayımını ve hukuksal koşullarının belirlenmesini gerekli kıldı. Fatih Sultan Mehmed'in 1488 tarihli Kanunlar derlemesinde, 'köylerde oturan zanaatkârlar, dokumacılar, terziler, demirciler, kunduracılar, kömürcüler ve diğerleri, yıllık olarak 3 hizmet[280] veya 3 akçe ödeyecektir' denilmekteydi. (...) 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyılda toplumsal işbölümü kırsal alanda oldukça ilerlemiş durumda gözükmektedir".

Gerçekten de, zanaat ile tarımın kırsal alanda birbirinden ayrılmış olması bu değerlendirmeyi en azından İmparatorluğun gelişmiş bölgeleri için doğrulamaktadır. Bu durumda Batı Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı kırsalında da bir "dağınık manüfaktür"ün başlangıç izlerinden bahsetmeye kendimizi yetkili sayabilir miyiz? Eldeki veriler bu an için böyle bir zeminde daha fazla ilerleyebilmemize imkân vermemektedir.[281]

2- Osmanlı Kırsalında ve Kentlerinde Değişim Değeri Üretimi

Kendi dönemimizle sınırlı kalmak kaydıyla, kırsal alanda değişim değeri üretimi bakımından şöyle bir yaklaşım yapılabilir:

1. İlk önce, tımar beyleri ve kâhyaları ile mültezimlerin ellerinde biriken bir tarımsal artık-ürünün varlığı bile, üretildiği yerde bütünüyle öz-tüketime gitmeyen ve pazara sürüldüğü ölçüde de bir tarımsal artığa dönüşen bir üretim sürecine tanıklık etmektedir. Burada da her şeyden önce sıradan tımarlar ile

280 "Hizmet" denilince "bedensel yükümlülük" anlaşılması gerektiğine göre burada 3 günlük angarya veya bunun parasal karşılığı olarak 3 akçe ödenmesi söz konusudur.

281 Ayrıksı bazı örnekler yanılgıya düşürebilir. Yalnızca dönemin arşivleri üzerinden yürütülecek ayrıntılı bir inceleme bu soruna açıklık getirebilir. Bununla birlikte tüccarların kırsalda örgütlediği "dağınık manüfaktür" olgusu, Batı Avrupa'da da daha anlamlı ölçeklerde 18. yüzyılda ve bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendini göstermiştir. Esasen, ilerleyen bölümlerde biz de bu konuya bazı örnekler üzerinden daha geç dönemler için dönme fırsatı bulacağız.

"serbest tımarlar"ı birbirinden ayırt etmek gerekir. Açıktır ki, genellikle dar bir tarımsal alana sahip olan sipahi tımarlarının karakteri ve getirilerinin vasatlığı olumsuz etkenlerdi. Bu tür tımarlarda, köylünün emek ürününe el koymanın asıl biçimi aynî rant şeklindeydi.[282] Başta iletişim ve ulaşım araçları olmak üzere üretici güçlerin geri düzeyi (özellikle arazinin çok engebeli olduğu Anadolu bölgelerinde), ticari ürün akışkanlığını ve aynî olsun nakdî olsun değişimin yarıçapını kısıtlamaktaydı. Ama bu olgu, büyük kentlerin çevre alanlarında, sahil bölgelerinde ve büyük tüketim ve ticaret merkezlerini birleştiren yol ağızlarında yer alan kırsal yerleşimlerde tamamen farklıydı. Bu bölgelerde sebzelik, meyvelik ve bağlık alanlar genellikle tahıl üretimini ikame ediyordu (veya tahıl üretimi hâkimse, bu daha ziyade pazara yöneliyordu) ve kent halkından hatırı sayılır bir nüfus da çevredeki bağ-bahçe tarımıyla meşgul oluyordu.[283]

Ancak "değişim için üretim"in asıl alanları, hâkim sınıfın üst tabakalarının elinde bulunan "serbest tımarlar" idi. Burada sayısal veriler eşliğinde iki belirleme yapılabilir:

(i) 15. yüzyılda, Rumeli'nin "serbest tımarlar"ında, genel rantın dağılımı şu şekildeydi: Yüzde 49,8 aynî rant, yüzde 50,2 nakdî rant. Yani yarı yarıya. Ama hemen 16. yüzyılda, bu yüzdeler aynı sırayla şöyle değişmişti: Yüzde 40 ile yüzde 60.[284]

(ii) "Serbest tımarlar"ın ikinci veçhesi, bunların bir kısmında "hassa çiftlik"[285] (yani rezerv) alanının önemli bir yer tutuyor

282 Bu konuda Yerasimos (1974, C.1: 292) da aynı görüştedir.

283 Bkz. Akdağ, 1974, C.2: 202 vd.

284 Mutafcieva ("De l'exploitation féodale dans les terres de la population bulgare", Etudes Historiques, Sophia, 1960)'yı zikreden Yerasimos (1974, C.1: 293)'un da işaret ettiği gibi, bu evrim, zirai-askeri sistemdeki dönüşümün önemli etkenlerinden biri olacaktı.

285 "Çiftlik" sözcüğü, aynı zamanda hem raiyyetin bir çift öküzle sürülebilir boyuttaki küçük çiftliğini, hem tımar beylerinin "hassa çiftlik", "beylik çiftlik" veya "kılıç yeri" olarak doğrudan tasarruflarını, hem de sultanın çiftliklerini (havass-ı hümayunu) işaret edebilen bir cins-isimdir. 16. yüzyıl ortalarından sonra "çiftlik" terimi, yavaş yavaş, fiili (yani illegal veya giderek yarı-yasal) özel büyük toprak

olmasıydı. Bir örnek verelim: "Karadağ (Montenegro) sancakbeyinin hassası, 1523 yılı kayıtlarına göre, yılda 103.875 akçelik bir gelir getiriyordu".[286] Daha önce, hassalarında koyun yetiştiren büyük tımar sahiplerinin elde ettikleri yüksek kazançlardan da bahsetmiştik. "Örneğin" diyor Akdağ[287], "Rumeli Beylerbeyisi Hasan Paşa'nın Bursa pazarına 1514'te yollayıp sattırdığı koyun 2797 adet idi. Serasker Sultan (Sadrazam İbrahim Paşa) da 1527 yılında 4505 koyun yollayıp, Bursa'da sattırmıştı".

Bu koşullarda, tek amacı zenginleşmekten başka bir şeye tekabül etmeyen bir "değişim değeri" üretiminden söz etmeye yetkili olduğumuzu düşünebiliriz.

> Cvetkova[288], büyük tımar beylerinin ekonomik gücünden bahsederken şöyle diyor: "Bu güç, ticari mal üretiminin ve ticaretin büyümesine koşut olarak artıyordu ki bu da nakdî rantın artışına yol açıyordu (...) Özellikle Fransa ile 1535'te akdedilen Kapitülasyon anlaşması sonrasında ticari faaliyetlerin genişlemesi, iç ve dış ticarete konu olan mallar üzerinden alınan resimler, vergiler ve giriş hakları üzerinden önemli gelirler sağlayan tımar beylerinin zenginleşmesine katkı sağlıyordu. Bunun çok anlamlı bir örneğini, 16. yüzyılda Kostur kentinin bağlı olduğu has sahibinin, toplam yıllık gelirleri 204.205 akçe iken bunun 64.500 akçelik bölümünü sadece pazarda alınan resimler üzerinden elde etmesinde buluyoruz. Öte yandan yabancı tüccarların Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha ziyade hammadde alıcısı olduğunu biliyoruz. Oysa büyük miktarlarda hammaddeyi sağlayabilecek olanlar da büyük feodal beylerdi (...) Çok muhtemeldir ki, yabancı tüccarlar da ancak bu beylerde aradıkları hacimlerde hammadde bulup satın alabiliyorlardı".

---

mülkiyeti için kullanılmaya başlayacak ve bunlar askeri tımarların dönüşümü ile çoğalacaklardır. Bundan böyle bu terimi, aksini belirtmedikçe, bu yeni özgül anlamında kullanacağız.

286 Cvetkova, 1960: 175.

287 1974, C.2: 116-117 ve not 1.

288 1960: 176.

Özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında, illegal "çiftliklerin" yaygınlaşmasına da koşut olarak, iç ve dış ticarete yönelen mal teslimatları gerçek bir öneme kavuşacaktır. Ama tarihçi Akdağ[289] bu çiftliklerin 16. yüzyılın ortasından önce de görüldüklerine işaret etmektedir: "Toprakların köylülerin ellerinden çıkması suretiyle geniş çiftliklerin kurulmasına ait faaliyetin 1550'den evvelki safhalarını bilmiyoruz. Yalnız, bu sıralarda, Marmara'nın bütün Anadolu, Rumeli çevrelerinde kuvvetli bir çiftlik hayatının mevcut olduğunu, buralara pek çok "ırgat" ve "çoban" toplanmakta bulunmasından anlamaktayız. Çok gemiciler Anadolu yakasındaki çiftliklere çalışmaya gelen "Arnavut keferesi" kafilelerini buralardaki limanlara taşımayı bir ticaret haline getirmişlerdi." Akdağ'ın, aynı eserinin daha sonraki bölümlerinde[290] çiftliklerin geçmişini hassa çiftliklerine bağladığı görülmektedir: "Özüne bakılırsa, daha Selçukî rejiminden beri, başta Sultan olmak üzere bütün Devlet büyüklerinin, memleketin beğendikleri en verimli yerlerinde çiftlikleri vardı. Buralarda ekim ikinci sırada kalıyor, hayvan sürüleri besleme önde geliyordu. Osmanlılardaki "hassa çiftliklerin" başlangıcı böyle idi. XVI. yüzyılın ortalarından sonra, "ekâbir çiftlikleri"nin yanında, kapukullarının (çoğuncası yeniçeriler ile sipahi ve silahdarların), kadı, müderris gibi elinde para toplanabilenlerin, köylerde toprak ele geçirerek "çiftlik" yoluyla üretime giriştikleri görülmektedir".

Henüz 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarında bile işsiz güçsüz grupları (levendler) akınlar halinde Marmara bölgesine geliyor, büyük çiftliklerde iş arıyorlardı. "İstanbul, Bursa, İzmit, Balıkesir, Trakya gibi verimli toprak bölgelerinde, "ekâbir çiftlikleri" sanki birbirlerine çitili (yapışık) idiler. Özellikle Uludağ yöresinde sayıları onbinleri bulan "hassa koyunlarından" ibaret yüzlerce sürüler otlatılmakta idi".[291] Buralarda "Hristiyan koyuncularla

289 Akdağ, 1975: 64-5. Tarihçi, "Marmara yörelerindeki çiftlik faaliyetlerini Prof. Ömer Lütfi Barkan da müşahede etmektedir" (s.65) notunu düşerek Barkan'a (1977) da gönderme yapmaktadır.

290 1975: 490-91. Bu çiftliklerdeki üretimin özelliği, üretim fazlasının veya bazen tüm üretimin doğrudan doğruya pazara yönelik olmasıydı.

291 Akdağ, 1975: 491 not 1. Örneğin, Bursa yakınlarında bir "padişah hassında" beslenen koyun sayısı 1484 yılında 11.308 idi: Akdağ, 1974, C.2: 198 ve not 2.

ortaklık yapılması suretinde koyun üretimi"[292] dahi yapılıyordu. Esasen 16. yüzyıldan ve özellikle 17. yüzyıldan itibaren, "sultan hasları sadece vergi ve çeşitli gelir türleri bakımından mukataalar halinde iltizama verilmekle kalmayacak, ama aynı zamanda büyük toprak mülkiyetlerinin işletilmesi şeklinde de tahsis edileceklerdir. Nitekim 1637 tarihli bir belgeye göre, Anadolu'nun bir bölgesindeki sultan haslarının kâhyası (voyvodası) aynı hasların mültezimi haline gelmekte ve üstelik iltizam süresinin uzatılmasını talep etmektedir."[293]

Böylece, "serbest tımarlar"ın hassa çiftlikleri, rical ile ümera haslarının hemen hemen tamamı ve sultan haslarının dahi bir bölümü, 16. yüzyılda beliren ve giderek pazara yönelik büyük çaplı üretim modelleri bakımından farklılaşan büyük "özel" çiftliklerin kökeninde bulunacaklardır; şu kadar ki, bunlar "kanunların" dışında/kıyısında gelişeceklerdir ama onlara çoğunlukça göz yumulacaktır. Buradan çıkarılacak ilk sonuç, ele alınan dönemde Osmanlı kırsalında, büyük feodal mülkiyetler üzerinde öyle görünürde değil gerçek anlamda bir "değişim değeri" üretiminin söz konusu olduğudur. Bu başlatıcı süreç sonrasında çiftlikler hızla çoğalacaktır. Bununla birlikte, geniş İmparatorluk toprağında henüz basit adacıklardan ibaret kalan ve daha çok pazar ve saray için üretim yapan bu üretim birimlerinin gerçek ağırlığını da abartmamak gerekir. Bu dönemde Osmanlı kırsalının kendine-yeterli karakterinin belirleyici olduğu muhakkaktır. Değişim değeri için üretim yapılan bölgelerin dahi bir ticari kapitalist gelişmenin istikrarlı üsleri veya kararlı çekim merkezleri olarak tanımlanmaları da mümkün değildir.

2. İkinci olarak, bu toplumun örgütlenme biçiminin özgül niteliklerini kavramamıza yarayacak birbirine bağlı iki sorun dizisini ele alabiliriz.

292 Akdağ, ibid: 199.

293 Cvetkova,1960:181.

Her şeyden önce, sultan haslarının büyük bölümü sarayın ve ordunun, yani tek kelimeyle devletin, ama daha da genel olarak kentsel nüfusun ihtiyaçları için üretim yapıyorlardı. Genellikle de "Sarayın satın almaları, başkentin olağan iktisadi akımı içine girmemekteydi".[294] Bu sistemin, kısmen dahi olsa, İmparatorluk ordusunun satın almaları bakımından da işlediği varsayılabilir. Kent nüfusuna yönelik tarımsal ürün sevkiyatının büyük bölümü için bu işleyişin çok farklı olduğu kuşkusuzdur. Ama devletin ticaret üzerindeki katı denetiminin nedenlerine gelmeden önce, Divitçioğlu[295] ile birlikte, "artık-ürünün üretildiği yerde metaya dönüştürülmediği" ve bunun en azından yaratılan artık-ürünün büyük bölümü için geçerli olduğu belirtilmelidir. "Osmanlı ekonomisinde, şehirler köylerin aleyhine olarak iş-bölümünden kazanç sağlamaktadır".[296] Ama bir uyarı: Ürünün ticari mala dönüştürülmesi sadece başkentte değil, bunu mümkün kılacak ileri bir iş bölümünün geçerli olduğu *tüm kentlerde* gerçekleşmekteydi. Bu olgu, AÜT tezinin aksinedir.[297] Gerçekten de İmparatorlukta kent ağı, gerek Anadolu'da gerekse Rumeli'de oldukça gelişkindir.[298] Örneğin, çiftliklerin Marmara bölgesinde yoğunlaşmasının tek nedeni -bu dönemde en büyük tüketim merkezini oluşturuyor olmasına karşın- sadece İstanbul'un

294 Mantran, 1965:139.

295 1969: 50

296 İbidem.

297 Bütün sınıflı pre-kapitalist toplumları kapsadığını düşündüğü bir "vergisel" üretim tarzı (VÜT) kavramını ortaya atmasına karşın, Amin (1973: 47) de Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda, herhalde VÜT'e paralel bir konumda gördüğü bu sorunlu AÜT tezine katılmaktadır: "Bizans İmparatorluğu'nun mirasçısı olan bu devasa imparatorlukta, toplanan vergilerin merkezileştirilmesi sadece başkentte yapılabilir ve ticari üretimi besleyebilirdi".

298 Balkanlar söz konusu olduğunda, Todorov (1963:108-114), "Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyeti sonrasında (...) şehirlerin gerilediği tezinin kesinlikle reddedilmesi gerektiği"; tam tersine "Balkanlar'da görece gelişkin bir kentsel ağın var olduğu ve bunun da 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren Hazine ile tımar, zeamet ve has sahiplerinin gelirlerinin büyük bölümünü para-rant cinsinden gerçekleştirmelerine imkân tanıdığı" üzerinde ısrar eder.

varlığı değildi; Bursa ve Edirne gibi eski başkentlerin de varlığı ve hep birlikte büyük kentsel yerleşimler olarak çok geniş bir iaşe alanının oluşturulmasına ihtiyaç yaratmalarıydı. Öte yandan, yeni başkent İstanbul'un fiziki boyutlarına ve durmaksızın çoğalan nüfusunun çapına uygun olan büyük talep hacmi, kuşkusuz tüm diğer kentleri aşıp geçmesine yeterli oluyordu.[299] Ama hepsi o kadar: Bu kent, aksi yöndeki "ticari üretime" pek az katkı sağlıyordu; yani tükettiği ürün miktarlarının pek azını dönüştürerek yeniden ticarete geri salıyordu. Başka bazı büyük ticaret merkezleri, örneğin Bursa, bu bakımdan çok daha dengeli bir ticaret akımına sahiplerdi.

Özetle, pre-kapitalist bir ekonomiyle uyumlu olarak kent-kır eklemlenmesi çok fazla gelişkin değildi veya çoğunlukla tek yönlü olarak gerçekleşiyordu. Yerinde tüketilmeyen tarımsal üretimin önemli bir bölümü büyük kentlere sevk edilirken, ticari ilişkilerin kırsala artan bir yayılımından söz etmeye izin verecek anlamlı göstergeler ortada yoktu; kırsal yerleşimlerde düzenli (örneğin haftalık) pazarların kurulması, büyük kentlerin etki alanındaki bölgeler dışında, daha istisnai bir durumdu. Bu olgu önemlidir çünkü daha sonraları, başka koşulların da olumsuz etkileriyle kent-kır arasındaki bağlantısızlık süregittikçe, bu durum, bu toplumun kapitalizme doğru evriminin önündeki önemli engellerden birini oluşturacaktır.

Burada, "klasik feodalite" ile karşılaştırma bağlamında, ele aldığımız meselenin *ikinci veçhesine* geliyoruz. Kır ile kent arasındaki işbölümü düzleminde eklemsizlik, "klasik" tip feodal toplumların da bir olgusuydu. Ama ihtiyat payını koruyarak ileri sürülebilir ki, Batı'da feodal rejim altında kırsalda öz-tüketim daha belirgindi ve daha iyi örgütlenmişti. Bu durum büyük senyörlüklerin iç yapısıyla ilintiliydi.

299 İstanbul 15. yüzyılın sonundan aşağı yukarı 18. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa'nın da en büyük kenti konumundaydı. Bu konuya ilerde dönülecek.

Bu tür senyörlüklerde "küçük işletmenin (...) avantajları ile üretim ve bakımları küçük işletmenin boyutlarını aşan üretim araçlarının avantajlarının bir araya getirilmesi ihtiyacı kendini dayatıyordu. Bu tür üretim araçları senyörün ellerinde toplanıyordu ve öyle ki senyör 'üretim sürecinin ve tüm sosyal yaşamın organizatörü ve yöneticisi' olarak beliriyordu."[300] Galissot da Parain'in zikrettiği *Kapital*'in bu cümlesine göndererek konuya giriyor ve doğru bir uyarıya girişiyor: "Marx, senyörün, üretimin organizatörü haline geldiğini saptıyor. İşin temelinde belirli tipte bir işletme vardır: hem ziraî hem zanaatkârlık birimi olan, zayıf da olsa ticari merkez de olan senyörlük, bir bakıma sınai kapitalizmin yani manüfaktürün temelindedir. Ama bu tür senyörlüğün, ticari gerileme zamanlarında, daha genel feodal ilişkilerin o anki koşullara bağlı bir organizasyonu olup olmadığını ve daha gevşek çerçeveli başka kırsal işletmeler şeklinde de ortaya çıkıp çıkmadığını da kendimize sormamız mümkündür. Köylü çiftleri rejimi, sonra bunların ortakçılıkla işletilmesi de feodal ilişkilere girmektedir; peki ama o zaman işletme neresidir? Üretim birimlerinin nasıl tanımlandığını ve iktisadi faaliyetin etkinlik alanının nasıl yayıldığını ayırt etmek yeterli olmakta mıdır? Bu durumda senyörlük özgünlüğünü yitirmektedir. Gene Batı'da, üretim araçları feodallerin elinden hızla çıkıyor gözükmektedir; tıpkı ticari şirketlerin hızla çoğalttıkları şu değirmenler gibi, tıpkı Kuzey ülkelerinde belediye kontrolünde olan rüzgâr değirmenleri gibi, tıpkı örme ve dokuma malzemelerinin yetkinleştirilmesinde olduğu gibi... Peki, o zaman bu teknik ilerlemede feodal üretimin payı nedir?"[301]

300 Parain, 1974a:16. Parain, cümlesinin sonunda *Kapital*'den (Marx: 1969'dan) alıntı yapıyor. Divitçioğlu da (1969: 60) bu noktada ısrar ediyor: "Köylüler tarafından yaratılan artık-ürün doğrudan doğruya senyörlere -veya bu durumda sömürücü sınıfa- gidiyor ve bu ürün senyörlük alanında inşa edilmiş işlikler sayesinde yerinde metaya dönüştürülüyordu. XI. yüzyıldan itibaren, nüfus artışı ve dış ticaretin yoğunlaşması nedeniyle, her senyörlük ticari faaliyetlere yani demek ki meta üretimine dâhil oluyordu. XVI. yüzyıla doğru, artık içinde sınai faaliyetin başlamış olduğu senyörlüğün bünyesine yavaş yavaş burjuvazinin nüfuz ettiğine tanık oluyoruz."

301 Galissot, 1974:176-77.

Toplu bir yaklaşımın sınırları içinde, artık-ürünün üretildiği yerde dönüştürülmesine belirli bir önem atfedilebilir. Ama R. Galissot'nun uyarılarının geçerliliği de dikkate alınmalıdır. Batı feodalitesinin hızlı çözülmesinin yalnızca dışsal etkenler üzerinden -ki bunların etkileri asla ihmal edilemez olsa da- açıklanamayacağı kuşkusuzdur. "Kapitalist çağın ancak 16. yüzyılda başladığı"[302] ve kapitalist üretim ilişkilerinin hâkimiyetinin daha da sonra yerleştiği doğru olsa da, kapitalizmin kurucu unsurlarının oluşumunun ilk evresinin Avrupa'da -kuşkusuz var olan özel durum sayısı kadar farklılıklar da içererek- 16. yüzyıldan önce yaşandığı gerçeği değişmez. Bu hazırlayıcı dönemin tarihinde kentlerin rolü çok önemlidir. Genel olarak, Avrupa feodalitesinin ilk zamanlarında (erken Ortaçağ'da) kentin kır üzerindeki hâkimiyeti silinir. Daha sonra da kentlerle kır arasında bir kopuştan bahsedilebilecektir: Batı'da, orta Ortaçağ'ın başlarında, *mutlak bir merkezî otoritenin yokluğunda, kentlerin gitgide* daha fazla özerkleştiği görülecektir.

> "Kentler senyörlere bağımlıydılar. Ama efendileriyle tartışabilmek, isyan etmek, 'özgürlük şartnâmeleri' elde edebilmek veya dayatabilmek bakımından köylerden daha güçlü oldular. (...) Özgür kentlerin bu hızlı serpilmesinin (yani 'komünal devrimin') gene de sınırlı bir önemi oldu, çünkü neredeyse tamamı köylü kalan toplumun üretim tarzı ve ilişkilerini değiştirmedi. Bununla birlikte ihmal edilemeyecek bir etkisi de oldu: (i) birçok kırsal komüne örnek olarak ve onların da özgürleşmesine yol açarak; (ii) kaçak serflere sığınma imkânı yani diğer bir özgürlük alanı sunarak."[303]

---

302 Marx, 1950, K.1, C.3: 155-56 ve Marx-Engels, 1968: 49.

303 Vilar, 1974a: 37. Vilar (s.38) daha sonra şöyle sürdürüyor: "Sonuçta, Akdeniz'in en önemli 'ticari cumhuriyetlerini' gerçekleştirmiş olan siteler, Türklerin Doğu'yu fethetmiş olmaları ve Atlantik ticaret yollarının yakında zafer kazanacak olması nedeniyle göreli bir gerileme içine gireceklerdir. Artık Batı'nın dönüşümü için belirleyici yenilikler, Flandre, İngiltere, Portekiz, İspanya cephelerinden doğacaktır". Keza bkz. Barkan, 1962: 120-36 ve Fourkin,1971: 255 vd.

Zamanla yerel pazarlar arasında (bir yandan kentler arasında, diğer yandan kır ile kentler arasında) daha gelişkin bir eklemlenmeye tanık olunacak ve kapitalist dönemin gerçek öncüllerinden biri tam da burada açığa çıkacaktır: Kentsel atölyeler giderek senyörlük atölyelerini ikame etmeye başlayacaklardır.

Oysa öncelikle, Osmanlı toplumunda[304] kır ile kent arasında böyle bir kopuş ortaya çıkmamaktadır: Köylerden çok farklılaşmış olan büyük kentsel alanlar hemen hiçbir zaman sönümlenmeyecek ve kırsal alan üzerinde kentin hâkimiyeti sürekli bir olgu olarak kalacaktır.[305] Osmanlı kentleri, göreli bile olsa hiçbir zaman özerk bir statü elde edemeyeceklerdir. Güçlü bir merkezî iktidarın varlığı bu tür kentlerin ortaya çıkışına izin vermeyecektir. Tam tersine, kentler merkezî iktidarın katı denetimine tabi olacaklardır.[306] Bunun nedenleri, siyasal, ekonomik ve sosyal temellidir: Büyük kentlerin ve bilhassa önemli düzeyde üretken olmayan bir nüfus barındıran başkentin iaşesi, yaşamsal bir sorun yaratıyordu; özellikle de tarımsal hasatların istikrarsızlığı, sık görülen kıtlıklar, çevredeki iaşe alanlarının yetersizliği[307], tek kelimeyle üretici güçlerin düşük gelişmişlik düzeyi ve nihayet kırsal alana kötü ulaşım olanakları dikkate alınırsa... Ayrıca müdahalecilik, devlete vergi ve harçlar/haklar biçiminde ihmal

304 Ama keza Bizans'ta olduğu kadar eski Akdeniz yapılarından neşet etmiş Arap ülkelerinde de olduğu gibi...

305 Bununla birlikte 17. ve 18. yüzyıllarda tam ters yönde bazı değişiklikler ortaya çıkacaktır ama bu zaten anakronik bir eğilime denk düşecektir. Buna tekrar döneceğiz.

306 "Esasen, diyor Mantran (1965.132-133), loncaların hükümet nezdindeki eylemleri yalnızca haklarının ve imtiyazlarının korunmasına yönelikti. Rejimin niteliği göz önüne alındığında, esnaf için siyasi bir rol oynama arayışı zaten tartışma dışıydı; bunun düşüncesine bile sahip değillerdi". 17. yüzyılda lonca esnafının ayaklanmalarına tanık olunsa da bunlar mesleki nitelikliydi. Buna rağmen bu ayaklanmalar gene de merkezî iktidarın büyüyen yetersizliklerini de gösteren köklü bir değişimin habercileriydi.

307 Tüm Marmara bölgesi İstanbul'un iaşesi için yetersiz duruma düşecek ve iaşe yarıçapı ilk önce Batı Rumeli-Balkanlar bölgesine uzanacaktı. Daha sonra Mısır'ın da bu iaşede önemli bir yer tuttuğu görülecektir.

edilemeyecek gelirler sağlayacak ve ekonomik gücü merkezî iktidarla rekabet edebilecek toplumsal güçlerin ortaya çıkmasını belirli ölçülerde engelleyecekti.

Gene de bu saptamanın lafzına fazla takılmamak gerekir. Ticaret esas itibariyle özeldi, ama devletin bazı denetim ve izinlerine tabiydi. Ama bu, yönetimin üst katmanlarını ticari faaliyetlerle doğrudan doğruya ilgilenmekten alıkoymuyordu. Bu olgu 16. yüzyılın ortalarından itibaren yaygınlık kazanacak ve hâkim sınıfın alt katmanlarına kadar (yeniçerilere kadar) uzanacaktı. Tarihçi L. Güçer'den[308] yararlanarak 18. yüzyıl ortaları için somut bir örnek verilebilir: 1758'de İstanbul'a yönelik buğday ticaretinin yüzde 91,4'ü özel sermayenin ellerindeydi. Devlet sermayesi bu ticari akımın yüzde 8,6'sından fazlasını temsil etmiyordu.

> Todorov'un[309] Balkanlar'a ilişkin analizi aşağı yukarı aynı doğrultudadır: "Kentlerin Balkanlar'daki varlığı, Batı'da görüldüğü gibi ekonominin aynî niteliği ile feodallerin ve köylülerin feodal ranttan ve üretimden gelen artık-ürünü pazara sürme eğilimleri arasındaki temel çelişkinin, bu dönemde Osmanlı toplumunun temel bir çelişkisi düzeyine yükselmesini engellemiştir. Dahası, İstanbul gibi birkaç yüzbin nüfusa sahip büyük bir tüketim merkezinin veya onlarca başka önemli kentin varlığı (...), artığın kolayca elden çıkarılması imkânlarını yaratmıştır; bu imkânlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticari üretimin gelişmişlik derecesi dikkate alındığında, serbest piyasa yoluyla karşılanabilir durumda değildi; öyle ki devlet, tekel hakkı veya zorla temin yoluyla kırsal ve artizanal ekonominin ürünlerini temin etme yöntemlerini uygulamak zorundaydı. Bu da belki Balkanlar'da feodal *ilişkilerin* sürgitmesinin önemli nedenlerinden biriydi. Feodal toplum da başlangıçta geniş ölçekte bir meta üretiminin gelişmesine uygun koşulları yaratmıştı ve bu tür üretimin gelişme imkânlarının tüketilebilmesi için birkaç yüzyıl gerekli olmuştu".

308 Güçer, 1949-50: 410.

309 1963:114.

3- Loncaların, Ticaretin Örgütlenmesi ve Devlet Müdahalesi

Geldiğimiz noktada, ticaretin düzenlenmesi, loncaların örgütlenmesi ve devlet müdahalesinin niteliği üzerinde kısaca da olsa durulması gerekir. Buraya kadar görüldü ki, iş bölümünün yeni bir gelişme evresi olarak kır ile kentin birbirinden ayrılması, Osmanlı toplumunda uzun süredir gerçekleşmiş bir olguydu. Sanayi (küçük sınai üretim) ile ticaretin birbirinden ayrılması[310] henüz yeterince gelişmiş olmasa dahi ortaya çıkmıştı.

Büyük kentlerde meslekler çok katı kurallara sahip loncalar etrafında örgütlenmişti. Bu loncalar karma bir niteliğe sahip olabildikleri gibi (yani Hristiyanlar ile Müslümanların aynı loncada birleşebilmeleri), mesleğin niteliğine göre sadece tek bir dine mensup zanaatkârları da bir araya getirebiliyorlardı.[311] "Ama bileşimi nasıl olursa olsun hiçbir lonca hükümetin denetimi dışına çıkamıyordu ve her biri kendi iç örgütlenmesi bakımından diğerleriyle özdeş bir şemaya dayanıyordu."[312] Loncaların düzeni Batı Avrupa'daki korporasyonlara oldukça benzerdi ama daha katı ve muhafazakâr nitelikteydi.[313]

> Selçukluların Anadolu'ya nüfuzundan itibaren loncaların Bizans etkisi altında kalmaları bir vakıadır. Esasen Rum ve özellikle Ermeni ve daha sonra Yahudi zanaatkârlar Osmanlı zanaatkârlık sistemi içinde hep önemli bir yer tutmuşlardır. Akdağ şöyle diyor: "Bizanslılardan alınan ve Rum ahali ile meskûn bulunan şehir ve kasabaların yalnız nüfus çoğunluğu itibariyle değil, iktisadi faaliyetin karakteri, kültür ve yaşayış itibariyle de Türkleşmesinde o zaman Anadolu'sunun şehirlerindeki 'Esnaf-Ahî' teşkilâtına dayanan ticaret sisteminin büyük rolü vardı. (...) Ahî-Esnaf teşkilâtı

310 İşbölümünün bu aşaması konusunda bkz. Marx ve Engels,1968: 47 ve civarı.

311 17. yüzyıl sonundan itibaren loncaların yeniden örgütlenmeleriyle dinsel kökene göre ayrışma daha fazla pekişecektir.

312 Mantran,1965:120.

313 Berkes'e göre (1972, C. I: 76), "Avrupa kentlerinde lonca zanaatçıları daha serbest ve daha güçlü idiler".

her zanaat şubesinde Ermeni üstadların veya çırakların çalışmasına imkân vermiş gözükmektedir. (...) Fakat Rum esnafını aynı nispette çok göremiyoruz".[314] Başlangıçta, Türk zanaatkârların katkıları daha ziyade iplik eğirme ve dokumacılıkta ve bilhassa deri işleme ve boyama alanlarında görülmektedir.

Mantran, 16. ve 17. yüzyıllar için şunları ifade ediyor: "Sıkılaşmaya meyleden muhafazakârlık, bütün reformları, felç olmuş yapıların iyileştirilmesini, artizanal ve ticari tekniklerin tüm olası evrimlerini yasaklıyordu."[315] Esnaf, usta ve çırakların sayısı, pazarın genişlemesine karşılık gelmeksizin ve üstelik yeni ihtiyaçlara bir uyum sağlama çabası olmaksızın sürekli artmaktaydı.[316] Üstelik loncaların özerkliği de tartışmalıydı: "Zanaatkârlar, normalde loncaların yetki alanında sayılan bir dizi sorunun çözümünde dahi devlet yetkililerine başvuruyorlardı. Devlet yalnızca bir hakem olmayıp aynı zamanda artizanal üretimi ve üretilen malların satışını düzenleyen kuralları koyan belirleyici bir etmen konumundaydı".[317]

Devletin çok katı denetimi genellikle yalnızca loncaların üretimiyle sınırlı olmayıp, bunların ürünlerine koyduğu fiyatları da kapsıyordu.[318] Çoğunlukla düşük bir düzeyde tespit edilen "narh" yani tavan fiyatları ve esnafa yüklenen çeşitli vergi ve harçların miktarı bu kesimin zenginleşmesini genellikle engelliyor olsa da, birçok esnaf kategorisi içinde servete göre sosyal farklılaşma da görülmedik bir durum değildi.[319] Ancak, kadılar tarafından tutulan tereke (miras) defterleri incelendiğinde, 15. ve 16. yüzyıllarda gönençli ve zengin esnaf sayısının çok zayıf olduğu görülmektedir.

---

314 Akdağ,1974, C.1: 483 vd.

315 Mantran, 1965:124.

316 Bu konuda bkz. Ülgener, 1952: 388-96.

317 Todorov, 1963: 114-15.

318 Mantran, 1956: 215: "Devletin bu doğrudan müdahaleleri 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar sürekli biçimde devam etti."

319 Bu son nokta için bkz.Todorov, 1963:115-121.

İnalcık'ın bir araştırması, Bursa'da 1427-1428'de şehir halkının yüzde 15,9'unun yıllık 10 bin akçe üzerinde gelir sahibi olduğunu ve bunlar içinde 50 bin akçeyi aşanların yalnızca yüzde 3,3 oranında kaldığını ortaya çıkarmaktadır.[320] Akdağ şöyle yorumluyor: "Çünkü şehir ileri gelenlerinin ve fiyatın resmî teklifçisi olan muhtesibin telkinine göre kadı tarafından kararlaştırılan fiyat seviyesi, 'fakir-fukara'nın alım gücüne göre belirlenmekte idi".[321] Mantran'a göre, "kadının yardımcısı olan muhtesip, loncalarla sıkı teması olan ve denetim, gözetim, kanunların uygulanması ve narh fiyatlarının tespiti ve bunlara uyulması adına ne varsa hepsini yapan kişiydi".[322]

Narhlı fiyatların devlet tarafından denetimi görece kolaydı çünkü şehirlerde büyük hanların, toptan alışveriş yapılan kapan hanlarının yapımı teşvik ediliyordu. Genellikle vakıfların mülkiyetinde ve mültezimlerin işletmesinde bulunan bu hanlar sonuçta haftalık açık pazarların gelişmesini sınırlandırıyordu. Üstelik düşünülenin aksine, gene sıkı bir devlet denetimi altında olmalarına rağmen bu serbest ve açık pazarlar büyük kentlerin içinde kurulmak yerine bunlara yakın kasabalarda daha fazla görülmekteydi. "Çünkü, büyük hanlardan her biri, bir ya da birkaç maddenin dağıtım yeri olma imtiyazını elde etmiş olduğundan dolayı, bu gibi şehirlerde genel pazarların durmasına mülk sahipleri ya da vakıf idareleri, imtiyazlarına dayanarak, engel olmakta idiler".[323]

320 İnalcık, 1955: 51-75.

321 Akdağ, 1974, C.2: 219 vd

322 Mantran, 1965: 125-26.

323 Akdağ, 1974, C.2: 220-23. Ancak geniş yer kaplayan ve düşük fiyatlı olan saman, odun gibi ürünler ile fiziki koşulların elvermemesi nedeniyle hayvan ticareti bu hanların dışında yapılmaktaydı. Bu nedenle büyük şehirlerde "samanpazarı", "odunpazarı", atpazarı", "koyunpazarı", "balıkpazarı" olarak işlev gören alanlar daha sonraları semt isimlerine dönüşmüştü (ibid). Ama Paris gibi bir kentte bile 20. yüzyılın ilk yarısında hâlâ "atpazarı" benzeri pazarların kurulabildiğini de hatırda tutmak gerekir.

> Vakıflara gelince, daha önceki genel değerlendirmemiz geçerliliğini sürdürmektedir. Todorov'un aydınlatıcı açıklamaları da bunu doğrulamaktadır: "Osmanlı İmparatorluğundaki vakıf tipi kentsel mülkiyet, esnaf bünyesinde servete göre sosyal ayrışmayı belirli ölçüde frenlemiş ve bilhassa da küçük zanaatkârın büyük mali imkânlara sahip olanlar ile büyük kent mülkiyetlerine sahip olanlara bağımlılığını sınırlamıştır. Çok sayıda han, kervansaray ve dükkan vakıflara aitti ve hâkim sınıfın çıkarları, kendisine kalıtımsal bir rant sağlayan vakıfları korumak yönündeydi. Vakıf tipi bu mülkiyetler çok sayıda zanaatkâr barındırıyordu ve bunların dükkan kiraları oldukça düşük ve istikrarlıydı. Ayrıca, vakıf sistemi, iflas eden esnafın kendi mülkiyetini cüzi bir kira karşılığında yararlanma hakkını koruyarak bir vakfa devretmesine imkân sağladığı için de, mülkiyetin özel kişiler elinde toplanma eğilimini frenliyordu."[324]

Böylece, kentlerin doğrudan üreticilerinin kapitalist üreticiye dönüşümünü hazırlayabilecek yapıda öncüllerin var olmadığını kolayca saptayabilmekteyiz. Avrupa'da dahi, gene korporasyonların katı kuralları nedeniyle, bu dönüşümün çok zor oluştuğu da doğrudur. Batı'daki korporatif örgütlenme, Marx'ın dediği gibi, "meslekleri tecrit ederek ve yetkinleştirerek manüfaktürün varoluş koşullarını geliştirecek olsa da, şimdilik bu tür işbölümünü dışlıyordu."[325] Ama gitgide, korporasyonların mesleki/korporatif kurallarının yumuşamasına ve çevre koşullarının değişmesine koşut olarak, bazı üreticiler tüccar ve kapitalist ola-

---

324 Todorov, 1963:116.

325 Marx:1973a: 48. 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren Kuzey Akdeniz'in ve Avrupa'nın büyük kentlerinde, F. Braudel'in "avans sistemi" olarak çevirdiği şu ünlü "Verlagssystem" (veya "putting out") denilen kırsal kentsel sanayiinin gelişmeye başladığı görülmektedir. Bu sistemde, tüccar, yani sipariş veren, zanaatkâra ücret karşılığında çalışacağı malı vermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan bu dönemde bununla karşılaştırılabilir hemen hemen bir şey yoktur. İmparatorlukta bazı anlamlı örnekleri 19. yüzyılda bulmaktayız. Belki kapitalist tipteki bu kentsel sanayii sisteminin izleri Osmanlı'da 18. yüzyıla kadar da sürülebilir. İleride buna tekrar döneceğiz.

bilecekler ve böylelikle de kapitalizme "devrimci" geçiş yolunun toplumsal tipini yaratmış olacaklardır.[326]

Hâlbuki Osmanlı'da daha ileri bir işbölümünün gelişmesinin önünün bir yandan devletin müdahalesiyle, diğer yandan "hammaddeleri üretme-işleme ve dönüştürme tekniklerinin yetersiz gelişmesiyle"[327] kesilmiş olduğu söylenebilir ve bunlar izleyen yüzyılları dahi ilgilendirir. Üretim yapan zanaatkârlar çoğunlukla hem satıcı hem de alıcı konumundaydılar çünkü bu işlevi yerine getirecek aracılar ortada yoktu.[328] 16. yüzyıldan itibaren bunların ithalata gitgide daha fazla bağımlı oldukları görülecektir; zira, ürün dönüştürme tekniklerinin düşük düzeyi yeni gereksinimlere uyumu zorlaştıracak; yerli hammaddeler temin etmeleri konusu kötü işleyecek; ve nihayet (1535'te yenilenen) kapitülasyonların etkisi görülmeye başlanacaktır. Esnaf loncaları Batı Avrupalı meslektaşlarının 15 ve 16. yüzyıllardaki ilerlemelerini genelde izlemekte güçlük çekecekler ve Avrupa menşeli ürünlerin rekabeti karşısında daha da katılaşacaklardır. Gerçekte, gitgide içe kapanarak sonuçta kapitalist gelişmenin önünde bizzat kendileri bir engel durumuna geleceklerdir.

*
* *

Ticarete gelince, değişimin tüm aşamalarının, yani malların satın alınması, ulaştırılması ve satış aşamalarının denetlendiğini ve vergilendiğini eklemek gerekir. Malların bir eyaletten diğerine ulaştırılması da gümrük vergilerine tabiydi. Büyük kentlerin, özellikle başkentin ve devletin (Saray'ın, orduların, devlet

326 Marx'ın ünlü paragrafını tekrar zikredelim (1969, K3, C.1: 342): "Feodal üretim tarzından kapitalizme geçiş iki biçimde gerçekleşiyor. Üretici, Ortaçağın doğal tarımsal ekonomisine ve kent sanayiinin korporatif zanaatkârlığına zıt bir biçimde tüccar ve kapitalist oluyor. İşte gerçek anlamda devrimci yol budur. Veyahut tüccar doğrudan doğruya üretime el koyuyor. Bu ikinci yol tarihte bir geçiş rolü oynamış olsa da, eski üretim tarzını kendine temel aldığı için aslında onu kökünden değiştiremiyor".

327 Mantran, 1965:138.

328 Mantran, ibid. ve Akdağ, 1974, C.2: 219-20.

imalâthanelerinin[329], vs.) iaşesi ve beslenmesi için yaşamsal nitelikteki tahıl ve hayvan ticareti ile pek çok diğer ürünün ticareti çok sıkı kurallara bağlanmıştı: Daha önceden, sınırlı bir zaman dilimi (genellikle bir yıl) ve belirlenmiş bir mal miktarı için geçerli olan özel bir devlet iznini almak gerekiyordu.[330] Ticari faaliyetlerde bulunanlar daha ziyade özel tacir ve toptancılardı. Ama yüksek orunlu devlet erkânı ve hatta nakitlerini nemalandırmak isteyen vakıf yetkilileri de bu tür faaliyetlere yabancı değillerdi. Mantran'a göre bu, "belirli noktalarda uygulanan hükümet denetimleriyle asla uyumsuz olmadığı gibi, üreticilerin, sermaye sahiplerinin, nakliyecilerin ve toptancıların gizli ortaklıklarına da engel değildi."[331]

Kentsel nüfusun, ordu mevcudunun ve Sarayın ihtiyaçlarının gitgide artışı, yavaş yavaş cebri satın almaların özellikle tahıl ve hayvanlar için sistematikleştirilmesine götürecektir. Bununla birlikte, ticaret üzerindeki tüm kısıtlayıcı önlemler gibi, gıda ürünlerinin zorunlu temin sistemi de, ticaretin ve arz-talep dengesinin mükemmel işlemesine imkân vermeyecektir. Sistem dışına kaçışlar o kadar çok olacaktır ki, özellikle de 16. yüzyıl ortalarından sonraki bunalımlı dönemlerde, artık istisna olmaktan çıkıp kurala dönüşecektir.

Cvetkova'ya göre, "Tüm çabalara, tekel imtiyazlarına, kısıtlamalara ve yasaklamalara ve mal tedarikini dengelemek için giderek daha fazla serbest pazara başvuruyor olmasına rağmen, hükümet, reayanın gelecek ürününü devletin sunduğu fiyattan daha fazla vererek alivre kapatan türlü çeşit spekülatör ve çekincesiz alıcıların kendisine çıkardığı zorluklarla baş edemiyordu"[332]

329 17. yüzyıl sonuna kadar özel nitelikli fabrikalar var olmasa da, devlet erken dönemlerden itibaren binlerce insanın çalıştığı fabrikalara sahipti. Bunlar, Mantran'a göre (1965: 149-51), "iki kategoride sınıflandırılabilir: faaliyetleri ordu ve donanmayla ilgili olanlar ile Saray ve diğer sultan köşkleri için çalışanlar". Osmanlının resmi bir ticaret filosunun bulunmadığını da hatırlatalım: (ibid:185).

330 Akdağ, ibid: 201 ve Alexandrescu-Dersca,1969: 661-72.

331 Mantran, 1965:135.

332 Cvetkova, 1969a: 679

Devletin, tımar sahiplerinin elinde biriken tarımsal ürünlerin çoğunu satın alabilmek için uyguladığı monopson (tek alıcılık) yöntemi, onların para-ranta yönelmelerini daha da fazla teşvik ediyor ve böylece tımar sisteminin düzeninin bozulmasına daha fazla katkı yapıyordu.[333] Bu bakımdan sultan haslarına bağlı olan kırsal yerleşim birimlerinden gelen üretim bir süre daha devlet için en güvenli kaynak olmaya devam edecektir.[334]

***

Dış ticaret düzleminde de Osmanlı İmparatorluğu görece kısa bir zaman diliminde -yani İstanbul'un alınışını izleyen çeyrek yüzyılda- doğu ticaretinin en önemli kavşak noktalarını ele geçirmeyi başarmıştı.[335] Buna rağmen, uzun mesafe ticaretini gerçekleştirebilecek yerli bir ticari burjuvazinin yokluğunda, bu ticaret de önceden olduğu gibi batılı veya doğulu yabancı tüccarlara bırakılmış ve devletin hedefleri gümrük vergilerini arttırmakla sınırlı kalmıştı. Zaten İstanbul'un alınmasından itibaren Galata'daki Cenevizlilerin imtiyazlarını yenilemiş ve kısa bir süre sonra bu imtiyazları Venediklilere de genişletmişti.

> İtalyan site devletlerinin tacirleri Bizans'ın tüm ticari alanına nüfuz etmişlerdi; İmparatorluğun çöküş döneminde, yabancı ticari temsilcilerin özellikle Konstantinopolis'te palazlanmaları teşvik edilmişti.[336] Aynı şekilde Selçuklulardan beri Anadolu, Avrupa ürünleri/dokumaları için önemli bir ihraç pazarıydı. Osmanlı İmparatorluğu'na gelince, doğu ekseninde dış ticareti açık veriyordu. İranlı ve Suriyeli tacirler saf Hint ipeği ticareti yapıyorlardı; bu ham ipek daha sonra Bursa'da işleniyordu ki burada "1500'e

333 Yerasimos, 1974, C.1: 293.

334 "Evliya Çelebi'ye göre, diyor Mantran (1962:189), başkentin 4 livasında kayıtlı 26.000 işlenebilir tarla bulunmaktadır ve 57.000 çiftçi sayılmaktadır. Bu çiftçilerin İmparatorluk haslarına bağımlı köylüler olduğunu düşünmek gerekir."

335 Akdağ, 1974, C.2: 185 vd.

336 Bu konuda bkz. Francès, 1974:121 ve Bréhier, 1950: 222-30.

> doğru aşağı yukarı bin tezgâh ipek dokuyordu"[337] Bu üretimin bir kısmı daha sonra Floransalı tacirler aracılığıyla Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Bununla birlikte, Batı'yla ticaretin daha az kazançlı duruma gelmesi çok gecikmedi: Avrupa'da da ipekçiliğin gelişmesi, Avrupalı tacirlerin yaptıkları alımlar karşılığında kendi ülkelerinin yün dokuma kumaşlarını satmak istemeleri ve Osmanlı Sarayının Batı kökenli ürünlere olan talebinin büyümesi, kapitülasyonların daha fazla devreye girmesi gibi nedenlerle, İmparatorluğun Batı ile Doğu arasındaki denge durumu sarsılacaktı.[338]

Kısacası, iktisadi hayatın çeşitli alanlarında ve bilhassa bazı ürünlerin ticareti üzerinde devletin uyguladığı tek satıcılı (monopol) ve tek alıcılı (monopson) sistemleri ve değişimin bütün aşamalarında alınan vergiler, ticari üretimin gelişmesini cesaretlendirecek nitelikte değildi. Bununla birlikte, bu tür kısıtlamaların etkisinin genelde oldukça tartışmalı olduğu, kaçakçılığı teşvik ettiği ve aynı zamanda Osmanlı ekonomik ve sosyal sisteminin merkezkaç yönde evrildiği dikkate alındığında, ticareti kısıtlayıcı önlemlerin dahi çok sayıda tacirin, devlet katında iyi konumlanmış nüfuzlu ricalin ve taşra ümerasının zenginleşmelerine ciddi bir engel oluşturmadığını ileri sürmek de mümkündür. Öte yandan Avrupa ülkelerinde bu dönemde, tam tersine, burjuvazinin atılımının devletin yeniden güç kazanması ve ulusal pazarları korumasıyla bir arada gittiği, bu devletin rolünün de giderek sermayenin ilksel birikimini ve ticari sermayenin özellikle dünya sahnesindeki hareketini kolaylaştırmaya yönelidiği de açıktır. Bu konuyu tamamlamak açısından şunu da eklemek gerekir: Benzer bir devlet yapısıyla donanmış olmak bir yana, Osmanlı İmparatorluğu askerî gücüyle kıyaslanabilir bir ekonomik güce de asla sahip olamamıştır ve 16. yüzyıldan sonraki evriminde bu kısıt çok ağırlıkla hissedilecektir.

337 İnalcık, 1969: 92. Bursa'da ipekçilik üretimi devlet tarafından korunup teşvik edilmekteydi.

338 Daha geniş bilgi için bkz. Akdağ, 1974, C.1: 431-71 ve C.2: 183-97.

V

Birinci Bölümün Sonucu: Üretim Tarzı Tartışmaları ve Bazı Yaklaşım Öğeleri



1- 16. Yüzyıl Ortasından Önceki Dönem: Durağan mı Yoksa Çok Evrilmiş Ekonomi mi? Çifte Risk

İncelenen dönemde bu toplumun ekonomisi acaba AÜT'çü tezler anlamında "durağan" mıydı? Başka deyişle, bu toplumun dönemsel ekonomik durumu önceki döneme kıyasla yani Selçuklu veya hatta Bizans ekonomisine kıyasla ne bir ilerleme ne de bir gerileme göstermemekte miydi? Böylesine bir varsayımı ciddiye almak mümkün değildir; bunun en basit nedeni, çöküş halindeki önceki ekonomik konjonktürlere kıyasla Osmanlı ekonomisi sürekli genişlemiş, gelişmiş ve birçok iktisadi-mali dalgalanmalara konu olmuştur. Esasen 15. yüzyıldan ve bilhassa İstanbul'un alınmasından itibaren ortaya çıkan hızlı yapısal dönüşümler ve ardından 16. yüzyıldan itibaren tarımsal rejimin hızla çözülmeye başlaması nasıl açıklanabilir? Bu varsayımın dar çerçevesi içinde kalındığında[339], Osmanlı sisteminin çözü-

339 Özellikle de ne pahasına olursa olsun AÜT ile benzerlik noktaları bulabilmek için Osmanlı ekonomisinin gerçek gelişme dinamiklerini göz ardı eden varsayımlar kastedilmektedir. Bu yaklaşımın, ele alınan dönem için "durağan denge" saptaması yapan bir Devlet İstatistik Enstitüsü (1973:9) yayınına dahi girebilmesi ilginçtir. (Bu DİE yayınının hazırlanmasında, AÜT tezlerine yakınlığıyla bilinen Tevfik Çavdar'ın damgasının bulunması belki açıklayıcı olabilir).

lüşünü ekonomik, politik, sosyal anlamlarıyla açıklayabilecek nedenleri yalnızca yabancı etkisinde yani dışsal dinamiklerde aramaya sürüklenmiş olmayacak mıyız?

Osmanlı toplumunda 16. yüzyıla doğru kapitalizme geçiş için gerekli koşulların yeterince olgunlaşmış olduğu ifade edildiği zaman da benzer bir risk içine düşülmemekte midir?[340] Peki o zaman niçin Batı feodalizmlerinin çözülüşünde olduğu gibi daha erken bir dönemden, 16. yüzyıldan itibaren kapitalist çağa giriş yapılamamıştır? Gene dış dinamikler yüzünden mi?

Avrupa'nın önce ticari (merkantilizm) daha sonra da sanayi kapitalizmi dönemindeki etkilerinin Osmanlı ekonomisinin yapısını ve evrimini iki anlamda altüst edeceği doğrudur: Bir yandan bu etki Osmanlı'da 19. yüzyıla kadar ağır ağır yaygınlaşan ve gelişen küçük sanayinin temel çöküş nedenini oluşturacak, diğer yandan da ekonominin yapılarını tamamen bozarak bir nevi yarı-sömürge yaratacaktır.

Bununla birlikte, Osmanlı toplumunun kapitalist üretim ilişkilerine doğru evrilmemesinin nedenlerini –onu tarihin ana yürüyüşünden yalıtmaksızın– her şeyden önce kendi ekonomik ve sosyal temelinin özel biçimlenmesinde aramak gerekecektir.

Demek ki, yanıltıcı bir kavramlaştırma içine düşülmeden, Osmanlı İmparatorluğu ile Batı arasındaki uçurumun sadece 17. yüzyıldan itibaren kazılmaya başladığı ifade edilemez. Osmanlı toplumu ile Batı ülkelerinin üretici güçleri arasındaki açıklığın incelenen dönem boyunca çok da anlamlı olmadığı belki kabul edilebilir. Bununla birlikte genişletilmiş bir üretim ve pazarı mümkün kılacak önemli buluşların da Avrupa'da bu tarihlerde başladığı unutulmamalıdır. İlk yüksek fırınlar Avrupa'da 15. yüzyılda inşa edilecektir.[341] Hatta "15. yüzyıldaki buluş sayısı 18.

340 Osmanlı'da FÜT tezinin geçerli olduğunu savunanların bir kısmı (Oya Sencer, 1969: 41; Avcıoğlu, 1971: 11 ve 30; hatta tarihçi N.Todorov, 1963:115) bu riske girmişlerdir.

341 Bkz. Fourquin, 1971: 375 ile daha o zamandan Batı'nın üstünlüğünden söz eden Braudel, 1976, C.2: 131-35. Oysa Osmanlı toplumu 20. yüzyıl başlarında bile he-

yüzyıldakinden fazla olacaktır".[342] Pusulanın ve matbaanın icadı, açık deniz gemi yapım tersanelerinin ve büyük coğrafi keşiflerin çok hızlı gelişmesi, eşanlı olarak bu toplumların temelinin de bunlara uyum sağlama yönünde değişmesiyle birlikte pazarların genişlemesine sayısız katkılar yapacaktır. Batı Avrupa için dışsal bir etken[343] olan bu sömürgeci yayılmacılık, kapitalist üretimin daha da yoğunlaşmasını teşvik edecektir.

Gerçek fark burada ortaya çıkmaktadır. Batı'nın "yaşlı" feodalizmi iç dinamiği dış dinamiğe eklemleyerek bir üst aşamaya, merkantilist kapitalizme yavaş yavaş geçecektir; bu geçiş, Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğundan farklı şekilde yapılanmış bir kapasiteyi ve ekonomik-sosyal verileri gerektirmekteydi.

Bu "veriler" ya da temel öğeler, dış dinamizmin hızlandırıcı etkisini diyalektik olarak tamamlayacak olan üretici güçlerin yeni ilerlemeleri temelinde, daha fazla evrilmiş bir mevcut ve potansiyel işbölümü tarafından belirlenmekteydi.

> K. Marx kapitalizmin doğuşunu hazırlayan tarihsel koşullara sık sık vurgu yapmaktadır: "Feodal üretim tarzından kapitalist tarza geçişi çabuklaştırmada, 16 ve 17. yüzyıllardaki büyük devrimlerin - ki coğrafi keşifler ticareti tahrik ediyor ve ticari sermayenin hızlı gelişmesine yol açıyordu- temel bir etken olduğunda kuşku yoktur; işte tam da bu olgu tamamen yanlış kavramlaştırmaları körüklemiştir. Dünya pazarının ani genişlemesi, dolaşımdaki malların birdenbire çoğalması, Avrupalı milletlerin Asya ürünlerinin ve Amerikan hazinelerinin ilk sahibi olabilmek için birbirleriyle yarışmaları, sömürge sistemi, feodal üretimin sınırlarının

nüz demir cevherini eritecek yüksek fırınlara sahip değildir.

342 Vilar, 1974a: 38-39. Vilar, aynı makalesinde, aynı dönem için, "ilk defa olarak sanayi teknikleri ve ulaştırma teknikleri tarım tekniklerini aşan bir öneme sahip olmaktadır. Bu, sanayiyi, ilerlemenin ön safına koyacak olan bir sürecin başlangıcıdır". Kuşkusuz ki bu ekonomik ve sosyal evrimde, tarımsal-artık birincil önemde rol oynayacaktır. Bkz. Rosier, 1968: 15 vd ve 59 vd.

343 Bu yöndeki hareketi izleyemediği ölçüde bu dış dinamik dolaylı olarak Osmanlı için olumsuz bir dış etkene dönüşecek ve üstelik İmparatorluk, üzerinden geçen doğu ticaret yollarının denetimini de yitirmiş olacaktır.

berhava edilmesine büyük ölçüde katkıda bulunacaktır. Bununla birlikte modern üretim tarzı, ilk döneminde, yani manüfaktür döneminde, sadece Orta Çağ'da bunun koşullarının oluşabildiği yerlerde gelişebilecektir".[344]

Veya başka bir vurgu: "Ticaret her yerde, var olan üretim örgütlenmeleri üzerinde az veya çok yıkıcı bir etkide bulunur; ki bu örgütlenmeler, bütün çeşitlilikleri içinde, esas itibariyle kullanım değerine yönelmişlerdir. Ama eski üretim sistemini hangi ölçekte yıkacağı öncelikle bu sistemin sağlamlığına ve içsel yapısına bağlıdır. Yıkım sürecinin sonucu da ticarete değil eski üretim tarzının niteliğine, yani eskinin yerini alacak yeni üretim tarzına bağlıdır."[345]

Bütün bunlar bizi Osmanlı toplumunun evrim aşamasını sorgulamaya götürmektedir; bu, ele alınan dönem ve kapitalist topluma dönüşümünü engelleyen tıkayıcı etkenlerin sergilenmesi bakımından buraya kadar yapılan çözümlemelerle şimdiden anlaşılabilir. Osmanlı tarımında kapitalist gelişmenin ve onun evrim biçiminin doğrudan doğruya bu sorunun aydınlatılmasına bağlı olması nedeniyle, bu soruya yeri geldikçe yanıt verilmeye çalışılacaktır.

2- Tartışmalarda Farklı Konumlanmalar

Osmanlı toplumunun evrim aşaması hakkında son sözümüzü söylemeden önce, bu konudaki başlıca görüşleri kısaca sunmak ilginç olabilir.

Sosyolog Behice Boran için, Osmanlı Devleti, "mahalli feodaliteyi tasfiye etmiş olmaktan da çok uzak" olan bir "*merkezî feodal devlet*tir".[346] Bu "merkezî" sıfatı, aynı zamanda, Batıdaki feodaliteden ayırt etmenin de bir aracıdır: "Batıdaki feodalite ile

344 Marx, 1969, K.3, C.1: 341

345 İbid: 340.

346 Boran, 1968 veya 1970: 15-26. *(EK: Bu tartışmalara ilişkin olarak 1987 yılında yazdığımız "Behice Boran'ın feodalizm ve Osmanlı toplum yapısı tahlilleri" makalemize bakılabilir: Oyan:1987 ve 1998:129-139.)*

Osmanlı İmparatorluğu "feodal tip" toplumun iki değişik örneği -variant'ı- dır".[347] Bazı nüanslarla bu yaklaşım, Kurthan Fişek[348], İsmail Beşikçi[349] ve Yıldız Sertel[350] için de ilke olarak geçerlidir. Muzaffer Erdost'a[351] göre Osmanlı, bir *askerî feodal devlet*tir. Buradaki düşüncelere ilke olarak yakın olan Doğan Avcıoğlu[352] ise, esas olarak Maxime Rodinson'un[353] kabaca pre-kapitalist ve kapitalist toplumlar ayırımına dayanan ikili sınıflandırmasından esinlenerek bu toplumu "pre-kapitalist" olarak kabul etmektedir.

Aksi yönde, Sencer Divitçioğlu[354] Osmanlı toplumunun Batı toplumuna göre zaman kaymasını onun AÜT'ün hâkim olduğu daha aşağı bir toplumsal formasyon kategorisine ait olmasıyla açıklamaya çalışıyor. Bu düşünce grubu içine, bu tartışmayı ilk harekete geçirenlerden biri olan Selahattin Hilav[355]; devlet bürokrasisinin hâkim konumunu ısrarla vurgulayan İdris Küçükömer[356]; Osmanlı'da feodaliteyi üstyapıdaki merkezkaç eğilimlere bakarak "*gecikmiş feodalite*" adı altında *17. yüzyıldan sonra* başlatan İsmail Cem[357]; ve biraz daha nüanslı olan Muzaffer Sencer[358] ve Özlem Özgür[359] de dâhil edilebilir.

347 Boran, 1962, S.51: 13.

348 Fişek, 1969.

349 Beşikçi, 1970: 70-1.

350 Sertel,1976.

351 Erdost, 1969: 66.

352 Avcıoğlu,1971: 11 ve 30.

353 Rodinson, 1966: 73-81.

354 Söz konusu dönemde Osmanlı toplumunda AÜT'ün hâkim üretim tarzı olduğunu kuramsallaştırma çabası, ilk etkilerini ünlü romancı Kemal Tahir'den almış olan Marksist iktisatçı Divitçioğlu'na aittir. Divitçioğlu'nun şimdiye kadar sürekli atıfta bulunulan 1969 tarihli makalesi ile 1971 tarihli kitabı (2. basım) yanında, 1967 ve 1971b tarihli çalışmalarına da bakılabilir.

355 Hilav,1965.

356 Küçükömer,1969: 38.

357 Cem, 1970:154 vd.

358 Sencer, 1973: 17 vd. ve 1971a:99-113.

359 Özgür, 1975: 45-48.

Öte yandan, AÜT'e açıkça gönderme yapmaksızın Osmanlı toplumsal formasyonunun özgül nitelikleri üzerinde ısrar eden araştırmacılar da vardır ki, bunlardan Niyazi Berkes[360], "devlet despotizmi"ni vurgularken kısmi bir feodalitenin varlığı fikrini de öne sürer. Stefanos Yerasimos'un[361] hem çıkış noktası ve hem de sonucu, Osmanlı'da sürekli mücadele halinde olan iki üretim tarzı arasında bir sentezin oluştuğu düşüncesidir.

Osmanlı toplumsal formasyonunun belirli bir üretim tarzına aidiyeti konusunda oldukça ketum olan Türk tarihçileri ise, bu toplumu oluşturan unsurların her iki üretim tarzından farklı olduğunun altını çizmekle yetinmektedirler.[362] Çığır açıcı makaleleriyle her iki görüşün temsilcilerince de en fazla değer verilen ve atıfta bulunulan, bizim de en çok yararlandığımız iki tarihçiden biri olan iktisat tarihçisi Ömer Lütfü Barkan'ın konumu, bu tür tarihçi yaklaşımı bakımından oldukça tipiktir. Ama Barkan da, kuşkusuz kendi iddiasını da güçlendirmek adına, ortaya çıktığı çağ bakımından serflik ve feodaliteyi aşan ama daha sonra merkezkaç güçlerin gelişmesiyle feodalleşmeye sürüklenen bir toplum resmini kabullenmeye meyledebilmektedir: "Uzun müddet

360 Berkes,1972: 101-105. Onun düşüncesine göre, siyasal anlamda, Avrupa'da olduğu gibi bir feodaliteden bahsedilemez. Ekonomik anlamda ise, içe kapanık köylerin olduğu yerlerde kısmen vardır; ama kentlerde ve devlet için üretim yapan köylerde yoktur.

361 Yerasimos, 1973, C.2: 1001: "Asya tipi üretim tarzı Osmanlı toplumunu tanımlamaz; bu, Bizans toplumu için daha da geçerlidir. Ama keza feodal üretim tarzı da Bizans toplumunun evrim sorunlarına tatminkâr bir yanıt veremez; bu, Osmanlı toplumu için daha da geçerlidir. O halde, daha ziyade, Avrupa ve Asya ekonomik formasyonları arasında yarı-yolda bulunan bir toplumda iki üretim tarzı arasında sürekli bir karşılıklı etkileşim söz konusudur". Tezinin Türkçe çevirisinde (1974, C.1: 349) de şu ifadeleri buluyoruz: "Ayrı yollardan evrime uğramış iki dünyanın; bir yanda feodal Batı'yla, öte yandan nazari bir modelini vermeye çalıştığımız bir üretim tarzı yani Asya tipi üretim tarzıyla hep iç içe bulunan Doğu dünyasının karşılaşma noktasında yer alan ülke bu iki sistem arasında mücadele sahnesi haline gelir".

362 Genellikle tarihi somut bir gerçeklik olan feodaliteye göre farklı ve daha gelişkin olduğunu anlatmaya girişirler; soyut bir Marksist kategori olarak AÜT ile çok ilgilenmezler. Ayrıca bu sonuncunun feodalizmden daha geri bir üretim yapılanmasını tanımlıyor olması ona daha uzak durmalarına yol açar.

içtimâî ve zirâî alâkalar bakımından feodal diyebileceğimiz bir düzenin tasfiyesi hareketi şeklinde gelişmiş olan Osmanlı toprak rejiminin, sonunda imparatorluğun içine düştüğü iktisâdî ve mâlî kötü şartların tes'îriyle yeni bir feodalleşme hâline sürüklenmekte olduğu da müşâhede edilmiştir."[363]

Fakat, Osmanlı üzerine çalışan önemli Türk tarihçilerinin, feodalleşmeyi üstyapıda hâkim sınıf içinde kurulan ilişkiler yani siyasi bağlamında kavramaları nedeniyle üretim ilişkileri temelinde tanımlanan bir üretim tarzına yabancı kalmaları kaçınılmazdı. Nitekim Barkan, üstteki alıntının devamında, "Fakat, Türkiye'de bilhassa timar sâhibi beylerin zamanla arâzi mülkiyetini ellerine geçirerek, garbî Avrupa memleketlerinin klasik Orta-çağ senyörleri gibi, kendilerine mahsus bir mertebeler silsilesi, merâsim ve örfleri ile dışarıya karşı kapalı, yerli ve soylu bir sınıf hâlinde geliştiği iddia edilemez"[364] sonucuna varabilmektedir. Gene önemli Osmanlı tarihçimiz Halil İnalcık[365] da, Osmanlı'nın çözülme koşullarında "artık bir Ortaçağ İmparatorluğu gibi süründüğünü, bu durumun 18. yüzyılda İmparatorluğun feodalleşmesiyle sonuçlanacağını" söyleyebilmektedir.

Y. Sertel'in[366] de kabul ettiği gibi, Osmanlı'da üretim tarzı sorununa ilk metodolojik yaklaşım, feodalitenin temel kategorilerinden ve özellikle toprak mülkiyeti, toprak rantı ve köylünün toprağa bağlılığına özel bir önem vererek serflik sistemi kav-

363 Barkan, 1972-73: 318. Osmanlı toplumsal düzeninin feodal toplum düzeninden tamamen farklı olduğunu kanıtlamaya çalıştığı başka çalışmalarında da (Türk tarihçileri arasında bu konuya en fazla mesai harcayan ve Divitçioğlu gibi tarihçi olmayanları bu bakımdan en fazla etkileyen de Barkan olmuştur) şu tür ifadeleri araya sıkıştırabilmektedir: "Osmanlılık nizamında dahi eski bir Derebeyliğin izlerini veya yeni bir Derebeyliğe müncer olmak temayüllerini, mukadder bir inhilâlin (parçalanmanın) bütün tohum ve istidadlarını görmemek imkânı yoktur": Barkan, 1937, S.53: 334.

364 İbid.

365 İnalcık,1969: 99 vd. Tarihçi olmayan birçok yazar da (örneğin yukarıda andığımız İ. Cem gibi), merkezî iktidarın güç kaybedip âyan ve derebeylerin güç kazandığı yeni koşulları "geç feodalleşme" olarak adlandırmaya eğilimli olmuşlardır.

366 Sertel, ibid: 84-85. Keza bkz. Sencer, 1973: 46-54.

ramlarından hareket ederek[367] ele alan sosyolog Behice Boran[368] olmuştur.

3- Bu Çalışmanın Yaklaşım Öğeleri ve Osmanlı'nın Evrim Aşaması

(i) Hemen başlangıç sorusu olarak, üretim tarzlarının birbirini izleyen şemasını (veya listesini) benimsemek ve Osmanlı toplumunu onlardan biri içine oturtmak acaba kaçınılmaz mıdır, sorusunu sorabiliriz.[369] Hemen belirtelim ki, bu noktada ne hiçbir değeri olmayan bir dogmatizme (şematizme) düşülmeli[370], ne de "hiçbir geçerli neden olmadan gerekli bir bilimsel sistemleştirme çabası reddedilmelidir".[371] "Marksist üretim tarzı kavramı, ne somut incelemelerden vazgeçmeye ne de onun sonuçlarını ikame etmeye götürür: ama onları daha iyi anlamayı, daha iyi sınıflandırmayı mümkün kılar. Daha fazlasını ondan istememek gerekir;

---

367 Başka bir deyişle, temel mülkiyet (veya zenginlik) biçimi topraktır; temel üretim biçimi tarımsaldır; temel gelir biçimi toprak rantıdır.

368 Boran (1962), 1962 yılında *Yön* dergisinde peşpeşe yayımlanan iki makalesiyle bunu yapabilmiştir. "Metod açısından feodalite ve mülkiyet", "I- Marksist metod nedir?" *Yön* dergisi, S. 50 ve "II-Osmanlılarda mülkiyet meselesi", *Yön* dergisi S. 51.

369 Burada kastedilen Marx'ın (1972: 5), *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* yapıtının ünlü *Önsöz*'ünde yazdığı ve AÜT tartışmalarında sıkça atıf yapılan "Genel hatlarıyla, asyatik, antik, feodal ve modern burjuva üretim tarzları, toplumsal ekonomik formasyonun birbirini izleyen dönemleri olarak nitelendirilebilir" cümlesinin içerdiği şemadır.

370 "Beşli aşama şematizmine, bu 'zorunlu' dizine sadece bir altıncısını ekleyerek de düşülmemelidir". (...) "Bu liste, mümkün olabilen bütün üretim tarzlarının en eksiksiz listesi olarak kabul edilemez.": Canale, 1974b:129-130. İlave edelim ki, bu, Marx'ın (1973g: 351) Mikhailovski'ye mektubunda belirttiği gibi, 'kendisini kendi kuramına/şemasına sadık olmamakla suçlamak' gibi utanç verici bir durumdur: "Bir genel geçer tarihi-felsefi kuram maymuncuğunun tek erdemi, tarih-dışı olmaktır". Engels ile birlikte yazdığı Alman İdeolojisi (1968: 51-52)'nde de aynı vurguyu yapar: "Bu soyutlamalar, kendi başlarına alındığında, reel tarihten koparıldığında, hiçbir değer taşımazlar. En fazlası, tarihsel malzemeyi daha kolayca sınıflandırmaya, onun özel katmanlarının ardarda gelişlerini belirtmeye yararlar. Ama hiçbir şekilde, tarihsel çağları kendisine uydurabileceğimiz bir reçete, bir şema vermezler".

371 Canale, 1974b:131.

ama getirdiği katkının da yeri doldurulamaz".[372] "Bir sentez prosesi olarak düşünce"[373] düzeyinde inşa edilen soyut ve genel model, toplumsal ve ekonomik kategorilerin –teorik ve genel düzlemde– çözümlenmesini mutlaka öncelemek zorundaysa da, insanlığın toplumsal/tarihsel gelişim sürecinin açıklanmasına uyarlanan tümdengelim metodu ile bir toplum tarafından tarihsel olarak yaşanmış belirli bir dönemin incelenmesi konularını birbirine karıştırmamak gerekir. Eğer bir yöntemsel yaklaşım bu ikinci durum açısından, yani belirli bir uğrakta bir toplumun sosyoekonomik sisteminin somut tarihsel çözümlemesi düzeyinde, hâlâ vazgeçilmez kalıyorsa; 'tasarlanmış' modeli gerçeklik ile yüzleştirmek için tükenmez olanaklara sahibiz; kaçınılamaz benzerlik noktaları bulabilmek adına ikinciyi birinciye uydurmak zorunda olmadan... Nitekim, "aynı toplumsal temel, sayısız görgül koşulların etkisi altında (...), sadece bu görgül koşulların çözümlemesinin aydınlatabileceği sonsuz çeşitlilik ve farklılıklar sunabilir" [374]

Öyleyse *birinci saptama*: Osmanlı tarihsel alanının, nesnel verilere dayalı olarak somutta yeniden inşası çabası sürdürülmelidir; ama bu çaba, sonsuz çeşitlilikler ve özgüllükler dünyasında kendimizi kaybetmeden yapılmalıdır.

İkinci saptama: Buna karşılık, zorunlu olarak araştırma öncesi belirlenen yöntem de, araştırmacıları katı bir şematizasyona götürecek tarzda yalnızca kısıtlayıcı (ve fazlaca koşullara bağlı) varsayımlarla çerçevelenmemelidir. Bazen araştırmacıların, bu çalışmada da gösterildiği gibi, kendi (değişmez) varsayımlarının sınırlılıkları içine kilitlendiklerini, tüm bilimsel çözümlemelerin

372 İbidem.

373 Marx, 1972:165: "Soyuttan somuta geçişe dayanan yöntem, düşünce açısından, somuta ulaşmanın, onu düşünülmüş bir somut olarak yeniden üretmenin tarzından ibarettir".

374 Marx, 1960, K.2, C.1: 172. Gerçekten de, herhangi bir soyut toplum inşası 'modeli' ile değil de, evrim çeşitlerinden yalnızca birini temsil eden tarihsel olarak geçerli somut bir vaka (somut bir toplumsal formasyon) ile karşı karşıya kalındığını her daim göz önünde tutmak gerekir.

rehberi olması gereken nesnelliği yitirdikleri görülebilmektedir. Başka deyişle, bunlar bazen, genellikle fazlaca farazi (hipotetik) olan modellerinin inşasına uygun olmayan nesnel gerçeklikleri görmemeyi veya sessizce geçiştirmeyi (hatta daha kötüsü tahrif etmeyi) tercih etmektedirler.

(ii) Öte yandan, bir tarihsel toplumsal formasyonun evrimsel üretim tarzları modeline kıyasla karşılaştırmalı bir inceleme çabasında iki zıt aşırılığa da savrulmamak gerekir: birincisi, bir üretim tarzını tamamen temsil edebileceği varsayılan bir toplum tipini çözümleme eksenine almaktan kaçınılmalıdır; ve ikincisi, tarihsel olguların kaba malzemelerini tasnif etme çabasının bütün anlamını kaybettirecek tehlikeli bir 'kılı kırk yarma' çabasından uzak durulmalıdır. Gerçekten de, aynı üretim tarzının, karakteristik olduğu varsayılan bir toplumlar grubu bünyesindeki tezahür biçimleri çok farklı olabilir; sadece mekânda değil zaman düzleminde de farklılaşabilir, çünkü somut toplumsal formasyonlarda üretim tarzları genellikle birkaç aşamayı içeren bir zamansal evrim içinde kavranabilir. Tam da bu nedenle, bir üretim tarzının temel kurucu öğelerinin belirlenmesi sorunu da çok nazik ve göreli bir durum almaktadır.

Bu sorun, örneğin, Osmanlı toplumunun belirgin öğelerini Batı'nın feodal toplumlarının öğeleriyle karşılaştırmaya çalışıldığında bütünüyle ortadadır. Bu karşılaştırmada, örneğin:

Batı'da erken Ortaçağda *feodalizmin oluşma* (7.-9. yüzyıllar) *aşamasını* mı dikkate almalıyız? Ki bu aşamada, feodalitenin ayırt edici (mutlaka asli olmayabilir) özellikleri arasında henüz ufalanmamış bir kamu gücünün önemini ve toprak üzerindeki mülkiyet haklarının hâlâ kuvvetli bir biçimde hiyerarşik askerî yükümlülüklere bağlı olduğunu görebilmekteyiz.[375]

Veya, 10.-13. yüzyıllarda *feodalizmin serpilme aşamasını* mı dikkate almalıyız? Ki bu aşamada, aynî rant ve para rant, emek-

375 Burada daha ziyade kastedilen, Frankların 8.-9. yüzyıllardaki Karolenj dönemidir. Bkz. Fourquin, 1971: 194, 200 vd. ve Galissot, 1974:170.

rant aleyhine belirleyicilik kazanmakta ve köylü çiftleri sürekli ve kalıtımsal hale gelmektedir.

Veya, 14.-15. yüzyıllardaki *feodalizmin çözülme aşamasını* ya da 16. ve 17. yüzyıllardaki *geçiş aşamasını* mı dikkate almalıyız? Ki bu son iki aşamada, diğer değişimler yanında, siyasi üstyapı sürekli olarak bir yeniden merkezileşme eğilimindedir.[376]

Önemli zaman kaymalarıyla 10 yüzyıllık bir dönemi kapsayan Batı feodalizminin bütün aşamalarını birlikte ele alıp paçallayarak buradan Osmanlı toplumuyla benzerlikleri seçip çıkarma düşüncesinin çekiciliğine de kapılabilirsiniz, ama buradan bilimsel olarak geçerli sonuçlar çıkarmayı boşuna zorlamış olursunuz.[377]

İşte tam da bu nedenlerle, üretim ilişkilerinin temeline değgin bir dizi nesnel ölçütü, bu metnin sınırlılıkları içinde daha önce ortaya koymaya çalışmıştık.[378] Eğer, devletin ve hâkim sınıfların bu sistemdeki niteliği hakkında eklenen diğer unsurlarla tamamlandığında bu yaklaşıma karşı çıkılmıyorsa, feodalitenin "hem katı hem de geniş"[379] tanımlarından hareket ederek, Osmanlı sosyoekonomik sisteminin bir "feodalite tipi" olduğu ifade edilmelidir. Ayrıca, bu feodal yapıyı, 'askerî

376 Bu eğilim İngiltere'de daha erkenden belirmiştir. Bu konularda bk: Fourquin, 1971: 205-209; Parain, 1974b.

Hincker (1974: 62), 17. yüzyıl Fransa'sı için, "feodal rantın merkezî olarak tahsili biçimine dayalı bir devlet feodalizmi" iddiasını geliştirmektedir. 16. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti de rantı merkezileştirmeye çalışacaksa da, bu karşılaştırmanın farklı geçiş aşamalarına denk gelmesi nedeniyle gene de yerinde olmadığını düşünmekteyiz.

377 Bu hataya sıkça düşen Barkan bile, Osmanlı ile Avrupa arasında mukayeselere girişilirken bunun sakıncalı olabileceğini erken bir makalesinde belirtmektedir: "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nizam ve münasebetlerin hususiyetlerini mümkün olduğu kadar kayd ve tebarüz ettirmek için mukayeselere girişilirken, bin sene süren bir Ortazamanın ve Fransız İhtilâline kadar Fransa'da ve yirminci asrın başlarına kadar Şarki Avrupa'da Serf'lerin daima ve her yerde aynı kalamayacağını ve bu kadar senelik bir tarihi inkişafın içtimaî müesseselerinin, bazan değişmeyen isimleri altında, mâna ve mahiyetlerini tamamen değiştirmiş olması ihtimalini gözden kaçırmamak lâzım gelmektedir": Barkan, 1937, S.53: 335.

378 Bkz. yukarıda III/1/b ayırımında "Üretim ilişkileri üzerine ilk belirlemeler" başlığı.

379 Terim, Antoniadis-Bibicou (1974: 227)'ya aittir.

feodal devlet' veya 'kumanda feodalitesi' veya 'merkezî feodalite' gibi bazılarına göre daha uygun sayılabilecek bir yeni terminoloji aramaya gitmeksizin tanımlamak bize daha anlamlı gelmektedir.

Buna karşılık, buraya kadarki çözümlememiz, çok ayrıntılı olmamakla birlikte, Osmanlı sosyoekonomik sistemi ile AÜT başlığı altında tanımlanan soyut sistemin kurucu öğeleri arasındaki ayırım noktalarını kavramamıza olanak vermişti. Eğer AÜT hâlâ işlevli bir soyutlama aracı olarak görülür ve zorlama da olsa Osmanlı'da bu tarzın bazı özelliklerini bulup çıkarma gayreti içine girilirse bile, Osmanlı'da hâkim olan üretim tarzının AÜT'e yakın olarak nitelendirilmesinin mümkün olamayacağı sonucuna ulaşılırdı diye düşünüyoruz. Her şey bir yana, sadece genel düzlemde bile, Osmanlı ekonomisinin 14. ve 15. yüzyıllardaki yapısı, AÜT aşamasındaki bir toplumsal formasyonla –yani eğer AÜT ile sınıflı toplumların bir ilk aşaması kastediliyorsa– kıyaslanamayacak derecede daha fazla evrimlenmiş ve karmaşık durumdaydı.[380]

Osmanlı toplumunun feodal niteliğine gelindiğinde ise, onu, hiçbir farklılık gözetmeden Batı tipi "feodal biçim(ler)" ile alelacele özdeşleştirmek konusunda ihtiyatlı olmak gerekir. İlk önce, bu "iki tür feodalite biçimini" birbirinden ayıran farklılıkların, Ortaçağın Batı-Avrupa mekânlarında feodalite biçimleri arasında var olmuş bulunan farklılıklardan çok daha derin olduğu kabul edilmelidir. Asıl farklılık, "Osmanlı feodalizminin", meta üretiminin ortaya çıkışını değilse bile gelişmesini –ve daha son-

380 Demek ki AÜT kavramını benimsiyor olmamakla birlikte, bu kavramla yapılan tahlillerin, özellikle de feodalizm öncesi toplumlar açısından tamamen yararsız olduğunu da iddia edecek konumda değiliz. Bununla birlikte burada AÜT yerine 'proto-feodal bir üretim tarzı' kavramı sanki daha genel bir açıklayıcı kavram olabilirdi. Godelier (1974:71) şöyle diyor: "Bize göre Marx ve Engels için bu kavramın esas önemi, devletin ve sınıf sömürüsünün ilkel komünlerde ortaya çıkış yollarından birine işaret etmesiydi". Buna karşılık, Canale (1974b:129)'a göre, "AÜT, sınıflı toplumların 'zorunlu' ilk biçimi olarak görülemez". Demek ki, tartışma henüz çok temel noktalarda anlaşmaya varılamadığını göstermektedir.

ra da sanayi kapitalizminin ortaya çıkışını– hızlandırmak yerine frenlemesinde yatmaktadır. Kuşkusuz bir toplumsal formasyonu içinde devindiği tarihsel ortamdan yalıtmak mümkün değildir ve burada belirli tarihsel koşullarda bir araya gelmiş çok sayıda etmenin ortak etkisi söz konusudur. Burada Batı feodalitesinin hızlı çözülmesi gibi hâlâ çok verimli bir tartışma alanına (bu konuya ilgimizi canlı tutmakla birlikte) girecek değiliz; daha ziyade yapmak istediğimiz, Osmanlı yapılarında tanımladığımız bu feodalizm varyantını, zaman ve mekân içinde daha fazla somutlaştırmak olacaktır.

***

F. Engels'i izlersek, "Türkler, Doğu'ya, fethettikleri ülkelere, bir tür 'kırsal feodalizmi' ilk taşıyanlar olmuşlardır".[381] Engels tarafından Türk fetihçilerine, kendi hâkimiyetlerine geçmiş halklar üzerinde bir tür "kırsal feodalizmin" yayıcısı rolünün verilmesi, Doğu toplumlarında toprak mülkiyetinin yokluğundan yola çıkan yazarın bir açıklama teşebbüsünden başka bir şey değildir.[382] Ancak, yetersiz bilgilere dayalı bu belitlerin (aksiyomların) çok ihtiyatla karşılanması gerekir.[383] Bizim açı-

381 Engels,1968: 205 (Keza bkz. Varga, 1967a: 374). Engels'in bu iddiası, aynı kaynakta aynı yerdeki şu görüşüne dayanır: "Ya devletin ya da komünün toprağın sahibi olduğu tüm Doğu'da, dillerde 'arazi sahibi' terimine bile rastlanmaz". Daha önce, İslam dünyasında Türklerle birlikte feodal bir rejimin ortaya çıktığına dair Claude Cahen'in (1956: 348) varsayımına yer vermiştik.

382 Engels (1973:169-71), Marx'a yazdığı 6 Haziran 1853 tarihli mektubunda, "Gerçekten de toprak mülkiyetinin yokluğu tüm Doğu'nun anahtarıdır" görüşüne katıldıktan sonra, AÜT'ün ortaya çıkışının coğrafi bölgesi olarak, çeşitli Türk kavimlerinin çıkış bölgesi olan yüksek Asya yaylalarını göstermeye kadar işi vardırır. Ancak, Türklerin bir tür feodalizmin taşıyıcısı olduğu fikrini savunduğu Anti-Dühring'in daha sonraları, 1875'te, yazıldığını (bu çalışmada 1968 baskısı kullanılıyor) belirtelim. Nitekim 22 Aralık 1882 yılında Marx'a yazdığı mektubunda bu düşüncesini teyit ederek Osmanlı rejimini "yarı-feodal Türk sistemi" olarak adlandırır.

383 Bir başka AÜT savunucusunun Engels'inkine karşıt görüşleri şu kaynakta bulunabilir: Djeghloul,1976: 61-81. Cezayir üzerine Marx'ın (1973e) metnine de bakılabilir. Aynı konu ve ülke (Cezayir) üzerine karşıt görüşteki Galissot (1974:147-179) da bu tartışmaya belirgin bir aydınlatma getirmektedir.

mızdan ise, Marx'ın veya Engels'in Türkiye/Osmanlı üzerine çok ender bazı görüş açıklamalarına atıfta bulunarak kendimize dayanak aramak veya Osmanlı tarım rejimi hakkında hazır bir reçete peşinde koşmak asla söz konusu değildir.[384] Bizim için, ilgi tamamen başka yerdedir: Türk devletlerinin başka Ortaçağ toplumları üzerindeki etkilerinden (hangi biçimde olursa olsun) söz etmek ne kadar haklıysa, bu mantıki sonucu ters yönde de sorgulamak yani Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden itibaren maruz kaldıkları etkileri araştırmak da haklı dayanaklara sahip değil midir? Daha önceden, çeşitli Türk devletlerinin içine doğdukları tarihsel ortamı şematik olarak yeniden kurgulamaya ve ayrıca Bizans ve Arap kurumlarının etkisine ilişkin bazı ipuçlarını yansıtmaya çalışmıştık. Şimdi burada yalnızca bazı işaret noktalarını hatırlatalım:

İlk önce, Anadolu'ya 11. yüzyıldan sonra ilk nüfuzlarından itibaren Türkler[385], yüzyıllar boyunca, Bizans toplumu ile yan yana yaşamak durumunda kaldılar ki bu toplumun da en azından 11. yüzyıldan[386] sonraki hâkim karakteri, bazılarınca "gecikmiş" ve "kendine özgü" olarak nitelendirilmesine karşın[387], feodalizmdi.

Bu feodalite hangi bakımdan Batı feodalitesinden farklıydı? Bu konuyla ilgili tüm araştırmacıların altını çizmekten kaçınamadıkları husus, Bizans feodalizminin benzersizliği ve özgünlüğü olmaktadır; zira (i) Bizans'ta devlete ait topraklar yüzöl-

384 K. Marx'ın New York Daily Tribune'de 1853'ten itibaren yayımlanan makaleleri de derleyen "Türkiye Üzerine" kitabı Selahattin Hilav ve Atilla Tokatlı tarafından yayına hazırlanmıştı. Bkz. Marx, 1974.

385 Türk unsurların Anadolu'ya ilk girişleri aslında 1071'deki Malazgirt Savaşı öncesine gider. Bizans ordularında bile Türk askerlerinin görev yaptığı görülür. Bkz. Mantran, 1975:16; Barkan, 1949-54, C.11: 530 vd.; Akdağ, 1974, C.1:13.

386 Bu tarihsel zaman belirlemesi için bkz. Antoniadis-Bibicou, 1974: 195-227. Daha fazla ayrıntı için, Antoniadis-Bibicou, 1974b; Bréhier, 1949: 236 ve aynı yazar, 1950:160-163, 167; Barkan, 1937, S.55:152.

387 Tırnak içindeki belirlemeler Barkan'a (1938, S.61: 62) aittir.

çümünün önemli bir miktarını teşkil etmektedir;[388] (ii) orada, soyluluk hiyerarşisinde (ki "sıkılık derecesi değişkendir") "İmparatorun iradesi belirleyicidir"; orada, "bir fermanla bir dirliğe sahip olanlar devlette aktif bir görev ifa etmeye mecbur tutulur" ve "bu dirlikler İmparatorun keyfine göre geri alınabilir"; orada, "devlet örgütünün güçlü oluşu sistemin bir sabitesidir", vs.[389]

11. yüzyıldan itibaren (tımar benzeri pronoia gibi) feodal kurumlar Bizans'ta açık bir biçimde ortaya çıkar; 13. yüzyıldan itibaren de merkezî iktidarın siyasal gücünün ufalanması belirli bir yol alır.[390] Bizans toplumunun hangi üretim tarzına dönük olduğu konusunda tartışmalar sürüyor olmakla birlikte, Bizans'ta feodalizmin geçerli olduğu tezi, özellikle yeni araştırmalar bağlamında çok daha fazla taraftar bulmaktadır.[391]

Anadolu'da kurulan ilk Türk devletlerinden itibaren, Bizans ve Türk toplumları üzerinde karşılıklı etkileşimler başlamaktadır. Bununla birlikte, Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasi, askerî, iktisadi ve sosyal kurumları başlangıçta Selçuklu İmparatorluğu kurumlarının doğrudan uzantılarıydı; ama bunlar da Arap ve İran toplumlarıyla kurulan daha eski temasların izlerini taşıyorlardı; bu toplumlarla temaslar, Anadolu coğrafyasında bir

388 Ancak, *ekilebilir toprakların* büyük bölümünü değil: Antoniadis-Bibicou, 1974: 203.

389 ibid: 220-23.

390 Antoniadis-Bibicou, 1974b:13-14. Keza bkz: Francès, 1974: 107.

391 Antoniadis-Bibicou (1974), AÜT'ün belirgin nitelikleri ile Bizans'ın tarihsel gerçeklikleri arasında nokta nokta bir karşılaştırmaya gitmekte ve AÜT varsayımının Bizans'ta geçerli olmadığı sonucuna varmaktadır. Chesneaux (1974:13-45) gibi bazı yazarlar ise kuşkuculuklarını sürdürmektedir; çünkü, "Bizans feodalizmi ticari kapitalizmin bir ilk adımına bile götürmemektedir" (ibid: 36). Vergopoulos (1977), 'Bizans'ta feodalite' yaklaşımına eleştirilerini farklı (Samir Amin'ci) bir perspektif üzerinden yürütmektedir. Galissot (1974: 170 ve 178), "evrimlerin nasıl farklılaştığını kavrayabilmek için Avrupa-merkezci olmaya son vermek gerektiğini" ve "önceden ısmarlanmış normatif bir model olmadığını" haklı olarak vurgulamaktadır. Şu yaklaşım da onundur: "Bizans, Arap, Türk feodalitelerini, Avrupa modelinden ayırt etmek için "kumanda feodaliteleri" olarak tarif etmek acaba mümkün olamaz mı? Kaldı ki, Avrupa modeli de, bir feodal 'model' olmaktan öte feodalizmin bir varyantıdır; ve bu varyant, kapitalizmin doğuşu ve başlaması ile kısa kesilmiş ve çok erkenden çözülmüştür."

kez daha da kurulacaktır.[392] Daha sonraları, Moğol hâkimiyeti bu tarihsel sosyal formasyonun karmaşık bünyesine kendi öğelerini taşıyacaktır.[393]

Osmanlılara gelince, onlar başlangıçta yepyeni bir mülkiyet biçimini icat etmemekte veya bütünüyle özgün bir tarım rejiminin yeni ilkelerini ortaya atmamaktadır. Getirdikleri yenilikler, Bizans kurumlarının kalıntılarının henüz canlı olduğu Anadolu'da olsun Rumeli'de olsun, hemen devrimci bir değişiklik yapmamıştır.[394]

Bununla birlikte, Osmanlı ekonomik ve toplumsal yapılarının, Selçuklu ve Bizans yapılarının ve kurumlarının "gereksiz eklem" niteliğindeki basit uzantıları olduğunu kabul etmekten de kaçınmak gerekir. Osmanlılar bu çifte mirasın temel unsurlarını sentezlemekte ve özellikle 15. yüzyıldan itibaren birçok bakımdan özgün nitelikler taşıyacak olan yeni bir feodal sentez oluşturmaktadırlar.[395]

---

392 Bizans kurumlarının Ortaçağ Arap toplumlarının kurumları ve özellikle de kırsal rejim alanındaki "ikta" üzerindeki etkilerinin neler olduğu sorusu da çok canlı tartışmaları davet eden bir başka konudur. Bkz. Barkan, 1938, S.63: 237.

393 Etnik temelde de yüzyıllar boyunca Anadolu'nun çeşitli demografik bileşenleri arasında -ki 12. yüzyıldan itibaren Türk bileşeni ağırlıklıdır- yeni bir "sentez" biçimi oluşacaktır. Bununla birlikte yeni zamanlara dek ikili çatılar varlığını sürdürecektir.

394 Barkan, 1938, S.61: 60 ve S.63: 237. Barkan, değerlendirmelerini yaparken, "derhal ve uzun müddet esaslı ve ihtilâlci bir değişiklik yapmamışlardır" (s.60) notunu düşmekte ve yüzyıl sonra oturmaya başlayacak Osmanlı tımar sisteminin özgünlüğü fikrine geçişi hazırlamaktadır. Braudel (1976, C.2: 62)'ye göre ise, "tamamen toprağa dayalı bu toplumlar için binlerce olası çözüm yoktur". Bizans ve Osmanlı çalışan bir Bulgar tarihçisine göre ise (Dimitrov, 1969:729), "Osmanlı İmparatorluğu'nun, daha önceden "tipik olarak Osmanlı" sayılan birçok kurumu aslında Osmanlı-öncesi dönemde Balkanlar'da ve Küçük Asya'da yaşamış olan ilişkilerden ve kurumlardan ödünç alınma ve uyarlamaydı. "Bu tarihçiye göre, "Tımar ve tımarlının 'hassası', Batı'nın feodal senyörünün fieflerinden yalnızca nicel temelde ayrılmaktadır". Öte yandan, Tsankova-Petkova (1974: 152)'ya göre, "Bulgar ülkesinde vergiler Bizans vergi sistemiyle 19. yüzyıl sonuna kadarki tüm Osmanlı döneminde birebir örtüşmekteydi".

395 Barkan'a göre (1938: S.63: 233), "mülkiyeti devlete ait topraklar yanında, mülkiyeti hususi şahıslara veya vakıflar gibi hukuki şahsiyetlere ait bulunan topraklar da Türkiye'de her zaman mevcut bulunmuştur. İmparatorluğun kuruluşuyla değişen şey, bu toprakların muhtelif devirlerde memleket dâhilinde işgal ettiği ehemmiyetin nispetidir."

Nihayet Osmanlı özgün sisteminin, esas olarak, iki toplumsal formasyonun, yani Bizans ile -Selçuklu'nun bozulmuş sisteminin de mirasçısı olan- Osmanlı toplumlarının, özelliklerinin sürekli olarak iç içe geçmesi temelinde yükseldiğini; başka deyişle, hem yakın hem de farklı sosyoekonomik yapılardaki iki tarihsel formasyonun kurucu unsurlarının üst üste gelmesi temelinde oluştuğunu söyleyebiliriz.

Elbette şimdi burada Bizans ve Osmanlı yapılarının karşılaştırmalı bir çözümlemesine girişecek değiliz; ama yüzeysel dahi olsa şimdiye kadar anımsattığımız bazı unsurlar göstermektedir ki, bu iki toplumun belirleyici çizgileri onları başka toplumlarla olduğundan daha fazla birbirlerine yaklaştırmaktadır. Bu toplumsal formasyonlar (ve özellikle de Osmanlı toplumu), Doğu'nun ve Batı'nın kavşağında oluşmuş ve gelişmişlerdir ve birbirleri içine geçmeye başladıkları zaman, onların sosyoekonomik dayanakları yeni bir tarihsel bağlamda yeni bir sentezin doğumunu hazırlamıştır. O halde, Osmanlı feodalitesi örneğini, kendi bölgesel bütünlüğü içinde belirlenmiş tarihsel alanına dahil ederek somutlaştırmak istiyorsak -bunu, bazı tarihçilerin yaptığı gibi, onun (her somut toplumsal formasyon bakımından inkâr edilemeyecek bir durum olan) biricikliğini, âdeta bir ayrıksı durum, bir sadece kendine benzer (*sui generis*) durumuna indirgemeden- denilebilir ki, bu örnek Bizans'ta görülen feodalite varyantına en yakın olanıdır. Bu toplumsal formasyonda kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışının gecikmesinin nedenlerini, dış etkenler bir yana, onun özellikleri bakımından Batı feodalizminden birçok farklılığı olan bir feodalizm türü olmasında aramak gerekir.[396] (Kuşkusuz bu gecikmeyi Osmanlı'da Bizans'a göre çok daha ileri tarihlere kadar izleme ve tahlil etme

396 Açıktır ki bizim niyetimiz, çeşitli biçim ve varyantlarıyla dünyanın tüm ülkelerinde geçerli olabilecek türden bir "feodal model" arayışı değildir. Bize bu yaklaşımı yapma olanağını veren, her şeyden önce buraya kadar Osmanlı toplumu üzerine geliştirdiğimiz çözümlemedir. Ayrıca açıktır ki, Osmanlı ekonomik sisteminin Bizans'ınkine kıyasla da özgünlüğü tartışılmaz bir gerçekliktir.

imkânlarına sahibiz. Nitekim burada 15. yüzyıl ortası ile 16. yüzyıl ortası arasındaki Osmanlı'nın olgunluk dönemine özel bir önem verildiği gibi, izleyen bölümlerde 17-19. yüzyıllardaki gelişim üzerinde de durulacaktır).

Buradaki yaklaşımımızın, iki tarihsel formasyon arasında – kuşkusuz 15. yüzyıl ortasından öncesi için– hızlı bir koşutluk kurarak sonuca gitmek olmadığı açık olmalıdır; ileri sürdüğümüz görüşler birçok araştırmacının da şu veya bu şekilde üzerinde durduğu bir varsayım özelliğine de sahiptir ki bunun da derinliğine ve karşılaştırmalı çözümlemelerle araştırılması gerekir. Gerçekten de, ancak söz konusu iki toplumsal formasyonun iktisadi ve iktisat-dışı kurucu öğelerinin sıkı ve dinamik bir karşılaştırılması sonucunda onların yakınsamaları veya ıraksamaları veyahut iç içe geçme dereceleri anlaşılabilir ve oradan da daha analitik bir sonuca varılabilir. Bu tür bir sistematik soruşturmaya burada girişmiş değiliz; böyle bir çözümlemenin derinleştirilmesini, izleyen araştırmalara bırakalım...

Bizim buradaki ilgimiz bu tür bir sınıflandırma veya terminoloji kaygısının ötesindedir: İlk önce, karmaşık bir toplumsal yapının doğru yorumlanmasıdır; ikincisi, bu toplumun Batı feodalitelerine kıyasla kapitalizme doğru ayrıksı evrimini açıklama çabasıdır. Bu, Batı'nın evrimiyle uyumlu olmayan bu yönelişin niçin ve nasılını araştırmak anlamına gelmektedir.

Şimdiden itibaren, bu toplumun Batı'ya kıyasla evrimindeki zaman kaymasının nedenlerini nasıl ele alabileceğimizi belirlemeye girişebiliriz. Öncelikle, bu zaman kaymasının ileriki yüzyıllarda daha da açılacağını, çünkü Batı'da kapitalizmin gelişmesinin pre-kapitalist Doğu ile çok daha eşitsiz bir gelişme dinamiği ortaya çıkaracağının açık olduğunu belirtelim. Daha önce de not edildiği gibi, bu toplumun "gecikme" öğeleri kısmen merkezî yapılanmasının özelliklerine ve kısmen de ilksel sermaye birikiminin tıkanma süreçlerine içkindir. Bu toplumun yavaş evriminin ana nedenini, genel olarak, kendi toplumsal ve eko-

nomik gerçeklikleri içinde yakalayabiliyorsak da, dış etkenlerin bu evrimden dışlanamayacağı da açıktır. Ama bunlar daha ziyade ikincil niteliktedir ve de iki zamanlı olarak ele alınmalıdır: Önce, Osmanlı toplumunun kapitalizme evrilmek için gerekli dinamikleri oluşturamadığını veya "gecikme" halinde olduğunu ifade ederken, bunu öteki ekonomik formasyonlara, özellikle de Batı'nın çözülmekte olan feodal ekonomilerine kıyasla söylemekteyiz. İkincisi, bu sonuncular da kendi hızlandırıcı dış dinamiklerine (ticaretin Atlantik merkezli olması) sahip olmuştur ve bunlar da gelip Osmanlı İmparatorluğu'nu yavaşlatıcı bir dış etken olarak etkilemiştir.

Bu giderek dengesizleşen birlikte var olma halinde, Osmanlı toplumu için gerçek dış etkenler kaçınılmaz ve zorlayıcı olarak çalışmaya başlayacak ve bu toplum, özellikle 19. yüzyıldan itibaren, kendisine dayatılan gelişme tipini izlemeye zorlanacaktır. Bu, Osmanlı toplumunun kapitalist üretim tarzına geçişini engelleyen nedenleri onun sömürgeleştirilmesi olgusunda aramak yerine, tam tersine, yarı-sömürgeleşme sürecini, Batı feodalitesinin tarihi yürüyüşünü izlemek için gerekli unsurları ortaya çıkaramayan toplumsal ve ekonomik yapısıyla açıklamak gerektiğini göstermektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI TARIM REJİMİNİN ÇÖZÜLMESİ VE DÖNÜŞÜMÜ: KAPİTALİZME EVRİLMENİN YAPISAL SINIRLARI

(16. YÜZYIL SONU-19. YÜZYIL BAŞI)



16. yüzyıl ortalarından önceki dönemde uygulandığı biçimiyle tımarlı sisteminin iç uyumu, bu dönemden itibaren bozulmaya başlayacaktır. Bununla birlikte daha uzun süre, bozulmuş biçimiyle de olsa, bu kırsal rejim var olmaya devam edecektir. 16. yüzyıldan itibaren yeni sınıfsal katmanların ortaya çıkışı ve hâkimiyet kurmaya başlamasıyla birlikte Osmanlı dirlik sisteminin çözülmesi hızlanacaktır.

Uzun yüzyıllar boyunca isimce yürürlükte kalan tımarlı sisteminin nihai ilga tarihi ancak 19. yüzyılda kesinleşebilecek, bu da 1827, 1841 ve 1844'te birbirini izleyen idari kararlar sonucunda gerçekleşebilecektir.[1]

Bütün bu uzun çözülme-dönüşüm dönemi, birçok gelgitler ve karmaşayla olsa dahi, esas olarak, toprakta özel mülkiyet hakkına yani koşullu toprak mülkiyetinden özel mülkiyete (mutlaka kapitalist sayılamasa da) fiilî bir geçişe tekabül edecektir. Bu bir bakıma Osmanlı toplumunun feodal karakterinin bazı bakımlardan "pekişmesi" durumudur: Merkezî iktidarın siyasi aşınması, 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başında, siyasi ufalanmanın âdeta tamamlanmasıyla sonuçlanacaktır. Tımarlı sisteminin 19. yüzyılda hukuken ortadan kaldırıldığı ve daha sonra, 1858 tarihli "Arazi Kanunnamesi" ile toprakta özel mülkiyetin hukuken tanındığı döneme gelindiğinde, bunlar artık sadece fiilî bir durumun teyidinden başka bir şey olmayacaktır. Bu ferman

1 Barkan, 1972-73: 331. Tanzimat Fermanı (1839) da yeni bir hukuki-idari-vergisel kavram getirecek, ancak uygulamaya geçmesi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşebilecektir.

veya kanunlar, İmparatorluğun 19. yüzyıl sonunda iyice belirginleşecek olan yarı-sömürgeleşmiş niteliğini yansıtmak gibi bir anlam da taşıyacaklardır. Gerçekten, 19. yüzyıldan itibaren İmparatorluğun toplumsal, ekonomik ve hukuksal dönüşümü dış dinamiklerin güçlü etkisi altına girecektir. Yabancı sermayenin girişi daha eski dönemlerde başlıyor olsa da, bu yüzyılda dış borçların yarattığı mali bağımlılıkla birleşecektir. Böylelikle, Avrupa merkezli dış güçlerin doğrudan veya dolaylı müdahaleleri, İmparatorluğun ekonomik işleyişi üzerinde belirleyici olmaya başlayacaktır.

Toprakta özel mülkiyete doğru bu uzun geçiş dönemini ayrıntılara girmeksizin özetlerken -ki bu zaten imkânsız olurdu-, asıl amacımız olan tarımda kapitalist ilişkilere geçişin ilk tezahürlerini -özellikle 19. yüzyıldakileri- incelemeye odaklanılacaktır.

I

Toprak Rejiminin Çözülmesi ve Bozucu Etkenler

Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş döneminde hâkim sistem olan tımar rejiminin bozulmasına birçok etken eşanlı olarak katkıda bulunmuştur:

- İmparatorluğun, kendi mali ve ekonomik imkânlarıyla orantısız bir biçimde kısa bir zaman içinde çok hızlı genişlemesi;
- Askerî dirlik sisteminin işleyiş yapısına içkin olan etkenlerin çözülüşü hızlandırması;
- Yeni vergi tahsil biçimlerinin oluşması;
- Yeni bir üretim tarzına götürmeksizin yeni mülkiyet ilişkilerine ve sömürü biçimlerine yol açan ticari ve tefeci sermayenin kırsala girişi;
- Köylü ve Celali isyanları;
- Nihayet, dış etkenlerin ağırlığının artışı (değerli madenlerin girişi, Avrupa'nın ekonomik merkezinin yer değişimi, kapitülasyonlar, Avrupa'da kapitalizmin gelişimi, vs.).

Bu etkenler bir bağlantılar yumağı oluşturduğu gibi hepsinin birlikte hareket etme özelliği de bulunmaktaydı; o kadar ki, içsel-bağımlılıkları diyalektik bir biçimde dikkate alınmadan açıklanmaları da mümkün değildir. Dolayısıyla, birçok önemli noktayı ihmal etmek pahasına, ayrıntılara girmeksizin bu etkenleri bütünsel olarak ele alacağız.[2]

2 16-18. yüzyılları içeren dönemin genel bir görünümü için bkz. Cvetkova,1960:173-203; aynı yazar, 1969b: 709-720; İnalcık, 1969: 94-103; Vergopoulos, *1977: 60-68; vb.*

1- Çözülme Sürecine Toplu Bakış

İmparatorluk, batıya ve doğuya doğru girişilen sürekli savaş seferleri ve buna uygun askerî-tarımsal rejimi sayesinde görece kısa bir zaman diliminde önemli ölçeklerde genişlemişti. Bu müthiş yayılmayla birlikte ilk zayıflık işaretleri de ortaya çıkmaya başlamıştı: Bütün sınırları kontrol altında tutabilmek ve oralarda güvenlik ve düzeni sağlayabilmek için doğrudan Saraya bağlı düzenli ordunun (yeniçeri ordusunun) mevcudunu arttırmak gerekiyordu. Oysa bu duruma gelinceye kadar Osmanlı tarımsal rejimi savaş dönemlerinde askerî örgütlenmenin işleyişini sipahi ve cebelü ordusu üzerinden büyük ölçüde sağlayabiliyordu. Esasen bu örgütlenmenin gereği olarak devlet sipahilere ve serbest tımar sahiplerine bir mali özerklik alanı tanımıştı. Ama ortaya çıkan büyük coğrafi genişleme ile dirlik/beneficium esaslı bir tarımsal-askerî rejimin bir arada varoluşu kendi çelişkilerini içinde barındıracaktı: Duruma göre kendilerini kayırılmış veya dışlanmış olarak hissedecek olan ama her durumda her biri daha bağımsız bir konum kazanacak olan sipahiler, askerî yükümlülüklerini yerine getirmekte eski disiplinlerini koruyamayacaklardır; bunun sonuçlarından biri savaş dönemlerinin uzaması iken diğeri de hem merkez hem de tımarlı ordusu için dış artık-ürünün (yağma, haraç...) azalması olacaktır. Oysa tımarlı sistemi, İmparatorluğun dirlik sahiplerine kazançlı dış ganimetler de sağlayacak zengin topraklara yayılmasına koşut olarak çalışabilirdi.[3]

> Küçük sipahiler için savaş ganimetleri çoğunlukla vazgeçilemez bir mali destek niteliğindeydi. Bu durumu ilk fark eden sultan olan I. Selim (Yavuz), 16. yüzyıl başında –Şah İsmail'in yükselen rekabetini bertaraf etmek yanında– Arap Yarımadasını ve Mısır'ı fetih hareketlerine girişmişti. Hâlbuki bu fetih seferi, "az kazançlı" olarak görüldüğünden askerlerin kayıtsızlığıyla karşılaşmıştı.

3 Akdağ, 1976, C.2: 460.

> Esasen bu seferin ve fethin içerdeki parazit tabakaların yükselişi ile tımarını terk ederek yersiz-yurtsuzlar, haydutlar veya isyancılar saflarına katılan kaçak köylülerin doğurduğu toplumsal buhrana bir çözüm getirmesi de mümkün olamadı.

Bir kere fetihlerin tepe noktası geçilince, savaşlar artık hem devlet hem de askerî örgütlenmenin çeşitli tabakaları için verimli olmaktan çıkacaktır.[4] Bu arada sipahiler iki nedenden ötürü yeni savaş teknolojilerine[5] uyum sağlayamayacaklardır: Birincisi, dağınık ve zayıf dirlikleri üzerinde ileri savaş donanımlarını üretecek işliklerin, örneğin bir top sanayisinin ('has' türü büyük tımarlarda bile) kurulmasının imkânsızlığından dolayı; ikincisi, bunun kendi öz çıkarlarıyla çelişecek olmasından dolayı... Birçok başka etken de (fiyat enflasyonu, sipahilerin reel gelirlerinin gerilemesi, vs) belirleyici bir rol oynayacaktır. Aslında bütün bu etkenler tam aksi yönde çalışarak profesyonel ordunun önem artışını teşvik edecektir. Bu, Osmanlı "mirî" rejimine vurulan ilk büyük darbe olacaktır.

> Braudel'e göre, "1548'te Türkler İran'a karşı seferlerinde sipahilerin silahlarını değiştirmeyi ve onları tabancalarla donatmayı denemişlerdi; bu girişim gülünç bir sonuç verdi ve sipahiler Lepante'de de ve daha sonrasında da ok ve yay kuşanmaya devam ettiler. Bu basit örnek, tek başına, Türk topraklarının rakiplerini izlemedeki güçlüklerini gösterir".[6]
>
> Yeniçeri ordusunun mevcutlarının arttırılmasının bir çözüm olmayacağı da görülecektir. Henüz 1595'te Eğri seferinde Avusturya ordusunun askerî üstünlüğü teyit edilecektir. N. Berkes şöyle değerlendiriyor: "Avrupa'da yeni ateşli silahlar devriminin tüfekleriyle ilk karşılaşma bu Eğri (Kersztes) savaşında olmuş-

4 "Herhangi bir işletmenin ekonomik durumu sarsılırsa bundan ilk önce zarar görecekler, küçük ve güçsüz ortaklar olacaktır. Nitekim 1580'lerden sonra tımarlı sipahinin yitikliği başlamıştır" diyor T. Çavdar, Cumhuriyet'in 50. yılına ait bir resmi yayında anonim ses olarak: DİE, 1973: 11.

5 Berkes,1973: 51; Sencer, 1973: 288.

6 Braudel, 1976, C.2: 134.

tu. İlk defa olarak bu savaşta düşmanın elinde Osmanlı askerlerinin şimdiye kadar görmedikleri üstün ateşli hafif piyade tüfekleri vardı. Bu koşullar bize ilk reform çabalarının neden militer alanda başladığını anlattığı gibi, neden dar ve yüzeyde kaldığını da gösterir. Çünkü militer sorunu çözümlemek için teknoloji sorununu; onu çözümlemek için ekonomi ve maliye sorununu ele almak gerekir. Üstelik ordu eğitimi ve daimi ordu sorunları da vardı. (...) Sorunun bu denli kapsamlı oluşu da onu bir 'fasit daire' biçimine sokuyordu".[7]

Devam edelim: İstanbul'un alınmasından önce bile Osmanlılar ağır döküm toplar ve arkebüz tüfekler vs. kullanıyorlardı. Oysa 17. yüzyıldan itibaren Avrupa orduları çakmaklı tüfekler gibi yeni bir tekniğe geçeceklerdir. Tüfek teknolojisindeki bu yer değişimi İmparatorlukta çok geç gerçekleşebilecektir. Ayrıca, Braudel'e göre "İstanbul Tersanesinde, savaş ganimeti olarak veya ustalıklı alışverişlerle edinilmiş veya doğrudan doğruya yerinde üretilmiş top parçalarının toplandığı ve birleştirildiği görülmekteydi." Gene bu yazar şöyle devam ediyor: "Macaristan savaş meydanlarında, 1606'da, ordular arasında bir denge konumuna gelinecektir ki bunu daha sonra aşmak mümkün olamayacaktır".[8]

Daha güçlü bir düzenli orduyu sürekli tutma ihtiyacı, taşra ve merkezin üst yönetici tabakalarının (ümera ve ricalin) hâkim konumlarını daha da pekiştirmekteydi ve giderek bunlar ile tımarlı sipahiler arasındaki ilişkilere güçlü bir biçimde, âdeta baş çelişki olarak yansıyordu. Gerçekte baş çelişki üretim ilişkileri düzeyinde reaya ile tımar sahipleri arasında bulunmasına karşın, ikincil çelişki öne çıkıyor ve hâkim sınıfın karşıt sosyal grupları arasında ve bunlar ile devlet arasında çok ciddi gerilimlere yol açacak bir karşıtlık niteliğini kazanıyordu. Tımarlıların önemli askerî yenilgilere uğradıkları 1550-1560 yıllarının nihai güç kapışmaları sonrasında, çatışmaların

7 Berkes, 1973: 68.

8 Braudel,1976, C.2: 135.

asıl belirleyicisi, hâkim sınıfın bu iki kesimi arasında giderek açılan gelir eşitsizlikleri olacaktır. Merkezî yönetimin, saray erkânının yani ricalin kararları gittikçe daha fazla kendi dar çıkarlarını korumaya yönelecektir. Akdağ'ın vurguladığı gibi, "İstanbul'da oturan rical, temin ettikleri iltimaslarla haslarını arttırmışlar, kapularında beslediklerini adamlarını timarlı sipahi gibi göstermek suretiyle, onlar namına da bir sürü dirlik ele geçirmişlerdi."[9] Dahası, yeniçeriler 16. yüzyılın ortalarından itibaren taşrada görev almaya başlayacak ve bunlardan bir kısmı, sistemin işleyiş mantığının tam aksine, tımar sahibi olmaya dahi hevesleneceklerdir.

Taşradaki askerî-sivil idarenin üst katmanları yani ümera ise kendi çıkarlarını arttırmak için başka yolları da deneyecektir. Ümera sınıfının beylerbeyi, sancakbeyi gibi tepe unsurları kendi haslarından daha fazla vergi almaya giriştikleri gibi, yönetimleri altındaki vilayet ve livalarının raiyetine "salma" tabir edilen ve bazıları yeniden canlandırılmış "bidatlar"dan olduğu kadar bazıları kanunnamelerde bile bulunmayan ("sekban akçesi", "selâmiye", "devir akçesi" gibi) yükümlülükler yüklemeye, cürümler karşılığında alınan "cerime"lere keyfi zamlar yapmaya daha çok başvuracaklardır. Devlet önce bu salmaları önlemeye çalışacak, daha sonra göz yumacak ve nihayet 17. yüzyıl sonlarına doğru bu vergileri "tekâlif-i şakka" adıyla örften/âdetten sayarak resmi onayını vermeye mecbur kalacaktır.[10] Bu merkezkaç *eğilimler* ile İmparatorluk vergilendirmesinin (avarız vergileri) sisteme daha fazla girmesinin birlikte etkileri, ekonomik dayanaklarından giderek mahrum kalan sipahilerin (kısmen de süreci izleyemeyen vakıfların) aleyhine çalışacak ve bunlar yavaş yavaş ayrıcalıklı sınıflara ait olma niteliklerini (ve duygularını) yitirmeye başlayacaktır.

9 Akdağ, 1975: 59-60.

10 Akdağ, ibid.

Peki, bütün bunlar nasıl ortaya çıkmıştı?

16. yüzyıldan itibaren, yeni toprakların fethiyle elde edilen dış artık-ürün, aynı maksatla yapılan giderleri karşılamakta artık giderek yetersiz kalıyor hatta bazen eksi değerler alıyordu.

Devletin 1541'deki toplam giderleri 365.400.000 akçeye ulaşıyordu; buna karşılık toplam gelirleri 293.400.000 akçede kalıyordu.[11] Bu henüz yüksek sayılabilecek bir açık değildi. Tarihçi Uzunçarşılı da bütçe dengesinde karşılanamaz derecede büyük çaplı açıkların ortaya çıkışını görmek için yüzyıl sonunu beklemek gerektiğine işaret ediyor: "Kanunî Sultan Süleyman vefat ettiği zaman (1566) dış hazinenin gideri, gelirinden fazla idi; bu tarihten otuz sene sonraya kadar gelir ve gider arasındaki fark yüksek değildi. Yani 1564'te nakid olarak hazine geliri 1830 yük (bir yük yüzbin akçe olduğuna göre 183 milyon akçe) ve gideri ise 1896 yük olup arada altmışaltı yük (6,6 milyon akçe) bir açık vardı; 1592'de gelir 2934 ve gider ise 3600 yük ve 1597'de gelir 3000 yük ve masraf 9000 yük olup aradaki açık iç hazinenin yardımı ile kapatılmıştı. Bu son açık İran ve Avusturya seferleri dolayısiyle yapılmış ve para ayarı da bozularak askerin ısyanına sebep olmuştu".[12] 1597'ye gelindiğinde yani İran ve Avusturya olmak üzere iki cephede birden uzun savaşlar yürütüldüğünde hazine açığının muazzam miktarlara geldiği, giderlerin hacminin gelirlerin üç katına ulaştığı görülmektedir. Bu yüksek açıklar Celali İsyanlarının da katkısıyla 17. yüzyıl başlarına kadar devam edecek, isyanların bastırılması sonrasında önce giderek azalacak ama daha sonra değişen şartlara göre inişli çıkışlı seyirler izleyecektir.

Merkezî iktidarın harcamaları iki ayrı ilave yük nedeniyle de artmaktaydı. Bunlardan birincisi -ki önem sırası bakımından da ilk sıradaydı- artan askerî faaliyetlerin aslında bir türevi niteliğindeydi. Bir yandan, dönemin yeni idari-askerî ihtiyaçlarına

11 On altıncı yüzyılın ilk yarısını ilgilendiren bazı örnekler için bkz. Akdağ, 1974, C.2: 412-19.

12 Uzunçarşılı, 1977, C.3, Bölüm 2: 333-37.

yanıt verebilmek adına, sayıca giderek artan sivil ve asker bürokratları ve bunların ücretlerini (ki bunlar çoğu zaman tımar tevcihlerini de içermekteydi) karşılamak ve diğer yandan büyüyen bir profesyonel orduyu beslemek...

> Yalnızca askerî-idari hiyerarşinin tepe noktasında yer alan beylerbeyleri örneği dikkate alındığında, bunların sayısının 1534'te 9'dan 1574'te 21'e ve 20 yıl sonra da 40'a çıktığı görülecektir.[13] Her bir beylerbeyine yaklaşık 30 sancakbeyi düştüğü dikkate alındığında ise konunun devasa boyutları daha iyi anlaşılır. Diğer beyler (subaşı vs.) ve hepsinin maiyetleri birden düşünüldüğünde, tahayyül sınırları aşılmaktadır.
>
> Yeniçerilerin sayısı 16. yüzyıl sonunda 90 bine ulaşacaktır. Merkezî orduya ödenen ücretler toplamı ise, 1523'te 122 milyondan 1609'da 380 milyona çıkacaktır. Ayrıca ücretleri yanında yeniçeriler, siyasi basınç kurma kapasitelerinin de verdiği güçle, Devletten çeşitli vesilelerle para sızdırmaya muvaffak olabiliyorlardı: III. Mehmet, cülusu şerefine 1595'te yeniçerilere 60.000 düka altınını bahşiş olarak dağıtabilmişti. Tahta çıkış vesilesiyle ödenen "cülus bahşişleri", sultan değişimlerinin sıklaştığı ve yeniçerilerin bazen kazan kaldırarak sultan değiştirebildikleri 17. yüzyılda giderek gelenekselleşirken, Saray için de ciddi bir yük oluşturmaya başlamıştı.[14]

İkinci yük, giderek dayanılmaz boyutlara ulaşan Saray harcamalarının finansmanından kaynaklanıyordu. Mısır'dan, Yemen'den, Kuzey Afrika ülkelerinden gelen gelirler ile bazı tabi ülkelerin ödedikleri haraçlar, keza devletin bazı alanlardaki gelir fazlalarının tamamı bundan böyle doğrudan doğruya Saray masraflarına ve hassa hazinesine tahsis edilmekteydi. Bu tür gelirler için devletin bütçe payları bütünüyle ortadan kaldırılıyordu.[15]

13 Braudel, 1976, C.2: 37.

14 Bkz. Mantran, 1965: 299 ve dipnot 10; Cem,1970: 129; Şanda, 1970: 70-71.

15 Barkan, 1955-56: 196-197.

Ancak şaşaalı yaşam tarzına kayış sadece İmparatorluk Sarayı ile sınırlı da değildi; şehirlerde yaşam seviyesi yükseldikçe, bütün önemli beylerin konaklarına da sıçramaktaydı ki bunların her birinin sivil ve silahlı asker (sekban) maiyetlerinin sayısı yüzlerle hatta bazen binlerle ifade edilebiliyordu.

> Avrupa'da da feodal kriz döneminin olsun, 16. yüzyıldan itibaren kapitalist çağa geçiş döneminin olsun, hepsinin lüks yaşam devirlerine yol açtığı bilinir. Yeni doğan burjuvazi de bunun istisnasını oluşturmuyordu. Daha sonraları bile, kraliyet sarayları verimsiz harcamalarıyla temayüz edeceklerdir. Ama henüz 16. yüzyılda, çok sayıda buluş ve keşif sonrasında, güçlü bir ekonomik çekirdek halinde örgütlenen yeni doğan burjuvazi için yepyeni bir yol açılmaktaydı. Oysa bu çağda Osmanlı İmparatorluğu, eğer benzetme yerindeyse, Avrupa'nın 14-15. yüzyıllar krizini yaşamaktaydı. Osmanlı yöneticilerinin üst katmanının israfçı niteliği kıyas kabul etmez durumda olduğuna dair bir yorum da, Akdeniz ölçeğinde bir karşılaştırmaya girişip "Sarayın lüksü hiç işitilmemiş cinstendi" sonucuna varan Braudel'e aittir. [16]
>
> Bazı örnekler verilebilir: Henüz 1486'da, Anadolu Beylerbeyinin kendi maiyeti için Bursa'dan aldığı kumaşların bedeli 65.400 akçeye ulaşıyordu. Öte yandan, yalnızca Sarayın satın aldığı kumaşların değeri 1527'de beş milyon akçeyi geçiyordu. 16. yüzyılın ünlü Sadrazamı Lütfü Paşa, konağında 2000 kişiye ulaşan bir maiyet besliyordu. [17]

Bu mali kriz derece derece yaşamın bütün katmanlarını, hâkim sınıfın bütün sosyal tabakalarını ve kaçınılmaz olarak, tüm yüklerin gidip üzerine yığıldığı sömürülen sınıfı/köylülüğü derinden etkiliyordu. Batı Avrupa'da üretici güçlerin genel düzeyindeki yükselişe bağlı olarak bu krize tedricen yeni üretim tarzı içinde çözümler bulunarak ilerlendiği için, bu arada

16 ibidem.

17 Örnekler için, sırasıyla, bkz. Akdağ, 1974, C.2: 435; Barkan, 1953-54: 271; Şanda, 1970: 67.

kentler ve ticari gelirler de sistemin finansmanına daha fazla katıldığı için, gelişmeler feodal sistemin pekişmesine değil de gerilemesine yol açmaktaydı; oysa Osmanlı toplumunun izlediği yol farklı olacaktır.

Buradan hareketle bir ilk saptama yapılabilir: Mali kriz ve mülk sahibi yönetici sınıfların parasal gelirlere olan ihtiyaçlarının artışı (ve bunların hepsinin köylülüğün aşırı sömürülmesi ekseninde keskin bir rant kavgası biçimini alması), Osmanlı kırsal-askerî rejiminin çözülmesini hazırlayan etkenlerin merkezinde bulunmaktadır. Bunu salt Osmanlı'ya özgü bir durum gibi de düşünmemek gerekir. Batı feodalitesinin çözülüşünü inceleyen birçok araştırmacının, 14. yüzyılda senyörlük gelirleri krizini ve bundan türeyen köylülüğün aşırı sömürülmesini, açıklama ve çözümlemelerinin merkezine koyduğu bilinir.[18] O halde bu durumda, Osmanlı toplumunun çeşitli toplumsal bileşenlerinin farklı tepkileri ve oradan hareketle de tarımsal rejimin evrim biçimi üzerinde durulması gerekecektir.

2- Merkezî İktidarın Tepkileri

Büyüyen sorumluluklarını yerine getirecek ekonomik olanaklardan yoksun olan merkezî iktidar, mali açmaza düşmemek için Hazinenin aşınmasını telafi etmeye çalışmış, bunun için de mali sistemin bazı açık yollarını genişletmeye teşebbüs etmiştir. Ama bu teşebbüslerin her zaman istendiği gibi gelişmediği de görülür. Örneğin devlet, 1596'da, ağnam denilen hayvan vergisinin miktarını "mukataalar ve padişah hasları" için arttırmaya çalıştığı zaman, aksi yöndeki fermanlara rağmen, diğer tımar sahiplerinin de bunu izlemesini engelleyemeyecektir. Merkezî vergilerin matrahını aşındırdığı için arzu edilmeyen böyle bir durumun fiilen ortaya çıkıyor olması, devletin köklü bir vergi değişikliği için

18 Bunların başında Dobb'un (1971) ünlü çalışmasını ve onun etrafında dönen tartışmaları (Dobb ve Sweezy, 1977) görmekteyiz. Keza, CERM (1974b)'deki tartışmalara ve Braudel'e (1976, C.2: 50-61) başvurulabilir.

hareket alanının ne kadar sınırlı olduğunu da göstermektedir. Dolayısıyla, merkezî iktidarın mali sistemin var olan düzeneklerine köklü bir müdahalede bulunmaksızın giriştiği gelir arttırıcı/gider azaltıcı önlemler dizisi şöyle özetlenebilir:

(i) 1520'lerde başlatılan genel bir arazi tahriri (yazımı) yoluyla alınan birinci önlem, köylü çiftlerinin ve tımar topraklarının uzun zaman boyunca başlangıç kayıtlarına göre sınır aşımlarının saptanması ve böylece merkezin daha doğrudan kullanımı için bu saptanan fazlalık arazilere el koyulmasını amaçlamaktaydı. Bu uygulama köylülerin hemen hemen tamamının düşmanlığını (tımarlıların tepkilerini dahi aşan bir biçimde) çekecek ve onları isyana sevk edecektir; ama bundan tımarlıların çıkarları da büyük zarar görecektir.[19]

(ii) Giderek daha fazla başvurulacak olan bir başka geçici çare de, zaten gelirleri fazlaca yükselmiş olan yeniçeri subaylarına tımar tevcihi olacaktır. 16. yüzyıl ortalarından itibaren kural dışı olarak başlayan ve giderek göz yumulan bu uygulamanın, 17. yüzyıl ortalarından sonra genelleştiği görülecektir. 1669-70 bütçe yılında ulufeli (maaşlı) asker sayısı 1527 bütçe yılına göre üç kat artmış olmasına rağmen, bunlara ödenen reel ücretler toplamının 1527 bütçesindekinin yalnızca üçte birine denk geldiği görülecektir.

> Devletin toplam harcamaları içerisinde ücretli askerlere yapılan ödemelerin payı, 1527-28'de yüzde 59'dan 1669-70'de yüzde 48,15'e düşmektedir. Altın-florin cinsinden hesaplanırsa, çeşitli profesyonel asker kategorilerinin ücretleri toplamı 1527-28'de 2.203.000 iken 1669-70'te 714.764'e gerilemektedir. Görüldüğü gibi, enflasyonun etkisini büyük ölçüde dışarda bırakan altın-florin hesabı, bu tür harcamaların başlangıç yılındakinin üçte birine kadar düştüğünü göstermektedir. Oysa fiyat enflasyonu yüzünden sürekli değer yitiren akçe üzerinden bakılsaydı, yukarıda ele alınan bütçe yıllarında başlangıçta 121.163.104 akçe olan ulufe

19 Akdağ, 1974, C.2: 423-24, 473; Akdağ, 1975: 52-53.

(ücret) ödemelerinin ikinci tarihte 285.905.6888'e çıktığı görülürdü ve bu çok yanıltıcı olurdu.[20]

Bu saptama, 16. yüzyılda fiilî durum olarak başlayan hareketin 17. yüzyılda artık resmen kabullenildiğini ve merkezî iktidarın çok zorlanarak biriktirdiği İmparatorluk gelirlerini artık ulufeli askere tahsis etmemek için, ulufeliğin ruhuna ters düşen uygulamalar içine girdiğini göstermektedir.

> 1670'e gelindiğinde "gelirin" veya "artık-ürünün" ancak yüzde 25'ini kontrol edebilen merkezî iktidar (1527-28'de, Mısır dâhil olmak üzere, bu oran yüzde 51 idi), aşırı harcamalarını azaltma eğiliminde olmayacaktır. Tam tersine: Saray'a ayrılan pay 1527'de yüzde 5'ten 1670'te yüzde 30'a yükselecektir. Bunun, vergi/mukataa gelirlerindeki büyük gerilemeye rağmen ortaya çıktığını bir kez daha gösterelim: 1527-28'de yüzde 51'in karşılığı 277.244.782 akçe idi; bunun altın-florin eşdeğeri ise 5.040.814 florin idi. 1669-70 bütçesine gelindiğinde yüzde 25'in karşılığı 592.528.960 akçedir ama sadece 1.481.322 florindir. Saray harcamalarına 1527'ye ayrılan yüzde 5 pay 252 bin florin ederken, 1670'te 444 bin florin etmektedir. Dolayısıyla, pay artışı 6 kat (veya yüzde 500) görünürken, gerçekte yüzde 76 düzeyindedir.[21]

Artık-ürünün yüzde 75'lik bölümüne bundan böyle doğrudan doğruya dirlik sahipleri, çiftlik sahipleri, mültezimler ve vakıflar tarafından el konulduğu bu dönemde, yukarıda belirtilen iki eğilimin net olarak ortaya çıktığı görülecektir. 1660 yılı ile 1670 yılı bütçeleri arasındaki bir karşılaştırma bile bu eğilimlerin belirginleştiğini on yıllık bir dönem üzerinden göstermektedir.[22]

(iii) Paraya sıkışan Osmanlı Devleti, çareyi eski "iltizam" yönteminin uygulama alanını genişletmekte görecektir. Bu tahsil yöntemi, Padişah ve rical haslarında, ve özellikle bunların

20 Bkz. Barkan, 1949-54, C.15: 214; Barkan, 1953-54, C.15 ve Yerasimos, 1976, C.1: 491.

21 Bkz. Barkan, 1955-56d ve Yerasimos, ibid.

22 Barkan, 1955-56c, C.17: 304-347.

şehirlerden elde edilen gelirlerinde zaten çoğunlukla uygulanmakta iken, artık tüm hasları ve bunların tüm gelirlerini (bu durumda hasların bağımlı köylülerinin tüm dolaysız-dolaylı rant yükümlülüklerini yani tüm artık-ürünü) kapsayacaktır.[23]

İltizam ihalesinin türüne göre iltizam tutarının tamamını veya önemli bir peşinatını (17. yüzyıl sonlarından itibaren genelde yüzde 10'unu) önceden verebilecek konumda olan "mültezimler", farklı toplumsal tabakalardan geliyor olsalar da önemli kişisel servet biriktirebilmiş unsurlardan oluşuyordu. Bunların servetlerinin kaynağı ya devlet hizmetinde bulunmaktan (ki bu daha genel bir durumdu), ya tefecilikten ya da ticaretten gelmekteydi.

> Divitçioğlu da bunu vurgular: "Osmanlı toplumunda, özel gelirlerin temerküzü ile genel talebi karşılayan ticaretin gelişmesi arasındaki karşılıklı bağımlılık öylesine sıkıca birbirine bağlıydı ki, sömüren sınıfın üyesi olan tefeciler ile tüccarları birbirinden ayırt etmek son derece güçtü. Gerçekten de, vezirler aynı zamanda büyük ticaret erbabıydılar ve devlete borç vermekteydiler; ve dinî tabakaya mensup bazı yüksek orunlular da tüketim malları üretimiyle meşguldüler".[24]

Öte yandan, iç ve dış ticaretin, parasal ekonominin ve tek kelimeyle tüm ekonomik faaliyetlerin gelişmesi, yeni ara tabakaların, tefeciden sosyal olarak farklılaşmış bir finansçı kesimin ortaya çıkmasına neden oluyor ve gayrimüslim tebaa ağırlıklı olmak üzere bazı toplumsal kategorilerin imtiyazlı konumunu

23 Bu uygulama esasında o dönemin bütün Batılı devletlerinde de görülen sıradanlıktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir devlet kurumu, ne gümrükler ne de darphane bu sistemin dışında kalmayacaktır. (Beldiceanu, 1968: 41 ve not 1; Cem, 1970:113). Batı Avrupa'da da benzeri uygulamalara sıklıkla rastlanmaktadır ve sistemin mantığı aynı kalmaktadır ama bu alanda Osmanlı Devleti'nin yaratıcılığına erişilemeyecektir. Buna bir örnek verelim: "Kadılar, kendi yargılama alanlarındaki mahkemelerin gelirlerini naiblere iltizam olarak satıyorlardı": İnalcık, 1969:101.

24 Divitçioğlu, 1969: 57. Bu durum sadece Osmanlıya özgü değildir; 16.-18. yüzyıllar Avrupa'sının devletlerinde de benzer olgulara rastlanmaktadır.

pekiştiriyordu. Mültezimler işte tüm bu toplumsal tabakaların içinden çıkacaktır.

Çok erkenden, İmparatorluk çapında iş gören genel mültezimleri belirlemek için bir ihale sistemi de ortaya çıkarılacaktır.[25] Her vergi grubu veya eyalet/bölge için bir ihale yapılacaktır. Kuşkusuz yolsuzluklar da tüm bu süreçlere eşlik edecektir.

Bu sistem giderek kırsal alana da girecek ve vakıflar ile büyük dirlik sahipleri yanında bazı sipahiler dahi en yüksek bedeli ödeyene tımarlarının gelirini (bir yıl veya daha fazlası için) iltizama vermeye başlayacaktı. Ayrıca, kendi doğrudan işletmeleriyle (hassalarıyla) daha fazla ilgilenmeye başlayan tımarlılar yasa dışına düştükleri için, ellerinden tımarlarının alınması için de bir hukuki zemin oluşmaktaydı. Bu uygulamalara karşı çıkmakla birlikte devlet de, sahipsiz (çünkü terk edilmiş veya el konulmuş veya yeniden tımara çıkarılmamış) mallar ve tımarlara doğrudan el koyabilmek adına bu yönteme kendisi de daha fazla başvuruyor olacaktır. Öte yandan, bir verginin toplam tahsilatı veya bir bölgenin vergilerinin tamamı da iltizam konusu olabilecektir. Bu durumda, genellikle bir yüksek devlet görevlisi niteliği taşıyacak olan mültezim, iltizama aldığı gelirleri ya kendi hesabına işletecek ya da bizzat kendisi de birçok aracı mültezime iltizama verecektir. Bu alt-mültezimler, üç ayda bir zorunlu ödemeler yapılması nedeniyle nakit paraya sahip olan kimseler olacaktır ki bunlar arasında çeşitli askerî kategoriden unsurlar ve ulufeli yeniçeriler dahi bulunacaktır. Böylece "mültezim" unvanı da, iltizamın kendisi gibi, tam bir anlam kargaşasına sahip olacaktır.

Bu "yeni" vergi tahsil yönteminin kırsal alana girişi ve izleyen dönemlerde giderek tüm dokuyu sarışıyla birlikte Osmanlı tarımsal-vergisel rejimi üzerinde çok olumsuz yansımaları olacak ve sonuçta bu rejime asıl ölümcül darbeyi indirecektir.

25 İlk uygulamalar 1560'a kadar çıkmaktadır: Sencer, 1973: 295. Çeşitli iltizam türleri için bkz. Berkes, 1973: 93 vd. Mültezimlerin toplumsal çevreleri açısından ise bkz. Cvetkova, 1960: 182-188.

(17. yüzyılda Saray'a tımar rejiminin bozulması hakkında bir "risale=rapor" yazan dönem tarihçisi Koçi Bey, iltizam usulünün yoğun olarak uygulanmasına geçilmesini, bozulmanın asıl nedenleri arasında göstermektedir ve bunu 1584'ten başlatmaktadır).[26]

Bu tahsil yönteminin yaygınlaşması, taşrada "âyan"[27] gibi yeni nüfuzlu şahsiyetlerin ortaya çıkmasına ve merkezî iktidarın yapmak istediğinin tam aksine olarak devletin ekonomik ve politik alanının daralmasına yol açacaktır.

Devlet denetçilerinin[28] gözetimine rağmen, mültezimlerin vergileri toplayabilmek için acımasız yöntemlere başvurduklarını ve vergi miktar ve oranlarında keyfiliklere başvurduklarını kaydedelim. Daha sonraları, iltizam sahalarının (mukataaların) az sayıda kişinin elinde daha da yoğunlaşmasına bağlı olarak devlet 17. yüzyıl sonlarında artık sadece büyük mültezimlerle iş görmeye başlayacaktır. Ancak büyük mültezimler giderek kendi koşullarını Saraya dayatmaya başlarken[29] devlet de 18. ve 19. yüzyıllarda Galata bankerlerinin güvencesini aramaya başlayacaktır (ki bu da sonuçta bankerlerin güçlü bir ağ kurmalarına neden olacaktır).[30] Mültezim unvanı, tıpkı bir devridaim düzeneği gibi, payların dağıtımı yoluyla elden ele geçecektir.[31] Merkezkaç güç-

26 Bkz. Barkan, 1972-73: 321 vd.; Şanda, 1970: 86-88.

27 Şehir ahalisinin devletle ve onun memurlarıyla ilişkilerini düzenlemek ve haklarını korumak için şehrin ileri gelenlerince seçilen "âyan" tabir edilen temsilci, Selçuklular döneminden beri vardı. Ama bu şahsiyetin yerel düzlemde ekonomik anlamda etkin ve etkili bir rol oynamaya başlaması ancak 16. yüzyıl sonlarından itibarendir.

28 Bunlar esas olarak kadılar ve naipleridir. Daha sonraları hiçbir denetim etkili hatta mümkün olamayacak, hatta bunlar giderek mültezimlerin emrine gireceklerdir.

29 Çarpıcı bir örnek için bkz. Cvetkova, 1960: 180.

30 Suvla (1940: 265, 268), genellikle Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ve Levantenlerden oluşan Galata bankerleri ile valiler arasındaki işbirliğini incelemektedir. Aynı konuda bkz. Baban, 1940: 251.

31 İltizam tutarlarının/sahalarının, yani mukaataların, parçalara ayrılma uygulamaları üzerine bkz. Akdağ, 1974, C.2: 433; Sencer, 1973: 296 vd.

lerin gelişmesiyle eşanlı olarak, iltizam tahsilatlarının başkente sevki de giderek her yerde aksamaya başlayacaktır.[32] Esasen henüz 17. yüzyıl sonundan itibaren iltizam sahalarının ömür boyu ve "hatta ardıllarına miras yoluyla geçecek biçimde"[33] verilmeye başlandığı görülecektir.

(iv) Devletin artan harcamalarını ve düşen gelirlerini dengelemek için başvurduğu bir diğer önlem de, "avarız" denilen merkezî vergilerin sayısını ve miktar ile oranlarını arttırmasıydı. Bu düzensiz merkezî vergiler, büyük bölümü itibariyle önce sadece savaş, kıtlık gibi olağanüstü dönemlerde düzensiz olarak toplanırken, sonra barış zamanı dâhil birkaç yılda bir salınan düzenli vergilere dönüşecek, daha sonra da, 16. yüzyıl ortalarından itibaren gitgide yıllık hale getirilmeye başlanacak ve önceki düzeylerine göre önemli zamlara konu olacaklardır. Kişi veya hane halkı başına salınan, kolektif bir ödemeye de tabi tutulabilen (yani cemaat üyelerine, onların kolektif sorumluluğu altında dağıtılan tevzii bir vergi niteliğini taşıyabilen), genellikle sabit miktarlı, ama nakdî, aynî ve hatta bedensel olarak (örneğin iki haneye bir kürekçi gibi, yol yapımı angaryaları gibi) ödenebilen avarız vergileri, esas itibariyle birer merkezî "baş vergisi" niteliğinde olacaklardır. 16. yüzyıl ortalarından itibaren şehir halkı da bu verginin yükümlüleri arasına sokulacaktır. Her yükümlüye düşen pay, 16. yüzyıl başlarında (örneğin 1516'da) 10-12 akçe arasındayken, 16. yüzyıl sonunda (örneğin 1593'te) 250 akçeye hatta yerine göre 360 veya 500 akçeye kadar yükselecektir.[34] Kuşkusuz enflasyon da bunda önemli bir rol oynayacaktır.

> Tarihçi Cvetkova gelişmeyi şöyle özetliyor: "Avarız vergilerinden biri olan 'bedel-i nuzul'un miktarı 18. yüzyılda hane başına 600 akçeye kadar yükselmişti. Bu miktar, 19. yüzyıl başına kadar korunacaktı". Bu tarihçiye göre, "bedel-i nuzul vergisinin öden-

32 Suvla, ibid.

33 İnalcık, 1969: 100. Keza, bkz. Urquhart, 1836, C.1: 200-201.

34 Akdağ, 1975: 56-57.

mesinde yükümlüler ortak ödeme sorumluluğu altında tutulmuşlardı. Kayıp ya da kaçak yükümlülerin payları nüfusun kalan bölümü üzerine paylaştırılıyordu. Bu, 1694 tarihli belgede çok açık biçimde ortaya çıkmaktadır". (...) "Bedel-i nuzul vergisinin 17. yüzyıldan itibaren, diğer birçok vergide olduğu gibi iltizama verildiği anlaşılmaktadır".[35] Bir avarız vergisinin nasıl bir dağıtım vergisine (tevzii vergiye) dönüştürülerek cizye gibi ortak ödeme sorumluluğu altına sokulduğunu ve merkezî vergi niteliğine uygun biçimde iltizam usulüyle tahsil edildiğini bu gelişme üzerinden izlemek mümkündür.

Yükümlü tutulanların önemli bir kısmının böylesine bir vergi sağanağına dayanmalarının mümkün olamayacağını tahmin etmek de zor olmasa gerekir; dolayısıyla tarımsal rejimin bütün dengeleri henüz 16. yüzyıl sonunda yerinden oynamış bulunmaktaydı.[36]

Burada bir saptama yapmamız gerekebilir: Osmanlı Devleti'nin çıkardığı çeşitli ferman ve kararnamelerin lafzına bakarak, Barkan'ın ısrarla tekrarladığı gibi, bu devlete reayasının "kayıtsız şartsız koruyucusu" rolünü atfetmenin çok yanıltıcı olacağı bir kez daha vurgulanmalıdır. Bu koruyuculuk, birinci olarak, devlet ile hâkim sınıfın çeşitli katmanları arasında köylülüğün aşırı sömürüsü etrafında dönen çelişkili rekabetten kaynaklanmaktaydı. Açıktır ki, tımar sahiplerinin daimi karakter taşımaya başlayan keyfi ve haksız vergilemeleri, daha önce de gösterildiği gibi, devletin mali kaynaklarını gitgide tüketiyordu. Ama devletin kendisi de bu haksız vergileme yollarını kullanmakta diğerlerinden geride kalmıyordu. Temel üretici sınıfın bu fonksiyonunu sürdürebilmesini güvence altına almak, devletin kuşkusuz asli görevi olmak zorundaydı. (Tımar sisteminin düzgün çalıştığı dönemlerde, reayanın da sipahiye karşı yükümlü-

35 Cvetkova, 1959: 57-65.

36 Dönem (16. yüzyıl sonu) tarihçisi Selâniki'ye atfen Cvetkova (1959: 60) şöyle yazmaktadır: "Osmanlı eyaletlerindeki olağanüstü vergilerin baskısı, reaya açısından tahammül edilmez noktalara ulaşmıştı."

lüklerini aksatmadan yerine getirmesi buyruğu, fermanların bir diğer değişmeyen uyarıları arasında yer alırdı). İkinci olarak, Osmanlı sultanları ayaklanmaya hazır köylü kitlelerinin hoşnutsuzluğundan her daim ürkmüşlerdi. Henüz 15. yüzyıl başındaki Fetret Devri, Osmanlı sülalesinin devamlılığını tehdit eden çok tehlikeli isyanların her an patlamaya hazır olduğunu göstermişti. 16. ve 17. yüzyıllar tarihi ise, bir bakıma devlete karşı genel isyanlar tarihi olarak bile okunabilir. Nihayet, üçüncüsü, bütün sınıflı toplumlarda, hâkim sınıflar adına devlet, sömürü ilişkilerinin meşruiyetini ve devamlılığını sağlama alabilmek adına sömürülen sınıfın rızasının ideolojik güvencesini sürekli olarak yeniden üretmek zorundadır.

(v) Bütün bunlara fiyat enflasyonu ve parasal aşınma ekleniyordu ki bu da devletin ve sipahiler dâhil olmak üzere tüm hâkim toplumsal katmanların reel gelirlerini önemli ölçüde aşındırıyordu; bunun en ağır sonuçları da sonunda bağımlı köylülere yansıyordu. Gümüş para darlığı çeken devletin para üzerindeki hesapsız manipülasyonlarla, akçenin veznini (ağırlığını) ve ayarını (gümüş bileşimini) sürekli değişime uğratması, sistemin karşılıklı yükümlülükler dengesini sürekli aşındırıyordu.[37]

> 15. yüzyıl sonunda 100 dirhem (=310 gr) gümüşten 280 akçe basılıyordu. (Bir akçe yaklaşık 1,107 gr gümüş içeriyordu). 1596'da aynı miktar gümüşten 950 akçe basılıyordu. (Bir akçe artık 0,326 gr gümüş içermekteydi). Öte yandan gümüş ile altın arasındaki değişim oranı (parite), akçenin değer kaybına uyum sağlayamamaktaydı. Gümüş paraları her defasında küçülten ve bakır içeriğini arttıran her para operasyonunda, devlet eski paraları eski kurdan geri almaktaydı. Akdağ şöyle ifade ediyor: "İlk çarenin, 'akçe'nin gümüş miktarını her azaltmada, altın ile olan kıymet ayarını mümkün olduğu kadar sabit tutarak, bu şekilde masraflarından ve gelirlerinden kazanmak yolunun tutulması olduğu görülüyor. Ayrıca, kendi elinde toplanan eski akçeyi 'cedit' (=yeni)

37 Baban, 1940: 240-43; Sencer, 1973: 291.

> akçe olarak kesen hükûmetin buradan da gümüş tasarrufu suretiyle kazanacağı aşikârdır. (...) Fakat, hükûmetin, meselâ akçeyi küçültmekte devam ettiği halde, altını hep 40 akçede tutmak suretiyle elde ettiği kâr faizle para almaya benzer yıkıcı bir mâli çare idi. Çünkü, cedit akçenin ortaya çıkmasından itibaren vergilerin bu yeni akçeden ödenmek isteneceği tabiî idi. Halis akçe (çünkü müthiş bir de kalp akçe ve kırkık akçe salgını vardı) bulamayanlar, vergilerini altın ve kuruş ile ödemeğe mecbur oldukları takdirde, tabiî bunları piyasadan resmî rayice nazaran daha fazla bir fiyatla tedarik zorunda kaldıklarından dolayı, zarar ediyorlardı. Nihayet, altını da sonuna kadar sabit tutmak mümkün değildi; 1548'den sonra yükselmeye başlamıştı".[38]

Bunun sonucunda ekonomik yaşam etkilendiği gibi sahte paraların veya yabancı menşeli altın paranın dolaşıma girmesine de yol açılıyordu.[39] Paranın değerinin düşmesinin önemli bir nedeni de, 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'dan düşük bedelli kıymetli maden akışı oldu; ama bu akış dahi devletin gümüş madeni kıtlığına çare olamadı.

> "Amerika'nın kıymetli madenleri Avrupa'ya dolup taştıktan sonra, ve 1559'a kadar olan sürede, Batı'dan Türkiye'ye, genel olarak mal karşılığı altın ve gümüş dolmakta, fakat, Osmanlı ülkelerinden Doğu'ya giden kıymetli maden miktarı bu gelenlerden çok üstün sayıyı bulmakta idi. Demek ki, Türkiye, kıymetli madenlerin bollaştıklarından dolayı çok ucuzladıkları Batı ile, azlıklarından ve geleneksel bir mücevher düşkünlüğünden ötürü çok pahalı bulundukları Doğu ülkeleri arasında kalmıştı".[40]

Bitmez tükenmez İran savaşlarının (1578-1590) etkisiyle de şiddetlenen mali kriz, Osmanlı Devleti'ni parasının değerinde 1585 ve 1588'de sırasıyla yüzde 62,5 ve yüzde 28 gibi önemli oranlarda devalüasyonlara zorladı. Bu dönemden itibaren de

38 Akdağ, 1975: 54.

39 Şanda, 1968: 9 vd. 17. yüzyıl sonundan itibaren sahte paraların menşei de Avrupa olacaktır.

40 Akdağ, 1974, C.2: 196.

parasal operasyonlara giderek daha sık başvurur oldu. Bu parasal kriz, kuşkusuz, fiyatlar genel seviyesinde ciddi bir artışı da beraberinde getiriyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı parasının reel değeri 3 veya 4 kat aşınmıştı ama aynı dönemde buğdaydaki pahalanma 10 katına (kaçakçılıktan dolayı Ege sahillerinde 20 katına) çıkmış, bir baş koyunun fiyatı dörde katlanmış, bakır ve ham demir fiyatları, vs. 5-6 katına çıkmış, nafakalar/gündelikler de aynı seyri izlemişti.[41]

Şimdi de mali krizin ve bu krize karşı merkezî iktidarın yukarıda özetlenen tepkilerinin Osmanlı toplumunun ekonomik-sosyal yapıları üzerindeki çok çeşitli etkilerini ele alarak, hâkim sınıflardaki dönüşümün ve sipahi kategorisinin tedrici tasfiye sürecinin tahlilini tamamlamaya çalışalım.

3- Hâkim Sınıfların Tepkileri

Hâkim sınıfın farklı toplumsal katmanlarının böyle bir kriz patlaması karşısındaki tepkileri acaba ne şekilde tezahür etti? Bunu, köylülüğün genel bir bozgun/kaçgun zemini çerçevesine ve 1520'den yüzyıl sonuna kadar yüzde 60 artış gösteren bir nüfus dinamiği içine yerleştirerek çözümlemeye çalışmak gerekir.

(i) Hâkim sınıfın üst katmanları: Her şeyden önce, askerî-sivil yönetimin üst katmanlarının gelirleri reel terimlerle büyük bir gerilemeye konu olmuştu: Fatih II. Mehmet döneminde (1451-1473) yıllık geliri 25.000 altın-florine denk gelen bir beylerbeyinin geliri III. Murad döneminde (1574-1579) 8.333 florine kadar düşüyordu.[42] Aynî olarak tahsil edilen rantın, örneğin öşür vergisinin, aradaki gelir farkını kapatması da mümkün değildi; zira 1560 sonrasında kronikleşen kötü hasat yıllarının

41 Akdağ, 1975: 44. Kıtlık yıllarının tahayyül dışı fiyat artışları burada dikkate alınmıyor. Keza, Celali İsyanlarının tüm toplumu sarstığı 1596-1603 arasındaki *doruk dönemi de dikkate alınmıyor.*

42 Akdağ, 1975: 58. Kuşkusuz akçenin nominal değeri üzerinden bakıldığında bir düşüş gözlemlenmemektedir.

yol açtığı üretim gerilemeleri ile köylülerin tımarlarından firar etmeleri sonucunda uğranılan gelir kayıpları telafi edilebilir ölçekleri aşıyordu.

Tımarlarından firar eden reayayı iki akıbet bekliyordu: Serseri/haydut olmak veya taşra beylerinin/ümeranın yanında paralı asker –sekban– kimliğini almak. Öte yandan, taşranın askerî-idari hiyerarşisinin üst kademesindekiler (ümera) giderek daha kabarık (birkaç yüzden birkaç bine çıkabilen) ve daha masraflı bir kişisel "sekban" ordusu beslemek durumunda kalıyorlardı. Bir paralı askerin/bir sekbanın yıllık masrafı ise, 16. yüzyıl başında 600 akçeden yüzyıl sonunda 3.000 akçeye kadar çıkıyordu.[43] Taşra beylerinin üst katmanları tarafından bir sekban ordusu besleme zorunluluğu, bir yandan sipahilerin sefere gitmek ve cebelü beslemek konusundaki isteksizliklerini telafi etmek, diğer yandan bizzat kendi can ve mal güvenliğini koruyabilmek açısından ortaya çıkıyordu.[44]

Sipahiler ise devletin sefer çağrılarına giderek daha az yanıt veriyorlardı. Ticarete girişmeye başlamış olan yeniçerilerin bir bölümü bile benzer bir kayıtsızlık sergilemeye başlıyordu. 16. yüzyıl sonlarından itibaren başkentteki yeniçerilerin birçok isyanı paranın değeri üzerindeki oynamalarla yakından irtibatlıydı. Üstelik bazı yıllar devlet profesyonel ordusunun ücretlerini bile zamanında ödemekte zorlanıyordu.

Bu sınıfın tepkileri özetle şöyle şematize edilebilir: (a) "Salma" denilen keyfi artık-sağma yöntemlerinin zemin kazanması; (b)"çiftlik" denilen 'yarı-legal' büyük toprak mülkiyetlerinin diğer mülkiyet biçimleri aleyhine genişlemesi; (c) devlete karşı yükümlülüklerin savsaklanması ve başkaldırmaların sıklaşması.

43 Akdağ, ibid.

44 Ancak yerel güçlerin ücretli askerleri olan "sekbanlar" da daha sonraları kontrol dışına çıkma eğilimleri gösterecek ve giderek süreklilik kazanacak bir biçimde isyanların başlıca kaynaklarından birini oluşturacaklardır. Bkz. Akdağ, 1975: 242-250 ve 361-368.

Ayrıca, en tepedeki sultan adına devletin, tımarlara el koyup bunları Beytülmale (Hazineye) aktarması gibi yeni politikalarına rağmen ve aslında bu kuralsızlıkların da katkısıyla, sultan haslarının sultan vakıflarına dönüştürülmesi de pekâlâ devam etmekteydi. Saray gelirlerinin aşınmasını tazmin etmek isteyen sultanların tepki biçimlerinden biri de bu iken, başkent ricalinin bu yolları izlemesi beklenmedik bir durum değildi.[45]

*
* *

Peki, "çiftlikler" nasıl bir görünümdeydiler?

Braudel'e göre, "Bu mülkiyetler verimli sömürge plantasyonlarını andırıyorlardı. (...) Koritza'nın Güney-Arnavutluk ovalarındaki gibi taştan yapılmış olan merkezdeki efendinin evi, kule tipi eklentileriyle, 'kula' tipi çok katlı ev-kale modelidir. Köylülerin sefil kerpiç evlerine yukarıdan bakmaktadır." [46] Akdağ'a göre, "Çiftlik sahipleri, üretimde, ekinciliği değil, hayvancılığı üstün tuttukları için, kaçan köylülerin, kerpiç, harçsız duvar ve başka şeylerden yapılmış harap kılıklı konutları yerine, bu gibi köylerde, çiftliklerin haremlik-selamlık bölmeli konakları, ahır, samanlık ve öteki yapıları yükselmiştir".[47] Bosna-Hersek tarihi üzerinde çalışan Filipoviç'e göre, "Bosna-Hersek'e ait XVI. asır defterlerinin incelenmesi çiftlikler miktarının pek fazla arttığını gösterir. (...) Kendiliğinden anlaşılır *ki* bu oluş bu asrın her yeni on yılı ile daha büyük bir vüs'at ve hızla ilerliyordu. On yedinci asırda ise bu oluş çiftlik sahiplerini iktisadi kudret ve hakikî toprak tasarrufu bakımından timar sahiplerinden hemen hemen üstün bir hale getirecek çapta olacak ve on sekiz ve on dokuzuncu asırlarda bu oluş çiftlik sahiplerinin tam galebesile neticelenecekti." [48]

45 Bkz. Akdağ, 1974, C.2: 428; Yerasimos, 1974, C.1: 417.

46 Braudel, 1976, C.2: 67

47 Akdağ, 1975: 499.

48 Filipoviç, 1955: 174.

16. yüzyıl ortalarından sonra ama daha da fazlasıyla 17. yüzyıldan itibaren her yerde (özellikle de Rumeli ve Marmara bölgelerinde) gitgide yayılan çiftliklerin ortak özelliklerinin başında, köylülerin varoluş koşullarının genelde kötüleşmesi geliyordu; bunun reaya açısından anlamı yeni angaryalara tabi tutulmak ve aynî ödemelere dönüşe zorlanmak oluyordu.[49] 16. yüzyılda vergilerin yüzde 60 oranında nakdî hale gelmiş olması krizin etkilerini ağırlaştırıyordu. Vergopoulos'a göre de, "bu dönemdeki enflasyon para-ranttan aynî-ranta geri dönüşe yol açtı. Bu, çiftlik sahibinin pazarda artık (sadece dolaşım alanının ajanı olarak değil) üretici-satıcı olarak boy göstermesine ve enflasyonun bütün avantajlarını kendi lehine çevirmesine olanak verdi".[50] Ancak Vergopoulos'un "Çiftlik köylüsü de bu değişimden daha az yararlanmadı, çünkü onun payı da aynî idi" şeklinde izleyen görüşleri tartışma götürür. Köylü için bu nitelikte bir iyileşmenin önkoşulları esas olarak 18. yüzyıldan önce oluşmuş olmayacaktır.

Gerçekten de, çiftlik hareketinin ilk patlama dönemi sırasında köylüler üzerindeki İmparatorluk vergilerinin ağırlığı hemen hafiflemeyecektir. Hatta 17. yüzyılda İmparatorluk vergileri biçiminde el konulan artık-ürünün yalnızca bir bölümü devlet hazinesine girecek olsa da, bu vergilerin, artık her türlü zorbalığa ve şiddete başvurulabilen çok güçlenmiş mültezimler tarafından –bazı küçük istisnalar dışında– her ne pahasına olursa olsun tahsil edilebildiğini gözden kaçırmamak gerekir. Keza, aynî ranta dönüşün çiftliklerde tedrici bir yol izlediğini ve nakdî olarak alınan çeşitli örfî vergilerin varlıklarını koruduğunu da dikkate almak gerekir. Bu ilk dönemde çiftliklerin de, sadece devletin müdahaleleri nedeniyle değil, ama bilhassa sürekli hale gelmiş

49 Akdağ, 1975: 95 ve 491; Akdağ, 1974, C.2: 432. Bazı angaryaların yaygınlaşması çiftliklerle sınırlı değildi.

50 Vergopoulos, 1977: 68.

ve bazen çok şiddetli olabilen toplumsal çalkantılar/isyanlar nedeniyle de zor bir hayatlarının olduğunu da göreceğiz.

Daha sonra tekrar ayrıntılarıyla dönmek üzere, çiftliklerin bu ilk yayılma döneminin bazı nedenlerini ve özelliklerini saptamaya çalışalım:

– Parasal ve mali krizle eşleşmiş bulunan *tefecilik*, köylü çiftlerinin (ve hatta tımarların) zorla ele geçirilmesinde başat bir rol oynamıştı.

– Yeni konjonktürde çiftlik sahipleri olarak ortaya çıkan unsurlar arasında, eski düzenin askerî-tımarlı katmanları dışında, çeşitli toplumsal tabakalardan ama özellikle de şehir eşrafı arasından gelenler öne çıkıyordu.

Bu süreç bilhassa 17. yüzyıldan itibaren yaşanacaktı. 16. yüzyılda çiftlik sahipleri daha çok askerî kategorilerden (çeşitli düzeylerden yeniçeriler, sipahiler, ümera) ve sivil unsurlardan (kadı, müderris gibi ulema sınıfından) geliyorlardı. Akdağ'a göre, III. Mehmed tarafından 1595'de çıkarılan "Adalet Fermanı", bu sorundan bahsederken yalnızca "kapıkulları"nı dile getiriyordu. Gene Akdağ'a göre, bazı büyük tefecilerin reaya saflarından da gelebildiği görülmektedir.[51] Demek ki, keskinleşmiş ekonomik ve toplumsal krizden yararlanan bazı köylülerin bile çiftlik sahibi olabildiklerini kabul etmek gerekir. Ama bu olgunun ne ölçüde yaygın olduğunu bilmiyoruz.

– Çiftlikler öncelikle hayvancılığa (çiftlikler örneğinde Anadolu'da hayvan yetiştiriciliği tüm diğer tarımsal kültürlerin önüne geçmekteydi) ama aynı zamanda da tahıl üretimine yönelmişti.

Ekili toprakların otlaklara dönüştürülmesi çiftlik hareketinin ilk döneminde Osmanlı kırsalını (bilhassa Anadolu'yu) özellikle etkilemişti. Bunun ilk sonucu tahıl üretimindeki ciddi bir gerileme oldu. Bu da ülkenin büyüyen tahıl arzı açığını daha da azdır-

51 Akdağ, 1975: 64 ve 68 ve dipnot 2.

dı; kıtlıkları kışkırttı veya etkilerini arttırdı. Köylülerin, koyun sürülerinin yol açtığı zararlara karşı bitmek tükenmek bilmeyen şikâyetleri, bu sorunun ulaştığı boyutların kanıtıdır. Bu dönemle ilgili belgesel tarihçilik bakımından önde gelen isimlerden olan Akdağ, binlerce hatta onbinlerce sayıya ulaşan koyun sürülerinin sebep olduğu yıkımların köylülüğün konumunun gerilemesine neden olduğunu defalarca zikretmektedir.[52] Bu olgu Osmanlı toprakları üzerinde aynı dönemin İngiltere'sinde ulaştığı yaygınlığa ulaşmadıysa da, bölgesel benzerliklerin altını çizmek ve Anadolu'nun bazı yörelerinde (özellikle Marmara bölgesinde) bu dönüşümün bazı sonuçlarının aynı türden olduğunu kabul etmek gerekir.[53]

Tahıl üretimi ise kıyı bölgelerinde ve Balkanlar'da hâkimdi. 1555'te tahıl ihracatının yasaklanmasından sonra bu bölgelerde yoğun bir buğday kaçakçılığı faaliyeti baş göstermişti. Anadolu'daki tahıl krizine rağmen (kıtlıklar 1560'lardan sonra süreğenleşecektir), Türk buğdayı Avrupa limanlarını beslemeye devam edecektir.[54]

– Bu yönelişler dış ve iç talep ile az ya da çok bağlantılı durumdaydı. Bu ilişki, bilhassa dünya pazarları için üretim bağlantısı, izleyen yüzyıllarda (özellikle 19. yüzyılda) daha da belirginleşecek ve çiftlik hareketinin genişlemesinin en önemli dürtülerinden biri haline gelecektir.

*
* *

Şimdi hâkim sınıfın çeşitli katmanlarının uğradığı dönüşüm konusuna tekrar dönelim.

(ii) **Yeniçeriler:** Devlet tarafından ücretleri ödenen yeniçeriler, köylü çiftlerini ve tımarları ele geçirmek üzere (çoğun-

52 Akdağ, 1975: 68-69, 94 vd.

53 Bilindiği gibi, Marx (1950, K.1, C.3: 160 not 1) T. More'un *Ütopya*'sına atıfta bulunarak, "koyunların insanları yediği tuhaf ülke"den bahseder

54 Braudel, 1976, C.1: 535-538.

lukla sipahilerin de işbirliğiyle) tefeciliği yoğun olarak kullanacaklardır.[55] Bu arada şehirlerde küçük ticarete atılacaklar (hatta seyyar satıcılık bile yapacaklar) ve emlak alım-satımında da uzmanlaşacaklardır. Bunlar da, tefecilikle elde ettikleri köylü çiftlerini veya tımarları birleştirerek çiftlikler kuracaklardır.[56] Türleri giderek artan ve arızî olmaktan çıkarak devamlı olmaya başlayan "avarız" denilen İmparatorluk vergilerini ve ümeranın "salma" denilen keyfi vergilerini ödeyebilmek için nakde sıkışan köylülerin giderek artması, tefecilik için çok uygun bir ortam yaratmıştı.[57]

(iii) Sipahiler: Sipahilere ve eski vergi rejimine gelince, vergi tahsiline ilişkin bu yepyeni uygulamaların kışkırttığı altüst oluşları tahayyül etmek zor olmasa gerekir. İlk önce sipahiler, 16. yüzyıl başlarından beri, fiyat artışlarına ve paranın değer aşınmasına rağmen, nakdî olarak tahsil ettikleri arazi vergilerinde bir miktar artışına tanık olamamışlardı. Bunların reel gelirlerindeki erimeyi tazmin etmek için reaya üzerine kurdukları baskıların genellikle fazla getirisi olmamakta hatta bunlar bazen hiç sonuç vermemekteydi.[58] Çünkü reaya, Sultan tarafından devredilmiş idari-vergisel-inzibatî yetkileri kullanmakta olan mültezimler ve ümera (sancakbeyi, subaşı gibi taşra beyleri) tarafından da sürekli yoklanıyordu ve öbür taraftan kendi verimlilik ve

55 Kadılar dahi çeşitli toprak gasplarına girişeceklerdir. Bkz. Akdağ, 1975: 251-54. Ayrıca bkz. Barkan, 1937, C.X, S.59: 418.

56 Akdağ, 1974, C.2: 431; Filipoviç, 1955: 171.

57 Talep edilen faiz hadleri hayal sınırlarını aşmaktadır. Bir örnek: Tokat bölgesinin yeniçerileri reayaya ve esnafa 1602 yılında aylık yüzde 30 faizle borç veriyorlardı ki bunun yıllık tutarı, basit faiz toplamı olarak yüzde 360'a ulaşmaktaydı! Bkz. Akdağ, 1975: 63.

58 İnalcık (1969: 97), paranın değer yetirmesinin tımar rejimi üzerindeki derin yansımalarının altını çizmektedir: "Tımara bağlı nakdi vergiler çok yüksek olmadığından nominal etkileri değişmez kalıyordu, ama reel değerleri düşmüştü. Bu da sipahileri ve diğer tımar sahiplerini yeni yeni nakdî yükümlülükler icat etmeye, açıklarını dengelemek için reayadan çeşitli isimler altında yeni haklar talep etmeye sevkediyordu".

üretimini arttıracak bir teknik sıçrama yapabilme imkânına da sahip değildi.

Aslında, tarımsal üretkenliğin artışı birçok etken tarafından frenleniyordu. Bunların arasında, üretime ilişkin tekniklerin durağanlığı, nüfus artışı yoluyla köylü çiftlerinin bölünmesi, vs. bulunuyordu. Daha sonraları, nüfus durağanlığı ve hatta güvenlik sorunları yüzünden ova köylerinin boşalması gibi etkenler de sahneye çıkacaktı.

Bu koşullarda, bu küçük taşra beylerinin tepkileri diğerlerinkinden pek de farklı olmayacaktı. Onlar da;

-Gitgide askerî yükümlülüklerinden kaçınmaya başlayacaklar (1596'daki Avusturya'ya karşı savaşta, sefere katılmayan sipahilerin sayısı 30.000'e ulaşacaktı)[59];

-Tefeciliğe başvuracak ve becerebildikleri takdirde çiftlikler kuracaklardı (tımarlarını terk etmemiş olan sipahiler dahi, tımarlarını –veya beylik/hassa çiftliklerini– daimi mülkiyete çevirmeye ve mümkünse sınırlarını genişletmeye çalışacaklardı);

-Yerlerine, haklarını bir parasal karşılıkla (bu da bir iltizam türü oluyordu âdeta)[60] devrettikleri bir temsilci bırakarak giderek daha fazla şehirlere (yasak olmasına rağmen) yerleşmeye başlayacaklardı. Aralarından bazıları bu dönemde belirli bir servet biriktirebilmiş, köklü bir sosyal dönüşüm geçirmişlerdi; kentlerde bir ticari yaşam gelişmekteydi ve kentlere yerleşen sipahilerin bir bölümü ticaretle ilgilenmeye başlamıştı.

Sadece Edirne Sancağına ait kısmi verilerden bazı genel sonuçlar çıkarmamıza izin verilirse, görülmektedir ki 16. yüzyılın ikinci yarısında sipahilerin yüzde 77,4'ü artık şehirlerde oturmaktadır. Hâlbuki "sipahilerin şehirde oturmaları yasaktır".[61] Gene aynı verilere göre, sipahilerin yüzde 24'ü artık "kul" (genellikle yeniçeri) kökenlidir. Bunun aksi kutbunda, yeniçeri ordusu

59 Barkan, 1972-73: 327.

60 Diğerleri yanında bkz. Filipoviç, 1955: 185.

61 Bkz. Barkan, 1968 ve bu makaleye dayanan Yerasimos, 1974, C.1: 346-47.

içinde de kul olmayan çok sayıda insanın yer almaya başladığı görülür. O dönemin hemen hemen tüm tarihçileri, vaka yazarları, tımarlı sisteminin çözülüşünü yabancı kişilerin ("ecnebi" yani tımarlı sınıfına yabancı, kul kökenli, soydan gelmeyen, şüpheli kökene sahip unsurların) tımar sahibi olmasına bağlar. Bunlar kendilerini askerî yükümlülüklere daha az bağlı hissetmekte ve yalnızca kişisel zenginleşmeleriyle ilgilenmekteydiler. Bu da, fiilî özel mülkiyete ve çiftliklere geçişin bir başka yolu olmaktaydı.[62]

Savaş seferlerine katılan sipahilerin sayısı 16. yüzyıl sonuna doğru önemli ölçüde azalmış ve izleyen yüzyılda bu durum daha da belirginleşmişti.[63] Tımarlıların yetiştirdiği cebelü ordusu için de bu durum geçerliydi; bunlar giderek taşranın askerî-idari yöneticilerinin profesyonel orduları ("sekban" askerleri) tarafından ikame edilmekteydi. Bu ikame süreci 17. yüzyılda aşağı yukarı tamamlanacaktı.

Peki bu, Saray tarafından beklenen bir durum muydu? Kuşkusuz devlet, sistemdeki bu hareketin hızlı bir çözülmeye dönüşerek yozlaşmasını istemiyordu, özellikle de içinden geçilen kriz ve isyan döneminde... Nitekim sipahileri, tımarlarının ait olduğu sancağı terk etmemeleri konusunda zaman zaman uyarmaya devam ediyordu.

> Hatta devlet bazen sipahileri kendilerine bağlı köylülere karşı koruma kaygısıyla da hareket ediyordu, çünkü bunların büyük bir bölümü itibarsızlaşıp toplumda saygınlığını yitirmişti ve bu, rejim açısından büyük bir tehdit oluşturuyordu. Bu durum esas olarak bazı bölgelerin gerçek anlamda birer iç savaş alanına döndüğü bunalım dönemlerinde ortaya çıkmıştı. Anadolu beylerbeyi ve kadılarına iletilen 1648 tarihli ferman bunun anlamlı bir örneğidir: Reaya, sipahilerine karşı saygılı olacak, onları ağırlamayı reddetmeyecekti (aksi takdirde cezalandırılacaktı); onlara

62 Bkz. Barkan, 1972-73: 314, 320 ve civarı; Cvetkova, 1960:184-85.

63 1605 seferinde, Rumeli sipahilerinin sayısı ancak 4.526'yı bulabiliyordu: Barkan, 1972-73: 327.

> evlerinin ve ambarlarının yapımında, kılıç yerlerinin ekilip biçilmesinde yardım edecekti; onlara yiyecek sunmaktan, en azından atları için saman temin etmekten kaçınmayacaktı, vs. Böylece sipahilere inzibatî görevler de tanındığı görülmektedir. Böylelikle devlet sipahilere ilişkin eski ilkelerinden sapmış olmaktaydı.[61]

Ama artık bu yürüyüşü durdurma gücüne sahip değildi. Esasen daha önce görüldüğü gibi, çelişkili olarak, sipahilerin ekonomik özerkliğini kesecek her türlü önlemi almaktan da geri durmuyordu. Tımar gelirleri kural olarak tımar sahiplerine (yaygın olarak sipahilere) tahsis edilmiş olduğundan, bu sistemde artık yüksek bir çıkarı olduğunu düşünmüyor ve başka kanallardan –özellikle de mültezimleri kullanarak– doğrudan gelirlerini arttırmaya çabalıyordu. Bu amaç doğrultusunda daha radikal yöntemlere de başvurabiliyor ve örneğin askerî yükümlülüklerini yerine getirmedikleri veya isyan ettikleri gerekçesiyle bazı bölgelerin sipahilerini topluca tımarlarından yoksun bırakabiliyordu.[65] Gittikçe daha fazla mültezimlere ve kapıkullarına bağımlı hale gelen devlet ile sipahiler arasındaki güç dengeleri köklü bir biçimde değişime uğruyordu; özel/bireysel mülkiyete resmen onaylanan doğrudan bir geçişe gerek kalmaksızın, mültezimler ve çiftlik sahipleri yeni bir hâkim sınıfın temellerini atıyorlardı. Tüm bunlar çatışmasız-olaysız gerçekleşmiyordu kuşkusuz. Sipahiler sık sık "Celali" isyanlarına katılıyor –hatta bazen bunları sürüklüyor– olsalar da, tarihsel rolleri artık geçmişti.

> Tepe noktası 1596-1603 arasında yaşanan ama 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren süreklilik kazanmış olan Celali İsyanları, birkaç kelimede özetlenemeyecek denli karmaşık ve karışıktır. Birkaç saptamayla yetinelim: İsyan ordularına katılanların büyük bölümünü, medreselere yığılmış ve gelecek kaygısı taşıyan onbinlerce suhtenin (medrese öğrencisi), çiftini çubuğunu terk

64 Bkz. Barkan, 1972-73: 306; Şanda, 1970: 70.

65 1578-1590 İran Savaşı sırasında Orta-Doğu Anadolu'da görüldüğü gibi... Bkz. Cem, 1970: 139.

ederek leventliği (başıboşluğu) seçen reayanın ve özellikle de bir beyin yanında paralı asker olarak iş tutmuş 'sekban'ların oluşturduğu görülmektedir. Bu isyanlar genellikle bir taşra beyi (ümera) veya onun adamları tarafından sevk edilmekteydi. Fakat görünürde devlete karşı örgütleniyor olmasına rağmen, bu isyanların sonuçta dönüp hep köylüyü vurduğu, canı yakılan ve soyulan tarafın hep köylüler olduğu görülmektedir. Son bir saptama da, isyanların hangi sınıf temsilcisinin yönetiminde gerçekleştiğine göre farklılaştığıdır. Sipahilerin ve diğer tımar sahiplerinin (ümeranın) sevk ettiği isyanlar genellikle belirli bir bölgenin sınırları içinde kalıyor ve daha çok çiftlik türü büyük özel mülkiyetlerin oluşturulmasını hedefliyordu. Oysa levend veya sekbanların başını çektiği isyanların mekânsal hareketi daha geniş çaplı oluyor ve belirgin bir amaç taşımadığı için eyaletten eyalete geçen aylak bir karakter taşıyordu.[66]

Celali isyanları sonrasında da, sipahi tımarları ve zeametler üzerinde devletin de katıldığı yoğun spekülasyonlara kapı aralanacaktı: Devlet, hazineye doğrudan girecek yeni gelirlere uzanabilmek adına, o zamana kadar devlete karşı gelmeyen tımarlıları da arazilerinden koparabilmek veya gelirlerine el koyabilmek için akıl almaz gerekçeler icat etmeye başlayacaktı.

Hatta devlet 1650'de tımar gelirlerinin yüzde 50'sine el koyan bir vergi getirmeyi dahi deneyecektir.[67] Devletin 17. yüzyıl sonuna doğru mali gelirlerini arttırmak adına başvuracağı bir başka çare arayışı, seferlere iştirak etmeyen sipahileri bir "hizmet bedeli" ödemeye zorlamak olmuştu. 1699 verilerine göre, bu "bedel"in karşılığı olarak Erzurum'dan 4,5 milyon akçe, Maraş'tan 3,6 milyon akçe, Halep'ten 3 milyon akçe toplanabilmişti.[68] Bu tutarların, maaşlı askerlerin bütçede yol açtığı açıkların yanında pek cüzi kaldığını belirtmek gerekir.

66 Bu konularda bkz. Akdağ, 1975: 226-242; aynı yazar, 1949-52: 361-387; İnalcık, 1969: 94.

67 Bkz. Yerasimos, 1974, C.I: 469 ve 493.

68 Barkan, 1955-56: 202-203.

Devlet, yeniden eline geçirdiği tımar arazilerini, eğer doğrudan mültezimlere tahsis etmiyorsa, Hazine'ye devredecekti. Böylece kendi adamlarını koruyabilme ayrıcalığına sahip saray ricali ise, tımarları en fazla verene yani en çok rüşvet verene aktarıyor olacaklardı.[69] Bu arada eklemek gerekir ki, dağıtılan tımarlar artık daha ziyade birleştirmelerle sayıları artmış bulunan zeametlerden oluşacaktı ve hatta tek bir kişiye, birden çok tımar verilebilecekti.[70]

4- Köylü Tepkileri

Köylünün durumu 15. yüzyıla kıyasla gözle görünür biçimde kötüye gitmişti: Ağır vergiler ve tefecilik nedeniyle borç batağına saplanmış olan köylülerin bir bölümü çiftlerinden yoksun kalmışlardı. Yeni türeyen 'çiftlik'lerde üretim yapan köylü kısmı ise, ağır çalışma koşulları altında durumlarının gittikçe kötüleştiğini görmekteydi.

Kendi 'çift'lerinde kalarak topraklarını işlemeye devam edenler ise, merkezî 'avarız' vergileri ile yerel keyfi vergilerin baskısı altında eziliyorlardı. (Eğer büyük hayvan çiftliklerinin civarında yer alıyorsa, reayanın ekini hasat öncesinde çiftliklerden gelen koyun sürülerince de çiğnenebiliyordu).[71] 16. yüzyılda ikiye katlanan demografik artışla birleşen kıtlık ve açlıklar bu yoksullaşma sürecini tamamlıyordu.

Herhangi bir teknik ilerlemenin ve buna bağlı bir verimlilik artışının karşılığı olmaksızın üretici kitlelerin daha fazla sağılmaya çalışılması, mevcut krizi daha da derinleştiriyordu. Bunun sonucunda, henüz 15. yüzyıl sonundan başlayan ve tüm

69 Cvetkova'ya (1960:184-191)'ya dayanarak bu tımar tevcihlerinden bahseden Braudel (1976,C.2: 65), "Fransa'daki 'asalet mektupları', tımarları utanmadan mükerrer dağıtmaya ve 'ecnebileri'/yabancıları kayırmaya kadar giden bu fermanlar yanında hiç kalır" demektedir.

70 Barkan, 1972-73: 289-90.

71 Akdağ, 1974, C.2: 431 vd.

16. yüzyıl boyunca giderek yoğunlaşacak olan bir "kırsal göç" ve köylü isyanları peydahlanıyordu. İşsiz güçsüz genç köylüler (levendler) ya beylerin paralı ordularına ya da haydutluğa ve yağmacılığa sığınıyorlardı.[72] Bazen reayanın da katıldığı ayaklanmaların hemen hemen tamamı –genel ayaklanmalar veya saman alevi gibi sönenler de dâhil olmak üzere– çarçabuk kırsal alanın yıkımına ve yağmalanmasına dönüşerek kendi yolundan çıkıyordu.

Bu müthiş karmaşa 17. yüzyıl başında kendi doruğuna ulaştığında, bütün Osmanlı kırsalı (bilhassa Anadolu kırsalı) bir uçtan diğerine kırıp geçirilmiş, toplam köy nüfusunun *üçte ikisi* köylerini terk etmiş olacaktı.[73]

Bu devasa 'kaçgun' yalnızca Celali İsyanlarıyla değil, şimdiye kadar sayılan her türlü keyfilikle ve bunların yol açtığı aşırı sömürü eğilimleriyle açıklanabilir. Celali İsyanları bir neden olmaktan ziyade bir sonuçtu ve köylülerin yaşam güçlüklerini artık dayanılmaz boyuta getiren son damlaydı.

> Geç Ortaçağ'da Avrupa coğrafyasında bu boyutlarda bir "köy terk etme" sorununun hiçbir ülkede yaşanmadığı iddia edilebilir. Ancak benzer bir olgu daha erken dönemlerde 14. yüzyıldan itibaren Avrupa'da da ortaya çıkıyor ve Ortaçağ tarihçisi Fourquin'e göre, bundan en çok etkilenen ülke olan Almanya'da yerleşim yerlerinin yüzde 20 ila 40'ı arasında değişen oranda, İngiltere'de yüzde 20 oranında terk edilmesiyle sonuçlanıyordu (Fransa bunu en hafif atlatan ülkelerden biri oluyordu).[74]
>
> Osmanlı'yı Avrupa olayından ayıran bir diğer özellik, İmparatorlukta köylerin boşalmasıyla sonuçlanan büyük kargaşanın olağanüstü hızı (10-20 yıl içinde her şey olup bitecektir) ile Avrupa ve Osmanlı'daki hareketler arasındaki çok büyük zaman farkıdır.

72 Marx (1950, K.1, C.3: 161), kitlelerin paralı askere dönüşümü olgusuna, oldukça farklı bir ortamda, 16. yüzyıl İngiltere'si koşullarında dikkati çekiyor.

73 Akdağ, 1975: 497.

74 Fourquin, 1971: 332-34.

Osmanlı âdeta, Avrupa'daki feodalizmin krizini iki yüzyıl arayla yaşamaktadır.

Bu büyük "firar/kaçgun" olayının, yaygınlığı ve genişliği nedeniyle, üzerinde biraz daha durulması gerekir. İlk önce, sayıları milyonlara ulaşan köylü kitleleri nerelere gitmiş, nerelere sığınmışlardı? Tarihçi Akdağ bu olguyu açıklayabilmek için önem sırasına göre bir liste düzenliyor[75]: (i) Köylüler, devlet güçlerinin izniyle uygun bir alanda, düzgün veya eğreti inşa edilmiş palankalar ardına sığınmışlardı veya kasaba ve şehirlerin duvarları ardında korunak aramışlardı.[76] (ii) Güçlükle ulaşılabilir dağlara ve ormanlara göçüp oralarda derme çatma köyler inşa etmişlerdi. 1596-1610 arasında yer alan son bozgunda, köylülerin çoğu sürülerini ve taşınır mallarını dahi geride bırakmışlardı. (iii) Köylülerin çoğu kendi livasını, eyaletini hatta bölgesini değiştirecek kadar uzaklara savrulmuştu. (iv) Genç köylülerin bir bölümü "levend"liği seçmişti.

Köylerin terk edilmesi olayının büyük ölçüde kalıcı olduğunu, geri dönüşü olmayan bir sürece dönüştüğünü eklemek gerekir[77]. Bununla birlikte bütün eski köyler haritadan silinmiş değildi; bunların bazıları nüfusları azalarak da olsa olaylara ve zamana direnmeyi sürdürebildiler. Köylerinde kalanlar ya tamamen yoksullaşmış ve artık kaybedecek hiçbir şeyleri olmayan sefil durumdaki köylüler veya, tam tersine, durumdan ya-

75 Akdağ, 1975: 493.

76 1599 tarihine kadar şehirler ve kasabalar isyancıların hedefleri dışında kalmışlardı. İzleyen on yılda bunlar da Celali isyancılarının insafına kalacaktı: Akdağ, ibid: 499.

77 Cumhuriyet Türkiye'sine kalan köy yerleşim dokusunda ücra noktalardaki dağ ve orman köylerinin sayıca fazlalılığı bu tarihsel mirasın izlerini taşımaktadır. Bunu etkileyen daha önceki bir neden ise, 16. yüzyılın başlarında Çaldıran Savaşı öncesi ve sonrasında Alevi-Bektaşi köylerinin gözden ırak arazilere taşınmak mecburiyetinde kalmasıydı. Celali İsyanları sonrasındaki yüzyıllarda da, merkezi vergilerden, yeni güçlülerin (âyan, derebeyi, mültezim) baskılarından, askerlik gibi bedensel yükümlülüklerden kaçınmak veya kendi köy otonomisini korumak için de dağ köyleri tercih edilebilecekti.

rarlanmak ve mal-mülklerini korumak isteyen zengin ve güçlü kişilerdi. Bu sonuncular genellikle "kapıkulları"ndan oluşuyordu; bunlar kaçan köylülerden yok pahasına satın alınmış veya tefecilikle edinilmiş gayrimenkulleri çiftliklere dönüştürmek ve köyleri korunaklı palankalarla çevirmek için uğraşıyorlardı.

Çiftlikler, 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başını etkileyen bu son kaçgun döneminde iyice yayılacaklar, ancak onların da önemli bir bölümü saldırılardan nasibini alarak zaman zaman yakılıp yıkılacaklardı.[78] Öte yandan genel bir yatışmanın sağlandığı 1609 yılına gelindiğinde, köylülerin tekrar eski topraklarına geri dönmesini sağlamak adına Sultan I. Ahmed tarafından yayımlanan fermanlar, 1599-1609 arasında kurulmuş çiftliklerin yok edilmesini talimatlandırıyordu.[79] Bu talimatlar 1599 öncesinde kurulmuş çiftlikleri yasallaştırarak aslında dolaylı olarak "çiftlik" olgusunu legalleştirici bir işlev de görmüş oluyorlardı; esasen 1599 sonrasında oluşmuş çiftliklerin tümünün bu Fermanlar sonrasında sahneden silinmiş olduğunu düşünmek de fazla iyimserlik olacaktır.

Sonuç olarak, toprakların özel mülk olarak sahiplenilmesi eğilimi bundan sonra da eski tarım rejimi veya daha doğrusu şartlı mülkiyet aleyhine hızlanarak devam edecek ve bu, toplumsal üretici güçlerin Batı'ya kıyasla görece gerilediği bir genel tarihsel ortamda gerçekleşecektir.[80]

78 İsyancılara direnebilen çiftlik sahipleri bizzat kendileri de önemli bir silahlı gücü ellerinde tutanlar ile yerel isyancıların liderleriyle özel ilişkiler kurabilenler olacaktır: Akdağ, 1975: 498-99.

79 Akdağ, 1975: 69. İngiltere'de VII. Henry'nin buna benzer kanunlarına atıfta bulunan Marx'a (1950, ibid) da bakılabilir.

80 İzleyen iki yüzyıl boyunca nüfusun doğal artış oranı yavaşlayacaktır. "Demografik rejim"in bu yeni işleyiş biçimi, kuşkusuz, "toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden üretim prosesinin" (Behar, 1975: 6 vd.) yeni biçimine az-çok yanıt verir nitelikteydi.

II

Sosyal ve Ekonomik Dönüşümlerin Sınırları



1- Tımar Sisteminden Çiftliklere: Bir İkame Sorunu

Peki, artık geçerliliğini yitiren eski tımarlı sisteminin yerine ne geçmişti? Ticari ve tefeci sermayenin Osmanlı tarımına girişi/nüfuzu, bir tarihçiye göre[81], "yenisini yaratmadan eski üretim tarzının işleyiş düzeneğini tahrip etti". Bu aksiyom (belit), anlamını ve sınırlarını iyi tanımlamak ve bazı kayıtlar düşmek koşuluyla birçok bakımdan doğrulanmaktadır denilebilir.

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı kırsalında ortaya çıkan en önemli değişikliklere topluca bakmak gerekseydi bunları iki kümede toplamak mümkün olurdu: (i) Çiftliklerin yani tımar sistemi dışında özel nitelikli toprakların ortaya çıkışı; (ii) iltizam sisteminin ortaya çıkışı ve gelecek dönemde kırların çok güçlü yeni toplumsal unsurlarını oluşturacak olan mültezimlerin sahneye çıkışı. Daha da basitleştirmek mümkün: Söz konusu olan, tek hedefi toprakların (köylü çiftleri olsun, mirî topraklar olsun) bireysel temellükü ve yoğunlaştırılması olan tefeci sermaye ile diğer parasal zenginliklerin ortak eyleminden ibarettir. Burada da toprakları özel mülkiyet olarak (satın almayla, tefecilikle veya zor yoluyla) temellük etmeye de yöneldikleri ölçüde, sistemin sosyal dönüştürücüsü olarak mültezimler öne çıkmaktadır. Denilebilir ki, Osmanlı karmaşık bütününün 16. yüzyıl sonrasın-

81 Miller Philipivitch'e atfen Sertel, 1976: 91.

daki hareketinin tüm açıklayıcı unsuru, eğer aşırı şematikleştirilirse, koşullu toprak mülkiyetinden kısaca fiilî özel mülkiyete geçişin tarihsel sürecine indirgenebilir.

Bu yüksek tarihsel saik her zaman bir ilksel sermaye birikimi tarafından öncelenmiş olmayıp daha ziyade basit bir parasal servet yığılmasından ibaret kalmış olsa dahi[82], paranın devreye girmesi, çok sınırlı da kalsa, paranın sermayeye dönüşümüne yol açmıştır; şu anlamda ki, meta dolaşımına eskiden olduğundan daha fazla dâhil olmuş bulunan tarımsal ürünlerin değişim değerinin bir miktar yükselmesi sonucunda yeni mülkiyet ilişkileri peydahlanmıştır.

Öte yandan daha önce görüldüğü gibi, köylülerin bir bölümü kendilerini toprağa (ve bir tımarlıya) bağlayan ilişkilerden fiilen (kendi istekleriyle veya değil) kopmuşlardı.[83] Demek ki, bazı kırsal küçük üreticilerin kendi yeniden üretimlerinin nesnel koşullarıyla yani emek güçleri dışında kalan tüm üretim ve geçim araçlarıyla bağlarının kopması kuramsal olarak gerçekleşmişti.

Oysa bütün bunlar ilksel sermaye birikimine uygun öncüller olarak anlamlandırılmaya çalışılabilirse de, Osmanlı tarihsel koşullarında görece şüpheli bir karaktere sahipti. Şimdilik esas nedene dokunalım: Hiçbir zenginlik kaynağı, taşınır (parasal servetler) veya taşınmaz (çiftlik vs.) olsun, sistemde süreklilik taşıyan müsadere tehlikesinin, yağmanın, yerel güçlerin zorla sahiplenmesinin vs. dışında tutulamazdı. 17. yüzyıl başlarında çiftliklerin (ve köylerin) yerle bir edilmesi olayının ne kadar geniş ölçekli olabildiğinden anladığımız gibi, tehlike sadece devle-

82 Marx (1973f: 220) bunu gayet iyi ifade eder: "Para-servetin, sermayeye dönüşümü öncesindeki oluşumu da, burjuva ekonomisinin tarih öncesine aittir. Tefecilik, ticaret, kent sistemi ve bunlarla birlikte gelişen devlet hazinesi, bu dönüşümde başrolü oynadılar".

83 17. yüzyılda, bazı bölgelerde köylüleri toprağa bağlayan hukuk kuralları hâlâ büyük bir sertlikle uygulanacaktır. (Bkz. Matkovski, 1969: 705-706). 16. yüzyılda çiftini terk etmiş birçok köylü yeniden bu kuralların boyunduruğuna düşecektir. Ama zamanla bu kuralların katılığı yumuşayacaktır.

tin doğrudan eylemlerinden de gelmiyor, devletin kendisinden beklenen rolü yerine getirme kapasitesinin yetersizliğinden ileri geliyordu. Bu rolün, çağdaşı devletlerde özellikle de Avrupa'nın uluslaşma sürecindeki devletlerinde nasıl bir merkantilist role dönüştüğü bilindiğine göre, bunun Osmanlı Devleti'nin yapılarına ne kadar yabancı kaldığı da anlaşılacaktır.

Gerçekten de, devletin niteliği önemli ölçütlerden biridir. Batı'da ulusal devlet burjuvazinin yükselişine yanıt verir; ulusal üretimi bilinçli olarak korur; ulusal ürünlerin dış sürümünü güvenceye almak ve sömürge kaynaklarının (başlangıçta daha ziyade kıymetli metallerin) girişini teşvik etmek için uluslararası ayrıcalıklar elde etmeye çalışır ve hatta "sermayenin varlığı için uygun koşulların yaratıcısı"[84] olarak belirir. "Sermayenin varlığı için uygun koşulların" oluşturulmasının kökeninde olmak bir yana, kendisini aşan evrimlerle baş etmekte hemen her zaman zorlanan Osmanlı Devleti, ekonomik ve sosyal alanlarda ortaya çıkan değişimleri/sıçramaları bazen yüzyıllara varan gecikmelerle –matbaada olduğu gibi– izlemekten başka bir şey yapamayacaktır.

Bu devletin yönetici sınıflarının zamanına ters düşen (anakronik) bazı kararlarına bakıldığında, yeni bir düzen tahayyülü içinde olmak bir yana çevresinde/dünyada olup bitenleri doğru kavramakta ne denli güçlük çektiği görülebilmektedir. Öyle ki, birçok defa çöken tımarlı sistemine köklü bir dönüşün koşullarını hazırlamaya girişecek ve bunu 17. yüzyılın ortalarında deneyebilecektir. Barkan'ın[85] "*romantik muhafazakârlık*" olarak adlandırdığı bu girişimlerin, sarf edilen tüm çabalara ve devreye sokulan tüm imkânlara rağmen sonuca ulaşmadığını belirtmek herhalde gerekli değildir.

84 Marx, 1973f: 218.

85 Barkan, 1972-73: 321-25.

***

Şimdi tekrar Osmanlı kırsalında ortaya çıkan önemli değişimlerin sınırlılıklarına dönebiliriz: Çiftlik hareketinin İmparatorluk'ta 16. yüzyılda üretim güçlerinin esas olarak gerilemesine denk düştüğünü görmüştük. Kuşkusuz demografik rejimdeki değişimi, fiyat hareketlerini ve dönemin başat ekonomik konjonktürünün diğer unsurlarını da dikkate almak gerekir.

> Barkan[86] da bunların hesaba katılması gerektiğini telkin ederken, bu evrimin sonucu olarak İmparatorluk'ta ortaya çıkan yeni feodalleşme eğiliminin de altını çizer. Ünlü tarihçinin 1970 başlarında *İslâm Ansiklopedisi* için kaleme aldığı ve son makalelerinden biri olan kapsamlı "Timar" makalesinde, önceki görüşlerinde belirli bir revizyona gittiği bile söylenebilir. Barkan'a[87] göre, mirî toprak rejimi, katı bir biçimde uygulandığı yerlerde bile, büyük toprak mülkiyetinin veya çiftlik biçiminde tarımsal işletmelerin ortaya çıkışını engelleyememişti.
>
> Bununla birlikte, Arnavut tarihçi Mile, Barkan ile hemfikir değildir: "Sipahilik sistemini zayıflatan çiftlik sistemi, nihayet 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başında kırsal alanda kapitalist ilişkilerin tohumlarının -güçlükle de olsa- atılmasının öncüllerini sağladı. Bu nedenle, 16. yüzyıl sonundaki çiftlikleri kapitalist bir mülkiyet biçimi olarak kabul eden Barkan'la mutabık değilim".[88]
>
> Vergopoulos ise bu meseleyle ilgili daha özgün bir yaklaşım sergilemektedir. Görüşlerinin bir bölümü şöyledir: "Bu sürecin esası, kapitalist aksiyom ile dolaylı "pre-kapitalist" kodlamanın bileşik eyleminden ibarettir. Başka terimlerle, büyük toprak malikânelerinin ortaya çıkışını eğer İmparatorluk makinesinin çözülme koşulları telkin ettiyse, çiftlik bünyesinde "aynî" ilişkilere başvurulması da Avrupa ve dünyadaki büyük enflasyonist krize bir cins yanıt teşkil etmişti."

86 ibid: 318

87 ibidem.

88 Mile,1969: 723-24.

> (...) "Aynî ilişkilere başvurulması yalnızca enflasyondan daha büyük çıkar sağlamaya dönük bir kurnazlık değildi; ama çiftlik kazançlarının her zaman çiftlik kurumuna özgü bir sınıra dayanıyor olması nedeniyle, aynî ranta geçiş, kazançlarını ençoklaştırmaktan ziyade kayıplarını en aza indirmek kaygısını taşıyordu. Demek ki, en azından başlangıçta, varlıkların hızla buharlaşma riskine karşı çiftlik, sahibine bir güvence sağlama hedefine de sahipti."
>
> (...) "Sonuç olarak, çiftliğin gelişme halindeki bir ekonominin ortaya çıkardığı bir kurum olmadığını, ama daha ziyade kronik durgunluktaki bir ekonominin ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Çiftlik patlamasının, kronik kriz ve Osmanlı çöküşü dışındaki bir çerçevede düşünülmesi imkânsız olurdu."[89]

Yukarıdaki alıntıların, şimdiye kadarki değerlendirmelerimizi bir şekilde tamamladığını düşünüyoruz. Bununla birlikte çiftlik olgusunun Osmanlı makinesinin çözülüşünün öncesinden başladığını, demek ki başlangıç yapılarının özelliklerine içkin olduğunun altını tekrar çizmemiz gerekiyor. Bu sürecin "kapitalist aksiyom" ile ilişkilendirilmesine gelince, başlangıçta çiftliğin ticari kapitalist karakteri –bunun filizlerini içerisinde taşısa dahi– istikrarsız ve tesadüfi idi. Daha sonra tekrar dönmek üzere, hemen hemen benzer saptamalar yeni vergi tahsil sistemi için de yapılabilir.

Devletin hizmetinde çok büyük servetler biriktirmiş ve şehirde/kırsalda tefecilikle bunu sürekli çoğaltmış olan mültezimlerin ekonomik gücü, eski sosyal üretim ilişkilerinin temellerini sarsmaya yetecek düzeydeydi. Ama daha büyük parasal servetlerin sisteme şıringalanması ve kırsal alana yeni hâkim toplumsal unsurların girişi, kapitalist üretime yönelebilecek bir evrimin gerçek öncüllerinin oluşumu için yolu açamamıştı. Çünkü böylesine bir dönüşümün nesnel ve öznel önkoşulları ortada yoktu.

Toprak etrafında kurulan yeni sosyal üretim ilişkilerinin eski ilişkilere göre daha ileri olduğu ve kapitalist üretim ilişkilerine

89 Vergopoulos, 1977: 68-69.

daha kolay bir geçiş için alanı hazırladıkları doğruydu. Bununla birlikte bu geçiş çok daha sonraları, bölgelere göre 18. veya 19. yüzyıllarda başlayabilecekti ve bu da yabancı/dış etkinin itici gücüyle olacaktı.

O halde, İmparatorluğun o dönemde içinde bulunduğu iç ve dış (devletlerarası) çerçevede, Osmanlı toplumunda bu yeni toplumsal unsurların ortaya çıkışı, Batı toplumları tarzında gerçek değişimlere yol açması beklenemeyecek denli erkenci bir karaktere sahipti. Bu çerçeve neydi?

2- Sistemin Tıkanması: Ayakbağlarından Kurtulamamak

a) Yatırım alanlarının sınırlılığı, buhranlar ve kapitülasyonlar

Osmanlı toplumsal yapısının 16. yüzyıl sonlarında bulunduğu evrim aşamasında, parasal ve mali kriz birbiriyle çelişen iki harekete yol açmıştı: Bir yandan, kırsal alanda birikmiş zenginliklerin bir bölümü, genellikle sipahi göçüyle birlikte şehirlere doğru akarken, diğer yandan, karşıt yönde daha yoğun bir nakdî fon akışı kırsal alan istikametinde hareket ediyordu. Fiyatlar genel düzeyindeki yükselme, hâkim sınıfın bir kısmı için parasal servetlerini yoğunlaştırma imkânı tanımıştı. Biriken bu servet, en güvenli yatırım alanı olan toprağa yönelecekti; bunun sonucunda da toprak mülkiyetinin yoğunlaşma eğilimi güçlenecekti. Çiftlik ve malikâne denilen büyük mülkiyetler çoğalacaktı. Mültezimler de, eğer sipahi ve reayanın topraklarına doğrudan el koymuyorlarsa, en azından, giderek daha geniş alanlarda dolaysız ve dolaylı gelirleri kontrol ediyor duruma geleceklerdi.

> Yerasimos'un bu sürece ilişkin değerlendirmesi şöyle: "On yedinci yüzyıl başlarında toprak tasarrufunun ve artık-değerin yeni biçimleri ortaya çıkar: Bunların ilki sancakbeyleriyle beylerbeylerine ait olup sıradan sipahinin zararına büyüyüp geli-

şen ve yüksek devlet görevlilerinin sahip olduğu güç ve itibar sayesinde korunan ama daima resmi görevle bağlı kalan büyük malikânelerdir. İkincisi ise ulema ve kapıkullarının reaya zararına gelişen tefecilik faaliyetleri sonucu fiilî özel mülkler halinde meydana gelen çiftlikler ve son olarak da mültezimlerin kendi yerlerini zaman ve mekân içinde sağlamlaştırma çabalarıyla atbaşı giden iltizam arazileridir. Durmadan birbirleriyle yarışan bu üç kategori arasında kurulmuş hiçbir kesin sınır yoktur".[90]

Bu analiz bir yorumu gerektiriyor: Üretim tarzlarını birbiriyle yarıştırmayı bir analiz yöntemi olarak benimseyen Yerasimos'un farklı toprak tasarruf biçimlerini birbiriyle yarıştırma yakıştırmasının belki daha açıklayıcı bir değere sahip olduğu kabul edilebilir. Çiftlik, malikâne ve iltizam denilen –bir tahsil yönteminden mukataa yönetimine kayan biçimiyle– üç farklı toprak tasarruf formu arasında belirgin hiçbir sınır bulunmaması kabulü, aslında bu geçiş döneminin karmaşıklığı kadar bu dönemin bu bağlamda yeterince incelenmemiş olmasıyla da ilişkilidir.

Her durumda, biriktirilen nakit varlıkların sadece toprak mülkiyetine yatırılıyor olması olgusu, paranın hareketini sınırlayan ilk ve başlıca engeli oluşturmaktaydı; çünkü, başka bir tarihsel ortamda, sermayeye dönüşebilen paranın başlatabileceği kümülatif süreç burada heba oluyordu.

*
* *

Peki iç ve dış ticaretin, özellikle ihracatın gelişme olanakları hiç yok muydu? Olguları tarihsel arka planları içinde yerli yerine koymaya çalışalım.

(i) Osmanlı'da yeni toplumsal tabakaların henüz 15. yüzyıl ortalarından itibaren ortaya çıktığı görülmektedir. İstanbul'un alınışı bu sürecin işleyişinde özel bir rol hatta âdeta tetikleyici bir rol oynamıştı.[91] Genel olarak ifade edilirse, bu yeni başkent

90 Yerasimos, 1974, C.1: 468.

91 Fişek (1969:15-19) bu konuda ısrarlıdır.

olağanüstü hızlı gelişmesi sayesinde –yarım yüzyıl içinde nüfusu 4 katına çıkmıştı– çok daha dinamik bir karakter kazanmıştı. Kısa sürede 16. yüzyıl Avrupa'sının en kalabalık şehrine dönüşmüş bulunan bu yerleşimin gitgide büyüyen tüketim talebi ticari faaliyetleri canlandırıyor, tarımsal ürün akımlarını büyütüyordu. Sarayın, ordunun, idarenin üst tabakasının ve kent halkının ihtiyaçlarındaki çeşitlenme ticari pazarın genişlemesini teşvik ederken, aynı zamanda, belirli ölçülerde, zanaat dalları arasında ve tarımsal üretim düzeyinde de farklılaşmalar yaratıyordu. Ama tıkayıcı etkenler var olmaya devam ediyordu.

(ii) İlk önce, belirgin ölçüde farklılaştığı açık olmakla birlikte, küçük sanayi dönemin yüksek tabakalarının bütün ihtiyaçlarına ve gittikçe lüks nesnelere yönelen taleplerine cevap verebilecek düzeyde değildi. Bu alandaki açıklar daima ithalat yoluyla kapatılmaktaydı.

> 16. yüzyıl ortalarına kadar, değerli kürkler, kumaşlar, baharatlar vs. gibi ürünleri içeren ithalat, Batı'dan ziyade Doğu'dan (Rusya dâhil) yapılmaktaydı. Batı, kapitülasyonların da yardımıyla, giderek üstünlüğü ele geçirecektir.[92] Bu durum, Avrupa menşeli yabancı ürünlerin Osmanlı pazarlarına yoğun bir biçimde girişini hazırlıyor ve aşama aşama Avrupalı şirketlerin simsarlarına dönüşecek olan yeni bir toplumsal sınıfın temellerini atıyordu. Mantran, İstanbul zanaatkârlarının yeni gereksinimlere uyum sağlama yetersizliğinin altını çizmektedir: "Burada da, loncaların sıkı çerçevesi, Hükümetin aşırı denetimciliği, hak ve imtiyazları koruma kaygıları, bütün bunlar zanaatkârlığın belirgin ölçüde donmasına, iş yapma biçim ve yönteminin yenilenmesini engelleyen bir girişim yetersizliğine yol açıyordu."[93]

Zanaatkârlığın, sadece yönetici sınıfın farklılaşmış ihtiyaçlarına değil ama toplam talep hacmindeki artışa dahi çok ağır uyum sağlıyor olmasını açıklayan başka etkenler de hesaba

92 Akdağ, 1974, C.2: 196-97.

93 Mantran, 1965: 149 ve 58; Ülgener, 1952: 392.

katılabilir. Örneğin, istediği kadar güdümcü olsun, devletin müdahaleciliğinin, artizanal üretimin ihtiyaç duyduğu girdilerin tedarikini ve dolayısıyla olağan bir gelişme göstermesini sağlamaktan aciz olması gibi; keza, toplumu aşağıdan yukarıya sallayan ekonomik ve sosyal krizin aşılamayan etkileri gibi... Nitekim, tarımsal ürünlerin ve diğer hammaddelerin toplam iç üretimi, sürekli artmakta olan kentsel nüfusun (ve kuşkusuz kent dışı nüfusun da) iaşesine yetebilecek kapasiteye uzun erimde erişemeyecekti.

> Gerçekten de İstanbul'un nüfusu 1478'de 97.956'dan 1520'de 400 bine çıkmaktadır.[94] Braudel'e göre, Batı Avrupa'da 16. yüzyılda "eşdeğeri bulunmayan" Napoli'nin nüfusu 1595'te ancak 280.000'e ulaşıyordu.[95] Braudel, "16. yüzyıl sonunda Batılıların deyişiyle dahi" 700 bin kişiye ulaşmış (Barkan'a göre 800 bin) olan İstanbul örneğini verirken "1581 Martında, Mısır'dan gelen buğday yüklü 8 gemi onun sadece bir günlük yiyeceğini sağlıyordu" tespitini yapmakta ve yüzyıl sonra durumun ağırlığını koruduğunu belirtmektedir: "1660-61 ve 1672-73 kayıtları, onun (İstanbul'un) iştahının boyutlarının geçen yüzyılı aratmadığını göstermektedir." "Böylece İstanbul, İmparatorluğun bin türlü ürünü yanında Batı'dan gelen kumaşlar ve lüks ürünleri de tüketmektedir; bunun karşılığında şehir –eğer limanlarından transit geçen yün balyalarını veya koyun, öküz veya manda derilerini saymazsak– geriye hemen hemen hiçbir şey vermemektedir. Geniş çıkış limanları olan İskenderiye, Tripoli ve daha sonralarının İzmir'iyle kıyaslanabilecek bir durum ortada yoktur. Başkent, zenginlerin imtiyazından yararlanmaktadır. Başkaları onun için çalışmaktadır."[96]

Nüfus patlaması yalnızca kentleri kapsamıyordu. Toplam nüfus, sadece 1530-1580 arasında yüzde 40-50 artmıştı. Bu oran

94 Diğerleri yanında bkz. Avcıoğlu, 1971, C.1: 15-16.

95 Braudel, 1976, C.1: 316 ve 318.

96 Braudel, ibid: 318-21. Aynı konuda, Braudel'in de yararlandığı Lütfü Güçer'in (1949-1950: 397 vd.) öncü makalesine bakılabilir. İstanbul nüfusunun büyüklüğünü karşılaştırmak için, Paris'in ancak 1800'de 547.000'lik bir nüfusa sahip olduğunu belirtelim: Mantran, 1965: 303, dipnot: 9.

aynı dönem için kentlerde yüzde 100'e yükseliyordu.[97] Tüm bunlar, kentlerin (ve ordunun) iaşesi açısından büyük bir sorun yaratıyor, kentlerin beslendiği havzalar görülmemiş boyutlarda genişliyor, bu da yiyecek taşıyan kervanların güvenliğini tehlikeye atıyor ve taşıma maliyetlerini yükseltiyordu.

İmparatorluğun iaşe sorunu gerçekte 16. yüzyıl ortalarından başlamıştı. 1570'lerde olduğu gibi kıtlık yıllarında bu durum daha da ağırlaşıyordu. Avrupa'daki kıtlık yıllarında ise tahıl/buğday kaçakçılığı doruğa çıkıyor ve iaşe sorunları katmerleniyordu.[98] Yüzyıl sonunda Anadolu'da Celali İsyanlarının yol açtığı tarımda fetret dönemi başladığında, yani reaya çiftini çubuğunu ve hatta köyünü terk etmeye, verimli ovalardaki köyler güvenlik nedeniyle boşalmaya başladığında, artık Anadolu'nun beslenmesi dahi başlı başına bir sorun halini almış ve başkent ile ordunun iaşesi bu nedenle de sekteye uğrar olmuştu.

Özellikle kıtlık yıllarında başkente giden kervanlar yolda kayboluyordu. Bunlar ya kendileri de açlık çeken köylülerce yağmalanıyor ya da merkezî denetimin daha zayıf olduğu kentlerde satışa sunuluyordu.[99] Çeşitli tımar sahipleri (bunlara vilayette düzeni korumakla görevli ümeranın adamları da genellikle dâhildir), çoğunlukla Sarayın hizmetinde başkente götürmek üzere topraklarından sürülerini geçiren celepleri veya bunların çobanlarını yakalıyor ve "topraklarından veya köprülerinden geçtikleri için bunlardan çeşitli vergilerin ödenmesini talep ediyorlardı".[100]

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Hepsinin gösterdiği ortak şey, mal dolaşımının serbestliğini ve güvenliğini sağla-

97 Barkan'ı zikreden Avcıoğlu, 1971, C.1: 15.

98 Braudel (1976, C.2: 65), durumu güzel özetliyor: "Buğday ticareti, 1560-1570 arasında, büyük toprak sahiplerini zenginleştiriyordu: Sadrazam Rüstem Paşa bir buğday kaçakçısıydı".

99 Akdağ (1975: 81-83), ticaret yollarındaki güvensizlikler konusunda çok sayıda örnek vermektedir.

100 Cvetkova,1969a: 678; ayrıca bkz. aynı tarihçi, 1960b: 145-172.

mada devletin yetersiz kaldığıydı. Üstelik bu durum, görünürde feodal beyliklere bölünmemiş bir merkezî devlet yapısında yaşanmaktaydı. Devletin, ne kadar mükemmel hazırlanmış olursa olsun, kendi kurallarına uyulmasını sağlamaktan çok uzak bir işleyişi vardı. Özellikle de eski yapı çözülürken yerine yeni bir üretim tarzının tohumlarının ekilmesine uygun koşulların oluşamaması nedeniyle. Bir başka açıdan bu durum, kapitalist ilişkilerin yetersiz gelişiminin nedenlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Sonuçta, biriken para sermayenin Osmanlı koşullarında gidebileceği alanlar sınırlıydı: Toprağa, ticaret gemilerine, tefeciliğe, iltizam ihalelerine, kaçakçılık dâhil ticarete, biriken nakdî/gayri-nakdî serveti korumak için özel paralı askerlere ve silah donanımına, müsadereden korunmak ve miras bırakabilmek için vakıflara... Yatırım alanları dışında ise lüks tüketime...

(iii) Diğer yandan Osmanlı Devleti, iç pazarını ithal malların haksız rekabetine karşı koruyabilecek merkantilist bir anlayıştan çok uzaktı. Batılı güçlere bir dizi imtiyaz rejimi ve öncelikle de ticari imtiyazlar tanıyan -ki bunlar daha sonra *"kapitülasyonlar"* terimiyle ifade edilecektir- adımların "birincisi", Sultan Süleyman ile I. François arasında 1535'te imzalanan anlaşmayla atılacaktır. Ancak gerçekte bu imtiyazların önemli bir bölümü Venedik Cumhuriyeti'nin henüz 13. yüzyılda Anadolu beyliklerinden elde ettiği ayrıcalıkların bir devamı niteliğindeydi.[101] Esasen Bizans İmparatorluğu da İtalyan şehir devletlerine bu tür imtiyazları tanımıştı. Hatta IV. Haçlı Seferi (1200-04) Bizans'ın işgaline kadar işi götürürken, arka planda Venediklilerin ekonomik çıkarları da rol oynuyordu.[102] 1535'teki kapitülasyonlarla Osmanlı Devleti, topraklarında Fransız tacirlerine tanıdığı serbest ticaret hakları dışında, o zamana kadar sadece Venediklilerin sahip ol-

101 Testa, 1864, C.1: 5.

102 Yerasimos, 1974, C.1: 72-76.

duğu "gemilere bayrak hakkı"nı da Fransa'ya tanıyacaktır.[103] Bu, Venedikliler dışındaki tüm yabancı tacirlerin Osmanlı sularında yalnızca Fransa bandırası altında ticaret yapabilecekleri anlamına geliyordu.

> C. Furtado, Osmanlı'nın Akdeniz'de ilerlemesinin geriye tepen etkilerine dikkat çeker: "14. yüzyıldan itibaren, Avrupa'nın büyük ticaret yolları doyum işaretleri vermeye başlamıştı. Osmanlı istilâlarının basıncı altında ekonomik alan daralmış ve ticari sınırın yer değiştirmesi Avrupa'nın kıyılarına ulaşmıştı. Bu durum rekabeti yoğunlaştırmış ve ulus-devletlerin politik oluşumunu/birleşmesini kolaylaştırmıştı."[104]
>
> 16. ve 17. yüzyıllar geriye tepen etkilerin (Avrupa'nın Akdeniz'e güçlü bir biçimde geri dönüşünün) ilk aşamasıdır. İzleyen yüzyıllar, özellikle de sanayi devrimi çağını simgeleyen 19. yüzyıl, Avrupa'nın Doğu Akdeniz'e doğru ilerlemesinin ikinci aşamasıdır ama artık bu öncekinden çok farklı biçimler alan bir geri dönüş anlamındadır.

Fransızlara verilen imtiyazlar, yüzyıl sonuna kadar daha da genişletilecek ve başka bazı Batılı güçlere de teşmil edilecektir. Fransa'ya verilen kapitülasyonlar 1569, 1581, 1604, 1673 ve 1740'da genişletilerek yenilenecektir. 16. yüzyılda imtiyaz elde etmede "gecikme" yaşayan diğer Avrupa güçleri, izleyen yüzyıllarda bunu telafi etmek için sıraya gireceklerdir.[105] İngiltere ise imtiyazlara 1579'dan (Hollanda ise 1612'den) itibaren kavuşacak, ama 19. yüzyıldan itibaren Sanayi Devriminde olduğu gibi imtiyaz elde etmede de başı çeken ülke olacaktır.[106]

103 Mantran, 1965: 160.

104 Furtado,1970: 108.

105 Testa, ibidem. Fransa'ya verilen kapitülasyonlar 19. yüzyılda da, önce 1802'de, sonra İngiliz Ticaret Anlaşmasının peşi sıra 1838'de ve nihayet 1861'de teyit edileceklerdir. Ancak Avrupa'da sanayi devriminin ilk aşamasının tamamlandığı 19. yüzyıldan itibaren artık ticari imtiyazlar sadece ticari ilişkilerin Batı lehine yatay genişlemesinden ibaret olmayacaktır.

106 Bkz. Braudel, 1976, C. I: 563-64 vd. İngilizlerin ünlü "Levant Company" şirketinin kuruluş tarihi de 1581'dir. Ama Fransa -İngiltere ve Hollanda'nın Uzak-Doğu'ya

Bu imtiyaz anlaşmalarına göre, yabancı tüccarlar Osmanlı ülkelerine serbestçe girebilecekler, kendileri ve malları korunacak ve yüzde 5 gibi çok düşük gümrük vergilerine tabi olacak mallarını serbestçe satabileceklerdi.[107] Ekonomik ayrıcalıklar kadar önem taşıyan siyasi bir imtiyaz ise, yabancı tüccarlara daha sonraları hukuken tanınan diplomatik dokunulmaz olacaktır. Bu arada, yabancı tacirler/gemiciler seyrüsefer izinleri ve Osmanlı limanlarında mal boşaltma/yükleme izinleri için Osmanlı idaresiyle iş yapmak zorundaydılar; tüm bunlar için ve ayrıca iç piyasada mallarının pazarlanması ve yükledikleri hammaddelerin temin edilmesi için de erken dönemlerden itibaren Osmanlı gayrimüslim tebaasından bu işlere uygun aracılar, komisyoncular, tüccarlar peydahlanmaya başlayacak ve Batılı güçler giderek onlar için de imtiyazlar talep etmeye başlayacaklardır.

1740 kapitülasyonlarına bu "imtiyazlar" da girecektir. Bu arada, Osmanlı Devleti'nin merkezî ve yerel temsilcilerinin "gözetilmesi", mal temini ve sevkiyatının güvenliği açısından mülki amirler ve büyük toprak sahipleriyle iyi ilişki kurulması da her zaman gerekmekteydi. Avrupa devletlerinin, levantenler[108] ile Osmanlı tebası gayrimüslim tüccarlara da imtiyazlar tanınması için Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurmasının önemli bir nedeni de buydu.

Avrupalı tacirler kendi ülkeleri dışında ve belki de kendi ülkelerindekilerden daha fazlasıyla kendileri ve malları üzerinde

daha fazla ilgi göstermeleri nedeniyle– 18. yüzyıl sonlarına yani Devrime kadar (özellikle Colbert'in de etkisiyle) üstünlüğünü koruyacaktır.

107 İnalcık (1969: 92 ve 87)'a göre, "Yünlü kumaşlar, kalay, çelik, lüks nesneler gibi bazı önemli maddelerin temin edilebilmesi ve gümrük gelirlerinin artışının sağlanabilmesi için kapitülasyonlar hiçbir tereddüt duyulmadan verildi". Mantran (1975: 75) da, "Avrupalı tüccarlar kumaş, kâğıt, hırdavat ürünleri getiriyorlardı" diyerek aynı ihtiyacın altını çiziyor.

108 Levanten (Fransızca yazılışı levantin, okunuşu lövanten) denilen unsurlar, Osmanlı topraklarında yaşayan ama Osmanlı uyruğunda olmayan Avrupalılardı, özellikle de İtalyan ve Fransızlardı.

koruma sağlayabilirken, Osmanlı Devleti kendi yerli tüccarlarının otonomisini arttıracak ve sermaye birikimlerinin güvenliğini sağlayacak girişimlerle pek ilgili değildi ve belki de isteseydi bile bunu sağlayabilecek güçten giderek yoksun kalıyordu. Zayıflayan merkezî güce rakip olabilecek yerel güçler ise, potansiyel tehdit olarak algılanmaya daha müsaitti.

16. yüzyılın ilk yarısında tanınan, ama asıl etkilerini bu yüzyılın ikinci yarısından ve 17. yüzyıldan itibaren göstermeye başlayan kapitülasyonları, sadece Osmanlı tarım sisteminin çözülüşünde rol oynayan etkenler arasında değil[109] ama aynı zamanda Osmanlı kent sisteminin ve özellikle de lonca sisteminin (zanaatkârlığın ve dolayısıyla küçük sınai üretimin) işleyişindeki bozulmanın başlıca etkenleri arasında da saymak gerekmektedir.

(iv) *İhracat alanına gelince*, birçok tarımsal gıda ürünü (buğday, et, canlı hayvan) ile tarımsal sanayi ürünü (ham pamuk, saf pamuk veya pamuk ipliği...) ve bazı hammaddeler (bakır, ağaç/kereste, deri...) Avrupa pazarları yönünde "yoğun" bir trafiğe konu oluyordu.[110] Bu işlenmemiş veya yarı-işlenmiş ürünlerin Batı'ya akması karşılığında İmparatorluğun büyük ihtiyaç duyduğu altın, gümüş gibi kıymetli madenler sağlanıyor, ancak bunlar hemen hemen hiç mola vermeden Doğu ülkelerine doğru elden kaçırılıyor ve altın kurunun daha cazip olduğu o ülkelerden de lüks eşyalar ithal ediliyordu. Ancak Batı ile yapılan ticaretin de gitgide aleyhe gelişmesi nedeniyle, değerli metaller tersine (Batı'ya) akmaya da başlamıştı. İmparatorluk sürekli olarak kıymetli metal açığı veriyordu.[111]

109 Vergopoulos (1977: 60-61), kapitülasyonların verilmesi ve bir bütün olarak dış ticaretin etkisi ile çiftlik olgusunun patlaması arasında da bir ilişki kurmaktadır. Bu ilişki kurulabilir olmakla birlikte, kapitülasyonların etkisini -en azından 16-17. yüzyıllar bağlamında- dolaylı nedenler arasında saymak daha doğru olur.

110 Mantran, 1965, ibid. Avrupalı tüccarların yükledikleri ihraç ürünleri arasında önceliği deri, yün, ipekliler ve baharata vermektedir.

111 Akdağ, 1974, C.2: 196; İnalcık, 1969.

Şimdiye kadar betimlenen tarihsel konjonktürde tarımsal gıda ürünlerine ve hammaddelere ihtiyacın katlanarak arttığını gördüğümüz İmparatorlukta, bu dış ticaret ilişkilerinin, doğası gereği kaçınılmaz olarak aleyhe döneceği açıktı. Bu tarihsel konjonktürde, kıtlıklar, açlıklar, mali buhranlar, sürekli savaşlar, ayaklanmalar, köylerin boşalması, nüfus artışına karşılık üretim düzeyinin düşmesi gibi tarihsel olgular yaşanmıştı. Hammadde kıtlığına kaçakçıların daha sıkı kontrolü üzerinden çözüm bulmaya çalışan devletin girişimleri de önemli sonuçlar vermemişti. Bunun üzerine 16. yüzyıl ortalarından itibaren merkezî iktidarın aldığı bir dizi kararla o zamana kadar ihracı serbest olan ürünlere yasak getirilmeye başlanmıştı.

> Braudel, "1555'te ilk Türk ihraç yasağı ilan edilmişti" notunu düşüyor.[112] Akdağ, durumu şöyle özetliyor: "1567'de, hükûmet Ege dokumacılarına 150 bin kadar yelken bezi sipariş ettiği zaman, ipliklerin Avrupalı tüccarlara satılması yüzünden, esnaf, bu kadar bezi veremeyeceklerini bildirmekte gecikmemişlerdi. Daha birçok esnafın şikâyetleri devam ettiğinden, bir 'memnu maddeler' listesi teşekkül etti. Hububat, pamuk, pamuk ipliği, sahtiyan, balmumu, susam gibi maddelerin dışarı satılması yasak olundu. 1590 sıralarında 'memnu maddeler listesi şu şekli almış olarak ilân olunmaktadır: Tereke (yani hububat), barut, yarak (silah), at, penbe (pamuk), kurşun, balmumu, sahtiyan, donyağı, gön, meşin, rişte-i penbe (pamuk ipliği), koyun derisi, zift. (...) Bunlar, ahitname verilmiş olan devletlere de satılmıyordu".[113] İnalcık da şunu ekliyor: "İthalat sınırlandırılmamış iken, bazı ürünlerin ihracatına –iç pazarda kıtlığı önlemek adına ve düşmanın bu ürünlerden kazanç sağlayabileceği kaygısıyla– yasaklama getirilmişti."[114]

112 Braudel, 1976, C.1: 536.

113 Akdağ, 1975: 35.

114 İnalcık, 1969: 92 ve 87.

Ama yasaklamalar bu çok tatlı ticareti engellemekten uzaktı; yasaklar kazanç oranlarını yükseltiyor ve İmparatorluğun ekonomik ve sosyal koşullarında bazı riskler kolayca göze alınabiliyordu. Bu riskleri Avrupalı tüccarlar da alıyorlardı, çünkü kıtlıklar kendi ülkelerinde de istisna olmaktan uzaktı ve bazı sınai üretim alanlarındaki patlama nedeniyle hammadde talebi yüksekti.[115] Öte yandan Osmanlı İmparatorluğunda 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülen enflasyon, her şeye rağmen, Avrupa'daki düzeyin altında kalmıştı. Ayrıca, Batı'da altın bolluğu nedeniyle altın ve gümüşün satın alma gücü düşükken Doğu'da görece daha yüksekti; bu da Batılı tüccarların elini güçlendiriyordu. Nihayet, Osmanlı toplumunda ortaya çıkmış bulunan toplumsal değişiklikler ve çözülmeler, 16. yüzyıl sonlarındaki güçlüklere ve karışıklıklara rağmen, bütünü itibariyle kalıcı nitelikteydiler. Bütün bu nedenlerle, İmparatorluğun ihraç ürünleri, yasaklama sonrasında, güçlü bir kaçakçılık ağının örgütlenmesine vesile olabilmişti. Kaçakçılık ağı ile taşıyıcılar ağı birlikte çalışıyordu ve Ege kıyıları boyunca Ege adaları üzerinden çalışıyordu. Yabancı tüccarlar alıcısı oldukları ve çoğu yasak kapsamında olan ürünleri bizzat bu kıyılara gelerek satın alıyorlardı.[116]

Bu verili durumdan hemen ortaya çıkan dört sonuç vardı:

– Yerli küçük sanayi, yani zanaatkâr, hammadde kıtlığı çekmeye başlıyor ve büyük bir kriz içine giriyordu;

> 16. ve 17. yüzyıllar açısından Mantran şu tahlili yapıyor: "Vahim olan, İstanbul'da ve genel olarak Osmanlı dünyasında ithalat artarken, yerli zanaatkârın ürünleri, istisnalar dışında, dışarıda alıcı bulamıyordu; kolay tatmin olan ve gelenekselci bir iç pazarın varlığı bu ürünlere güvenli bir mahreç sağlıyor-

115 Braudel, ibid: 529 ve 393-94; Akdağ, 1974, C. 2: 197.

116 "Aktif bir karaborsa üzerinden Türk tahılı, yasaklama döneminde dahi, Batı'ya akmaya devam ediyordu" diyor Braudel (ibid., C.1: 528). Gene Braudel'e göre (ibid: 535), "Toprak ve buğday sahibi ve peşin paraya aç yüksek Türk ricalinin aktif bir işbirliği söz konusuydu". Tekrar aynı notu düşersek, "Sadrazam Rüstem Paşa bir buğday kaçakçısıydı" (ibid, C.2: 65). Keza bkz. Akdağ, 1975: 74-75.

du, ama zanaatkârların rekabete karşı hazırlanmalarına, modernleşmelerine ve yeni tekniklere uyum sağlamalarına imkân sağlamıyordu".[117] Bütün bu durumun yerli küçük zanaat üretimini 1838 Ticaret Anlaşması sonrasında hangi koşullara taşıyacağının öyküsü iyi bilinmektedir.

– Devlet, ihraç edilen/kaçırılan ürünlerin bir bölümünün daha yüksek fiyatlardan ithal edilmesini sağlamak zorunda kalıyordu;[118]

– Enflasyonist eğilim daha fazla tahrik edilmiş oluyordu;

İç buhranın da kışkırttığı ve hammaddeleri de vuran genel fiyat artışlarına rağmen, loncaların ürünlerinin satış fiyatlarına narh koyan katı bir düzenleme varlığını sürdürüyordu. Sabitlenen fiyatlar nedeniyle, Saray bile olağan yollardan örneğin celep bulmakta güçlük çekiyordu. Akdağ şöyle diyor: "Bu sırada İstanbul'da ve orduda narh ile kasaplık yapmak pek çok insanları iflâs ettirdiğinden, kendi arzusu ile kasap bulunamıyordu ve hükûmet bunu faizcilere bir ceza olarak yüklemekteydi".[119]

– Sonuçta, bir yandan toprağın özel mülkiyet olarak temellükünde daha hızlı bir süreç yaşanmaya başlıyor, diğer yandan sermaye birikiminin tarım dışı alanlarda istikrarlı bir biçimde büyümesinin önü tıkanıyordu.[120]

117 Mantran, 1965: 149.

118 Evliya Çelebi'nin naklettiği İstanbul fırıncılarının örneği konusunda bkz. Mantran, 1956: 231.

119 Akdağ, 1975: 62. Bu vesileyle yüzde 60'lara varan faizlerle halkı sömüren bazı tefecilerin/rihaburların biriktirdiği büyük servetler hakkında da bilgi sahibi olabiliyoruz: "1571'de, Kıbrıs seferinde olan orduya et satacak sermaye sahibi bir kasap aranırken, İçel Beyi İstanbul'a yolladığı bir mektupta 'Larende rihaburlarından Moytap oğlu Mehmet' adında bir adamı teklif etmişti. Mektupta verilen bilgiye göre, eskiden kasap olan Mehmet, sonradan faizciliğe başlamış ve 50 bin koyunu satın alacak kadar sermaye edinmişti. Bu sırada bir koyun 70-80 akçe ettiğine göre, bu faizcinin sermayesi 50 bin altundan aşağı tahmin olunamaz". (Akdağ, ibidem). Saray'ın güçlükleri için ayrıca bkz. Mantran, 1962:195.

120 Gene Akdağ'ın (ibidem) verdiği örneklerden devam edelim: "Mütemadiyen İstanbul'a kasap olabilecek sermaye sahibi aranması dolayısıyla, 1584'de Amasya kadısına yollanan bir ferman bu şehirde türeyen Çakaloğlu adında bir 'rihabur'

Osmanlı toplumunun yapılarını donduran büyük sosyal ve ekonomik dengesizlikleri gözler önüne sermek için Alexandrescu-Dersca'nın verdiği bazı örnekleri de aktaralım: "Çok düşük düzeylerde tutulan –pazar fiyatlarının yüzde 25 aşağısına kadar gidebilen– narhlı fiyatlar nedeniyle, çarpıcı miktarda büyük hayvan sürüleri getirmeye zorlanan tedarikçiler, bunları ancak yüksek fiyatlardan temin edebildikleri için iflasa sürükleniyorlardı. (...) Bazı celepler ise yükümlülerini yerine getirmeyi reddediyorlar, ya saklanıyorlar ya bu yükümlülükten kurtulmak için her türlü yolu deniyorlardı; ya fiyatları yukarı çekmeye çalışıyorlar ya da başkente sevkettikleri hayvanlardan bir bölümünü yolda keserek veya canlı satarak zararlarının bir bölümünü tazmin etmeye çalışıyorlardı. (...) Sultanların aldığı önlemlerin katılığına rağmen, bazı dönemlerde kasaplık etlerde çok önemli kıtlıkların olduğu göze çarpıyor; bu, ya hayvan sevkiyatında büyük kesintilerin (1556'dan 1568'e kadar olduğu gibi) ortaya çıkması, ya koyunların başkente gelişinde büyük gecikmelerin olması veya hayvan sürülerinin yolda kaybolması gibi nedenlerle oluyordu." [121]

Böylece, İmparatorluğun ekonomik ve sosyal yapısına içkin etkenlerin kapitalist gelişmeyi sınırlandırıcı rolü belirginleşiyordu.

3- Kararsız Kırsal Ekonomi, Düşük Verimlilik, Yetersiz İşbölümü

Öte yandan, Osmanlı toplumunun kapitalist temelli bir topluma evrilemeyişinin önemli işaretlerinden biri de şöyle özetlenebilir[122]: Sermayenin ilksel birikimini sürekli kılacak kaynaklar

---

hakkında malûmat veriyor. 30 bin flori (altun) sahibi olan bu 'ziyade maldar' kimse, halkı yüksek faiz fiyatlarıyla borca boğmakta, *bu suretle emlaklerini zaptetmekte* idi. Hakkında pek çok şikâyetler olduğundan, İstanbul'a kasap yollanması emrolonuyordu". (Altını biz çizdik).

121 Alexandrescu-Dersca, 1969:668-69.

122 Burada Osmanlı ekonomik alanının bütününe baktığımızı, bunun da ancak genel olduğu kadar kısmi olabilen bir yaklaşımla yapılabileceğini anımsatalım. Dolayısıyla bölgesel gelişme farklılıkları buradaki genel yaklaşımdan sapabilirler.

yeterli değildi veya istikrarsızdı veya verimsizdi.[123] Her şeyden önce, tarımsal üretim, tarımda düşük verimlilik nedeniyle görece durağandı. Bunun birçok nedeni vardı, ama esas olana değinelim: Tarımın teknik temeli, çağına göre geriydi ve bazı çiftliklerin özel durumu dışında -ki bu durumlar da istisnaydı- anlamlı teknik ilerlemeler hiç yaşanmamıştı. Genelde çok önemli olmayan tarımsal artık da hemen hemen hiç toprağa dönmüyordu.[124] Başka deyişle, mevcut üretim ilişkileri altında ve sosyo-politik çerçevede toprağın iyileştirilmesi için hiçbir yatırım faaliyetine girişilemiyordu veya eğer istisnai olarak bazı çiftliklerde böyle bir iyileştirme yatırımı yapılıyorduysa da, bu, genel durumu asla etkilemeyen bir düzeydeydi. Toprak mülkiyetlerini ellerinde tutanlar veya ondan sağlanan artık-ürüne el koyma hakkına sahip olanlar (mültezimler), yaygın (ekstansif) bir tarıma dayalı olarak kısa erimde kazançlarını (rantlarını) çoğaltmaktan[125] başka bir şey düşünmezken, aşırı sömürüye tabi olan köylüler ise toprağa yatırım yapabilecek durumda değillerdi.

Kazançlarını "ençoklaştırmak" veya kayıplarını "en aza indirmek" olsun, her iki durumda da, en azından başlangıçta (16-17. yüzyıllar), değişim değeri üretimi çiftliklerin işlevinin aşkın hedefi olarak süreklilik taşımıyordu. Çiftlik sahibinin davranışına içkin olan şey, büyük sıklıkla, bir ayakta kalma, geçimini sürdürme çabasıydı. İşletmenin bazen bu geçimlik karaktere bürünmesi, gene de çiftlik sahibinin doğrudan üreticininkini çok aşan asgari bir yaşam düzeyini garanti altına alma çabası olarak anlaşılmalıdır. Dolayısıyla bu son durumun betimlediği

123 Marx'a göre (1973f: 223), "sermayenin ortaya çıkışı sırasında varsayılabilecek tek birikim para-servet biçimindeydi ve bu da, kendi başına ele alındığında, tamamen verimsizdi çünkü dolaşımdan başka bir kaynağa sahip olmadığı gibi sadece ona aitti".

124 N. Berkes, 1972, C.1: 26; Cvetkova, 1960: 177.

125 Bunlardan bazıları içinse, daha önce Vergopoulos'un (1977: 69) analizine gönderme yaparken hatırlattığımız gibi, "kayıplarını asgariye indirmek" de öne çıkabiliyordu.

koşullarda, değişim değerinin gelişimi dolaylı bir bağlamda yani gerçek değil görüntüsel düzeyinde ortaya çıkıyordu.[126]

Öte yandan, Batı'da feodalitenin çözülüşü sırasında küçük kırsal üreticilerin mülksüzleştirilmesi, bilhassa İngiltere örneğinde, ilksel birikim sürecinin temel etkenlerinden birini oluşturmuştu. Oysa küçük köylülerin mülksüzleşmesi Osmanlı toplumunda da ortaya çıkmış ve fiilî büyük mülkiyetler olarak çiftliklerin oluşum sürecini hazırlamış olsa dahi, reayanın kentlere ve daha sonra en ücra kırsal bölgelere[127] kitlesel göçü, daha ziyade bir kaçıştı. Hızla çoğalan ve kendisinden gerçekleştirilmesi imkânsız bir artık-ürün sağılmaya çalışılan bu kırsal nüfus için tarımsal üretim miktarı, var olan üretkenlik koşullarında, asla yeterli değildi ve olamazdı.[128] Dolayısıyla 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentlerin içinde veya çeperlerinde büyük bir başıboş kitlesi oluşmaya başlamıştı. Ama kentlere sığınan ve emek güçlerini satmaktan başka çareleri kalmamış olan bu mülksüzleşmiş kalabalıkların esnaf loncalarını aşan boyutlardaki bir manüfaktür sanayii tarafından istihdam edilmeleri de mümkün değildi, çünkü böyle bir sanayi yoktu. Loncalar ise, emek güçlerini düşük ücretlerle pazarlayan ve bu nedenle çalışma rejimini altüst ettiği düşünülen bu köylülere karşı, tam tersine, kendilerini savunmak için daha kapalı duruma geliyorlardı.

Esasen birçok kere bazı büyük kentlerde (bilhassa İstanbul'da) ikamet katı biçimde kurallara bağlanacak, dönem dönem de yasaklanacaktır. Hatta kentlerde doyurulacak ağız sayısını azaltmak ve böylece ayaklanma tehlikesini bertaraf edebilmek için, devletin, kentsel nüfusun azaltılması maksadıyla kentlerden nü-

126 "Görüntüsel düzeyde", yani sermayenin sermaye olarak oluşumuna ve onun hâkim rolünün yükseltilmesine zorunlu bir yöneliş biçiminde olmadan.

127 Dağlara ve ormanların derinliklerine doğru bu itilme, daha ziyade köylü göçünün ikinci aşamasını oluşturmakta ve toplumsal dengelerde büyük bir kopuşun yaşandığı 17. yüzyıl başına tarihlenmektedir. Bu dönem aynı zamanda Celali İsyanları'nın da doruk noktasıdır.

128 Aynı doğrultuda bkz. İnalcık, 1969: 99.

fus fazlasını sürmek gibi tedbirler aldığı görülecektir. Bu türden çeşitli uygulamaların hedef kitleleri, özellikle İstanbul örneğinde, şehirde beş yıldan daha az zamandır yerleşik olanlardı; bazen de şehre yakın zamanlarda yerleşmiş gayrimüslim tebaa özel olarak seçilebilmekteydi.[129]

"Tüm nesnel ve maddi varoluş biçiminden"[130] yoksun bırakılmış kitleler için, serserilik/çapulculuk ile askerlik mesleği ("sekban" denilen özel asker) arasında bir tercih yapmaktan başka seçenek kalmayacak ve bu iki yaşam tarzı arasında da –oldukça kolay bir geçişkenlikle– sıkı bir bağ olacaktır. Asalak-verimsiz nüfus katmanının şişmesi, giderek kentsel gelişimin önünü tıkayan bir etken olarak öne çıkacaktır. Başlangıçtan itibaren büyük bir sosyal/siyasal/iktisadi bunalıma dönüşme potansiyelini içinde barındıran "Celali İsyanları" ilk önce sadece kırsal alanı etkileyecektir. Ancak olayların zirvesinde, 1599-1609 arasında, Ankara ve Kayseri çapında dönemin önemli kentleri dahi ayaklanmalarının hedefi olacak; şehrin etrafındaki kuşatmayı kaldırabilmek ve yağmayı önleyebilmek için isyancılara haraç ödemek zorunda kalacaklardır. Buna rağmen birçok şehir yağmalanmaktan hatta yakılmaktan kurtulamayacaktır. Daha küçük bazı şehirler, yıllarca isyancı grupların isyan yönetim merkezine dönüşeceklerdir.[131] Benzer olaylar, Celali İsyanları'nın bastırılmasından yarım yüzyıl sonra, 17. yüzyıl ortalarından itibaren Anadolu'da tekrar yaşanacaktır. Bu, kentsel gelişmeye ikinci ciddi darbeyi vuracaktır.[132]

Osmanlı Devleti'nin merkezî bölgelerinde, bilhassa Anadolu'da, kırsal alan kadar kentsel alanı da büyük istikrarsızlıklara boğan bu türden olayların ortaya çıktığı dönemde, yani 17. yüzyılda, Avrupa'da inkişaf halindeki kapitalizmin en güç-

129 1595 yılına ait böyle bir örnek için bkz. Alexandrescu-Dersca, 1969: 671.

130 Marx, 1973f: 218.

131 Akdağ, 1975: 499-501.

132 Yerasimos, 1974, C.1: 474.

lü çekirdeğini kentlerin oluşturduğunu ve bunların genelde iç çatışmalardan büyük ölçüde korunduğunu hatırlamak gerekir. Demek ki Osmanlı'da 16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyılda ortaya çıkan kırsal göç Batı'da ortaya çıkan "benzer" hareketle, ne kendisine içkin nedenleri ne de hemen ortaya çıkacak sonuçları bakımından benzer niteliklere sahip değildi. Kuşkusuz, merkantilist kapitalizmin atılımıyla çelişen çok başka etkenler de bulunmaktaydı. Özellikle de Batı'da merkantilist kapitalizmin destekçisi olan devletin farklı doğası da önemli bir belirleyici etkendi. Nihayetinde, tüm bu betimleme ve tahlilin gösterdiği şey, Batı'da *tarım, manüfaktür ve uluslararası ticaret arasında kurulmuş olan üçlü işbölümü boyutunun, Osmanlı'da tıkanmış olmasıydı.* Bu tıkanma, devingen bir uluslararası ortamda, kaçınılmaz olarak İmparatorluğu yanlış bir çıkışa sevk ediyordu.

Sermayenin ilksel birikiminde görülen istikrarsızlık ise, birikimin rastlantısal etkenlere bağlı oluşundan ileri gelmekteydi. ("Rastlantısal" ifadesini, çiftlikler örneği için dahi –en azından bunların tehdide açık olanları bakımından– düşünmek gerekir). Ama istikrarsızlığın ana etkenlerinden biri, ilksel sermaye birikiminin önünü açan ve bunu ulusal zenginleşmenin bir aracı olarak gören Batı'nın merkantilist devletlerinden farklı olarak, Osmanlı Devleti'nin bunun önünü tıkamak için kendisini özel bir çaba göstermeye âdeta mecbur hissetmesiydi. Örneğin mali iflasın hep kenarında dolaşan Osmanlı Devleti, bütçe açıkları büyüyüp de iç hazineyi (ve Padişahın cep harçlığı hazinesini) kemirmeye başladıkça ve bu arada yönetici sınıflardaki zenginleşme bir tehdit olarak algılandıkça, "müsadere" denilen yeni bir gelir kaynağı icat edecektir: Vezir-vüzeranın ölümlerinden sonra taşınır ve taşınmaz malları Hazine varlıkları arasına kaydedilmeye başlanacaktır. Ama çapı zamanla giderek genişleyecek olan bu müsadere uygulaması, yüksek ricalin servetlerinin bir bölümünü kendi adlarına oluşturacakları evlatlık vakıflara devretmeleri yolunun da daha fazla açılmasını teşvik edecektir.

***

Buraya kadar anahatları çizilen kısır-döngünün çıkış noktası olarak, İmparatorluğun oldukça kısa sayılabilecek bir zaman zarfında o çağda örneği görülmeyen bir genişleme içine girdiğini ve bunun getirdiği yeni gerekliliklere kendi sosyal ve ekonomik yapılarını uyum sağlayacak duruma getiremediğini –ve herhalde getirebilmesinin nesnel olarak mümkün olmadığını– göstermiştik.[133] Bu "hegemonya paradoksu"[134] örneğin İngiltere için ancak 20. yüzyılda ortaya çıkacaktır, ama o zamana kadar da kolonyalist ve emperyalist ilişkiler üzerinden inanılmaz servetler yığan, sanayi devrimini yaparak kapitalist sermaye birikim sürecine yeni bir sıçrama ve nitelik kazandıran bir hegemon ülke konumuna yükselmiştir. Demek ki, eğer hâlâ belirtmek gerekiyorsa, dönemin Osmanlı hâkimiyeti ile Batı kolonyalizmi arasında esastan bir nitelik farkı vardır.[135]

Osmanlı hâkimiyeti bir bölgeden diğerine özgül karakterler taşımış olmakla birlikte, bu hâkimiyet hiçbir zaman kapitalizmin yayılmasının bir tezahürü olan kolonyalist bir biçim almamıştır. Esasen 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın "yoksul ülkesi" olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisi tedricen Avrupa'nın

133 Bu çıkış noktası, bu metindeki sunuş ve tahlilimizi kolaylaştırmak için seçilmişti. Kuşkusuz çok sayıda etkenin iç içe geçmiş hareketi söz konusudur ve bunlar arasında da ilk sırada, Osmanlı hâkim sınıfını oluşturan tüm sosyal grupların mali krizi ile buna eşlik eden bir üretim gerilemesi bulunmaktadır.

134 Terim Küçükömer'e (1969: 42) aittir.

135 Bu konuda bazı hatalı görüşler için (buna Engels'inkiler de dâhil), "Marxisme et Algérie" (Marx ve Engels,1976: 116-121) derlemesindeki Cezayir örneğine bakılabilir. Derlemenin çevirmen ve editörleri ve sayfa sayfa titiz yorumcuları olan R. Galissot ve G. Badia bu konuya kesin bir aydınlanma getirmektedirler: "Temel ayırım, eğer uygunsa, Türk hâkimiyetinin bir eski rejim olgusu, Osmanlı İmparatorluğu'nun genel hükümranlığının bir uzantısı/yayılması olduğudur". (ibid: 119) "Kolonizasyon, kapitalizmin bir yayılma biçimidir; hâlbuki yayılması ve bağlantıları dalgalı olan Türk hükümranlığı, pre-kapitalist yerel üretim tarzlarını tepeden seyreden bir siyasi hâkimiyet alanına gönderme yapmaktadır" (ibid:120).

yarı-sömürgelerinden biri olmaya ve gitgide ithalata bağımlı olmaya başlayacaktır.[136] Ama bu bağımlılığı teşvik etmeye âdeta kendisini mecbur hissetmektedir:

(i) nüfusun artan ihtiyaçlarını karşılayabilmek için;

(ii) üretemediği veya rekabet edemediği sanayi ürünlerini temin edebilmek için;

(iii) gümrük vergisi hasılatını arttırabilmek için;

(iv) Batı ile Doğu arasında İmparatorluk topraklarından geçecek büyük uluslararası ticareti teşvik edebilmek için (çünkü yeni denizyollarının keşfi ve Afrika burnunun dönülmesi, İmparatorluğu önemli bir transit ticaretten ve ihmal edilemeyecek bir gelirden mahrum bırakmıştı).

Böylece bütün Avrupa ülkelerine yavaş yavaş ticari imtiyazlar bahşederek, ticari trafikten küçük de olsa bir pay almaya bakacaktır. Ama kendiliğinden imtiyazlar bahşeden "büyük devlet" görüntüsü her zaman da korunamayacaktır: Avrupa'nın büyük devletlerinin politik desteğine ihtiyaç duyduğu anlarda, bu destek kendisine ancak yeni ticari kapitülasyonlar karşılığında verilecektir. 18. yüzyıldan itibaren, kapitülasyonlar verilir ("bahşedilir") olmaktan ziyade alınır olacaktır.[137]

İmparatorluğun yarı-sömürge haline doğru evrilmesi bu şartlar altında şekillenmeye başlayacaktır. İzleyen bölümde bu konuya el atmadan önce, tarımda toplumsal sınıfların evrimine ilişkin analizi –ama burada biraz daha hızlı ve şematik bir bi-

136 Braudel (1976, C.1: 413)'e göre, 16. yüzyılda, "para dolaşımı, gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasında kesintisiz aykırılıklar yaratmaktadır (gelişmiş/azgelişmiş ikili ülke yapısı o zamandan görünür olmaya, şu önde olanlar, şu gelişme yolundakiler denilmeye başlanmıştır; örneğin Türkiye başa güreşenler arasında değildir)".

137 Bunun en erken örneği, Fransa ile 1673 kapitülasyonlarının yenilenmesi sırasında hazin bir biçimde yaşanmıştı. Kapitülasyonları yenilemeye yanaşmayan Osmanlı yönetimi, Fransız savaş gemilerinin Çanakkale açıklarına gelmesiyle "ikna" edilmişti. 19. yüzyıla gelindiğinde, bu yarı-sömürge hali İmparatorluğun bütün ülkelerini/bölgelerini ve kararlarını kapsıyor olacaktır.

çimde– 19. yüzyıl başlarına kadar sürdürmeye çalışacağız. 1858 Arazi Kanunnamesi ile modern bir hukuki statüye kavuşarak oldukça köklü bir dönüşümü simgeleyecek olan yeni Osmanlı toprak rejimini hazırlayan koşullar esas olarak bu iki yüzyıllık dönemde toplumsal sınıfların ve topraktaki mülkiyet ilişkilerinin evriminin sonucunda oluşacaktır.

III

Yeni Toplumsal Sınıfların Ortaya Çıkışı ve Dönüşümü



1- İltizamdan Âyanlık Düzenine

Yeni toplumsal unsurların ortaya çıkışıyla birlikte tarımda yeni toplumsal ilişkiler de peydahlanmaktaydı; ancak bunlar (en azından başlangıçta) yeni şekillenen kapitalist ilişkilere tekabül etmemekteydi. Bunu buraya kadar ifade ederken ölçütümüz, esas itibariyle, kişisel tabiiyet ilişkileri dışında büyük toprak sahibi (veya bir mültezim-işletmeci) ile ücretli tarım işçisi veya kiracı küçük üretici, hatta ortakçı arasında yeni toplumsal üretim ilişkilerinin ortaya çıkmış olması[138] ve eklemlenmemiş bir ekonomi çerçevesini aşan genişleme eğilimli bir küçük meta üretiminin uç vermesiydi. Hâlbuki, ekonominin üretken sektörleri arasında karşılıklı etkileşim ve bağımlılığı arttırabilecek, tarımsal işletmelerin yerli sanayinin tamamlayıcı bir parçası olarak oluşmasına imkân verecek derecede karmaşıklaşmış bir ekonomik yapının oluşumu bu yüzyıllar itibariyle mümkün olamamıştı.

138 Hiç kuşku yok ki bugün dahi görülebildiği gibi, toprak sahibi bağımsız küçük köylü *tipolojisi*, üretim düzeyinde doğrudan kapitalist ilişkiler söz konusu olmaksızın kapitalist sistemin (ve piyasanın) "bağımlılaştırıcı" örüntüsü tarafından kuşatılmış olabilir. Ancak ortada kapitalist bir sistem yokken küçük köylülüğü içerden kuşatan sistemik sömürü ilişkilerinden de bahsedilemez. Merkantilizmin etkileri yani dış etkiler bunun dışındadır, nitekim bu etkiler Doğu Avrupa'da "ikinci serflik" ilişkilerini peydahlandırmıştır.

Bununla birlikte, *"iltizam" denilen merkezî artık-sağma yöntemi*, hem üretim ilişkilerinin tarafları arasında, hem de merkez-merkezkaç güçler arasında, ilişkilerin yeniden tanımlanmasına yol açabilecek etkileri bakımından birçok sonuç doğurmaya adaydı.

İlk önce, merkezî iktidarın otoritesini aşındırması bakımından alanı adem-i merkeziyetçiliğin kuvvetlenmesine ve –başlangıçta– devletin kısıtlayıcı denetiminin uzağında kalan bir *feodal aşırı-sömürüye* hazırlıyordu. Bu bakımdan, bu feodal aşırı-sömürüyü, toprak üzerindeki yararlanma/tasarruf hakkının, toprağı serbestçe sahiplenebilme hakkına/özel mülkiyet hakkına geçiş sürecinin önemli bir unsuru olarak görmek de mümkündür.

Bu feodal nitelikli aşırı-sömürü ile Doğu Avrupa'da 16. yüzyılda güçlenen "ikinci serflik" akımı arasında bir yakınlık kurulabilmesi ancak kısmen İmparatorluğun Balkanlar'daki dış talebe dönük üretime de meyleden çiftlik hareketi için yapılabilir. Ancak Anadolu söz konusu olduğunda, 16. yüzyılın son çeyreği ile 17. yüzyıl boyunca, merkezî iktidarın gücü darmadağın olurken ortaya çıkan merkezkaç güçleri etkili bir biçimde baskılayabilecek fiilî bölgesel otoriteler istikrarlı biçimde ortaya çıkamayınca, kırsal ortamın doğrudan üreticileri veya kısaca tüm halk kesimleri, birbiri peşi sıra sökün eden ve her biri "kendi payını" talep eden bir dizi türedi gücün her türden zulmüne açık hale geliyordu. (Bunlar, tımar sahiplerinden çiftlikler dâhil her türlü toprak sahiplerine, mültezimlere, keyfiliği kural edinmiş mülki amirlere ve askerî yöneticilere ve bunların silahlı adamlarına, tefecilere, Celali isyancılarına ve türlü çeşitli silahlı haydutlara kadar uzanan geniş bir yelpazeydi). Düzen bozucuların halkı sistemli olarak ezmesiyle başa çıkamayan hatta çoğunlukla bu yağmadan pay kapmaya çalışan kendi mülki amirlerini yola getirebilmek için, "hükümet,

halkı bu baskıcılara karşı silahlı bir direnişe çağırmak zorunda bile kalabiliyordu".[139] Ancak kırsal ortamda yeni toplumsal katmanların diğerleri üzerinde hâkimiyet tesis ettiği ve yerel güçler ile devlet arasında fiilî bir "ortaklaşa egemenlik" ("condominium") kurulduğu 17. yüzyıl sonundan itibaren halk için daha az istikrarlı ama daha fazla güven sağlanmış bir ortamın koşulları oluşmuş olacaktır.

İkinci olarak, iltizamla eşanlı olarak çiftliklerin de yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte toprak mülkiyetinin yoğunlaşmasına götüren yol da açılmış olmaktaydı. Ama bu yeni yol aynı zamanda taşrada *"eşraf" ve "âyan" olarak tabir edilen yeni bir sınıfsal katmanın yükselmesini* de hazırlamaktaydı.

Ayanlar özellikle 17. yüzyıl boyunca temayüz edeceklerdir. Gitgide yerel mültezimlere dönüşecekler ve devletin idari, mali ve hatta adli işlevlerinin içine girmeye başlayacaklardır.[140] Giderek de toprağa kök salacaklardır. Mültezim, büyük toprak sahibi, tüccar ve özellikle halkın yarı-resmi temsilcileri olan bu çok kimlikli simalar, bir yandan istikrarlı toplumsal unsurlar olarak öne çıkmaları, diğer yandan ise hükümetlerin her an görevden azledebilir aracıları olmaları bakımından tercih edilen görevliler olacaklardır.

> Daha önceden âyanların eski tarihi kökenlerine atıfta bulunmuştuk. 17. ve özellikle 18. yüzyıllarda ön planda rol oynayan bu unsurların biraz bulanık tarihi yüzlerini tanımlayabilmek için İnalcık'ın tarihsel özetine başvuralım:[141]
>
> "Bir belgede âyânlar şu şekilde tasvir edilmektedir: Taşranın, faydalı ve ünlü, dürüst ve mal-mülk sahibi, sözüne saygı duyulan ve halk tarafından itaat edilen insanları". (...) "17. yüzyıl gezgini

139 İnalcık, 1969: 99. Ayrıca Yerasimos, 1974, C.I: 468-75. Bu konuda özellikle bkz. Akdağ, 1975.

140 Berkes, 1973: 97.

141 İnalcık, 1969: 99-103. Âyanların tarihsel kökenleri konusunda daha geniş ayrıntı için bkz. Akdağ, 1974, C.I: 16-24.

Evliya Çelebi, âyânları üç kategoride toplamaktadır: Şehrin zengin ve nüfuzlu tüccarları, ulemânın en gözde üyeleri ve Kapukulu garnizonlarının ağaları (komutanları)..."

"Yakın-Doğu devletlerinde Ortaçağdan beri saygın kişilikler halk ile hükümet arasında aracılık edenler –tavassutçular– olarak kabul edilmekteydi. Anadolu Selçuklularında âyân gibi nüfuzlu kişiler vergilerin tescili (kaydı) ve dağıtımında rol oynuyorlardı. O çağda, âyânlar, büyük çoğunlukla, loncaların başına yerleştirilmiş ahîlerdi. Osmanlılarda, merkezî hükümet başından itibaren âyân ve eşrafı halk ile devlet arasında aracılık eden bir unsur olarak görmüştü. Sadece Müslümanlar arasında değil ama Hristiyanlar arasında da zengin ve hatırlı kişiler ve hatta bazen rahipler yerel topluluğun hükümet karşısındaki temsilcileri olarak kabul ediliyordu. Yeni koşullar bu sınıfın taşrada 16. yüzyıldan itibaren giderek daha önemli hale gelmesine yol açtı. Reayayı ve vergi kaynaklarını koruma derdindeki devlet, ona, vergi toplamaktan asker toplamaya kadar giden kamu işlerinde giderek daha büyük imtiyazlar tanıdı; o kadar ki, 18. yüzyılda yerel taşra idaresi tamamen bu sınıfın eline geçti."

Tarihçi aynı makaledeki sunuşuna "yeni dönemin koşulları taşrada Müslümanlar arasında âyan ve eşrafı, Hristiyanlar arasında 'knez', 'kocabaşı' ve 'çorbacı'ları ve Ortodoks papazları güçlü duruma getirdi" diyerek devam ediyor ve "parayla ödenen vergilerin miktarlarındaki artışın" ve gelecek yıl ürününün ipotek edilmesinin daima tefecilik artışına yol açtığını ve bunun da yerel nüfuz sahiplerini güçlendirdiğinin altını çiziyor. Ona göre, âyânların ve diğer tür yerel güçlülerin ortaya çıkışının iki bellibaşlı kaynağı bulunuyordu: İltizam sistemi ve 'maktû' sistemi. İltizam sistemiyle, "çıplak mülkiyeti devlete ait sayılan mirî topraklar (böylece) büyük çiftlikler biçiminde âyanın/eşrafın eline geçti". "Maktû sistemine gelince, bu sistem, kentsel veya kırsal bir topluluğun temsilcileriyle yapılan bir anlaşmayla bu topluluğun vergilerinin bir sabit tutar ("maktû") olarak belirlenmesiydi. Bu sistem, vergilerin tahsilini güvenceye alıyor (çünkü topluluk temsilcisi belirlenen vergi miktarının tahsilinden sorumlu tutuluyor) ve böylece bu topluluklar da mültezim veya tahsildar gibi

unsurların haksızlıklarından koruyordu. Reayanın bu sistemin yaygınlaşması konusundaki talepleri bu nedenle merkezî hükümetçe kabul görmüş ve başlangıçta sınırlı uygulaması olan sistem giderek yaygınlaşmıştı. Rumeli'de cizyenin (gayrimüslimlerden alınan baş vergisi) tahsilinde uygulanmıştı." (Ama daha sonra merkezî 'avarız' vergilerinin çoğalmasıyla yeni bir uygulanma alanı daha bulacaktır). Tarihçi, "nihayetinde" diye devam ederek, "Ortodoks papazlar, knez ve kocabaşılar, halkın ve hükümetin gözünde halkın temsilcileri olarak kendi yörelerinde nüfuz ve otorite kazandılar. Zaman ilerledikçe, bu sistem bazı bölgelerin mali muhtariyetlerine giden yolu açtı."

17. yüzyılda vergi tahsilatını güvenceye alabilmek için ilk başvurulan uygulama, eyalet yöneticilerini (sancak beylerini, sonra da beylerbeylerini) mültezim yetkileriyle donatmaktı. Bunlar da, iltizama verilen vergilerin tahsil yükümlülüğünü genellikle yerli eşrafa devrediyorlardı. Dahası, 17. yüzyılda, merkezkaç güçlerin kök salmaması adına, eyalet yöneticilerinin sadece bir yıl için atanması sistemi neredeyse genelleştirilmişti.

D. Urquhart, bu sistemin ilk uygulamasının III. Murad (1574-1595) döneminde çıktığını yazmaktadır: "Paşalar, atanmadan önce akçalı teminatlar vermek zorundaydılar; ama çoğunlukla özel servete veya kendileri adına kefil bulacak kişisel krediye sahip olmadıklarından, kendilerine borç verilmesini sağlamak için görevlerini (ki bu da artık pek eğreti hale gelmişti) teminat olarak göstermekten başka çare göremiyorlardı. Bunun neticesinde, kendilerine görev teminatını peşin olarak sağlayan kapitalistlere çok elverişli şartlarda getiriler getiren tumturaklı rehin taahhütleriyle bağlanmak mecburiyetinde kalıyorlardı."[142] Yerasimos[143] da, "devletten işi alan mültezimle, bu işe para yatırıp kefil olan tefeci arasında" birleşmelere engel bir durumun olmadığını belirttikten sonra "böylece, bir mali sermaye çekirdeğinin bile or-

142 Urquhart (1836, C.1: 202-205 ve 215) daha sonra daha yakınlara, kendi çağına gelerek "Galata bankerleri"nin rolüne dikkati çekiyor.

143 1974, C.1: 480.

taya çıktığı görülür ama bu tefeciliğin bir ürünüdür ve toprağa yatırılır" doğru saptamasını yapar.

Üçüncü olarak, önce ömür boyu daha sonra babadan oğula geçen bir mültezimlik (*mali malikâne*) sistemine geçişle birlikte, yeni türeyen sınıfın iyice kök salmasına neden olunuyordu. 17. yüzyıl sonuna doğru, büyüyen ekonomik güçleri nedeniyle çok saygın ve neredeyse sarsılmaz bir toplumsal konuma yükselen âyanlar, kendilerini tekrar tekrar temsilci seçtirebilmek ve hatta "mali malikâne" denilecek yeni bir iltizam türünü hükümete kabul ettirebilmek için yeterli güce erişeceklerdir. 1694-95 yıllarında bir fermanla yürürlüğe sokulan "mali malikâne" sistemine göre, iltizam rejimi yaşam boyu tanınan bir imtiyaz haline getiriliyordu.[144] İltizama çıkarılan "mukataa"ları (vergi alanları) ellerine geçirenler, ömür boyu rahat edebilmelerini ve her türlü devlet denetiminden uzak kalmalarını sağlayacak şekilde başlangıçta önemli bir iltizam avansı ödemekteydiler. Bu, onlara hiçbir rakip mültezimle kısa aralıklarla ihalede yarışmadan veya ihaleyi kazanmak için sık aralıklarla yüksek ricale rüşvet ödemeye mahkûm olmadan ömür boyu mültezim olma hakkı tanımaktaydı. İkinci Viyana kuşatması bozgunu (1683) sonrası Balkanlar'da siyasi istikrarsızlığı ve genelde mali sıkışıklığı hat safhaya varan devlet açısından ise yüklü vergi avanslarına peşin peşin el koymak ve daha sonra da yıllık vergi girişlerinde istikrarı yakalamak (yani bir anlamda günü kurtarmak) düşüncesi öne çıkıyordu. Ancak ömür boyu mültezimlik hakkının orada durmayacağı belliydi.

Mali malikâne sisteminin aile içinde babadan oğula geçecek irsî bir sisteme evrilebilmesi için atılacak tek bir adım kalmıştı. Pratikte, daha 17. yüzyıl sonlarından itibaren bu adım erken-

144 Berkes, 1973: 93. Fişek'e göre (1969: 24-25), 1694 sonrasındaki mali malikâne uygulaması, "gelir kaynağı olarak merkezi yönetimle toprağın bağlarını koparması vb. nedenlerle Osmanlı İmparatorluğu'nu hızla ticaret gelirlerine bağlı duruma getirmiştir".

den atılmıştı. Hukuki düzlemde ise, 1768-1774 arasındaki bazı kararnameler bazı durumlarda bu irsî hakkı tanımışlardı.[145] *Hâlbuki bu devirde âyanların* sosyoekonomik gücü öylesine büyüktü ki, herhangi bir hukuki dayanağa asla ihtiyaç duymuyorlardı. Esasen, yıllık iltizamları yaşam boyu iltizamlara çeviren 1695 kararnamesi, bazı şartlarla, babadan oğula geçiş hakkını da tanımaktaydı. Kuşkusuz bu hakkın tanınması sadece âyanların büyüyen toplumsal güçlerinin eseri değildi; devlet de geçici iltizam alan mültezimlerin ödemelerindeki aksamalardan mustaripti ve bu yeni sistemden istikrarlı kazançlar beklemekteydi. Esasen, bu yeni sistem sonrasında, mültezimler çoğunlukla kendi *kendilerini* ikame eder duruma gelmişlerdi.

> Gene Urquhart'ı zikredelim: "Zannedildi ki, ömür boyu mültezim olanlar vergi verenleri daha fazla korumaya meyilli olacaklar. (...) Bu nedenle bir mültezimin ölümü halinde, olumlu bir şöhrete sahip olması şartıyla, tercihen onun oğlunun iltizama çıkmasını benimsediler; kuşkusuz ihalede son pey arttıranın önerdiği parayı ödemesi koşuluyla... 1695 kararnamesinin başlangıç bölümünde, eski iltizam sisteminin terk ediliş nedenleri de açıklanmaktadır. Ateş püsküren *terimlerle* ifade edildiği üzere, eyaletlerin pek çoğunun yıkıma uğraması ve nüfuslarının boşalmasının temel nedeni, yıllık iltizama çıkmış olanların halka yaptıkları zulümdür. Kararnamede ilke olarak, iltizama çıkarılan mukataalarda hiçbir keyfiliğe yol açmamak için, bunların halka açık biçimde açık arttırmaya konu olacağı kabul edilmişti; açık arttırma her vilayette ayrı ayrı yapılacaktı; ancak bu uygulama da kötüye kullanılınca buna çare olarak, III. Ahmet döneminde (1703-1730), iltizam ihalelerinin sadece başkentte yapılabileceği kararı alınacaktır."[146]

Her durumda, mirî toprakların özel mülkiyete dönüştürülmesi ve bunun babadan oğula geçecek irsî imtiyazlara tahvil

145 Yerasimos, ibid.: 483.

146 Urquhart, 1836, C.1: 200-201.

edilmesinin oluşum sürecinde yeni bir aşama 18. yüzyıl boyunca aşılmış ve 19. yüzyıldaki gelişmeleri dahi etkileyebilecek mali-toplumsal etkiler yaratabilmiştir.

Beşinci olarak, merkezî otorite zayıfladıkça, ordunun teşkil biçimi de değişmekteydi. 18. yüzyıl, yarı-otonom beylerin (ki bunlar yarı-feodal nitelikteydiler) daha da çarpıcı bir yükseliş dönemi olarak göze çarpmaktadır; doğal olarak bunun tekabül ettiği şey de, mefhumun muhalifi olarak, merkezî otoritenin daha fazla zayıflaması oluyordu. 18. yüzyıl ortalarında devlet artık güvenebileceği düzenli bir merkezî orduya, ne tımarlı ordusu ne de ücretli kapıkulu ordusu biçimlerinde sahip olma kapasitesini de koruyamaz duruma düşmüştü. Yeniçeri ordusunun kadroları artık askerlikle hiçbir ilgisi olmayan kişilerle doldurulmuştu. Ama bu yeni tip yeniçerilerin dolgun ücret talepleri de eksik olmuyordu. Alınıp satılabilen yeniçeri ulufe cüzdanları yüzünden yeniçerilikle ilgisiz kişiler dahi maaş alabiliyorlardı. Bunların bir bölümünün aynı zamanda esnaflık yaptığı yüzyıllık bir hikâyeydi ama 18. yüzyıl sonlarına doğru artık eşraf ve hatta âyan/derebeyi seviyesine kadar yükselenleri dahi görülür olmuştu. Tamamen yozlaşmış bulunan yeniçeri ocağı, Osmanlı Devleti'nin modern bir ordu kurması önünde de en önemli engeli oluşturuyordu.[147]

18. yüzyıl boyunca İmparatorluğun savaş sırasındaki askerî gücü ise artık farklı kaynaklardan temin edilebilen toplama bir orduya dönüşmekteydi. Berkes'in altını çizdiği gibi, "Bunlar başlıca dört kaynaktan sağlanmaya başlamıştı: Serhat kulları (yamaklar[148]), valilerin yerli kulları, âyanların adamları, işsiz güçsüzlerden toplanabilen gönüllüler. Bunların hepsi derebeyliğin gelişmesini besleyen kaynaklar olmuştur".[149]

147 18. yüzyıl sonlarında III. Selim'in Nizam-ı Cedit adıyla yeni bir ordu kurma girişimi de 1808'de "bu gâvur işi, bize yaramaz" (Berkes, 1973:107) denilerek yeniçerilerin başını çektiği güçlerce çelmelenmişti. Yeniçeri Ocağının ortadan kaldırılması 1826 yılında Vaka-i Hayriye denilecek büyük bir kıyımla gerçekleştirilecektir.

148 Sınır muhafızı yeniçeriler.

149 Bu tespit, General Sebastiani tarafından 19. yüzyıl başında (1808'de) I. Napolyon'a sunulan raporda da yer almaktadır: Testa, 1864-67, C.II: 310-329.

Demek ki, *altıncı olarak*, bu yeni durum, "derebeyi" denilen çok güçlü yeni toplumsal unsurların ortaya çıkışına da zemin hazırlıyordu. Gerçi âyan ile derebeyi arasındaki ayırım her zaman çok net değildi.[150] Berkes'e göre, "Âyanlarla derebeyler arasındaki fark, âyanların çoğunun bağımsızlık istemekten ziyade bir (vassal) olarak otonomi peşinde olmaları, nadir olarak isyan etmeleri, çok kez derebeylere karşı devlet yanında savaşmalarıdır. Derebeyler ise bağımsız prenslikler kurma amacı gütmeye eğilimlidirler."[151] (...) "Eşkiyalıkla derebeylik bir paranın iki yüzü gibidir. Halkın eşkiyalığa zorlanmadığı yerlerde derebeylik tutunamaz. Büyük ölçüde eşkiya toplayamayan güçlüler (âyan), derebeyi olamamışlardır."[152]

Ayan ve derebeyleri sadece devasa bir ekonomik gücü değil, aynı zamanda çok önemli sosyal, politik ve askerî güçleri ellerinde tutuyorlardı. O kadar ki, bunlar mevcudu 20 bine ulaşan özel ordulara sahip olabilir ve kontrol ettikleri sahalarda düzen ve güvenliğin sağlanmasında belirleyici bir rol oynayabilirdi.[153]

Ayan veya derebeyinin tipolojisini tanımlamak oldukça zordur. Bunlar ellerinde birçok görevi/toplumsal statüyü bir araya getirebiliyordu ve bu durum ekonomik güçleri yükseldikçe pekişiyordu. Artık kendi mültezimlerini oluşturabilir, vergileri belirleyebilir, aynı zamanda voyvoda, vali, paşa, hatta vezir olabilirlerdi.[154]

---

150 Avcıoğlu, 1971, C.1: 45. Biz de burada iki terimi genellikle eş anlamlı olarak kullanacağız ama "âyan" terimini daha çok tercih edeceğiz.

151 Berkes, 1973: 98-99

152 İbidem ve 506/not123. Viquesnel'e göre (1868, C.1: 19), "Derebeyleri, iktidarı gaspettikten sonra irsî olarak ve zorbalıkla Küçük Asya'nın vadilerinin bir bölümüne hükmeden bir tür küçük prenslerdi".

153 Yerasimos, 1974, C.1: 484 ve Şanda,1970: 108. İnalcık (1969: 102) şöyle betimliyor: "Bu yerel beyler, paşaların düzenli ordularından daha kalabalık kuvvetlere sahip olabiliyor ve ordularıyla Sultanın seferlerine katılabiliyorlardı".

154 Yerasimos, ibidem.

Âyanlar (ve derebeyleri) arasında, toprakların, nüfuz alanlarının ve vergi bölgelerinin yeniden bölüşümü konularındaki iç çatışmaların dolaysız sonuçlarından biri bunlardan bazılarının tasfiyesi olurken, dolaylı bir sonuç da büyük toprak mülkiyetlerinde daha büyük bir yoğunlaşmanın ortaya çıkması oluyordu. Bu gelişmeler, çelişkili olarak, doğrudan üretici köylüler açısından geçmiş iki yüzyıla kıyasla, mekânsal farklılıklar dikkate alınmak kaydıyla, görece daha istikrarlı bir güvenlik ikliminin oluşmasına da katkıda bulunabiliyordu. (Hem merkezî hem yerel güçlerin rakip sömürü baskılarının tek elde birleşmesi, tarih boyunca hep göreli bir rahatlama getirmiştir).

Siyasal çözülme, görüntüde yani siyasal üstyapı düzleminde İmparatorluğun feodal çizgilerinin daha da pekiştiğine tanıklık ediyor gibi görünse de, gerçekte durum tam da böyle değildi. Ekonomik ve hukuki düzlemlerde çiftlik hareketi daha fazla öne çıkarken, köylüler de genellikle bir ortakçı statüsüne doğru evriliyor ve tedricen -pek kolay olmasa da- ücretli tarım işçiliğine giden yolu açıyordu. Henüz 18. yüzyıl sonlarına doğru çiftliklerin ihracata dönük pamuk gibi ticari ürünler üretip dünya pazarlarıyla bağlarını güçlendirdiği görülüyordu.[155] Çiftlik hareketinin daha erken ortaya çıktığı ve daha fazla yayıldığı Balkanlar'da ise, pazara dönük tahıl üretiminde uzmanlaşma daha baskındı.

2- Sened-i İttifak: Yeni bir Devir mi, Eski Devrin Kapanması mı?

İmparatorluğun bu fevkalade karmaşık toplumsal yapısında âyanlar arasında fiilen belirli bir hiyerarşi oluştuğu görülmektedir. Bunlardan bazıları daha güçsüz olanlar üzerinde daha üstün

155 Küçükömer'e göre (1969: 55), "İhracata yönelme feodal bir özellik değildi. Fakat yerli manüfaktürle olmaktan çok, dış kapitalist kuruluşlarla tamanılaşan bir kapitalist eğilimdi".

bir güce sahiptiler.[156] Bunlar gerçek hanedanlıklar kurmuşlardı ama feodal görünüm burada daha ziyade aşkın bir karaktere sahipti, zira doğrudan doğruya üretim ilişkilerinin doğasından kaynaklanmıyordu. Bununla birlikte bu saptama, üretim ilişkilerinin feodaliteden tamamen farklı bir düzene doğru hareket ettiğini de kastetmemektedir.

> Berkes ile devam edersek, "1798-1804 yılları arasında Anadolu ve Rumeli hemen hemen baştan başa âyan ve derebeylerin hükmü altına girmiş bulunuyordu. (...) İrad-ı Cedit reformu âyan ve derebeylerin çıkarlarına dokunacak bir uygulama olduğu gibi, Nizam-ı Cedit ordusunun kurulması bunların özlemlerine son verecek bir başarı olacaktı. (...) Bu koşullar altında taşrada âyan ve derebeyler İrad-ı Cedit'e ve Nizam-ı Cedit'e karşı çıkacaklardı."[157] Aslında merkezî devletin İrad-ı Cedit ile yapmak istediği, devlete belirli temsil görevleriyle bağlanmış mültezimler yerine profesyonel mültezimler aracılığıyla taşra gelirlerini toplamaktı. Bu, tarihsel açıdan ileri bir adım değildi, ama âyan ve derebeyleri açısından gelirlerinin ve nüfuz alanlarının altının oyulması yani merkezin güçlenmesi gibi bir tehdit oluşturuyordu. Bu nedenle bu yeniliklere karşı ayaklanmalar âyan, derebeyi ve yeniçerilerin zaman zaman doğal ittifakını sağlayabiliyordu. Ancak bu merkezkaç güç odaklarının kendi aralarındaki mücadeleler de bitmek bilmiyor ve merkezî iktidar bunlardan bazı unsurları yanına çekebilmek için her türlü entrika ve tavize hazır oluyordu. Nitekim 1790'da Rusçuk âyanı Şerif Hasan sadrazamlığa kadar yükseltilmişti. Bir başka örnek Alemdar Mustafa Paşa idi. Nizam-ı Cedit'e karşı ayaklanan yeniçeriler Sultan III. Selim'i tahttan indirip katledince, Alemdar Mustafa Paşa sadaret mührünü ele geçirerek kendini Sadrazam ilan ettirecek ve II. Mahmud'u tahta çıkarıp Sened-i İttifak uzlaşmasına giden süreci başlatacaktı.[158]

156 Yerasimos, 1973, C.1: 320: "Çoğu kez, büyük ve küçük toprak sahipleri arasında bir hiyerarşi oluşmuştur. Çiftlik işleten "ağalar", fiilî hükümet gücüne sahip ve merkezî iktidarca tanınmış olan âyanların otoritesine tâbi olmuşlardır."

157 Berkes, ibidem.

158 İbid:98 ve 121-128.

Sonuçta âyanların siyasi gücü 19. yüzyıl başlarında doruk noktasına ulaşacak ve 1808'de "Sened-i İttifak" denilen tarihi uzlaşma merkezî iktidar ile âyanlar ve bazı eyalet valileri arasında imzalanacaktı. Sultana âyanlarca dayatılan[159] ve bazılarına göre Osmanlı "Magna Carta"sı[160] olan bu "Sened", Osmanlı tarihinde olsun burada bizi ilgilendiren toprak mülkiyetindeki dönüşüm alanında olsun, yeni bir dönüm noktasına karşılık geliyordu.

İttifak senedi'nin,

2. maddesine göre, âyanlar eyaletlerde asker toplanmasına yardımcı olacaklardı;
3. maddesine göre, Osmanlı vergi düzeni ülkenin tamamında, tüm eyaletlerde uygulanacak, padişaha ait gelirlere âyanlar el koyamayacaklardı;
5. maddesine göre, âyanlar kendi eyaletlerinde adil bir idare kuracaklardı. Birbirlerinin topraklarına ve haklarına taarruz etmeyecekler, birbirlerine kefil olacaklardı;
6. maddesine göre, devlet merkezinde çıkacak herhangi bir kargaşalık halinde, padişahtan izin almak için vakit harcamadan İstanbul'a yürüyeceklerdi;
7. maddesine göre, vergi miktarları âyan ve hükümetin görüşmeleri sonucunda belirlenecekti.[161]

Görüldüğü gibi, bu uzlaşma belgesiyle âdeta İmparatorluğun siyasi ve idari çözülmesi belgeleniyor, Batı'da ulus devletlerin güçlendiği bir çağda âdeta feodal bir ufalanmaya gidiliyordu. Ama bu ba-

159 Bunların başında da, yeni sadrazam olmuş Rusçuk Âyanı Alemdar Mustafa Paşa geliyordu. Berkes'e göre (ibid:124) "Kurultayı toplatan Rusçuk Âyanı Alemdar Mustafa bir derebeyi değil, yün ve buğday üretimi yapan bir tarım kapitalisti olmuştu. Onun gibi derebeyleşmemiş olan âyan, derebeylerin yarattığı anarşiden ziyan gördükleri için derebeylerin ezilmesi için hükümete destek oluyorlardı. Fakat sarayın Nizam ordusunu kendilerine karşı kullanmasına da karşı idiler".

160 Küçükömer (1969: 56-57) ve Çavdar (1970: 34) bu kavramlaştırmayı benimserken, Berkes (ibid: 509 ve 510) buna karşı tavır alır. Berkes'e yakın olan Avcıoğlu (1971, C.1: 47)'na göre, "Sened-i İttifak, bir utanç belgesidir."

161 Tarihin cilvesi, 1833 ve 1838'de İstanbul'a tahta el koymak için sefer düzenleyen Mısır Valisi/Hidivi Mehmet Ali Paşa olacaktır!

kış, feodaliteyi sadece üstyapısal gelişmelere bakarak yorumlayan sığ yaklaşımlara özgü olabilir.[162] Nitekim bu görüntünün Osmanlı'nın 19. yüzyılında geçici bir karakter taşıyacağı görülecektir.

Bununla birlikte 1808 Senedi, ilk defa tabandan gelen bir hareketin (ekonomik ve toplumsal tabana sahip bir sınıfsal güç üzerinde yükselen bir hareketin) en üst siyasi iktidar kertelerine kadar yükselmesidir aynı zamanda. Hatta, reaya dâhil mütevazı halk kitlelerinden gelen bazı toplumsal unsurların da, istisnai olarak, eşraf-ayan katına kadar yükselmiş olması gerçeğini dahi içerir. 18. yüzyılda devşirme-kul kökenlilerin iktidardaki hâkimiyeti de giderek aşındığı için merkezî iktidarda yeniden sosyolojik temelli bir yer değiştirmeden de bahsedilebilir.[163]

Siyasal düzlemde bu ittifak, âyanların bir taraftan merkezî hükümetin gücünü sınırlamaları, diğer taraftan da bu merkezî güçle kendi güçlerini birleştirerek derebeylerine karşı da bir üstünlük kurmaları anlamına geliyordu. Metnin sultan açısından siyasal ve hukuksal anlamı, bundan böyle devleti ilgilendiren sorunları çözümleyebilmek için âyanların görüşünü almak zorunda kalması bakımından kendi iktidarının sınırlandırılması oluyordu. Ama bu "İttifak Senedi"nin gerçek önemi, merkezî iktidarın bu tarihte, on yıllardır tamamen hukuksuz ve fiilî bir durum olarak oluşmuş bulunan büyük özel mülkiyetlerin legal varlığını kabul etmesinde yatıyordu. Bu aynı zamanda, toprak rantına ayrılmaz biçimde yapışmış olan irili ufaklı toprak ağaları sınıfının devlet aygıtının yönetimine iştiraki anlamına da geliyordu. Nihayet, "Sened"in çok önemli bir anlamı da, uzun dönemlerdir merkezî denetimin dışında güç ve otonomi kazanan merkezkaç güçlerin, artık merkezî iktidarın hak ve hukukunu ve otoritesini kabullenmeye mecbur duruma gelmeleridir.

162 Berkes ile birlikte Avcıoğlu (1971, C.1: 49) da bu yanlış tutumu eleştirenler arasındadır.

163 18. yüzyılda görev yapan başvezirlerin artık sadece yüzde 16'sı kul kökenlidir: Yerasimos, 1974, C.1: 460.

Bu sonuncu durum, âyanların birçoğunun birkaç on yıl içinde basit toprak ağalarına/yerel eşrafa dönüşmesine yol açacak politik gelişmelerle, özellikle de merkezî iktidarın II. Mahmud döneminde (1808-1839) hızla güç kazanmasıyla teyit edilecektir. Bununla birlikte merkezî iktidarın, yeniden güçlenen askerî-sivil üst yöneticiler ile büyük toprak sahibi sınıf arasında paylaşılan karakteri, bu özgün niteliğini daha sonra da koruyacaktır; ama bu, tamamen değişen bir politik ortamda devam edecektir.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinin gerçekten de feodal görünümlü toplumsal unsurlarının, nihayetinde önemli politik güçlere sahip olmayan büyük toprak ağalarına dönüşmesi süreci[164] olarak tanımlanabileceğini, o çağın doğrudan gözlemcilerinden birkaç alıntı yaparak görelim ve farklılaşmanın altını çizelim.

> 19. yüzyıl başlarını resmeden General Sebastiani'nin[165] hatıratına göre, "Asya Türkiye'si büyük bölümü itibariyle irsî prensler tarafından yönetilmektedir. Saray tarafından atanan paşalar bu ülkelerin küçük bir bölümüne hükmetmektedir. Küçük Asya'nın hemen hemen tamamı üç hükümran prensin hâkimiyeti altındadır ve bunların hepsi irsî devamlılıkta ilk evlat olma hakkını sürdürmektedir". (...) "Asya Türkiye'si ise, çok sayıda paşa ve bey tarafından yönetilmektedir ama büyük otorite ve imkânlara sahip olanların sayısı dörttür."[166]
>
> Büyük derebeylerinin yaşadığı topraklar esas olarak Anadolu'dadır ve bunların arasında Çapanoğlu ve Karaosmanoğlu pek ünlüdür. Dönemin gezgin bir yazarına göre[167], "Karaosmanoğlu, Batı Anadolu'da 1815'de 97.500 Km2'lik bir alanı kontrol etmekteydi". Birçok başka Batılı gezgin de bu durumu teyit etmekte ve büyük

164 Berkes (1973: 437), "Osmanlı örneğinde 1809-1825 arasındaki değişmeler, Avrupa'nın ancak *Ancien Régime* modeline benzer sayılabilecek aşamaya geldi" diyerek, bu dönemi, 1789 öncesi Fransız mutlak monarşisinde aristokrasi-kilise ve *tiers état* politik aygıtının tesisi ile karşılaştırmaktadır.

165 Testa, 1864-68, C.2: 323.

166 İbid:320.

167 J. O. Hanson, "Recollections of Smyrna"ya atfen Kurmuş, 1974: 245/not 76.

derebeyleri/ayanlar yanında geniş tarımsal mülkiyetlere sahip olmakla birlikte önemli ekonomik ve ekonomi-dışı ayrıcalıklara da sahip olan çok sayıda toprak beyinin varlığından bahsetmektedirler.

Erken dönem gezginlerinden bir diğeri olan Gardane[168], 1807 ve 1808'de ziyaret ettiği Anadolu'da Çapanoğlu'nun İstanbul'u Tokat'a bağlayan yolu ve çevresini kontrol ettiğini yazdıktan sonra "Çapanoğlu'nun 40 bin süvariye ve ahırlarında bin ata sahip olabileceğini ve iki oğlunun da paşa unvanı taşıdığını" (...), "adamlarının köyleri yılda üç-dört kere ziyaret edip herkesten 30 kuruş topladığını, para kıtlığından dolayı da köylülerin yüzde yüz faizle tefeciye borçlandığını" belirtmektedir. Yerasimos'un zikrettiği Morier[169] de, 1808-1809'daki ilk Anadolu gezisinde ziyaret ettiği köylerin "tamamen terk edildiğini ve köy sakinlerinin Çapanoğlu'nun askerlerinin 'ziyaretlerinden' kaçmak için dağlara sığındıklarını" yazmaktadır. Ona göre "Çapanoğlu 300 çiftliğe sahip bulunuyor ve hâkimiyetindeki eyaletlerden topladığı yıllık vergilerin sadece dörtte birini başkente gönderiyordu".[170] Morier, 1810-16 arasında gerçekleştirdiği ikinci gezisinde, Doğu Anadolu örneği ve Kürt şeflerinin etkisi üzerinde durmaktadır.[171]

"19. yüzyıl başında ancak iki vilâyet Sultan'ın doğrudan doğruya yönetimi altındaydı"[172]; ama daha sonra durum hızla değişti ve merkezî yönetim ile yerel aracı otoriteler arasında daha dengeli güç ilişkileri oluşmaya başladı.

Kuşkusuz bu görece hızlı dönüşüm süreci kendiliğinden olmadı, çok sayıda iç çatışma yaşandı. II. Mahmut döneminde, özellikle 1815 sonrasında âyanların özellikle en kontrol dışı olanlarına açılan savaş, bu yerel güçler arasındaki çıkar çatışmalarını da kullanarak, merkezî otoritenin kurulmasında önemli

168 Gardane,1809: 10-11.

169 J. Morier (1812) *A journey trough Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the years 1808 and 1809*, London'a atfen Yerasimos, 1973, C.1: 321.

170 İbid: 322.

171 Morier, 1818, C.1: 341-45'e atfen Yerasimos, ibid.

172 Avcıoğlu, 1971, C.1: 45.

başarılar getirecektir. Bununla birlikte tüm bu gelişmeler, toprağın mülkiyet ilişkilerindeki fiilî durumu değiştirmeyecek ve yükselen büyük toprak sahipleri sınıfı gücünü koruyacaktır.

> Yerasimos'a göre de, "âyan ve derebeylerin şiddet yoluyla tasfiye edilmelerinden ziyade bunların büyük toprak sahibi çiftçilere dönüşümü söz konusudur. Dönüşen, bu kişiliklerin feodal özellikleridir. Bazıları Saray'ın valisine/paşasına dönüşerek siyasal güçlerini korurlar, diğerleri tam tersine toprak sahibi statülerini pekiştirirler. Bu dönüşümler hiyerarşinin alt kademelerinde daha kolayken, gelişkin bir iktidarın olduğu – ve bu nedenle ona hâkim olmanın daha güç olduğu– tepelerde sorunlar çıkarmaktaydı. Bazen uzlaşmalar gerekli olmaktaydı."[173]

Bu arada, Avrupa'nın büyük güçlerinin Osmanlı yönetici sınıfı "lehine" işe karışmaları İstanbul iktidarının korunması ve pekiştirilmesinde büyük rol oynuyordu. Gerçekten de, 1833 ve 1839'da iki kez Osmanlı hanedanı Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu içlerine kadar kolayca ilerleyen ordusu tarafından tehdit edilmişti. Osmanlı sülalesinin ve dolayısıyla bir bakıma İmparatorluğun ömrünü uzatan, büyük güçlerin İstanbul hanedanı lehine müdahaleleri olmuştu. Kaderin cilvesi, 1833'te Osmanlı hükümetini kurtaran ezeli düşman Rus Çarı olurken, Mehmet Ali Paşa'nın ikinci tehdidinde "yardıma" koşan İngiliz-ler oluyor ve yardımlarının karşılığını 1838 Ticaret Anlaşması ile alıyorlardı.[174]

Gerçi "19. yüzyıl ortalarına doğru âyanların siyasi güçleri ile ekonomik güçleri arasında bir ayrışma yaşanacaktır".[175] Ama büyük toprak ağalarının ekonomik güçlerinin siyasi güce dönüşümü yolu da hep açık kalacaktır. İnalcık'a göre "Tanzimat, reformlar yoluyla bunların yerel güçlerini ve etkilerini kırmak için

173 Yerasimos, 1973, C.1: 321-22.

174 "Türk-Mısır anlaşmazlıkları" üzerine belgeleri sunan erken bir kaynak için bkz. Testa, 1864-68, C.2: 353-379, 412 ve 609; C.3: 1-18.

175 İbidem.

boşuna uğraşacaktır. 1876'daki Meclisi Mebusan'da bile taşradan gelen eşraf hâkim olacaktır".[176] Bununla birlikte, çok kısa süren bu ilk meşruti monarşi teşebbüsünün yaşama geçirilmesinde öncü rol, daha ziyade merkezî yönetimin Batı yanlısı bürokratlarına düşecektir.

***

Sonuç olarak, Osmanlı kırsalında feodalizmden kapitalizme geçiş dinamikleri 19. yüzyılın ilk çeyreği sonuna kadar hatta Tanzimat'a (1839) kadar belirginlik kazanamayacaktır. Ancak 17. ve 18. yüzyılların yeni bir üretim tarzına geçiş anlamında bir sonuca bağlanamayan büyük ekonomik ve toplumsal çalkantıları, "Sened-i İttifak" belgesiyle hiç olmazsa bir ara politik sonuca bağlanmış olacaktır: Bundan böyle eski devrin artık nihai olarak kapandığı belgelenmiştir. Merkezkaç güçler, güçlerinin doruğuna çıktıkları anda hızlı bir inişe geçmişlerdir. Güçlenen merkezî iktidarla birlikte gevşek de olsa kapitalist gelişmelerin siyasi, hukuki ve kısmen de ekonomik altyapısı hazırlanmaya başlayacaktır. Ama artık hiçbir gelişmenin, dış dinamiklerin dahli olmadan ortaya çıkamayacağı yeni bir tarihsel ortama da adım atılmış bulunulmaktadır.

176 İnalcık, 1969: 103.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DIŞ ETKİLER ALTINDA OSMANLI TARIMINA KAPİTALİZMİN GİRİŞİ VE SONUÇLARI

(19. YÜZYIL BAŞI-20. YÜZYIL BAŞI)



Kapitalist üretim ilişkilerinin artık kesin işaretlerinin ortaya çıkmaya başladığı Osmanlı'nın 19. yüzyılını, dış etkeni, yani daha iyi ifadeyle, tüm ekonomik, sosyal ve politik düzeyleriyle kendini dayatan Batı kapitalizmini ve emperyalizmini ihmal ederek ele almak mümkün değildir. 19. yüzyılda kurumlaştırılan ve burada kısaca inceleyebildiğimiz tüm reformlar da bu genel içerikten ayrı düşünülemez ve bunlar ancak İmparatorluğun giderek pekişen bağımlılığına atıfla anlam kazanabilir. Keza, Osmanlı ekonomisinde kapitalizmin gelişmesinin çeşitli veçheleri de, ancak bunların iç ve dış sosyal ve ekonomik güçlerinin eşanlı hareketi içindeki devinimleri bakımından anlaşılır olabilir.

Türkiye ekonomisinde ve tarımında kapitalizmin ortaya çıkışının özelliklerini incelemek bu çalışma açısından öncelikli olduğundan, bu çift yönlü bakış açısını kaybetmeden yani Osmanlı'nın Batı'ya bağlanmasını ve kapitalizmin etkilerine açılışını bir arada kavrayarak yol almak doğru olur. Bu bağlamda,

(i) 1839 Tanzimat Fermanı ve daha sonra 1856 Islahat Fermanı ile Batı etkisinde "hukuk normlarının" geliştirilmesi ve kapitalist gelişmenin hukuki zemininin oluşturulması;

(ii) kapitülasyonların yeni ödünler ve dayatmalarla sürekli genişletilmesini;

(iii) nihayet bunların 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması'ndan başlayarak Avrupa'nın tüm önemli ülkeleriyle imzalanan daha kapsayıcı ticaret anlaşmalarına dönüşmesini;

(iv) sonuçta küçük sanayiinin/zanaatkârlığın/loncaların çöküşünün hızlanmasını;

(v) dış ticarete ve ithalata bağımlılığın artışını;

(vi) tarıma olduğu kadar "sanayiye" de doğrudan yabancı sermaye girişinin başlamasını;

(vii) yabancı sermayenin özellikle ulaşım (demiryolları) ve iletişim araçlarını geliştirmesi ve böylece iç pazara hâkim olma sürecini hızlandırmasını;

(viii) 1858 Arazi Kanunnamesi ile toprak mülkiyetindeki fiilî dönüşümlerin hukuki temele bağlanmasını;

(ix) 1867'de Yabancılara mülkiyet hakkı tanınmasını düzenleyen kanunun çıkarılmasını; (bunun bir sonucu olarak çiftlik hareketine yabancıların da –Batı Anadolu'da İngilizlerin– katılmasını);

(x) 1854 sonrasında Osmanlı Devleti'nin dış borçlara ve iç (Galata Bankerleri) ve dış mali sermayeye tutsak olmasını;

(xi) bunun sonucunda Osmanlı maliyesi bünyesine emperyalizmin maliye sisteminin (Düyun-u Umumiye) eklemlenmesini ve kendi vergi tahsilat sistemini kurmasını;

(xii) birkaç cephede birden savaşarak küçülen Osmanlı Devleti'nin, savunma ve Saray harcamaları dışında bütçe olanaklarının giderek yitirilmesi ve ekonomik/teknolojik atılımlara kamu desteğinin sağlanamamasını (veya ihmal edilecek düzeylerde kalmasını);

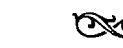
(xiii) etnik-dinî azınlık unsurların, yabancı sermayeyle birlikte iç ve dış ticaret ile finans alanını ellerinde tutmasını, buna karşılık hâkim etnik unsur olan Türklerin bu alanlarda varlık gösterememesini, iç pazar kavgası verecek bir aşamaya gelememesini ve dolayısıyla Türk ulusallaşma akımının gecikmesini;

(xiv) bazı özel ve devlet girişimleriyle fabrikalar kurulmasına rağmen Osmanlı döneminde birinci sanayi devriminin gerçekleşmesini sağlayacak iç ve dış koşulların ve zihniyet yapısının oluşmamasını,

çelişkili ama birbirini besleyen süreçler olarak dikkate almak gerekir.

I

Batı'ya Ekonomik Bağımlılığın Tarihsel Çerçevesi



1- Kapitülasyonlardan 1838 Ticaret Anlaşmasına

Yabancı tüccarlar 16. yüzyıldan itibaren gümrükler ve vergiler alanında önemli ekonomik ayrıcalıklardan yararlanırken izleyen yüzyıllarda Osmanlı yargısına tabi olmalarını da engelleyen bir diplomatik dokunulmazlık şemsiyesi altına girebiliyorlardı. Buna rağmen içeride malların boşaltılması, yüklenmesi ve gemilerin seyrüsefer izinleri için Osmanlı idaresi ile kurmak zorunda oldukları ilişkilerinde büyük zorluklarla karşılaşıyorlardı. Bunları aşmak için yerli aracılara ihtiyaçları vardı ve bunları büyük liman şehirlerinde ikamet eden gayrimüslim Osmanlı tebası arasından buluyorlardı. Bu çok yönlü kişilikler sadece tacirlerin veya yabancı misyonların aracısı olmakla kalmıyor, kendileri de bağımsız tüccar, komisyoncu veya tefeci olabiliyorlardı. Bu bir anlamda zorunlu bir işbirliğinin de sonucuydu; çünkü bu erken dönemlerde Avrupalı tacirler mallarının ülke içindeki dağıtımıyla ilgilenmiyorlardı. Büyük liman kentlerinin daimi figürleri arasına girmeye başlayan levantenler de başlangıçta iç dağıtım işi için uygun elemanlar değillerdi. Büyük limanlarda faaliyet gösteren Avrupalı tacirler (bunların bir kısmı da artık levantenlerdi), Osmanlı pazarına nüfuz edebilmek için mallarını vadeli olarak yerli toptancı tüccarlara teslim ediyorlar, onlar da ülke içindeki daha küçük tüccarlara gene vadeli olarak satıyorlardı.

İşte bu güvene dayalı sistemin işleyebilmesi için, yabancıların iş yaptığı büyük yerli toptancıların da can, mal ve mülkiyet güvenliğinin sağlanması gerekiyordu. Ancak bunun için esas olarak 18. yüzyılı beklemeleri gerekecekti.

Avrupalı tüccarlar ile Osmanlı idareleri arasında aracılık yaparken kendi işlerini kovalamayı ve yabancı uyruklulara tanınmış imtiyazların peşine düşmeyi de ihmal etmeyen yerli Hristiyan tüccarlar/aracılar için yabancılara benzer bir koruma sisteminin ilk kez elde edilmesi, 1740 kapitülasyonlarıyla gerçekleşiyordu. Avrupa elçiliklerinin hizmetinde çalışanların elde ettikleri "beratlarla" imtiyazlı duruma getirilmesinin ilk izleri 1675 yılında İngilizlere ve 1718'de Avusturyalılara "bahşedilen" kapitülasyonlarda da bulunmaktaydı.[1] Bununla birlikte, 1740 kapitülasyonlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı mahvillerine bağımlılık süreci bakımından yeni bir aşamayı temsil ettiği de açıktı. O zamana kadar sadece barış zamanları için tanınmış daimi olmayan imtiyazlar niteliğini taşıyan kapitülasyonlar, bu tarihten sonra barış zamanı için olduğu kadar savaş zamanında da iki tarafı da (tabii esas olarak Osmanlı tarafını) bağlayacak birer ticaret anlaşması biçimini almaya başlamaktaydı.[2]

19. yüzyılla birlikte gayrimüslim ticaret erbabının yabancı misyonların himayesine girerek yabancılarla aynı imtiyazları alma mücadelesi, artık gerektiğinde yabancı ülkelerin tabiiyetine geçme biçimlerini de almaya başlamıştı.[3] Bu koşullarda –ki bu koşullara Avrupalı güçler ve Rusya himayesinde Balkanlar'da ulus-devletler oluşma süreçleri de eklenecekti– milli bir burjuvazi oluşmasının nesnel ve öznel koşulları giderek ortadan kalkmaya başlamıştı.

1 Berkes, 1973: 134-35.

2 İbid: 71. Bu 1740 anlaşmasının metni için bkz. Testa, 1864-68, C.1: 186 vd.

3 Özerk olmalarına rağmen Rumen Prensliklerinde de kapitülasyon hükümleri uygulanmakta olduğundan, Rumen tacirler bile, aşağı bir statüde görünmemek için, yabancı himayesine geçmeye başlamışlardı: Zane, 1976: 336.

1838 öncesindeki gümrük rejiminin evrimine de göz atılırsa, 1536'da ithal mallarının değeri üzerindeki gümrük oranları yüzde 5 olarak belirlenmişken, 1673'te yüzde 4'e geriliyor, 1774'te tekrar yüzde 5 oluyor, ama 1820'de İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşmasıyla yüzde 3'e indiriliyordu. Hâlbuki paranın değerinin düşmüş olması nedeniyle, malların değeri üzerinden alınan bu verginin gerçek oranı 1834'e gelindiğinde aslında yüzde 1-1,5'e düşmüş bulunuyordu.[4] Osmanlı Devleti'nin bu tarifeyi güncellemek konusundaki talepleri İngiltere tarafından karşılık bulmayınca da, Sarayın tepkisi eyaletler arasında uygulanan iç gümrük vergilerini ağırlaştırmak oluyordu.[5] 1838 Ticaret Anlaşması, önceki yüzde 5'lik gümrük vergisi oranına bir dönüş sağlayacak olsa da, Osmanlı'nın dış ve iç ticaret koşullarını tamamen İngiltere ve onu izleyecek Batılı güçler lehine şekillendirecekti.

a) İngiliz Ticaret Anlaşması'nın içeriği

1838'de İngiltere ile imzalanan Ticaret Anlaşması, İngiltere'nin 1833'te (Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul'u tehdidinin Rusya'nın müdahalesiyle durdurulması sonrasında) benimsediği yeni Osmanlı politikasının bir sonucudur: Bu politikanın siyasi hedefi, Osmanlı Devleti'nin paylaşım şartları tamamen İngiltere lehine dönene kadar mümkün olduğunca yaşatılmasıdır; ekonomik hedefi ise, Batı'ya bağımlılığının pekiştirilerek sürdürülmesidir. 1838 Ticaret Anlaşması'nın Osmanlı Devleti'nce alelacele imzalanmasına götüren süreç de zaten M. Ali Paşa'nın Osmanlı Hanedanını tehdit eden ikinci seferinin bu defa İngiltere tarafından durdurulmasının ödünü olarak talep edilmesi olacaktır. Bu çift amaçlı politika giderek diğer Avrupa güçleri tarafından da benimsenecek ve 1841 yılına kadar (Rusya 1846 yılında) bu Anlaşmayı peyderpey Osmanlı Devleti'yle imzalayacaklardır.

4 Sarç, 1940: 433

5 Tengirşenk, 1940: 300.

> 'Osmanlı'yı bitkisel hayatta tutarak sonuna kadar sömürmek' olarak tarif edilebilecek olan bu incelikli emperyalist politikanın dönemin içinden yorum yapan bazı yazarlarca hemen fark edilmediği de görülecektir. Örneğin İngiliz Büyükelçiliğinin müşteşarı konumundaki Urquhart 1836'da yayınlanan kitabının önsözünde şöyle yazabiliyordu: "Bugünlerde siyaset adamını veya tarihçiyi şaşırtabilecek olan bir şey varsa o da Türk İmparatorluğunun hâlâ parçalanmamış olması ve artık aralarında hiçbir bağ kalmamış gözüken parçalarıyla yaşıyabiliyor olmasıdır".[6]

1838 Anlaşmalarının henüz birinci maddesiyle, o zamana kadar var olan kapitülasyonların geçerliliği sınırsız süreli olarak teyit edildikten sonra, diğer hükümleriyle Avrupa ülkelerinin tacirlerine yeni haklar, imtiyazlar ve dokunulmazlıklar tanınacaktır. Anlaşmanın henüz ikinci maddesi perdeyi açmaktadır. Bu maddeye göre,

> Yabancı tüccarlar veya onların adına davrananlar, bundan böyle: "Osmanlı İmparatorluğu'nun her yöresinde, ister iç ticaret yapmak için ister ihraç etmek için olsun, bu ülkenin toprak ve sanayi ürünlerinin istisnasız tamamını satın alabileceklerdir. Babıali (Osmanlı Hükümeti), tarım ürünlerinde olduğu kadar ülkesinin tüm diğer ürünleri üzerindeki tekel uygulamalarını kaldırdığını, keza malların satın alınmasında veya bir yerden başka bir yere taşınmasında yerel yetkililerden talep edilen "tezkere" uygulamasına son verileceğini kesinlikle taahhüt eder"(...).[7]

Getirilen bütün yeni imtiyazlar arasında özellikle iki taviz, ekonominin istikrarına ve Osmanlı Devleti'nin mali kaynaklarına sert darbeler vuruyordu: Monopol (tekel) sistemi de denilen

6 Bununla birlikte, yabancı güçlerin, 19. yüzyılda Osmanlı'ya karşı bağımsızlık mücadelesi veren bütün ayrılıkçıları, özellikle Balkanlar'da, desteklemekten hatta kışkırtmaktan geri durmayacağını, bu arada İmparatorluğun Kuzey Afrika ve Ortadoğu'daki topraklarına doğrudan askeri müdahalelere girişeceğini de dikkate almak gerekir. İstanbul ve Anadolu'nun müdahalelerin dışında kalmasının bir zamanlama meselesi olduğu Birinci Dünya Savaşı ve Sèvres ile anlaşılacaktır.

7 Testa, 1864-68, C.4: 406-411. Bu Anlaşmanın özgün İngilizce metni için bkz. İssawi, 1966: 38-40.

"yed-i vahit" sistemi ile "tezkere" sisteminin ilgası. Gerçekten de, 1838 Anlaşması'na kadar, her bir ürünün ticareti için idari onayla çalışan "yed-i vahit" sistemi İmparatorluğun bütün yörelerinde geçerliydi. Bir ürünün ticareti üzerinde "tekel" hakkı bulunan kişiye sadece yabancı tüccarlar değil Osmanlı tebasından tüccarlar da bağımlı oluyorlardı. Malların taşınma izni olan 'tezkere' uygulaması ise, devlet hazinesi için ondan da daha önemli bir gelir kaynağını oluşturuyordu.[8]

Dış ticaret alanına gelince, eski imtiyazlar (4. ve 5. maddelerde) teyit edilip pekiştiriliyordu: Osmanlı Devleti, ithal ürünlerin değeri üzerinden yüzde 3 düzeyinde gümrük vergisi (artı yüzde 2 ek vergi)[9] almaya devam ederken, yerli ürünler ise ihraç limanının rıhtımına kadar yüzde 9'luk bir sabit vergiye, çıkış yaptıkları anda da ayrıca yüzde 3'lük bir vergiye tabi tutulmaktaydı.

Görüldüğü gibi, yerli ürünlerin ticareti ithal ürünlerinkine kıyasla ağır bir biçimde cezalandırılmış olmaktaydı. Bu eşi görülmemiş liberalizmi, dönemin yazarları "hiçbir ülkede benzeri olmayan imtiyaz ve avantajlar"[10] olarak betimliyorlardı. Majestelerinin Dışişleri Bakanı Lord Palmerston tarafından "Copa d'Opera" (=şaheser) olarak adlandırılan bu Anlaşmanın imzalandığı tarihlerde, bununla tam kontrast halinde olmak üzere, Avrupa devletleri kendi aralarında bir dizi ihraç/ithal yasaklamalarını da içeren korumacılık politikaları uygulamaktaydılar.[11]

8 Tengirşenk, ibid: 294-95.

9 Buna karşılık bu yüzde 2'lik ek vergi, 7. maddeye göre, "başka ülkelere ihraç edilmek üzere Türkiye'ye ithal edilen ürünlere" (yani şimdiki tabirle reeksport ürünlerine) uygulanmıyordu. İmparatorluğun bazı limanlarının 19. yüzyılda transit ticaretinde uzmanlaşmış olmaları, gümrük giriş vergilerinde gidilen bu ayırımı açıklamaktadır.

10 Viquesnel, ibid, C.1: 317-18; keza bkz. Ubicini, ibid, C.1: 393-98.

11 "Corn laws" denilen ünlü İngiliz yasalarının iptali, sanayi burjuvazisi ile toprak sahipleri arasındaki uzun süren mücadelenin sonuçlanması üzerine ancak 1846 yılında gerçekleşebilecektir. Aslında İngliz korumacılığı, bir bakıma feodalitenin tasfiyesinden itibaren, yani 14. yüzyıldan itibaren yürürlükteydi: (Bkz. Furtado, ibid:109; Marx-Engels, 1968: 87-88). Esasen 19. yüzyılın ikinci yarısında, Emmanuel'in (1975: 31-32) dediği gibi "İngiltere dışarda bırakılırsa, tüm diğer

Bu anlaşmalarla tanınan imtiyazların yıkıcı etkileri ortaya çıkmakta gecikmeyecektir. Bu etkiler iki noktada yoğunlaşmaktaydı: -yerli küçük sanayinin (zanatkârlığın) çöküşü ve- yeniden yapılanan dış ticaret aracılığıyla ülkenin gitgide bir ekonomik sömürgeye dönüşmesi.

b) Zanaatkârlığın çöküşü

Osmanlı lonca sistemi, ahililiğin devamı olarak 15. yüzyılda teşkilatlandırılmıştı. Ancak 17. yüzyıldan itibaren bu teşkilat meslekten olmayanların (hatta yeniçerilerin dahi) meslek icra etmeye başlamasıyla bozulmaya başlamıştı. Devlet 18. yüzyılda loncaları bu defa "Gedik teşkilatı" adı altında yeniden oluşturmayı denedi. İmtiyaz tekeli anlamına gelen "gedik" olmadan işyeri açılamaz, gedik sahibi olunmadıkça ticaret yapılamazdı. Bu teşkilat içinde de meslek ve işyeri sayısı katı bir biçimde denetleniyordu. Bu, toptan ticaret yapma imtiyazı (ve tekeli) veren "yed-i vahit"in bir benzeriydi. Tüm ticari ve artizanal kolların toplamı yaklaşık 1.100 idi.[12]

Kurulduğu çağ itibariyle bile anakronik nitelikte sayılabilecek olan bu teşkilat ve temsil ettiği meslekler (gedikler) iki büyük darbeyle sarsılacaktır. Bunlardan birincisi, ucuz Avrupa mallarının karşı konulamaz rekabetidir ki 1838 sonrasında iyice dayanılmaz hale gelecektir. İkincisi, yabancı baskıların sonuç vermesiyle, bu teşkilatın imtiyaz tekellerinin (yani gediklerinin) 1860 yılında kaldırılması olacaktır. Her ne kadar 1913'te nihai olarak tasfiye edilene kadar bu esnaf teşkilatlarının bir bölümü yaşamayı başarsalar da, artık Avrupalı tüccarlar bakımından bir ayakbağı olarak dahi değerleri pek kalmamış olacaktır.

Balta Limanı Anlaşması'nın (1838) olumsuz ekonomik etkilerini yadsımaksızın, Osmanlı ekonomisinin tahrip olmasının

(Avrupa) ülkelerinde yüzyılların korumacı politikalarına sadece 30 yıllık bir ara verilecektir".

12 Conker ve Witmeur, ibid: 38; Eldem, ibid: 112-13.

bütün nedenlerini de, genellikle benimsenen yaklaşımın aksine, sadece 1838 yılında başlayan bir liberalizme atfetmenin de pek doğru olmayacağını söyleyebiliz. Bu dış ticaret liberalizminin daha önceki dönemlerden başladığını ve en azından 19. yüzyılın hemen başlangıcından itibaren yerli küçük sanayii ürünlerinin, kapitülasyonları da arkasına almış yabancı malların rekabeti karşısında giderek zor duruma düştüğünü hatırlatalım.

Henüz 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, küçük sınai üretimin gelişkin olduğu şehirlerde bir gerileme açık bir biçimde görülür olmaktaydı: 1812 yılında İşkodra'da mevcut 600 muslin üreticisinin sayısı 1821'de 40'a iniyordu. Tırnova'da, dokumacı sayısı da 1812'de 2000 iken, 1830'da 200'e gerileyecektir.[13]

Bununla birlikte, Anadolu ve Yakın-Doğu'nun Bursa, Amasya, Diyarbekir, Halep, Damas gibi şehirlerine bakıldığında, bazı tekstil kollarında, özellikle ipekçilikte, 1838'e kadar çöküşün sınırlı olduğu görülecektir. 1847'de yazan Hommaire de Hell[14], "henüz birkaç yıl önce Bursa'da 1000 tezgâhta yıllık olarak 25.000 okka (32.100 kg) ipek işleniyordu; hâlbuki şimdi sadece 75 tezgâhta 4000 okka (5.136 kg) ipek işleniyor" demekteydi.

Yabancı malların en yoğun rekabetinin geçerli olduğu pamuklu kumaşlarda bile, 1840'lı yıllara kadar bir tutunmanın görüldüğü anlaşılmaktadır. Bunun pre-kapitalist yapılara rağmen mi yoksa onların sayesinde mi olduğu da tartışılabilir. Çünkü aslında kapitalist maliyet ilişkileriyle çalışan işletmelerin sanayi devriminin pamuklu mensucatıyla rekabet etmesi düşünülemezdi bile. Osmanlı'da bunu bir süre daha sağlayan, bilhassa

13 Urquhart, ibid, C.2: 53. Ubicini de (ibid, C.1: 387) 17 yıl sonra yayınlanan eserinde Urquhart'ın bu verilerini kullanır). İngiltere'den yapılan ithalatı 1827-32 ve 1833-38 dönemleri itibariyle karşılaştıran Kurmuş da (ibid: 39), bu iki dönem arasında yüzde 100'lük bir artışın görüldüğünü tespit ederek, 1838 öncesinde de ciddi bir şokun yaşanmış olduğunu göstermektedir.

14 Viquesnel (ibid, C.1: 297) tarafından zikredilmektedir. Viquesnel aynı sahnenin Halep'te de görüldüğünü yazar. Keza bkz. Sarç, ibid: 428. Selanik örneği için bkz. Ubicini, ibid.

kırsal alanda küçük aile üretimiydi.[15] Ama 1838 sonrasında bu dayanıklılık kısa sürecek, pamuklular ve basmalarla işgal edilen pazarda yerli üretime artık yer kalmayacaktı. 1856 Paris Fuarında sergilenen Osmanlı pamuk ipliği çeşidinin 4'ü aşmaması da bu sanayinin artık son demlerini yaşadığının kanıtıydı.[16] 1866'da sanayi üzerine bir araştırma yapmak üzere kurulan komisyonun saptamalarına göre, İstanbul'da birkaç on yıl önce 2750'ye ulaşan dokuma tezgâhlarının sayısı artık 25'e düşmüş, bu tezgâhlarda çalışan zanatkârların sayısı aynı dönemde 3600'den 40'a gerilemişti.[17] Diğer sektörler (boyahaneler, ipek dokumacıları-kemhacılar, bakırcılar ve dericiler, vs.) için olduğu gibi diğer şehirler için de benzer durumlar geçerliydi.[18]

Kısacası, 1838 Ticaret Anlaşması sonrasında sanayi devrimi ürünlerinin Osmanlı'daki küçük üretimi yıkması süreci, kapitülasyonlarla başlayan sürecin hızlandırılmış ve derinleştirilmiş bir tekrarı olacaktır; ama sanayi devrimi sonrasında bu artık geri dönüşü olmayan bir final niteliğindedir. Ama bu geriye dönüşü olmayan sürecin asıl önemli etkisi, er veya geç (hatta dış dinamiklerin etkisi olmaksızın dahi uzun dönemde) tasfiye olmaya mahkûm olan Ortaçağ kalıntısı bir artizanal üretimin çöküş sürecini hızlandırmasından ziyade, modern bir ulusal sanayiinin ortaya çıkmasını engellemek olmuştur denilebilir. Çünkü eğer

15 Nitekim İngiliz büyükelçiliği müsteşarı Urquhart (ibid), 1836'da yazdıklarında, ithalatı hızla artan kendi ülkesi mallarına karşı hâlâ bir rekabetin olabilmesine hayıllanırken, bunu, yerli üretimin de belli bir alıcısının olmasına bağlamaktadır.

16 Viquesnel, ibid, C.1: 302-16; Sarç, ibid: 429.

17 Ökçün, 1970: s. vı.

18 Trabzon örneği çok ilginçti: 1838 sonrasında bu şehrin 33 bin kişilik nüfusu için sayıları 1232'yi bulan ve çoğunlukla ithal mallar satan mağaza faaliyetteydi, yani 27 kişiye bir dükkan düşüyordu. Her ne kadar bu şehir İran ve Gürcistan arasında bir transit limanı işlevi görüyor idiyse de, yeni ticari ilişkilerin bu şehri nasıl hızla dönüştürüp şekillendirdiği de hayret vericiydi: Şehrin dış ticareti henüz 1830-35 arasında dört katına çıkarak Balkanlar'ı besleyen Selanik'inkinin 10 katına ulaşabilmişti. Bir başka transit liman kimliği kazanan şehir olan Mersin'in 1841-1852 arasındaki gelişmesi (10 yıl içinde köyden kasabaya dönüşmesi) şaşırtıcıydı. Bu konularda Rus arşivi belgelerini de kullanan Şanda'ya (1975:111) başvurulabilir.

içerde ilksel sermaye birikimi koşulları yaratılabilmiş ve oluşma sürecindeki sanayiyi koruyacak bir iç pazar kavgası verilebilmiş olsaydı, bunun da nihai etkisi eskinin küçük üretimini tasfiye etmek olacaktı. Ancak, dışa tamamen açık ekonomi koşullarında, makinalı seri üretimle maliyetleri aşağıya çeken, ürünlerini inanılmaz ölçülerde çeşitlendiren sanayi devriminin rekabeti karşısında, ne donmuş yapılara sahip Osmanlı küçük üretiminin ne de hatta eğer oluşabilseydi bir bebek modern sanayinin serbest ticaret şartlarında hiçbir tutunma şansının olmayacağı açıktı. 1838 sonrasındaki hızlı tahrip, korumacılığın da var olmamasının birlikte etkileriyle, bir milli sanayi yönünde ortaya çıkabilecek tüm belirtileri doğmadan öldürücü bir genel ortam yaratmıştır. Böylece Osmanlı ekonomisi, yabancı sermayenin her türlü biçim altında ülkeye nüfuzuna zemin hazırlandığı koşullarda, kendi doğal gelişme süreci yerine kapitalist dünyanın arzularına "ısmarlama elbise" gibi oturan bir modelleme süreci içinde sokulmuştur. İçerde buna karşı direnen bir sınıf ve iktidar yapısı da ortaya çıkamamıştır.

c) Dış ticaret ilişkilerinin ve yapısının dönüşmesi

1838'in Osmanlı ithalat hacminde yarattığı sıçramayı görebilmek için dönemin en güçlü sanayi ülkesi İngiltere'nin Osmanlı'ya yönelik ihracatındaki sıçramaya bakmak da yeterli olabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'den yaptığı ithalat, 1827-32 ile 1845-50 dönemleri ortalamaları karşılaştırıldığında, değer bazında yüzde 500 artmaktadır ve buna koşut olarak, İmparatorluğun İngiltere ihracatındaki payı birinci dönem için yüzde 1,9'dan ikinci dönemde yüzde 4,9'a (veya başlangıç yılı 1827 için yüzde 1,4'ten 1850'de yüzde 6'ya) sıçramaktadır.[19] Bir başka açıdan, Osmanlı İmparatorluğu 1850 yılında İngiltere ihracatında Hansa şehirleri ve Hollanda gibi reeksport ülkele-

19 Kurmuş, ibid: 48-49.

rinden sonra üçüncü sırada gelirken, İtalya, Fransa, Rusya ve Avusturya'nın önünde yer alıyordu.[20] Bu gelişme, bir başka karşılaştırmayı daha davet etmektedir: 1827 yılında Rusya'ya yönelik İngiliz ihracatı değer olarak Osmanlı'ya dönük ihracatının 3 katıyken, henüz 1849 yılına gelindiğinde onun yüzde 60'ına gerilemişti. Nedeni sadece 1838 Ticaret Anlaşması değildi; Rusya birçok Avrupa ülkesinin yaptığını yaparak korumacı önlemler uygulamaya başlamıştı.[21]

1838 Anlaşması'na rağmen Osmanlı'da ticaret tekellerinin (yed-i vahit) ve tezkere sisteminin hemen kaldırılmadığını, bunları ellerinde tutanların güçlü bir direnç gösterdiklerini ve yerel/merkezî idareden destekler bulduklarını, dolayısıyla tekellerin özellikle bazı bölgelerde daha fazla olmak üzere bir süre daha etkilerini sürdürdüğünü, yabancı tacirlerin şikâyetlerinden anlıyoruz.[22] Kuşkusuz başka nedenler de koruma reflekslerini ortaya çıkarabiliyordu. Bunların başında da, İngiltere'nin ihraç ürünlerinin fiyatlarında önemli ve sürekli düşüşler geliyordu: 1845'ten itibaren bu fiyatlar her yıl ortalama yüzde 10 kadar düşmekteydi.[23] Ayrıca, Avrupa ülkeleri ve Osmanlı topraklarında karşı karşıya gelen şirketleri arasındaki kırıcı rekabetler nedeniyle, pazarı ele geçirmek için sık sık fiyat dampinglerine başvurulması da ek bir direnme nedeniydi.

***

Peki, Osmanlı ihracatında bir yapısal dönüşüm söz konusu muydu? Öncelikle bilinmesi gereken, Osmanlı ihracatında pamuk ipliği gibi yarı-mamul ürünlerin 18. yüzyılda henüz azım-

20 Bailey, 1942: 83 ve 108-09.

21 Tengirşenk, ibid: 298.

22 Kurmuş (ibid: 43-45), "yerleşmiş çıkarların direnişi ve uygulamada karşılaşılan güçlükler, Batı Anadolu'da istenilen durumun tam anlamıyla gerçekleşmesini en az 15 yıl engelledi" notunu düşmektedir.

23 Urquhart, ibid, C.2: 46 vd.

sanmayacak bir yer tutuyor olduğudur. 18. yüzyılın başlarında Osmanlı ihracatında İngiltere ön planda gelirken, giderek öneminin azaldığı ve başka ülkelerin onu ikame ettiği görülmektedir. 18. yüzyıl sonlarında Osmanlı– Fransız ticaretine bakıldığında, Osmanlı'dan ihraç edilen pamuklu bezlerin 1788'de 2,3 milyon lira ve pamuklu kumaşların da 1789'da 187 bin liralık değerlere ulaştığı görülür. (Aynı dönemde, İmparatorluk, Avusturya ve Prusya'ya da 250 bin kg. pamuk ipliği ihraç etmekteydi). Karşı akım olarak Fransa'nın Osmanlı'ya ihraç ettiği pamukluların aynı yıllar için ulaştığı değer 42 bin lirayı geçmiyordu. Buna karşılık, İmparatorluğun ekonomik bağımlılık süreci de açıkça belirmeye başlamıştı: Gene aynı yıllar için İmparatorluk Fransa'ya 3,6 milyon liralık hammadde ihraç ederken, ithal ettiği sınai ürünlerin değeri 8,1 milyon lirayı aşıyordu.[24]

19. yüzyılın ilk yarısına gelince, Osmanlı ihracatına hızlı bir bakış bunun iki veçhesinin öne çıktığını göstermektedir: Birincisi, ihracat ürünlerinin artık neredeyse tamamen tarım ve toprak-altı (madencilik) ürünlerinden oluştuğu; ikincisi, bu uzmanlaşmaya karşın ihracatın hacim ve değer olarak yerinde saydığı (buna karşılık ithalatın sürekli bir artış içinde olduğu) idi.[25] İzleyen dönemde bu durum pekişecektir. 1846'da "Tahıl Yasaları"nın kaldırılmasından sonra, İmparatorluk İngiltere'nin önemli buğday tedarikçilerinden biri durumuna gelerek, bu ülkenin yıllık tahıl ithalatının yüzde 9'unu karşılayacaktır. Ama bu buğdayın büyük bölümünün de özerk Rumen Prenslikleri

24 Sarç, 1940: 424. İzmir'in Osmanlı dış ticaretindeki önemli yerine gelince: 18. yüzyıl boyunca İmparatorluğun Fransa istikametindeki ihracatının yüzde 33'ü bu limandan yapılırken, aynı ülkeden 1750-1790 döneminde yapılan ithalatın da yüzde 27'si bu limandan geçmekteydi: Georgiades,1892: 218. Aynı yönde bkz. Rougon, 1892: 529 ve not 1.

25 Bu gelişme de, eğer hâlâ gerekliyse, "mukayeseli üstünlükler teorisi"ne kesin bir yanlışlama getirmekteydi. Esasen, 19. yüzyılın bu ilk yarısında, en azından 1846'ya kadar, serbest-değişimciliğe kendi özgür iradesiyle geçmiş bir ülke örneği de bulunmamaktaydı.

topraklarından sağlandığı düşünülür ve hariç tutulursa, aslında İmparatorluğun İngiltere'ye ihracatının 1850 yılları sonunda 1827 yılı düzeyinde kaldığı görülecektir. Asıl öne çıkan ürünler ise, alizarin, palamut, ham ipek gibi işlenmeden satılan ürünler olacaktır.[26]

İmparatorluğun ithalatına gelince, İngiltere'den 1827-1850 döneminde yapılan ithalatın yüzde 91'i pamuklular, metalürji ürünleri, şeker ve yünlü kumaşlardan oluşmaktaydı. Bunların arasında pamuklular yüzde 80'lik payla öne çıkıyordu. Mutlak değerler itibariyle bakılırsa, ithal pamukluların değeri 1827'de 407 bin sterlinden, 1850'de 3 milyon 345 bin sterline yükseliyordu.[27]

Bazı mamul ürünlerin ithalatındaki miktar bazındaki artışlar da kısa bir zaman dilimi için çarpıcı boyutlardaydı: 1835 ile 1855 yılları ithalatı karşılaştırıldığında, ipek kumaşlar ithalatı 21 bin kg'dan 81 bin kg'a; keten bezler ithalatı 33,8 bin kg'dan 599 bin kg'a; yün kumaşlar ise, 52,8 bin kg'dan 906,6 bin kg'a yükselmişti.[28]

Böylece, Avrupa güçlerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde kurdukları ekonomik nüfuz, artan bir tempoyla devam etmekteydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında bu gidişatın Osmanlı ekonomisine ve devletin ekonomik kararlarına önemli ölçüde el koymakla yetinmeyeceği, siyasi amaçlarına da hizmet eder biçimde kullanılacağı görülecektir.

---

26 Buğday ihracatının bir bölümü de, 1845 sonrasındaki ihraç yasağına rağmen, Bulgaristan, Trakya ve Teselya limanlarından olacatır: Viquesnel, ibid: 269-70; Ubicini, ibid: 364 ve 391; Vergopoulos, 1977: 105 vd. Alizarine dönük dış talep ise, sentetik boya maddelerinin bulunmasıyla azalacaktır. Ham ipek ihracatı da hep düşüş eğiliminde olacaktır.

27 Kurmuş, ibid: 40 ve 49; Ubicini, ibid: 403-05.

28 Bailey, ibid: 86-88.

2- Batılılaşmanın Senede Kavuşması: Tanzimat Fermanı (1839)

Yabancı sermayenin İmparatorluğa girişinin etkilerinin analizi, âyanların toprak ağasına hızlı dönüşümünün nedenleri arasında bulunan iç ve dış ekonomik etkenlerin daha iyi ayırt edilmesini sağlayacaktır. Bu bağlamda önem taşıyan iç ve dış etkenler:

- Osmanlı ekonomisinin bazı tarımsal ürünlerde ihtisaslaşarak dünya kapitalist pazarıyla bütünleşmeye başlaması;
- Yarı-feodal nitelikteki çiftliklerin bazılarının kapitalist çiftliklere dönüşmeye başlaması ve bunun sonucunda oluşum halinde bir "kırsal burjuvazinin" belirmesi;
- Yabancı sermayenin tarıma girişi, hatta Batı Anadolu örneğinde görüldüğü gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında doğrudan büyük çiftlikler kurmaya da yönelmesi (ve hatta bu çiftliklerde Afrika kökenli köle emeği kullanması), dolayısıyla bu sermaye nüfuzunun bölgesel düzlemde doğrudan kolonileştirme özellikleri dahi taşıyabilmesi;
- Ekonominin giderek daha fazla parasallaşması ve kırsal ile kentsel alanlar arasındaki ticari değişimlerin, yeni iletişim (telgraf) ve ulaşım (demiryolu) imkânlarının da katkısıyla, gelişmesi.

Yeni üretim ilişkilerinin ortaya çıkışı veya pekişmesi ile İmparatorluğun kapitalist Batı'ya olağanüstü hızlı bağımlılaşma sürecinin birlikte etkisi, başkentin ve merkezî bürokrasinin gücünün ülke çapında restore edilmesi ihtiyacını doğuruyordu. 1839'da ünlü *Tanzimat Fermanı*'nın ilamı, yüzyıl başındaki "tarihi uzlaşma" sonrasında merkezî iktidar lehine hızla değişen yeni dengeyi de teyit etmekteydi. Tımar sisteminin hukuken bitişini de ilan eden bu Ferman, İmparatorluğun ekonomik sömürgeleştirilmesinin büyük adımlarla ilerlediği bir ekonomik-politik ortama denk geliyordu. Nitekim Ferman'dan hemen bir yıl önce, ekonomiyi Batı'nın öncü sanayi ülkesine yeni kapitülasyonlar-

la bağlayan bir Ticaret Anlaşması imzalanmış ve iki yıl içinde Avrupa'nın bütün büyük güçleriyle de akdedilmişti. Bu ortam, aynı zamanda, Osmanlı bürokrasisinde Batılılaşma akımının hızla yayıldığı bir dönemi de simgeliyordu. Bundan böyle Avrupalılaşma-Batılılaşma-sömürgeleşme üçlüsü birlikte yol alacak ve Batı tarzı reformlarla beslenecekti.

Tanzimat Fermanı, Batıcı bürokrasinin ilk dışa vurum belgesi de olarak, özetle şu yenilikleri getiriyordu:[29]

- Bundan böyle dinsel ayırımcılık yapılmadan eşit kabul edilecek olan tüm Osmanlı tebaasına tam bir can ve mal güvenliği sağlamak;
- Vergi sistemini, düzenli bir matrah sistemi getirerek ve ömür boyu iltizam hakkıyla vergi toplamaya dayalı kötü uygulamaya son vererek yenilemek;
- Asker toplama sistemini ve askerlik hizmeti süresini düzene kavuşturmak (bu, askerlik yoklamasına dayalı hizmet askerliğine doğru atılan ilk adımdı).

Bu fermanın üstü kapalı hedefleri arasında özellikle belirtilmesi gereken bir tanesi de, taşra idareleri üzerindeki yetkisi uzun dönemdir pek sarsılmış bulunan merkezî iktidarın otoritesinin yeniden inşası ile ticaretin teşvik edilmesi ve malların dolaşımının güvenliğinin devletçe garantiye alınmasıydı.

Bu kararların bütünü Osmanlı İmparatorluğu'nda çok önemli bir değişime işaret ediyorduysa da, öngörülen reformların, ulema takımının ve taşra beylerinin karşı çıkışları nedeniyle, ancak izleyen otuz yıl içinde adım adım uygulamaya geçirilebileceğini, hatta bunlardan bazılarının, bilhassa vergi reformuna ilişkin olanının, bir türlü başarılı olamayacağını dikkate almak gerekir.

Bu arada, coğrafi/etnik/dinî farklılıkların belirleyiciliği de ilk kez öne çıkıyor ve bunun siyasi sonuçları oluyordu. Tanzimat ve izleyen reform hareketleri Balkanlar'da halkın ve yerel küçük burjuvazinin, eşrafa (âyana/derebeyine) karşı mücade-

29 İzleyen özet için bkz. Viquesnel, 1868, C.1: 149-157 ve Çavdar, 1970: 35 vd.

lesini cesaretlendirirken, daha radikal toplumsal reform taleplerini ve giderek de ulusal bağımsızlık taleplerini yükseltici rol oynuyordu. Esasen Balkan toplumları İmparatorluktan kopuşları öncesinden başladıkları ve sonrasında daha da hızlandırdıkları bir tempoyla kapitalizme geçiş yoluna girmişler ve bu bakımdan İmparatorluğun Asya bölümünden biraz farklı bir yol izlemişlerdi. Hâlbuki Anadolu'da kökleşmiş alışkanlıkları ve kireçlenmiş gelenekleri temsil eden eşraf kesimi, peşine halkı da katarak, Tanzimat dönemi reformlarına güçlü bir direniş gösterebilmekteydi.

1856'da yeni bir Batıcı reform hamlesi olarak Islahat Fermanı'nın ilamı da (tıpkı 1860'daki Sultan Abdülaziz Fermanı gibi) aslında Tanzimat'ın getirdiği güvenceleri vurgulamak ve pekiştirmek yanında aynı zamanda genişletmek için gerekli görülecekti. Bu fermanla Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tebaası arasında hak ve yükümlülükler bakımından tam bir eşitlik kurulacaktı; buna karşılık, hizmet bedeli ödenerek askerlik yükümlülüğünün yapılmaması hakkı, esas olarak gayrimüslimlere yarayacaktı.

Osmanlı toplum yapısını dönüştürmek arzuları ile Batı taklitçiliği arasında gidip gelen bu eklektik reform çabaları, Avrupa güçleri tarafından açıkça desteklenecek ve yabancı sermaye ile onun yerli temsilcilerinin (gayrimüslim azınlıklar ve levantenlerin) ekonomide hâkim konuma gelmeleri eğilimini güçlendirerek devletin yarı-sömürgeleşmesi sürecini hızlandıracaktı.

3- 19. Yüzyılın İkinci Yarısı: Bağımlı Ekonomiye Dönüşümün Tamamlanması

Avrupa'nın büyük güçleri artık yalnızca gümrük indirimleri/istisnaları veya iç pazarda kendi mallarının ve tacirlerinin (veya onların aracılarının) serbestçe dolaşmasıyla yetinecek değillerdi. Osmanlı Devleti'ni bir dizi başka ödüne daha zorlayacaklar-

dı. İzleyen dönemdeki yeni ticaret anlaşmalarıyla veya Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdikleri islahat/reform düzenlemeleriyle elde ettikleri ödünleri tedricen madencilik, toprak hukuku, ulaştırma ve kent altyapısı alanlarına da taşıracaklardı. 1838'den sonra hem feodalizmden kapitalizme geçişin hukuki üstyapısının hem de ekonomik-mali bağımlılıkların yolunu açan aşamalar arasında, 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ("Hattı Hümayun"), 1856'dan itibaren demiryolları yapımına başlanması, 1858 Arazi Kanunnamesi, 1867'de yabancılara mülkiyet hakkı tanınması, 1854'te ilk kez dış borçlanmaya başvurulması, 1875'te moratoryum ilan edilmesi, 1881'de Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması gibi bir dizi uğrak noktası bulunacaktır..

a) Yeni ulaşım araçlarının etkileri

Yabancı büyük güçler, kısa ve uzun vadeli çıkarlarını dikkate alarak, 1856'dan itibaren demiryollarının yapımına girişeceklerdi. Hemen etkisini göstermesi beklenen çıkar alanlarının biri Avrupa ülkeleri için gerekli madencilik ve tarımsal ürünler gibi hammadde kaynaklarını Osmanlı ülkesinin limanlarına kolayca taşımaksa, diğeri de kendi mallarını Osmanlı topraklarının içlerine kadar ulaştırılmasını sağlamaktı. Uzun vadeli çıkar beklentileri arasında ise, ünlü İstanbul-Bağdat demiryolu projesinde olduğu gibi, bütün Ortadoğu'yu denetim altına almak[30] gibi cüretkâr hevesler de bulunuyordu. Üstelik imtiyaz sahibi yapımcı şirketler hemen hemen hiçbir risk de almıyorlardı; devletten ya yatırılan sermaye için bir kâr garantisi ya da işletme sermayesi için kilometre garantileri alıyorlardı. Demiryolları hatlarının iki yanındaki toprakların belirli bölümlerinin (3-5 km. gibi) yerüstü ve yeraltı kaynaklarının işletmeci şirkete ayrılması da ayrı bir sömürge imtiyazı olarak uygulanmaktaydı.

30 Bkz. Ducruet, 1964: 119-46; Çavdar, 1970: 186 vd.

Esasen bu hatlar Avrupa'nın Asya ve Afrika'daki sömürgelerinde ihraç limanlarını kendi hinterlandlarına bağlayan hatlardan farklı değildi.[31] Bütün bunlara rağmen, demiryolu hatlarının 19. yüzyıl koşullarında Osmanlı'da üretici güçler düzeyinin gelişmesine ciddi katkılar yaptığı açıktı. Nitekim Osmanlı ülkelerinde yol-ulaşım altyapısının inanılmaz geri düzeyi üretim güçlerinin düzeyinin gelişmesine hep ayakbağı olmuş, özellikle de mal-para hareketlerinin gelişmesini tıkamıştı.

Bazı örnekler verilebilir. Vilayetlerin en gelişmişlerinden sayılan Aydın vilayeti, 19. yüzyıl sonlarında 53.808 km2'lik yüzölçümüne kıyasla sadece 767 km.'lik bir karayoluna sahipti ve üstelik bunun ulaşıma uygunluğu da çok tartışılırdı.[32] Zaten yolcu taşımaya yönelik oturma sıraları olan arabaların ve yük taşıma amaçlı dört tekerlekli "yaylı" denilen arabaların Anadolu'ya girişi dahi Balkanlar'dan göç eden muhacirlerin gelişiyle mümkün olmuştu.[33] (Muhacirler, ulaşım yanında tarıma ilişkin yeni teknolojiler de getirmişlerdi). Başka bir örnek, 1848'de kurulan bir Ermeni şirketinin İstanbul ile Edirne arasında işletmeye açtığı arabalı ulaşım servisiydi: Karayollarının çok kötü durumu ve güvenlik sorunları nedeniyle birkaç ay içinde bu girişime son verilmek durumunda kalınmıştı.[34]

İletişim ve ulaşım araçlarının zayıflığının vahim sonuçlarından biri de, tarımsal üretimin bölgesel niteliğinin kolayca aşılamamasıydı. Kötü hasat yıllarında bir bölge kıtlık çekerken, oluşan büyük fiyat farklılıklarına rağmen, bir başka (hatta komşu) bölgede aşırı bolluk yaşanabiliyordu.[35]

---

31 Conker-Witmeur, ibid: 49.

32 Rougon, 1892: 155.

33 Cuinet, 1890, C.3: 351 ve Şanda, 1970: 132. Anadolu 1785 ve 1828'de iki erken kitlesel göç dalgasına maruz kalmıştı.

34 Ubicini, ibid, C.1: 381. Roma İmparatorluğu döneminden kalma bazı yollar ve limanlar bile hâlâ kullanımdaydı: ibid: 383.

35 1857'de Erzurum için geçerli olan durum tanı da buydu. Ulaşımda kullanılan hayvanlar yetersiz kaldığından, bu vilayetteki buğday fazlalığını, fiyatların 10'a kat-

Değişim için üretim yapılmasının önü bir de yüksek taşıma maliyetleri nedeniyle kesilmekteydi. Deve kervanlarıyla yapılan yük taşımacılığı hem taşınabilen hacimlerin küçüklüğü, hem de yolda verilen fireler nedeniyle çok pahalıya gelmekteydi. Bu nedenle de, ancak varış yöresindeki çok yüksek fiyat oluşumları böyle bir taşımacılığı olanaklı kılabiliyordu. Dolayısıyla, bu da tarımsal üretimin bölgesel niteliğinin daha fazla vurgulanmasına neden oluyor, 200 km.'lik bir yarı-çapın aşılması ancak olağanüstü koşullara bağlı kalıyordu.

Bütün bunlar, yabancı tacir ve girişimcilerin gözünde demiryollarına olan ihtiyacın büyüklüğünü ve ne kadar kârlı bir girişim olacağını gösteriyordu. İlk demiryolu hattı 133 km'lik İzmir-Aydın hattı olarak 1856 yılında İngilizler tarafından başlatılacak ve 10 yıl sonra tamamlanmış olacaktı. Birçok başka proje 1860'tan sonra uygulamaya konulacak ve yüzyıl sonuna kadar demiryolu ağı önemli ölçülerde genişleyecekti. İmparatorluğun sonuna kadar 7.000 km. civarında bir demiryolu ağı inşa edilecek ve bunun yaklaşık 4.000 km.'lik bölümü bugünkü Türkiye sınırları içinde kalacaktı.[36] Bu demiryolu ağının Anadolu içinde kalan bölümleri, ara bağlantıları olmayan, hammadde kaynaklarının sömürülmesi ile ithal malların pazarlanması dışında hedefe sahip olmayan sömürge ağları niteliğindeydi.[37]

Anadolu'da demiryolu hatlarının ortaya çıkışının ilk etkileri, ulaştırma maliyetleri ve fiyatlarının çok aşağılara düşme-

landığı Urfa'ya, Diyarbakır'a, Halep'e sevk etmek mümkün olamıyordu: Kurmuş, ibid: 46. Anadolu'nun bazı bölgelerinde 19. yüzyılın son çeyreğinde bile açlıktan ölümler ender değildi: Ankara'nın bir grup köyünde 1874-75'te nüfusun yaklaşık yarısı açlık yüzünden yaşamını yitirmişti: Avcıoğlu, 1971, C.1: 116.

36 Bu konuda bkz. Eldem, ibid: 156 vd., çizelge 164 bis; Kurmuş, ibid: 51-75; Ducruet, ibid: 49 vd. Sadece İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba/Turgutlu (1863-66) hatları, daha sonraki uzatmalarla 1.300 km.'lik bir uzunluğa erişeceklerdir.

37 Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemlerinde, yeni demiryolları hatları inşa etmenin yanında önemli bir hedef de eski sömürge ağları arasındaki ara bağlantıların inşası olacaktır.

si[38], buna bağlı olarak da taşınan yük miktarı ve yolcu sayısının önceki dönemlerle kıyaslanamayacak derecede artışı olmuştu. Örneğin İzmir limanından yapılan ihracatın değerinde 1860 sonrasında, 1849-59 dönemine kıyasla, iki katını aşan bir sıçramanın ortaya çıktığı görülmektedir. Hatta 1889'a gelindiğinde 2,5 katını aşan bir artış olduğu görülecektir.[39] Bütün bu cesaret verici gelişmelere rağmen, Fransa'nın İzmir Konsolosu Rougon, bu gelişmenin ülkenin devasa kaynaklarının çok çok altında kaldığından yakınmakta ve bu ülkenin tarımının geri kalmasının sürekli nedenleri arasında, "nüfus kıtlığı" ile hâlâ "ulaşım yollarının yetersizliği"ni ilk sırada saymaktadır.[40]

Ulaştırma maliyetlerinin düşüşüne bağlı olarak yük ve yolcu taşımacılığında kuvvetli sıçramalar 1872-1890 arasında yapılan İstanbul-Ankara hattında da ortaya çıkıyor ve yüzyıl sonunda taşınan sadece ekmeklik buğday miktarı 243 bin tonu buluyordu. Demiryollarının tarımsal üretim üzerindeki etkileri konusunda gene dolaylı olmakla birlikte daha kesin ve bütünsel verilere, demiryollarının geçtiği bölgelerdeki aynî aşar tahsilatındaki artışları ülke ölçeğindeki ortalama artışlara kıyaslayarak ulaşabiliriz.[41] Buna göre, 1889/90 yılları ortalaması 100 kabul edildiğinde, 1911/12 yıllarına kadar aşar gelirlerinin ülke çapında yüzde 63 oranında bir artış gösterdiği, buna karşılık demiryollarının hizmet verdiği yörelerde bunun yüzde 114'e ulaştığı görülmektedir. (Bazı iyi hasat yılları için başlangıç yıllarına kıyasla üç katını aşan artışlar da söz konusuydu). Bilgi için, 1913 yılı itibariyle, ülke çapında taşımaya konu olan 4,7 milyon tonluk malın, yüzde 46,8'inin demiryolları, yüzde 42,6'sının karayolları ve yüzde

38 Kurmuş (ibid: 92), Aydın demiryolunda ulaşım giderlerinin km. başına ortalama yüzde 76 oranında azaldığını belirtiyor.

39 Rougon, ibid:131.

40 ibid:132-33.

41 Buradaki hesaplamalar, 19. yüzyıl başındaki üç yabancı yazardan (bunlardan biri de Morawitz: 1902'dir) yararlanarak Eldem (1970: 152-53) tarafından bir araya getirilmiştir.

10,6'sının denizyollarıyla taşındığı eklenirse, demiryollarının yarım yüzyıllık tarihi içinde Osmanlı Devleti'nin başlıca ulaşım aracına dönüştüğü görülecektir.[42]

Demiryollarının modern bir ulaşım aracı olarak ortaya çıkmış olmasının doğrudan/dolaylı etkileri yanında, demiryolu şirketlerinin demiryollarının payını arttırmak ve bunun için de özellikle demiryollarının hinterlandındaki köylerin hem tarımsal üretimini arttırmak hem de bunların parasallaşmış değişim ekonomisi içine girişlerini özendirmek için sürdürdükleri aktif çabaları da kaydetmek gerekir. Demiryolu hatlarının iki yanındaki arazilerde öşür vergisinin devletçe kilometre garantilerine tahsis edilmiş olması da bunu kolaylaştırmaktaydı. Örneğin, İstanbul-Ankara-Konya hattında çalışan Alman sermayeli Anadolu Demiryolu Şirketi kendi "buğday ofisini" kurmuştu ve Almanya'dan getirttiği önden çekişli pullukları köylülere taksitle dağıtıyordu; bu ofis aynı zamanda Adapazarı yöresinde patates ekimini de özendiriyordu.[43]

Demiryollarının yapım ve işletmesini üstlenmenin sunduğu sayısız ekonomik (bunun bir yönü de, yatırılan sermayenin kârlılığının garanti edilmesiydi), askerî ve siyasi stratejik avantajlar nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu 1880'li yıllardan itibaren Avrupa devletleri ve bunların şirketleri arasında çok daha hırslı uluslararası mücadelelerin sahnesi oluyordu. Nitekim bu alana yönelik yabancı yatırımların 1910'a kadar Osmanlı'ya yapılan tüm yabancı yatırımlar içinde yüzde 59'luk bir orana ulaştığı belirtilirse, belki bu pay kapma kavgasının boyutları daha iyi anlaşılabilir.[44]

---

42 İbidem.

43 Şanda, 1975: 77. Bu demiryolu şirketinin başkanı, M. Hükne, dostlarından biriyle, "bir yıl önce köylülere bir vagon patates dağıttığı, izleyen yıl ise 100 vagon patates taşıdığı" bilgisini paylaşıyordu: (ibid).

44 DİE, 1973: 19-20; Ducruet, ibid: 188-92. Ducruet'ye göre (ibid: 181), "daha sonra bölgesel paylaşımın hazırlığı olacak biçimde gerçek anlamda nüfuz alanlarının oluşturulması sağlanıyordu".

b) Yabancı sermaye ve yeni dönüşümler

Yabancı sermaye, Osmanlı Devleti tarafından ekonomik garantilere bağlanmış altyapı yatırımlarını açık arayla tercih etmekteydi. Osmanlı Devleti açısından ulaşım sektöründe ve belediye altyapı hizmetlerinde daha iyi bir örgütlenmeye (ve daha "Avrupaî" yaşam tarzına) olanak veren bu görünür yatırımlar, Osmanlı ekonomisini kendi ekonomilerinin bir uzantısı olarak görmeye eğilimli olup bu ülkenin geleceğine ilişkin (paylaşım vs. gibi) özel niyetleri de olan yabancı güçler açısından da sahada varlık ve faaliyet göstermenin tercih edilen bir biçimiydi. 1910'lu yıllar itibariyle mevcut yabancı yatırımların faaliyet sektörlerine göre dağılımı bu konuda daha iyi bir fikir vermektedir. 5 milyar 711 milyon kuruşluk toplam yabancı yatırımın yüzde 59'luk bölümünün sadece demiryolu yatırımlarına ait olduğunu söylemiştik. Toplam yabancı yatırımların diğer parçalarına gelince, belediye hizmetleri (elektrik, tramvay, su, gaz) bunun yüzde 5,4'ünü, limanlar ve tersaneler yüzde 5'ini, bankacılık ve sigortacılık yüzde 9,8'ini, madenler yüzde 5,7'sini, sanayi yüzde 11,4'ünü ve ticaret yüzde 3,6'sını temsil etmekteydi.[45] Görüldüğü gibi, altyapı yatırımları (ilk üç bölüm) Avrupa sermayesinin toplam yatırımlarının yüzde 70'ini oluşturmaktaydı. Sanayinin payının yetersizliği ilk bakışta göze çarpmaktadır.[46]

Bu genel bakıştan sonra, ilk büyük sanayi kurma girişimlerinin 1830'lu yıllardan itibaren devletten geldiğinin belirtilmesi gerekir. Henüz 1838 öncesinde ortaya çıkan bu girişimlerin ar-

45 DİE, ibidem. Altyapı yatırımlarında Fransız sermayesi önde gelmekteydi: Ducruet, ibid: 327-30. İzmir, su hariç, belediye hizmetlerinin diğer türlerinde İmparatorluğun tüm diğer şehirlerinin önünde gelmekteydi: DİE, ibid: 25.

46 1913'te bankalarca dağıtılan 2 milyar kuruşluk kredinin sadece 150 milyon kuruşu sanayiye verilmişti: Çavdar, 1973:151. Çavdar (ibidem), ayrıca 1913 itibariyle, elektrik, su, gaz ve maden şirketlerini katarak geniş anlamda tanımladığı sanayideki yatırımların bir milyar 40 milyon kuruşluk bir düzeye (hâlâ toplamın yüzde 18'ine) ancak eriştiğini hesaplamaktadır. Bu konuda ayrıca bkz. Ducruet, ibid: 328.

kasında II. Mahmud'un reformcu kişiliği vardır. Ancak bunların birçoğu ithal yabancı ürünlerin sert rekabeti ve deneyimsizliklerin etkisi altında başarısız olmuşlardı. Bununla birlikte bazı istisnalar ayakta kalabilmişti: Askerî birliklerin elbise ihtiyacını karşılayan Bulgaristan Sliven'deki bez fabrikası, Eyüp'teki fes fabrikası gibi. 19. yüzyılın ikinci yarısında devlet, zanaatkârları kooperatifler içinde örgütleyerek anonim şirketler kurmak gibi başka talihsiz girişimlerin de arkasında olacaktır.[47]

Özel fabrikalara gelince, onlara ilk önceleri ipek ticaretinin zirve yaptığı dönemde yani 1840-50 yıllarında ipek ipliği üretiminde rastlıyoruz. Bunların esas yoğunlaştığı yer Bursa olmakla birlikte İzmir'de de 1861 öncesinde bazı iplik fabrikaları faaliyetteydi.[48]

19. yüzyılın ikinci yarısında ise, Batı Anadolu'da özellikle İngilizlerin başı çektiği girişimlerle kurulan pamuk çırçır fabrikaları, pamuk ipliği fabrikaları, un fabrikaları, meyan balı imalathaneleri, zeytinyağı ve sabun fabrikaları, vs. gibi birçok örnek görülmektedir.[49]

İmparatorlukta 19. yüzyılın ikinci yarısında sanayi sermayesinin cılız da olsa gelişimi üzerine genel bir çerçeve çizilmek istenirse, şu saptamalar öncelikle yapılabilir: –Sanayi sermayesi, esas olarak ticari sermaye kökenlidir ve kapitalistin tüccar kimliği uzun süre "sanayici" kimliğine baskın olmuştur. –Ticari sermayenin sınai sermayeye dönüşümünün somut tarihi biçimlerinden biri olan "kırsal sanayi", Anadolu'da küçük sanayiyi

47 Devlet, sınai üretimi teşvik için birçok teşvik önlemi alıyordu; bunların bir bölümü çarçur edilmekteydi. Bkz.Sarç, ibid:434-37; Viquesnel, ibid., C.1: 292; Todorov, ibid: 134.

48 Bursa'daki ipek ipliği fabrikaları 1855 depreminden büyük zarar gördüler. Viquesnel'e göre (ibid: 295), "bu fabrikalardan biri devlete, ikisi Fransızlara, diğerleri de Ermenilere, Rumlara ve Türklere aitti". İzmir'de ise, 1861'de hepsi kapanana kadar, 6 fabrika faaliyetteydi, bunların en büyüğü bir Fransıza aitti: Rougon, ibid: 129-30.

49 Bu konuda en kapsamlı çalışmalardan biri Kurmuş'a (ibid: 123-59) aittir.

aşan boyuttaki girişimlere önemli ölçüde damgasını vurmuştur. "Putting-out" olarak bilinen bu "kırsal sanayi", Osmanlı'da tekstil-giyim sektörünü ve özellikle de halı dokumacılığını ilgilendirmiştir.

> Birçok Avrupa ülkesinde çok erkenden bilinen "putting-out" (veya "dağınık manüfaktür") sisteminde, tüccar kapitalist üreticiye kullanacağı hammaddeyi sağlar ve üretilen ürünü pazarlar. Genellikle dağınık hanelerin aynı ürünün üretiminde birbiriyle temas kurmaksızın buluşturulması eylemidir. Bu, üretimi dışardan kontrol etme yöntemidir. Bunun sadece kırsal hanelere yönelik olması da şart değildir ama şehirlerde loncaların baskısı bu yöntemin ilk önceleri kırsal alanda yayılmasına yol açabilmiştir. Buna karşılık, örneğin 19. yüzyıl sonları 20. yüzyıl başlarının İstanbul'unda giyim sektöründe de pekâlâ gelişebilmiştir. Kendi dikim atölyelerine sahip olmayan toptancı veya perakendeci hazır giyimciler, ilgili tüccar-girişimcilere malzemeleri sağlayıp parça başına üretim fiyatını da belirlemekteydiler; bunlar da konfeksiyon işçilerini parça başına ücretlerle evlerinde çalıştırmaktaydılar. (Bu uygulamalar bugün dahi geçerlidir). Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistiklerini derleyen SBF yayınında, İstanbul örneği üzerinde durulurken, "bu sanayinin önemini kavrayabilmek için, Birinci Dünya Savaşı öncesinde kadın-erkek işçilerin yaptığı greve katılanların sayısının 6.045 kişiyi bulduğunu belirtmek yeterli olabilir. Oysa grevler hiçbir zaman geneli kapsamadığı için bu sektörde çalışan işçilerin sayısının ne kadar yüksek olduğu daha iyi anlaşılabilir" denilmesi boşuna değildir.[50]
>
> 18. yüzyıl Fransa'sını inceleyen A. Soboul'a göre de, "kırsal sanayiinin yaygınlaşmasının nedenleri, esas olarak, ücretlerin düşüklüğü ve lonca düzenlemelerinin yokluğudur".[51] Buna, hiçbir önemli ve sürekli yatırıma ihtiyaç duymaması da eklenebilir. Anadolu kırsalı için de bu üç nedenin birden önemli olduğu söylenebilir. Hatta ikinci nedenin etkisi 19. yüzyıl sonlarından itiba-

50 SBF,1970: 137. Nitekim aynı yayında, İstanbul'da büyük mağazalar için parça başı çalışan 3.000 ayakkabıcı olduğu da not edilmektedir. (ibid: 104).

51 Soboul, 1974b: 32.

ren iyice zayıflamasına rağmen,[52] kırsal ve kentsel alanlarda ucuz işgücü arayışı belirleyici olmaya devam etmiştir.[53]

Osmanlı kırsalında, özellikle Batı Anadolu'da halı dokumacılığında "dağınık manüfaktür" örgütlenmesi başlangıçta Türk tüccarların kontrolündeyken, 1860'lardan itibaren İngilizler bu alanı da ele geçirecekler ve ihracata dönük olarak yeniden düzenleyeceklerdi. İplik atölyeleri ve boyama fabrikalarını da içeren daha dikine bir üretim modelini de örgütleyeceklerdi. Böylece İzmir limanından yapılan halı ihracatı 1844'te 3 milyon franktan 1893'te 7,5 milyon franga yükselecekti. Bunun yüzde 70'i İngiltere'ye yönelik olacaktı.[54] İmparatorluğun toplam halı ihracatının değeri ise, 1895'te 13 milyon kuruştan, 1913/14'te 82 milyon kuruşa geçecekti. İmparatorluğun en önemli işlenmiş ihraç ürününü oluşturan halının böylece ihracattaki önemi 12. sıraya kadar yükselecekti.[55]

Bu arada Osmanlı ülkesinde içe dönük bir sınai gelişmenin elini kolunu bağlayan Ticaret Anlaşmaları hükümlerini ve Osmanlı yönetiminin vergi sistemini bir iktisat politikası aracından çok salt bir gelir politikası aracı olarak değerlendiriyor olmasını da sürekli akılda tutmak gerekmektedir. Yurtiçi üretimi hem hammadde hem de mamul ürün aşamasında değer üzerinden alınan yüzde 8'lik satış vergileriyle cezalandıran bir ortamda milli bir sanayiinin gelişmesi için gerekli koşullar oluşmamış demekti. (Buna karşılık üretim ihracata yöneliyorsa vergi oranı yüzde 1'e düşmekteydi).

Bütün bu nedenlerle, 19. yüzyılın ikinci yarısında sanayide görülen kıpırdanmalar Osmanlı ekonomisini bir sanayi devriminin kıyısına dahi getirebilecek dinamiklere sahip değildi.

---

52 Aslında "Gedik"lerin 1860'da ilga edilmesinden sonra bu etkinin tamamen silinmesi gerekirdi; ancak bunların etkisi bazı şehirlerde bir süre daha devam etmiştir. Kurmuş (ibid: 125-26) bu konuda iki örnek sunmaktadır.

53 SBF, 1970: 20-22'de ücret farklılıkları konusunda anlamlı örnekler verilmektedir.

54 Kurmuş, ibid:131.

55 Eldem, ibid:

Sanayi adına ortaya çıkan gelişmeler, kentsel olmaktan ziyade kırsaldı, iç pazardan ziyade ihracata yönelmekteydi, daha ziyade yabancı, levanten ve yerli azınlık tüccarlar tarafından yönlendirilmekteydi. Sonuçta, kapitalizme geçiş denemeleri sadece devrimci olmayan bir yolu değil aynı zamanda sanayiciye dönüşen tüccar tipinin eski toplumun bağrından çıkmak yerine daha ziyade yabancı tüccarlara dayalı olması nedeniyle, çarpık ve bağımlı bir yoldan gelişmekteydi.

***

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1913 ve 1915 sanayi istatistikleri, kısmi bir sayıma dayanıyor olsa da, bu devletin artık son demlerinde hangi sanayi envanterine sahip olabildiğinin gerçeğe oldukça yakın bir görünümünü vermektedir.[56] Sayım kapsamına alınan 264 işletmeden 22'si devlete aitti; 28'i anonim şirketlerdi; 214'ü ise adi şahıs şirketleriydi.[57] Tarım-gıda sanayii 75 işletmeyle temsil ediliyor ve 1915'teki toplam sanayi çıktısının yüzde 70,3'ünü oluşturuyordu (bunun içinde un değirmenlerinin/fabrikalarının payı yüzde 44,4 idi!); tekstil sanayii ise 73 işletmeyle toplam çıktının yüzde 11,9'unu sağlıyordu.[58] Tekstil sanayii görece yeniydi. Küçük sanayinin payı düşüktü ama dışa bağımlılık sürüyordu. 1915'te pamuklu tekstil tüketiminin sadece yüzde 9,5'i ve pamuk ipliği tüketiminin yüzde 20,6'sı yerli sanayi tarafından üretiliyordu.[59] 264 işletme-

56 Bu kısmi sayım Batı Anadolu'da, İstanbul, İzmir, Bursa şehirleri ile Bandırma, Manisa, Uşak, İzmit kazalarında yapılmıştı. Ancak Osmanlı sanayiinin bilhassa İstanbul ve İzmir ekseninde yoğunlaştığı düşünülürse, bu sayımın temsili değerinin yüksek olduğu görülecektir. Bu sayımda, motor gücü kullanmayan 20'nin üzerinde işçi çalıştıran işyerleri ile motor gücü kullanan 10 işçiden fazlasını çalıştıran işyerleri esas alınmıştı: SBF,1970: 2

57 SBF, ibid: 15. Eldem'in (ibid:121) verilerine göre -ki bunları DİE de (1973: 37) aynen kullanmaktadır- 1915'te mevcut 208 sanayi işletmesinden 106'sı 1900 öncesinde, 102'si ise 1901-1915 döneminde kurulmuştu.

58 SBF, ibid: 22-24.

59 İbid: 139/a.

nin 249'u bir motor gücü kullanıyordu. Kullanılan makinaların toplam beygir gücü 20.977 bg. idi ve bunun 7.893 bg. tarım-gıda sanayiine, 6.247 bg. ise tekstil sanayiine aitti (yani iki sanayi kolu, toplam motor gücünün yüzde 67'sini temsil ediyordu).[60] Nihayet, bu işletmelerdeki çalışan işçi-memur sayısı 1913'te 16.975'e ve 1915'te, savaşın etkisiyle, 14.060'a ulaşıyordu. Başka deyişle, sadece büyük işletmeleri sayıma dâhil etmenin de etkisiyle, işletme başına 80 kişi düşmekteydi ki dönemi için ihmal edilebilir bir seviye değildi.[61]

Birkaç sonuçlandırıcı saptama yapılabilir:

1. Olumlu tarafından alınırsa, bu cılız sanayi gene de İmparatorluğun yarı-sömürge koşullarının yarattığı çok yönlü zorluklar içinde âdeta bir başarı gibi gözükebilir. Hatta İzmir'de kurulmuş bazı işletmelerin, değirmenlere, pastanelere vs. yönelik olarak buharlı makinalar ve içten patlamalı motorlar yapımı işinde olmaları da eklenebilir. Bunlardan İngilizlere ait bulunan ikisinin 1891-1913 döneminde toplam gücü 772 bg. olan 27 makina yapmış olmaları da kayda değer bulunabilir.[62]

2. Bununla birlikte Osmanlı sanayii, bağımlı niteliğini yok saysak bile, kendi dinamikleriyle makina-motor üretimi aşamasına gelmiş kabul edilemezdi. Osmanlı ülkesinde ne yüksekfırınlar ne de metalürji sanayisi bulunuyordu. Bazı atölye veya fabrikaların ihtiyaç duyduğu metalürji malzemeleri ya hurda malzemeler eritilerek veya ithalatla elde ediliyordu.[63] O halde buradan bir sonuç çıkarılması gerekir: İmalat sanayii, madencilik ve tarımdan oluşan üç üretken sektör, özellikle birbirinin

60 Makina türlerine göre dağılım ise şöyleydi: –buharlı makinalar: 15.946 bg.; –hidrolik motorlar: 1.013 bg.; –içten patlamalı motorlar: 2.656 bg.; –elektrikli motorlar: 1.342 bg. (SBF, ibid:16-18).

61 SBF, ibid: 18/a-20. Karşılaştırmak için Çavdar'ın (1973: 163) zikrettiği "U.S. Department of Commerce" verileri alınırsa, 1922'de toplam işyeri sayısı 32.721 ve buralarda çalışan işçi sayısı 75.411 idi.

62 SBF, ibid: 40 ve 205-06.

63 İbid: 209.

tam tamamlayıcısı olan ilk ikisi, İmparatorluğun son günlerine dek birbirlerine eklemlenmemiş durumda bulunuyorlardı. Ülkenin maden kaynakları gerçek bir talana konu olurken, bu sektöre yatırılan yabancı sermaye, diğer iki sektörün aksine, hiçbir teknik ilerleme getirmiyordu ve ülke ekonomisi, bu tek yönlü talandan, kapitalist gelişme yönünde bile herhangi bir avantaj sağlamıyordu.[64]

3. Kurulu sanayide yabancı sermayenin payı ile üç etnik azınlığın (Rum, Ermeni ve Yahudi) payları, açık arayla egemen sermaye konumundaydı. Türk unsurların sanayi faaliyetleri içinde görünür olmaya başlamaları 1908 burjuva devrimiyle birlikte göreli bir önem kazanacaktı. "İttihat ve Terakki" iktidarının yol açacağı yeni ulusalcı akımla birlikte, bir milli ekonomi bilinci de filizlenmeye başlayacaktı.[65] Bazı işletmeler bu siyasal iklim içinde ya yeni hükümetin teşvikleriyle ya da ticarete aşina Türk kökenli sosyal katmanların doğal evrimiyle kurulacaktır.[66] "Milli" nitelik taşıyan sanayi şirketlerinin Savaş öncesindeki sermayeleri 173 milyon kuruşa ulaşmaktaydı ve bunun 79 milyonu 1908 sonrasında temin edilmişti.[67] Bununla birlikte, eğer devletin yerli/milli bir sanayi için yaptığı desteğin bir bilançosu çıkarılmak istenirse, görülecektir ki 1883-1916 arasında sadece 46 işletme kurulabilmiş ve bunların yatırılmış sermayesi toplamı 110 milyon kuruşu geçememişti. Hâlbuki, aynı dönemde kurulan 39

64 İmparatorluğun brüt maden üretiminin yüzde 70'i ihraç edilmekteydi. İhraç edilen birçok maden, kömür dâhil, işlenmiş olarak yeniden ithal ediliyordu: Yerasimos, 1974, C.2: 954.

65 Bir milli tepki niteliği de taşıyan "Jön Türk devrimi", Türkiye'de bir dizi burjuva demokratik devriminin ilk halkası olacaktır. Bu tarih aynı zamanda 1876'daki çok kısa süren ilk meşruti monarşiden sonra ikinci anayasal/meşruti monarşi deneyimini de oluşturacaktır. Ancak Batı yanlısı karakterini koruyan İttihat ve Terakki hareketi işbirlikçi politikalarla bağlarını kesemeyecek ve İmparatorluğun çöküşü ve parçalanmasını hızlandıracaktır.

66 Bu dönem aynı zamanda işçi hareketinin uyanışını başlatacak ve 1908 yılı bir dizi grevle sarsılacaktır: Şanda, 1975: 226-44.

67 Eldem, ibid: 42, 45. Keza bkz. Yerasimos, ibid, C.2: 959-61.

yabancı sermayeli şirketin sermaye toplamı bir milyar kuruşu aşmaktaydı.[68]

Sermayenin sosyal/etnik bileşimine daha yakından bakılırsa, işbirlikçi ve levanten unsurlardan oluşan komprador bir burjuvazinin oluşumunun, yabancı sermayenin ülkeye girişine ve tüm ekonomi üzerinde hâkimiyet kurmasına eşlik ettiği görülmektedir. Ancak sorun sadece sermayenin toplumsal bileşimiyle sınırlı değildi. Nitelikli işgücünün önemli bölümü dahi, özellikle imalat sanayiinde, azınlık etnik gruplardan oluşmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, sermayenin ve işgücünün etnik kimliğe göre dağılımına bakıldığında, Türklerin her ikisi içinde yüzde 15'lik bir paya sahip olduğunu; Rumların sermayede yüzde 50, işgücünde yüzde 60; Ermenilerin sermayede yüzde 20 işgücünde yüzde 15; Yahudilerin sermayede yüzde 5 ve işgücünde yüzde 10; yabancı uyrukluların ise sermayede yüzde 10'luk paylara sahip oldukları görülecektir.[69] Bu oldukça yaklaşık sayılar gene de İmparatorluğun -özellikle sanayide- karmaşık sosyal yapısı hakkında bir fikir vermektedir. Türklerin perakende ticarette biraz daha önemli bir paya sahip olduğu ama bunun dahi yüzde 25'ten yukarı çıkamadığı biliniyor. 19. yüzyılda, 1838'den başlayan süreçle birlikte tekel haklarının ve diğer imtiyazların kaldırılması sonucunda Türk -Müslüman kökenli orta- sınıfın göreli bir zayıflama içine girdiğini daha önce de belirtmiştik.

> Bu konuda görüşler/analizler genellikle birbirine yakındır. Balkanlar'daki kapitalizmin gelişmesini inceleyen Todorov şu sonuca varmaktadır: "18.-19. yüzyıllarda Balkanlar'da sosyal ve ekonomik hayatın inkişafının -ki bu inkişaf Avrupa'nın diğer bölgelerinkinden ayrılmaktadır- en temel karakteristiklerinden biri, hâkim milliyetin üretim güçlerinin genel gelişiminin dışında kalması olgusudur; bu etken, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün çelişkilere dramatik bir karakter vermiştir. (...) Osmanlı

68 Eldem, ibid: 114.

69 Mears, 1924: 285. Aynı verileri Çavdar (1970: 114-15) da kullanıyor.

hâkim sınıfı için maddi imkânların ilk kaynağı her zaman bizzat devletin kendisi olmuştur. (...) Osmanlı İmparatorluğu'nda, kapitalist ilişkilerin sürükleyicileri tâbi tutulan halklar olmuştur".[70]

Yerasimos da, "Hristiyan burjuvazi, sonuçta, yabancıların ve korunan azınlıkların rekabetine dayanamayan Türk burjuvazisi aleyhine güçlendi. (...) Yeterli bir ekonomik ve politik güce sahip olanlar bürokrasiye ya da toprak mülkiyetine sığınıyorlardı, geri si küçük kent burjuvazisine dönüşüyordu" notunu düşmektedir.[71]

Ama söz konusu Hristiyan burjuvazi de üç bölümlüydü. Yabancı girişimci kimliğini (levanten olmadan) taşıyanlar, Osmanlı topraklarında artık nesillerdir ikamet eden Avrupa kökenli levantenler ve yerli (Rum-Ermeni) azınlıklar (bu sonunculara Yahudileri de eklemek gerekir). Bu bölümler arasında zaman içinde değişken olabilen güç ilişkileri kurulmuştu. Levanten burjuvazi, yabancı tüccarların komisyonculuğunu yapmak kadar kendi bağımsız işlerini de geliştiriyordu. Ancak 1838'in etkileri 1850'lerden itibaren bunlar üzerinde de görülecek ve birçoğu, artık daha bağımsız hareket etmek isteyen yabancı girişimcilerin baskısı altında geri çekilecekti. Bununla birlikte bu kırılgan denge, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tekrar levanten ve azınlık burjuvazisi lehine bükülmeye başlayacaktı.[72]

Her durumda, emperyalizmin varlığına ve Osmanlı pazarlarına nüfuz biçimine çözülmez bağlarla bağlanmış olan levanten ve azınlık temelli Osmanlı ticaret burjuvazisi bir "milli burjuvazi" olarak nitelendirilemezdi. Esasen, tarihsel oluşma koşullarının doğası, sosyal varlık biçimi ve çıkarları buna izin vermezdi. Bir sınai sermaye birikiminin kökeninde olmaya çok uzak

70 Todorov, 1963: 123-24.

71 Yerasimos, 1973, C.1: 329. Yerasimos (ibid: 323), Hristiyan nüfusun, askerlik görevinden kaçınabildiği için, 18. yüzyıldan itibaren Türk nüfustan daha hızlı çoğaldığını; 1530'da toplam nüfus içinde yüzde 8 olan Hristiyan nüfus oranının, 1844'e gelindiğinde yüzde 20'ye ulaştığını (keza bkz. Ubicini, ibid) not etmektedir.

72 "İşbirlikçi burjuvazi-İngiliz emperyalizmi ilişkileri"nin gelgitleri konusunda, 19. yüz.yıl Batı Anadolu örneğini inceleyen Kurmuş (ibid:184-198) çok önemli ayrıntılar ve tahliller sunmaktadır.

olduğu gibi, bu yöndeki olası teşebbüslerini zaten bloke edecek güçlerle işbirliği halindeydi.

c) Mali bağımlılık

İmparatorluğun çok kısa vadede yarı-sömürgeleştirilmesinin en belirgin göstergelerinden biri, Avrupa ülkelerinden borçlanma macerası sonucunda ortaya çıkacaktır. İmparatorluğun mali çöküşü, şimdiye kadar incelenen çok sayıdaki iç ve dış etkenin, bunlara ek olarak 19. yüzyılın bitmez tükenmez savaşlarının (sınırları korumak veya bağımsızlık hareketlerine karşı koymak için yapılan savaşların) bir sonucuydu. Nitekim, Rusya'ya karşı yürütülen Kırım Savaşı, 1854'te ilk Osmanlı dış borçlarının alınmasının gerekçesini oluşturacaktı.[73] Bu tarih, açık iflas koşullarının cari olacağı yeni bir döneme girişin kapı eşiği gibiydi. Esasen ilk krizin ortaya çıkması için çok beklemek gerekmeyecektir: Henüz 1875'te Osmanlı Devleti ödemelerini kısmen askıya alarak (ve 1876'da tamamen sonlandırarak) moratorium ilan edecektir.[74]

> Osmanlı borçlanma senetlerinin olağanüstü aleyhte koşulları nedeniyle, Osmanlı Devleti 1873'e kadar Avrupa mali piyasalarında 244 milyon liralık bir borçlanma gerçekleştirmesine karşın, gerçekte kasasına sadece 128 milyon liralık bir miktar (yani nominal anaparanın yüzde 52'si kadarı) girebilmişti.[75] Öte yandan, 1875 yılında İmparatorluğun mali durumu şöyleydi: Bütçe gelirleri 20 milyon lira düzeyindeyken, dış borçlanma servislerinin anapara ve faizleri toplamı 13,2 milyonu buluyordu; ki 17 milyonluk dalgalı borç da bunun dışındaydı.[76]

---

73 Bu konuda bkz. Suvla, 1940: 263. Ama İngiltere (Sir Stratford Canning), 1850'den itibaren Osmanlı Devleti'ni, dış borçlanmanın mali güçlüklerine çözüm olacağı konusunda ikna etmek için defalarca teşebbüste bulunmuştu: Çavdar, 1970: 39.

74 1876'da Mısır da moratorium ilan edecektir: Ducruet, ibid: 23.

75 Suvla, ibid: 271-75. Ducruet de (ibid: 94-98), birçok yazar gibi, "Osmanlı borçlarının inanılmaz maliyeti"nin altını çizmektedir.

76 Eldem, ibid: 260; Bulutoğlu, 1970: 76.

Bu mali iflastan İmparatorluğun alacaklıları elinde ipotek edilmesine kadar geçecek süre ise topu topu altı yıl olacaktır: Birçok müzakere sonrasında nihayet 1881'de İmparatorluk meşhur "Muharrem Kararnâmesi" ile bir "Düyun-u Umumiye" (Genel Borçlar) İdaresi (DUİ) kurulmasını ve birçok gelir kaynağının bu İdarenin denetimine verilmesini kabul etmiş olacaktır. DUİ'nin Yönetim Kurulu –ki alacaklı ülkelerin temsilcileri ve bir Osmanlı Bankası temsilcisinden oluşmaktaydı– çok büyük güce ve müdahale imkânlarına sahip olacaktır:[77] 1881'den önceki dış borç servislerini karşılamak için belirlenen beş gelir (vergi, resim, harç ve imtiyaz biçiminde olan tuz tekeli, alkol üzerindeki vergi, pul resmi, ipek üzerindeki öşür, balıkçılık harçları) İdareye tahsis edilmişti. Ayrıca, 1884'te bir Fransız-Avusturya şirketi olarak kurulacak Tütün Reji'sine iltizama verilmiş gelirin 3/4'ü de DUİ'ye ayrılacaktır.

DUİ'nin kendisine bırakılmış ilk 5 gelir kaynağının tahsilatında gösterdiği yönetim etkinliği örnek gösterilecek nitelikte olacaktır: Bunlardan sağlanan gelir, 1882-83'te 985 bin lirayken, herhangi bir oran/miktar artışı olmaksızın, 1910-11'de 2 milyon liraya çıkarılacaktır! DUİ'nin tahsilatta iyileştirmeler yapmak dışında yetkisi olmamakla birlikte, her türlü icraat serbestliğine sahip olduğu için, kendisine tahsis edilmiş gelirleri arttırmak için her türlü inisiyatifi kullanacak, bu bağlamda bazı teknik ilerlemelere de vesile olacaktır.[78]

---

77 Osmanlı Hükümeti, kendisine resmi nitelikte bir rakip gelir idaresi yaratmamak için, DUİ yönetimine bir temsilci vermekten kaçınmış ve bu İdareyi özel statüde görmek istemişti. Oysa "bu yabancı özel kurum, Avrupa hükümetlerinin bir ajansı olarak kabul ediliyordu": Ducruet, ibid: 101-107.
Bu arada, 1856'da Londra'da İngiliz sermayesiyle kurulmuş olan Osmanlı Bankası, 1863'te Fransız sermayesinin katılımıyla daha çok Fransız etkisi altına girecek, ancak bu özel statülü yabancı banka daha sonra Osmanlı Devleti'nden para basma imtiyazını alacak, devlet gelirlerinin Banka hesaplarına yatırılmasında da yetkili kılınacaktır.

78 Ducruet (ibid), buna dair bazı örnekler vermektedir. Bunların kapitalist gelişmenin önünü açtığı da söylenebilir ama ortada bir milli kapitalist devlet yoktur.

Tütün Rejisi'ne gelince, DUİ çıkarları lehine çalışan bu şirket, tam bir monopson (tek alıcı tekeli) kurmuş bulunmaktaydı: Şirket sadece tütün yetiştirilecek bölgeleri tayin etmekle kalmıyor, 150 bin köylüyü ilgilendiren bu ürünün satış fiyatını (yani kendisinin alım fiyatını) da tek başına belirliyordu. Tütün gelirlerinin iltizamını almış bulunan bu şirket, çoğunluğu küçük üreticilerden oluşan ve tek geçim kaynakları tütün olan onbinlerce köylü ailesinin yetiştirdiği ürünlere sefil fiyatlardan el koyarak ve her türlü baskıcı yöntemi uygulayarak, tütün üreticilerine büyük acılar çektirmekteydi. Eğer köylüler tespit edilen düşük fiyatlardan ürünlerini vermek istemezlerse, Reji İdaresi'nin –legal olarak kurulmuş– silahlı tahsilat ordusu "gereğini" yapmaktaydı. Bu baskılama aygıtının yol açtığı çatışmaların ağır bir bilançosu vardı.[79] Sonuç olarak, Reji 1914'e kadar 30 milyon liralık bir net getiri elde ediyor (bu, 1913'teki devlet bütçesine eşittir), bunun 23 milyonunu da DUİ'ye aktarıyordu.[80]

1881 ile 1908 arasında akdedilen yeni dış borçlanmalarla DUİ'nin icraat alanı gümrük gelirleri gibi birçok başka kamu kaynağına daha yayılıyor ve özellikle de aşar gibi çeşitli dolaysız vergileri de kapsamına alıyordu. Ayrıca bundan böyle DUİ yönetimine yeni gelirlerin bırakılması, peşin garanti bağlamında, yeni borçlanmaları önceliyordu. (Kapsama alınan aşar gelirlerine, "tahsis edilmiş" diğer gelirlerden farklı olarak, "yönetilen gelirler" adı veriliyordu.) Tahıllar üzerinden alınan aşar vergisinin tahsilinde de –özellikle de daha önce sözü edilen demiryollarının geçtiği bölgelerdeki kuvvetli tahsilat artışlarında– DUİ'nin etkili tahsilat yöntemlerinin katkısı görülüyordu. Ama belki de daha önemlisi, DUİ'ye en verimli ve modern

79 Conker-Witmeur, ibid: 48. Şanda (1975: 86-87) ve Avcıoğlu (1971, C.1: 90-93), çoğunluğu köylülerden olmak üzere her iki taraftan 20 bine varan kayıplardan söz etmektedirler.

80 Conker-Witmeur, ibid.

ulaşıma açılmış bölgelerdeki vergilerin yönetim ve tahsilinin bırakılması olgusuydu.

Sayısal veriler bunu daha iyi anlatıyor: 1909/10 ile 1911/12 faaliyet yıllarında DUİ'nin tahsis edilmiş ve yönetilen gelirlerin toplamı olarak doğrudan doğruya kontrol ettiği gelirler, İmparatorluğun toplam vergi gelirlerinin ve tekel gelirlerinin yüzde 30'unu aşmaktaydı. (1911/12'de tam olarak yüzde 31,5'i idi). Kurulduğu tarihte gelirleri 2,54 milyon lira olan DUİ, 1911/12'de bunu 8,16 milyon liraya yükseltmişti. Böylece devlet gelirleri içindeki hissesi yüzde 17'den yüzde 31,5'e yükselmişti. DUİ'nin 1911/12 mali yılında kontrol ettiği gelirlerin devlet gelirlerinin türlerine göre dağılımına bakıldığında, dolaysız vergilerin 22,9'unun, damga resmi vs.'nin yüzde 39,4'ünün, vasıtalı (dolaylı) vergilerin yüzde 31'inin ve (PTT hariç) inhisarlar (başta tütün tekeli olmak üzere) gelirlerinin yüzde 79,5'inin DUİ'ye gittiği görülecektir. Genelde ise, aynı mali yılda, 25.896 milyon liralık toplam devlet gelirinin 8.182 milyon lirasına (yani yüzde 31,5'ine) DUİ el koymaktadır. Gümrük resmi bunun haricindedir. Demek ki devlet gelirlerinin üçte biri DUİ denetimindedir.[81]

DUİ'nin maliye içinde maliye teşkilatı kimliğinde olduğunu daha iyi anlamak için, İdarenin istihdam ettiği (çoğunluğu Türklerden oluşan) memur ve yöneticilerin toplamının 1911 yılında Maliye Bakanlığı istihdamını aştığını belirtmek yeterli olabilir.[82]

Kısacası, bu İdare emperyalizmin tipik bir ajanı[83] olarak kurulmuş ve İmparatorluğun Birinci Dünya Savaşı sonunda tamamen tasfiyesine kadar da bu kimliğiyle faaliyet göstermişti. Bu İdarenin ülke üzerindeki tahakkümü, kapitalist Avrupa'nın

81 Eldem, ibid: 265-68.

82 Ahmed, 1971: 119.

83 Betimleme Bulutoğlu'na (ibid:93) aittir.

büyüyen etkisine ve müdahalelerine koşut olarak daha da vurgulanmıştı.[84]

Sonuç olarak, bütün bunların yol açtığı politik sonuçlarla birlikte, İmparatorluk önce Büyük Güçlerin, daha sonra da bir blok olarak Avrupa emperyalizminin yarı-sömürgesine dönüşmüştü. Osmanlı İmparatorluğu nominal hükümranlığını (belki 1914 öncesindeki Çin ve İran gibi –gene büyük emperyalist güçlerin rekabet halinde olduğu– ülkelerden biraz daha iyi biçimde) koruyabilmiş olmakla birlikte, fiilen yarı-sömürge bir ülke konumuna sürüklenmişti. Sèvres'de imzalanacak Osmanlı Devleti'nin ölüm fermanının geçersiz kılınması ve yeni bir devletin –Türkiye Cumhuriyeti'nin– kurulması ancak zorlu bir bağımsızlık mücadelesiyle mümkün olabilecektir.

84 İttihat ve Terakki iktidarının DUİ'ye daha mesafeli duruyor gözükmesini çok ciddiye almamak gerekir; çünkü bu İdarenin gelirlerinde yeni bir sıçrama tam da 1907 sonrasında gerçekleşecektir: (Yerasimos, 1974, C.2: 984).

Öte yandan, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu sözleşmesi hükümleri gereğince DUİ yaşamaya devam edecek ve modern Türkiye bu geçmişin yükünden ancak 1940 yılında kurtulacaktır: (Tekeli, 1961: 6). Osmanlı borçlarının büyük bölümü de yeni Cumhuriyet tarafından üstlenilecektir.

II

Fiilî Mülkiyet Dönüşümünden Arazi Kanunnamesine

1- 1858 Arazi Kanunnamesi ve Getirdikleri

a) Genel çerçeve

Tanzimat ile açılan yeniçağda, kökeni Ortaçağa uzanan ama çok uzun zamandır artık geçerliliği bulunmayan eski tarım rejimi ile askerî dirlik sistemi de, artık nihai olarak kaldırılacaktı. Buna koşut olarak ismen de olsa varlığını sürdüren bütün tımarlar ilga edilecek ve Devlete ait mirî topraklara katılacaktı.

Bu toprakların hiçbir zaman köylülere dağıtılması düşünülmeyecekti. Esasen, yüzyıllık dönemler içinde tımar topraklarının asıl olarak âyan, ağa, mültezim ve eşraf tarafından ele geçirilme süreci tamamlanmıştı. Buna rağmen devlet, kâğıt üzerindeki eski tımar sahiplerini, tımarları ellerinden alınanları da mağdur etmemek için bunları belirli gelirlerle süvari, zaptiye (jandarma), vergi tahsil memuru, kale topçusu gibi görevlerde kullanmaya başlayacaktı.[85]

Gerçek hayatta toprağın statüsünde on yıllardır bariz bir değişim olmasına karşın, Tanzimat Fermanı ilga ettiği "tımar sistemi" yerine toprak mülkiyetinde yeni bir hukuksal düzenlemeye yer vermeyecekti. Yeni durumda önemli bir hukuki boşluk doğmuştu ve boşluğun doldurulması için 20 yılın daha geçmesi,

85 Barkan, 1972-73: 330-31.

1858 yılındaki Arazi Kanunnamesinin çıkarılması gerekecekti. Bu kanunnameyle resmi olarak –en azından görüntüde– hedeflenen şey, toprakta fiilen oluşmuş dengeleri büyük ölçüde gözeterek mülkiyet alanına belirli bir düzen getirmekti. Barkan'a göre, "bu kanun, zaten mevcut hukuki gidişatı teyit etmek dışında sadece küçük bazı yenilikler getirecekti".[86]

Demek ki bu düzenlemeyi hazırlayanların gerçek veya esas niyetlerini, zaten herkesin gözü önünde fiilen gerçekleşmiş bulunan özel mülkiyetin tanınması kaygısı dışındaki bir yerlerde aramak gerekir. Yasayı düzenleyenlerin esas niyetleri, tarımsal artığın daha büyük bölümünü Devlet Hazinesine aktarmak arzusunda yatıyordu, bunu da çeşitli vergi, hak ve harçlar üzerinden (emlak satış vergileri, veraset ve intikal vergileri gibi) gerçekleştirmeyi umuyorlardı. Ancak bunu yapabilmek için büyük toprak sahiplerinin de karşı çıkmayacağı, iç dengeleri iyi gözetilmiş bir toplu düzenlemenin ortaya çıkarılması gerekiyordu. O halde bu düzenlemeyle getirilen yenilikleri görmeden önce, Tanzimat'tan itibaren tarımsal artığa el koyma tarzına özgü bazı olguları ve bunların uyandırdığı çelişkileri hatırlatalım.

***

Ama bunun da öncesinde, 1858 yasasını düzenleyen devlet aygıtının yüksek bürokratlarını (hâkim sınıfın bu yönetici katmanını) güdüleyen etkenlerden söz edelim. Bunlar, kendi iç dönüşümleri bir yana (devşirme kökenlilerden yerli-Müslüman kökenlilere doğru bir ağırlık kayması), yükselen yerel "feodal" beyler karşısında reel bir güç aşınmasına uğramışlar, bununla birlikte göreli bir özerklik payını korumayı da başarmışlardı. Osmanlı toplumunun bu "özgül" durumunun nedenlerini öncelikle geçmişin kalıntılarında, yani geniş toprakların mülkiyetine doğrudan hükmeden oldukça gelişkin bir devlet

86 Barkan, 1940: 419.

aygıtının varlığında ve yaratılan artık-ürünün bölüşümünde ihmal edilemez müdahale olanaklarına sahip olmasında aramak gereklidir kuşkusuz. Ama 19. yüzyıl koşullarında artık bu yaklaşım yeterli değildir. Kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı toplumunu şekillendirmeye çalışan emperyalizmin, tabanda bir komprador burjuvazi oluşturmadaki başarısını, 19. yüzyıldan itibaren daha yoğun biçimde, Batı yanlısı ve üstelik askerî-mali açmazlarla köşeye sıkıştırılmış üst yöneticiler katında da tekrarlamaya yönelmesini ve aradığı mükemmel müttefikleri bulup onlara yeniden cansuyu vermeye girişmesini de hesaba katmak gereklidir.[87]

1858 Arazi Kanunnamesi aynı zamanda iltizam sistemine de son veriyordu. Nedeni çok açık görünüyordu: Merkezî iktidar, iltizamdan beslenen taşra beyleri karşısında taviz verdikçe, tarımsal artık-ürünün de giderek artan bir bölümünü elinden kaçırdığını fark ediyordu. Bir ölçüde bu vergi tahsil biçiminin denetimsiz uygulanma tarzına bağlı olan bu durum, merkezî iktidarı oluşturan hâkim sınıfın, ilk fırsat bulduğunda, özellikle de 1839 sonrasında güçler dengesinin artık lehine döndüğünü hissettiğinde, akıntıya karşı yol alma cesaretini arttırmıştı.

Bununla beraber bir başka neden daha vardı: Köylerin ticari ve tefeci sermayeye görece kapalı olduğu zamanlarda köylüler mültezimlere aynî-vergi biçiminde ödeme yapıyorlardı. Hâlbuki parasal ekonominin kısmen dahi olsa köylere girmesi ve ithal Avrupa mallarının kasaba pazarlarına –hatta bazı büyük köylere– kadar gelmesiyle birlikte yeni ihtiyaçlar ortaya çıkmış, tefeci sermayeye kırsalda yeni alanlar açılmış ve özetle ikili ekonominin sınırlarını zorlayan, değişim ekonomisini teşvik eden ve genel olarak sermayenin etki alanını genişleten bütün etkenler

87 Hatta her bir büyük Avrupa gücünün Osmanlı üst yöneticilerini kendi yanına çekme çabaları sonucunda, Avrupa ülkeleri arasındaki paylaşım kavgaları Osmanlı yöneticileri katında kendi taraftarları eliyle de yürütülmeye başlamıştı. Bu bağımlılık biçimi zamanla daha da patalojik bir hal alacaktır.

çalışmaya başlamıştı; bütün bunlar da vergi ödeme biçiminde bir değişikliğe ve vergi oranlarında yeknesaklığa zorluyordu.[88]

1839 Fermanı ile birlikte başlıca iki mali önlem alınmıştı: İlk önce, aynî vergiler nakdî vergilerle ikame edilmişti.[89] Ayrıca pay vergilerinin oranı düşürülmüştü. Henüz 1840'ta 1/2 ile 1/10 arasında çok değişik oranlarda uygulanan öşür vergisinin oranı, her yerde geçerli olmak üzere 1/10'a indirilmişti.[90] İkincisi, bölgesel vergileme sistemi yerine vergi tahsilinin merkezîleştirilmesi ve doğrudan Maliye Bakanlığı'na bağlı yeni bir vergi memuru kadrosunun teşkilatlandırılması öngörülüyordu. "Muhassıl" denilen bu memurların ücretleri devlet tarafından ödenecekti.[91]

Böylece devlet ile mültezimler arasında akdedilmiş tüm iltizam sözleşmeleri bir çırpıda "mülga" sayılıyordu.[92] Oysa mevcut güç ilişkilerini ve dengelerini ve sınıfsal bileşimin nesnel gerçeklerini hesaba katmayan bu iradî teşebbüs, kaçınılmaz olarak köklü bir muhalefete çarpmak durumundaydı. Nitekim Anadolu ve Rumeli mültezimlerinin hoşnutsuzluğu ve yeni talimatlara uymayı reddetmeleri belirleyici olacaktı: Geriye çark edilmesi çok gecikmeyecek ve henüz 1842'de iltizam sistemine yeniden dönülecekti.[93]

---

88 Avrupa ülkelerinin temsilcileriyle birlikte hazırlanan 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın 28. maddesinde şöyle deniliyordu: "Yerel vergiler, mümkün olduğu ölçüde, üretim kaynaklarını olumsuz etkilemeyecek ve iç ticaret hareketlerine engel çıkarmayacak biçimde hesaplanacaktır": Viquesnel, 1868, C.1: 445.

89 Bulutoğlu, 1970: 67.

90 Barkan, 1940: 354-58.

91 Şanda (1970:112)'ya göre, "muhassıllar, mültezimlerin gelişmiş bir türüydü; devlet hazinesine belirli bir miktar para emanet ettikten sonra vergi tahsilatına girişebiliyorlardı".

92 Barkan (ibid, 351-54), Tanzimat reformuyla, vakıfların idari-mali özerkliklerine de el konularak bunların diğer özel mülkiyetlerle eşit şekilde vergilerden sorumlu tutulduğunu kaydediyor. Keza, göçerlerin toprağa yerleştirilmeleri sorunu ve özellikle de eski bağışıklıklardan arındırılarak vergilendirilebilmeleri sorunu da ele alınıyordu.

93 Suvla, 1940: 268; Şanda,1970: 113 ve Berkes, 1973: 217.

Bütün bunlar, beklenebileceği gibi, merkezî yönetimin mali sorunlarına çözüm getirmiyordu. Bütün bu yalpalamalara, 1838 Ticaret Anlaşması'nın kötü sonuçları ve 1854 Kırım Savaşı ile birlikte başlayan ve çok çabuk tökezleyen dış borçlanma döneminin yükleri de eklendiğinde, 1858 Arazi Kanunnamesinin hangi siyasi-iktisadi koşullarda gün yüzüne çıktığı daha iyi kavranabilir. Böylece, 1858 düzenlemesini yaparken merkezî iktidarın gerçek niyetleri de daha iyi anlaşılabilir: Merkezî yönetimin kontrolü dışına çıkmayacak şekilde toprağı ve toprak gelirlerini vergileyerek, kendisine daha istikrarlı gelirler sağlamak.[94] Her şeye rağmen kabul etmek gerekir ki bu arazi düzenlemesi 19. yüzyılın en önemli reformlarından biri olacaktır ve Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Medeni Kanun kabul edilene kadar (hatta bazı maddeleri bakımından 20. yüzyılın sonlarına kadar) uygulamada kalabilecektir.

Öncelikle bu düzenlemenin toprak mülkiyet biçimlerine yaklaşımını gözden geçirelim.

b) Beş farklı toprak mülkiyeti türü

Arazi Kanunnamesi, öngördüğü amaçlara ulaşabilmek için, birçok farklı mülkiyet biçimi tanımlayarak toprak/arazi türlerini sınıflandırmaya girişiyor ve her mülkiyet biçiminin tabi olacağı hukuki kayıtları kesin çizgileriyle belirliyordu.[95] İmparatorluğun uzun süreli tarihi koşullarında ortaya çıkınış mülkiyet biçimlerine şu veya bu derecede yaslanan bu sınıflandırma işlemine göre, bundan böyle toprak türleri beş kısma ayrılacaktı. Bunların içinde ayrıca iç bölümlenmeler yapılacak, özellikle de mirî araziler bu bakımdan en ayrıntılı biçimde düzenlenecekti. Bu beş farklı toprak türü şöyleydi:

94 1881 yılında Düyun-u Umumiye İdaresi kurulup Osmanlı dış borçlarının karşılığı olarak bazı vergilerin tahsilatı bu İdarenin memurlarına (ve silahlı kolluk güçlerine) bırakılınca, bu hayal de boşa çıkmış olacaktır.

95 Veldet (1940: 180-87)'e göre, Osmanlı'nın bu döneminde bu özellikleriyle "bu kanun, en yerli kanundur".

(i) "Arazi-i memlûke" (mülk topraklar)

Mülk topraklarda, mülkiyet maliki mülkiyet haklarının tüm biçimlerini –kullanma (usus), yararlanma (fructus) ve kuru mülkiyet hakkını (abusus)– elinde topladığı için artık modern zamanların bir özel mülkiyet hakkından söz edilebilirdi.[96]

Mülk topraklar da tarihsel olarak oluşmuş dört tür araziyi kapsamaktaydı:[97]

(a) Köy ve kasaba dâhilinde bulunan kadim topraklar;

(b) Mirî araziden temlik edilerek mülk araziye dönüştürülen topraklar;

(c) Arazi-i öşriye;

(d) Arazi-i haraciye.

Görüldüğü gibi, Osmanlı toprak rejiminin istisnaları arasında saydığımız ve 16. yüzyıl başlarındaki fetihlerden itibaren devreye giren Öşrî ve Haracî araziler de, doğru bir biçimde diğer mülk topraklarla birlikte "Arazi-i Memlûke" içinde sayılmaktadır.

Arazi Kanununda mülk topraklara ait ayrıntılı hükümlere yer verilmemişti. Bu tür topraklara ilişkin kurallar daha sonra Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığında kurulan Mecelle Cemiyeti tarafından 1868-1878 arasında yaklaşık 10 yıllık bir dönemde 16 kitapta derlenen Mecelle ile düzenlenecektir.[98]

(ii) "Arazi-i Mirîye" (Mirî topraklar)

Bu toprak kategorisinin, Ortaçağ Osmanlı toprak rejimine adını veren ve askerî dirlik rejiminin bir parçası olan sistemle uzun zamandır doğrudan bir ilgisinin bulunmadığı açıktı. An-

96 B. Köprülü,1952, C.1: 14.

97 B. Köprülü, ibid:15-18.

98 Karal, 1977, C.7: 173: İlk 15 kitap 1874'te, 16. kitap ise 1878'de tamamlanacaktır. (Bir anlamda Osmanlı Medeni Kanununu oluşturan Mecelle, 1926'da TC Medeni Kanununun kabulüyle sona erecektir).

cak yüzyıllar süren gelişmelere rağmen hukuki dönüşümlerin fiilî mülkiyet dönüşümlerini izlememesi nedeniyle *mirî topraklar* kategorisi 1858 tarihinde de en geniş arazi türünü oluşturmaktaydı. Bu kategori içinde tarla, çayır, yaylak, kışlak, korular ve emsal yerler olmak üzere çok çeşitli arazi kullanım biçimlerine rastlanabilmekteydi. Devlet mülkiyetinin varlığını sürdürdüğü bu arazi türü, tabi tutulduğu vergi rejimi bakımından olsun ayrıntılı hukuk düzenlemeleri bakımından olsun Arazi Kanunnamesinin de temelini oluşturacaktır.

Bu araziler, çıplak mülkiyeti devlete ait olan arazileri tanımlıyordu ama devlet, 1859'dan itibaren, bu topraklardan yararlanma hakkını –süre kısıtlaması olmaksızın– özel şahıslara "tefviz"[99] denilen özel bir sözleşmeyle devredebilen bir uygulamayı başlatacaktı.

Ancak araziler işletilmek üzere tefviz edildiği için, araziyi devralan onu işlemeden bırakamaz, üst üste üç yıl ekip biçmezlik edemez, tarlayı çayıra dönüştüremez (yani vergi gelirinde azalma meydana getirecek biçimde kullanamaz) idi. Burada, Osmanlı kuruluş ve gelişme dönemlerinin izleri bulunur. Ama kabul etmek gerekir ki, geniş alanların kuru mülkiyetinin devlete ait olması hakkını korumak ve sürdürmek isteniyorsa, fazla seçenek de yoktur. Nitekim tefviz uygulamasının kökeni de aslında Geç Roma İmparatorluğu döneminde (4. ve 5. yüzyıllar) görülen *Emphyteusis* uygulamasına kadar gider.[100]

> Emphyteusis ile mirî arazideki tefviz uygulaması arasındaki fark, birincisinde tarıma uygun olmayan arazilerin üretime katılmasının amaçlanmasıdır. Osmanlı'da 1858 sonrasında aşağıda ele alacağımız "mevad arazilerin" ıslah edilmek üzere özel şahıslara devredilmesi buna daha iyi bir örnek olabilir. Ancak, işin özü değişmemektedir: Benzer tarihi ekonomik koşullar benzer çözüm-

99 *(TDK Sözlüğü:"Tefviz": "Bir taşınmaz malı bilinen değeri karşılığı bir kimseye verme").*

100 Köprülü, ibid: 19-21.

ler üretmektedir ve bu durum kapitalizm öncesi toplumlar için daha fazla geçerlidir.

Arazi Kanunnamesi, mirî arazilerin hızla kişisel mülkiyetlere dönüşmesini önlemek için başka önlemler de almıştı. Tasarruf sahibinin mirî arazinin vasfını değiştirmesi (örneğin çayırı tarla yapması), tasarrufundaki arazide bina ve ağaç dikmesi (bunlar mülkiyet emareleri olduğu için) gibi fiiller izne bağlanmıştı.[101]

Aynı şekilde, arazilerin belli ellerde yoğunlaşmasını engellemek için bir köy veya kasabanın bütün arazisinin tek bir kişiye veya birkaç kişiye tefviz olunması istenmemiş, tasarruf ve tapu hakları köy veya kasabadan tek tek kişilere bırakılmıştır.

"Mirî" topraklardan yararlanma hakkını "tefviz sözleşmesi"[102] sonrasında elde eden kişiler, bu hakkın ifadesi olan tapuyu alabilmek için hemen hemen toprağın değerine eşit bir tutarı ve sonra da topraktan elde edilen ürün üzerinden hesaplanan vergiyi (öşür) ödemek durumundaydılar. (Görüldüğü gibi, yüzyıllar öncesinin izleri korunmak istenmiştir). Yararlanma hakkı sahibi olanlar bu haklarını herhangi bir başkasına devredebiliyorlardı; demek ki aynı zamanda bir kullanım/tasarruf hakkına da sahip olmuş oluyorlardı. Yararlanma hakkının üçüncü kişilere aktarılması olayına "ferağ"[103] deniliyordu. Ama bu devir hakkı boşuna kabul edilmemişti: Her devir işleminde devlete bir devir hakkı (ferağ vergisi) ödenmesi gerekiyordu.[104] (Miri arazi kategorisinin "mevkufe" denilen "gayri sahih vakıf" arazilerini de kapsadığını ve bunların da ferağ edilebildiğini hatırlatalım). Ama mirî araziler ve mirî arazi kapsamındaki gayri-sahih vakıf

101 Yerasimos, ibid, C.2: 712-15.

102 Yararlanma hakkını veren sözleşmede devleti temsil edenler, Tanzimat'a kadar kâğıt üzerinde tımar sahipleriydi; 1858'e kadar mültezimler ve kısmen de muhassiller bu görevi görmüş, Tapu Teşkilatının kurulduğu 1874 yılına kadar mal memurları bu yetkiyi kullanırken, 1874 sonrasında *tapu memurları* devleti temsil etmiştir: Aksoy,1970: 83.

103 *(TDK Sözlüğü: Ferağ: "Bir mülkü başkasına bırakma, başkasının üstüne geçirme").*

104 İbidem ve Barkan, 1940: 383.

arazileri için aynı zamanda kalıtım yoluyla devir hakkı da bulunuyordu; yalnızca, yararlanma hakkına sahip kişinin vefatından sonra kullanım hakkının mirasçılarına geçebilmesi için devlete bir intikal vergisi ödenmesi gerekiyordu. Nihayet, bu arazi türü, devlete gene bazı harçlar ödenmesi koşuluyla, aynı zamanda ipotek de edilebiliyordu.

Görüldüğü gibi, bu kanunun düzenleyicileri bir yandan devlet hazinesini doldurmaya ve mülkiyet transferleri üzerinde devlet kontrolünü arttırmaya çalışırken, diğer yandan da kural olarak "kamu toprakları" olarak tanımlanmış arazileri de işin içine katarak bireysel mülkiyeti pekiştirmeye yöneliyorlardı.* Gerçekten de, bu kanunla birlikte, özel mülkiyete doğru yönelişin hukuksal düzlemde önemli bir aşaması daha aşılmış oluyordu. Mirî toprakların kuru mülkiyeti (rakabesi/sahipliği) hâlâ devlete ait olsa da, bu hak bir çeşit teorik hak olarak kalıyordu. Mirî topraklardan yararlanma hakkına sahip olanların hakları kısıtlanmış olmakla beraber, hukukçulara göre, bugünkü anlamıyla basit bir kira sözleşmesinden de çok daha güçlüydü. "Bundan dolayı, mirasçıya kalan-başkasına geçirilebilen bu yararlanma hakkını, yeni hukuklarda böyle taşınmazlardaki mülkiyet hakkının bütün yetkilerini verdikten başka, bundan daha da az daraltımları bulunduğu için mülkiyet hakkı olarak nitelendirmekte bir sakınca yoktur".[105]

Esasen 1867 yılında çıkarılan yeni bir tamamlayıcı kanunla mirî ve mevkufe arazilerde miras yoluyla intikal hakkını birinci dereceden (ana-baba ve çocuklarla sınırlı olmaktan) sekizinci dereceye kadar genişleten değişikliklerden sonra, mirî topraklar ile mülk topraklar arasındaki farklar da iyice daralmıştı. Os-

* *EK: 21. yüzyılda dahi Hazine arazilerinin yerli ve yabancı alıcılara satışı, yani özelleştirilmesi uygulaması sürmektedir; ama bazı benzerliklerin varlığı, tarihi koşullar ve siyasi/hukuki/iktisadi ortamlar arasındaki farklılıkların göz ardı edilmesine götürmemelidir.*

105 Hukukçu Prof. İsmet Sungurbey'den nakleden Aksoy, 1970: 81-82

manlı Devleti'nin bu yeni değişikliklere giderken amacı, düzenlemenin gerekçesinde de belirtildiği üzere, "mülkiyet üzerindeki alım-satımları kolaylaştırmak, tarımı ve ticareti ve dolayısıyla ülkenin zenginliği ve refahını geliştirmekti".[106] Kuşkusuz bu gelişmeyi, gene 1867'de çıkarılan ve aşağıda tekrar döneceğimiz, Yabancılara Toprak Satışı Kanunu'ndan yani Osmanlı ülkelerinde mülkiyet imtiyazları elde etmek isteyen yabancı girişimcilerin ve bunların siyasi temsilcilerinin dayatmalarından ayrı düşünmek de mümkün değildir.

(iii) Arazi-i Mevkufe-i Sahiha (Sahih = Sahici Vakıflar).[107]

Vakıf topraklar kategorisini incelemeye geçmeden önce, Kanunnamede mirî toprakların da esasında "arazi-i emiriye-i sırfa (salt mirî topraklar) ve "arazi-i emiriye-i mevkufe" (yani "mirî vakıf arazileri" veya genellikle adlandırıldığı biçimiyle "*gayri-sahih yani sahici-olmayan vakıflar*") olarak ikiye ayrıldığının belirtilmesi gerekir. Mirî toprakların normalde vakfedilmesi mümkün olmadığı halde bunun dolambaçlı yollardan gerçekleştirilmesi yöntemlerine 15. yüzyıldan itibaren başvurulmaktaydı. Bu nedenle gayri-sahih vakıfların da uzun bir tarihsel evrimin ürünü oldukları bilinmektedir.

Tahsisat vakıfları da denilen bu gayri-sahih vakıflar, Kanunnamenin üçüncü arazi kategorisini oluşturan "sahih vakıflar"dan (sahici vakıflardan) ayırt edilmelidir. Temel ayırım noktası, sahih vakıflarda kuru mülkiyet hakkı vakıf idaresinde olduğu halde, mirî topraklar içindeki gayri-sahih vakıflarda devlete ait olmasıdır.[108]: "Gayri sahih vakıflar, mirî bir toprağın nev'iyetini muhafaza etmek şartıyla Hazine menfaatlerinin (intifa hakları-

106 Testa, 1864-68, C.VII: 740-41.

107 Köprülü, ibid: 26-71;Veldet, ibid:133.

108 B. Köprülü, 1952: 22-24.

nın) veya tasarruf haklarının veya her ikisinin birden bir hayır cihetine terk ve tahsis olunmasıdır".[109] Bu tahsisatın kapsamına göre (yalnız intifa haklarının, yalnız tasarruf haklarının veya her ikisinin birden tahsis edilmesine göre) de üç kısma ayrılabilirler.

***

Sahih vakıflar, en eski ve genel tanımıyla, kendi mülkü olan bir taşınmaz mal (taşınır malın vakfiyesi çok istisnaidir) üzerindeki temlik ve temellük haklarını vakfederek, bu malın gelirini (akarını) herhangi bir zaman süresiyle sınırlı olmaksızın insanların (veya yoksullar gibi belirli toplum katmanlarının) kullanımına sunulmasıdır. Vakfetme tek taraflı bir tasarruf olduğundan, vakfedenin iradesi ve amacı (dolayısıyla vakıf senedi) önem kazanır. Vakfedilenin bir akara sahip olması da bu sistemin önkoşullarındandır.[110]

Sahih vakıflar, aynının (kaynağının yani mal mülkünün gelirinin) intifa olunma biçimine göre ikiye ayrılıyordu. Aynı (kaynağı) ile intifa olunan (halkın yararlanmasına sunulan) vakıflar, hayrî amaçlıdır ve camiler, medreseler, okullar, sebiller, imaretler, kütüphaneler, misafirhaneler, fukara yurtları, hastaneler, darüşşifalar, kuyular vs. gibi çeşitli kamu hizmetleri sunmaktadırlar. İkinci tür, yani aynı (kaynağı) ile intifa olunmayan sahih vakıflar, esas olarak icara verilen vakıflardır. İcarın süresine, niteliğine, icar bedelinin miktarına, icara konu olan aynın cinsine (dükkan, tarla, ev...) göre vb. alt ayırımlara konu olabilmekteydi.[111] Bunların, aile bireyleri arasında mülkiyet transferini kolaylaştıran evlatlık vakıflara yakınlığı hemen fark edilir.

109 ibidem.

110 Akar getiremeyecek duruma düşen vakıflar için "çift icarlı vakıflar" örneğinde görüldüğü gibi her dönemde ara çözümler bulunmuştur. Bkz. B. Köprülü, ibid: 45 vd.

111 B. Köprülü, ibid: 34-41.

(iv) "Arazi-i Metrûke" (Metruk topraklar: Kamu malları ve köy ortak malları).

Metruk topraklar ikiye ayrılmaktadır: (a) Kamu kullanımına tahsis edilmiş olan yollar, sokaklar, köprüler, namazgâhlar, mesire yerleri, pazar, panayır ve iskele yerleri, mezarlıklar vb.; (b) Belirli bir köyün veya kasaba halkının ortak kullanımına terk edilmiş olan baltalıklar (kesime uygun koruluk/ormanlık alanlar), harman yerleri, meralar, yaylak ve kışlaklar.[112]

Köy/kasaba halkının ortak kullanımına ayrılmış olan bu mülkiyetlerde yararlanma hakkı bir köy/kasaba halkının tamamına tanındığı için, bu topraklar kişisel mülkiyet veya kişisel tasarruf hakkına konu olamazdı.[113]

Metruk toprakların özellikleri arasında, bunlarda tapu senedinin olmaması, bunlardan yararlanmanın herhangi bir resme veya ücrete tabi olmaması, bu hakkın kullanımında müruru zamanın işlememesi, bu toprakların değişime konu olmaması gibi diğer mülkiyet türlerinde görülmeyen özellikler bulunmaktaydı.[114] Kullanım biçimleri de değiştirilemez, örneğin meralar tarlaya dönüştürülemezdi. Civardaki köylerin ahalisinin o köylerin meralarını kullanmasına veya "çiftlik sahiplerinin hayvanlarını çoğaltarak köylünün zararına meraları istila etmesine" izin verilmiyordu. "Bu suretle, gerek köyün içinden sivrilecek ve gerek hariçten gelip köy halkını tazyik edecek mütegallibenin meydana çıkmasına mahal bırakılmamak istenmektedir".[115]

> Barkan bu kategoriye giren toprakların "Arazi Kanunnamesinden daha eski örf ve âdetleri aksettirdiğini", "eskiden bu nevi mer'alar

112 İbid: 73-95.

113 Aksoy, 1970: 89-91.

114 Prof. Ebül'ûlâ Mardin'i zikreden B. Köprülü (ibid: 77-87) sekiz ayırt edici özellik saymaktadır.

115 Barkan, 1940: 376. Bununla birlikte, gene Barkan'ın (ibidem) uyardığı gibi, metruk arazi meraları ile mirî arazideki tapu ile tasarruf edilen özel meraları birbirine karıştırmamak gerekir.

ve koruların itina ile hudutlandırılarak Defteri Hâkanî kayıtlarına" yazıldığını, "üç dört yüz sene evvele ait olan bu mahdut kayıtların köy mer'alarına ait davalarda bugün hâlâ elimizde bulunan yegâne merci durumunda" olduğunu (1940'larda) teessürle karşılamaktaydı.[116] Ama meraların büyük bir işgale konu olduğu günümüz koşullarında bile bu kayıtların önemi tartışılmazdır.

Metruk toprakların en önemli bölümünü teşkil eden meralar, hayvancılık için ayrılan ortak kullanım alanları olarak bir tür komünal mülkiyet hakkının yüzyıllarca süren devamlılığını göstermekteydi. Bu devamlılık öyle kalıcı olmuştur ki 1926 yılında kabul edilen Medeni Kanun dahi mera ve yaylak kışlaklardaki ortak mülkiyet ortak kullanım haklarına dokunamamış ve bu hakkın izleri günümüze kadar taşınmıştır.

(v) Arazi-i Mevad (Ölü topraklar)

Ölü topraklar, bir kimsenin veya bir köyün mülkiyet veya tasarrufunda olmayıp köy ve kasabalardan yaklaşık olarak 3 km. (yani yaya olarak yarım saat) uzakta bulunan ve tarıma (ekime ve otlatmaya) uygun olmayan çorak ve boş arazileri tanımlar.

Bu boş/çorak toprakları, devletin izniyle ihya edenler yani ekilebilir/tarım yapılabilir duruma getirenler, bu topraklara bir bedel ödemeden sahip olabilirdi.[117] "İhya ile ölü toprağın sadece yararlanma hakkına sahip olunabildiği gibi, ayrıca kuru mülkiyetine de sahip olunabilirdi". (...) Mecelleye göre, "İhyanın kabul edilebilmesi için, tohum ekmek, fidan dikmek, nadas, ağaç dikmek, su kanalı ve arkları gibi fiillerden birinin yerine getirilmesi şarttı".[118] Ancak bu fiillere girişmek ve toprağın mülkiyetini/tasarrufunu alabilmek için de devletin (Sultanın) izni şarttı.

116 Barkan, 1940: 377 dipnot 27.

117 B. Köprülü, ibid: 96-107 ve Veldet, ibid: 184-85.

118 Aksoy, 1970: 92-94.

Her durumda, uygun izinlerin alınıp uygun yatırımların da yapılması koşullarıyla mevad arazilerin mülk arazilere dönüştürülmesinin yolunun açık olduğu görülmektedir. Metruk arazilerden bu bakımdan çok farklı ve esnek tanımlanmış bir toprak kategorisi türüdür. Toprakların özel mülk olarak yoğunlaşması olanaklarından birinin de bu ölü topraklar olduğu anlaşılmaktadır.

2- Arazi Kanunnamesinin Bazı Sonuçları ve Yabancılara Mülkiyet Hakkı

Özetle 1858 Arazi Kanunnamesi, büyük toprak mülkiyetinin oluşmasının önüne engel çıkarıcı nitelikte olmamış, tam tersine bunun önünü açmıştır. Bununla birlikte, 1858 Arazi Kanunnamesi aynı zamanda küçük üreticileri koruyan hükümler de taşıyordu; köylülerin ortak kullanımdaki yerler için komünal mülkiyet haklarının devamlılığını sağlarken, mülk arazilerde veya mülke dönüşen, mülk gibi tasarruf edilebilen arazilerde bir köyün tüm arazilerinin tek bir kişinin elinde toplanmasını engellemeye çalışıyordu. Barkan'a göre söz konusu düzenlemenin başlangıçtaki amacı da buydu.[119]

Hâlbuki "mirîye" ve "metruke" arazileriyle ilgili bu hükümler, "memlûke" arazilerdeki tek bir kişinin birden çok köyü mülkiyetinde tutabilmesiyle çelişiyordu. Ama bu düzenlemenin çelişkileri "mirîye" topraklar içinde dahi açıkça görülüyordu. Kanunname, büyük toprak sahiplerinin ortakçı ve kiracıları için hiçbir düzenleme getirmiyor ve büyük toprak sahiplerine (mirî arazidekiler de dâhil olmak üzere) büyük bir hareket serbestisi tanıyordu.

Barkan, büyük toprak sahipliğinin küçük mülk sahipliği aleyhine büyüdüğünü vurgulamayı ihmal etmiyor: "Zamanla, merkezî devlet otorite ve kontrolünün zayıflamasıyla yerli

119 Barkan, 1940: 375-77.

mütegallibe sınıflar zuhûr etmiş ve arazi kanunlarının sarih hükümlerine rağmen, birçok toprakları zorla ellerine geçirmişlerdir. Türkiye'de, bilhassa Balkanlar'da, son zamanlarda teşekkül ettiğine şahit olduğumuz büyük çiftlikler, fikrimizce daha ziyade son devrin siyasî ve idari karışıklıklarının bir neticesidir".[120] (...) "Bu nevi toprakların son zamanlarda Hazinenin zarurette olması dolayısıyla, mirî toprakların hususî şahıslara mülk olarak (malikâne) satılmasıyla daha fazla artmış olması lazımgelir ve ihtimal son zamanlardaki çiftlikler, bu nevi satışların neticesinde dikkate şayan ehemmiyetlerini kazanmış bulunmaktadırlar".[121]

Gerçekten de bu düzenlemenin amaçlarından biri, köylünün işlediği toprağa sahip olmasını, mülkiyet/tasarruf belgesini almasını ve sonuçta da devlete ödeyeceği yıllık vergilerinden sorumlu olmasını sağlamaktı. Oysa büyük toprak sahipleri ile köylüler arasında bağımlılık ilişkileri var olmaya devam ediyordu ve devletin bu kanunla artık-ürünü merkeze yönlendirme çabaları, köylünün hasat üzerinden biri yerel beye diğeri de merkezî güce olmak üzere iki kere öşür ödemesine yol açabiliyordu.[122] Bu sürdürülemez koşullarda çok sayıda köylü "mirîye" topraklar üzerindeki haklarını büyük toprak sahiplerine ve eşrafa devrediyordu. Böylece kırsalın güçlüleri, tamamen legal bir biçimde, küçük köylülerin topraklarını ele geçiriyorlardı.

Büyük toprak mülkiyetinin yoğunlaşmasına götüren bir diğer yol ise, tefviz işleminden farklı olarak, "mirî" toprakların "mülk" topraklara da aktarılabilmesiydi.[123] Bu yol, devletin

120 ibid: 412. Balkanlar'daki görünür gerçeği, Selanik bölgesindeki çiftlikleri inceleyen Vergopoulos (1977: 89/not2) da teyit etmektedir.

121 ibid: 414.

122 Barkan, ibid: 415; Yerasimos, 1974, C.2: 719.

Barkan (ibid), "Arazî Kanunnamesi'nin bu nevi münasebetleri tanzim etmekle alâkadar olmayarak onları tamamen Fıkıh esaslarına ve Mecelleye terk etmiş olmasını" büyük bir eksiklik olarak yorumlamaktadır.

123 Barkan, ibid: 414 ve not 46.

bunda bir kamu çıkarı görmesi yani statüsü değiştirilen toprağın verimliliğinin ve dolayısıyla gelirlerinin artacağına inanması halinde işletiliyordu. Bu aktarma, ödemesi peşin yapılan bir satın alma işlemiyle gerçekleştirilebiliyordu. Kimlerin ödeme gücünün o çağda toprağın değerini nakten ve peşin olarak karşılamaya yetebileceği sorusunun yanıtı, yoğunlaşmanın yönünü de gösterecektir.

Esasen bu aktarma işlemine dahi gerek olmayabilirdi. Barkan'a göre[124], "çiftliklerin teşekkülü için doğrudan doğruya mirî arazi satın alıp biriktirme de kâfi geliyordu denilebilir. Filhakika, mirî arazi üzerindeki tasarruf ve miras hukuku ve alışveriş hürriyeti son zamanlarda o kadar ilerlemiş bulunuyordu ki, bu nevi toprakların biriktirilmesiyle meydana gelen çiftliklerin sahipleri, kendilerini tamamen bir mülk çiftlik sahibi addedebilirlerdi".

19. yüzyıl ortalarına doğru âyan topraklarının parçalanmasıyla kısa bir ara vermiş ve hatta iniş çıkışlara uğramış olan büyük toprak mülkiyetlerinin yaygınlaşması süreci, yeni arazi nizamnamesi sonrasında hızlı temposunu yeniden kazanmıştı. Ama bazı işlevsel/niteliksel değişikliklere de konu olarak: Bundan böyle artık pazar için (bilhassa da dış pazar için) üretim öne çıkıyordu ve bu da, yeni sosyoekonomik koşullarda, farklı toplumsal üretim ilişkilerine gereksinim duyuyordu. 1858 Arazi Kanunnamesi işte bu gereksinime de karşılık geliyordu: Önceki feodal beylerin zengin toprak sahipleri sınıfına evrilmesinde olsun, taşınmaz mülkiyetlerinin serbestçe alınıp satılmasında olsun, ücretli tarım işçilerinin ortaya çıkışında olsun, ortakçılığın kiracılığa evrilmesinde olsun, küçük köylülerin topraktan (zorla veya hukuki kılıflarla olsun) kopuşu ve yeni bir kırsal göç kavramını beslemeye başlamasında olsun, 1858 düzenlemelerinin hızlandırıcı rolü yadsınamaz.

124 ibid: 414 ve dipnot 47.

*
* *

Ama bundan yaklaşık 10 yıl sonra 1867 yılında[125] çıkarılan kanunla yabancı uyruklulara kentsel ve kırsal alanlarda mülkiyet hakkının tanınması, benzer bir hızlandırıcı rol oynayacaktır.

Osmanlı Devleti, ülkeler arasında bir karşılıklılık anlaşması olmaksızın yabancılara mülk edinme hakkını tanıyacağını daha 1856 Islahat Fermanı ile ilan etmişti. 1856 "Hattı Hümayun"u, sadece Tanzimat'ın "kazanımlarını" pekiştirmekle yetinmiyor, toprak mülkiyeti alanında da yabancı uyruklular lehine yeni düzenlemeler yapılmasını öngörüyordu. Mülkiyet ediniminde verilecek ödünlerin karşılıksız olmak bakımından tam anlamıyla kapitüler nitelikte olduğu açıktı. Esasen 1856 Fermanı'nın metnini hazırlayan komisyonda, Avrupa güçlerinin delegeleri eksiksiz bir biçimde yer alıyordu.[126] Ancak Osmanlı Devleti, bunun uygulanmasını mümkün olduğu kadar geciktirmek ve onun öncesinde bir milli arazi düzenlemesi (1858) yaparak sahaya biraz düzen getirmek ve yabancıları da bu düzene tabi tutmak istemişti. Çünkü eğer 1856 sonrasında doğrudan doğruya yabancılara toprak mülkiyeti edinme hakkı tanınmış olsaydı, bunun onlara (vergi bağışıklıkları) gibi kapitüler imtiyazlarla verilmesi durumunu ortaya çıkarabileceği gibi, mirî arazilerle ilgili kurallara uymalarını sağlamak da zorlaşacaktı. Avrupa'nın büyük devletlerinin bu dönemde bütün Osmanlı kanun ve kararnamelerine ve bunların uygulamalarına müdahale ettikleri dikkate alındığında, bu ihtiyatlılığın anlamsız olmadığı görülecektir.

Ancak yabancıların Osmanlı ülkelerinde toprak edinmek için 1867 düzenlemesini beklediklerini sanmak da yanıltıcıdır.

---

125 Hicri 1274 tarihli Arazi Kanunnamesinden 10 yıl sonra yani Hicri 7 Safer 1284 yılında, miladi takvimle 18 Haziran 1867'de (Yerasimos, 1974, C.2: 723; oysa Barkan, ibid: 391'e göre, 16 Haziran 1869'da) "Tebaa-i Ecnebiyenin Emlâke Mutasarrıf Olmaları Hakkında Kanun" çıkarıldı. (Doğru tarihin 1867 olduğu konusunda mutabakat vardır).

126 Bu Ferman hakkında bkz. Viquesnel, ibid, C.1: 437-48.

Osmanlı uyruğundaki azınlıklar üzerinden alınıp büyük çiftliklere dönüştürülen topraklar 1867'den önce de önemli bir büyüklüğe ulaşmıştı. Kuşkusuz 1867 düzenlemesi, önceden muvazaa ile yapılan toprak edinimlerine yeni bir ivme kazandırmıştır. Nitekim, örneğin Fransız diplomasisinin yazışmalarında bir sömürgeleştirme yasası olan 1867 düzenlemesinin "en önemli reformlardan biri" olarak altı çizilip, emperyalizmin başarı hanesine gururla yazıldığı görülmektedir.[127]

19. yüzyılın ikinci yarısında Batı Anadolu'da oluşan özellikle İngiliz çiftliklerini İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın arşivleri üzerinden inceleyen O. Kurmuş, yabancıların 1867'nin on yıl öncesinden, 1857'den itibaren toprak edinimlerinin önemine ışık tutmaktadır. Bir kısmı Karaosmanoğlu gibi namlı derebeylerinden yabancılar tarafından satın alınan ve üzerlerinde büyük çiftlikler kurulan bu toprakların 1857 ile 1892 arasında kapladığı alanı Kurmuş 2,4 ile 2,8 milyon dönüm arasında tahmin etmekte; çoğunlukla yabancılar hesabına çalışan tüccar azınlıkların eline geçen topraklar da hesaba katıldığında toplam alanın 5-6 milyon dönüme çıktığını tahmin etmektedir.[128]

Kısacası, Osmanlı kırsalında feodalizmden kapitalizme geçiş, Tanzimat sonrasında belirginlik kazanmış, ama özellikle 1858 ve 1867 uğraklarıyla belirli ölçüde yayılmıştır. Bu, Osmanlı'da bir yandan merkezîleşme eğilimlerinin diğer yandan ekonomik sömürgeleşme eğilimlerinin bir arada gittiği bir konjonktürde gerçekleşmiştir.

Özetle, hemen hemen bütün arazi türlerinde, mülkiyetin niteliğindeki bir dönüşüme de koşut olarak, tarımsal toprakların yoğunlaşması süreci (kuşkusuz bazen miras yoluyla bölünmelerle geri dönüşler de yaşayarak) Cumhuriyete kadar sürecektir. 1858 Arazi Kanunnamesi ve Mecelle, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin

127 Fransa Dışişleri Bakanı M. Moustier ile İstanbul'daki Büyükelçisi arasında bu konudaki yazışmalar için bkz. Testa, 1864, C.7: 745-47.

128 Kurmuş, 1974: 99-103.

erken döneminde, 4.10.1926'da, kabul ettiği Medeni Kanun ile geçerliliğini yitirecek, sadece köylülerin komünal mülkiyetini ilgilendiren metruke arazilerin harman yeri, yaylak-kışlak gibi köy ortak kullanımına ayrılmış bölümüne değgin hükümleri daha uzun süre yürürlükte kalacaktır. Ancak "mirîye" arazi rejimi tüm hükümleriyle birlikte ilga edilecektir.

III

Çiftlik Hareketi, Nüfus Kıtlığı, Sermaye Yoksunluğu ve Tefecilik



1- Çiftliklerin Niteliği

Osmanlı toplumunun 19. yüzyılda giderek pekişen bağımlılık durumu, "çelişkili olarak", sanayide olduğu gibi tarımın bir kısmında da kapitalist türde bir üretime geçişi (daha genel olarak meta üretimine geçişi) teşvik ediyordu. Ekonomik, sosyal, politik ve özellikle hukuki alanlarda hem dış hem de iç etkenlere bağlı olarak ortaya çıkan bütün derinliğine değişimler, bir yandan bu toplumun dışa bağımlılık halini güçlendiriyor, diğer yandan dünya kapitalist pazarına eklemlendikçe de hâkim karakteri pre-kapitalist veya yarı-feodal olan bu ekonomide kapitalist üretim tarzının geçit açmasını kolaylaştırıyordu.

Büyük tarımsal mülkiyetlerin (çiftliklerin) bir bölümü, pazara ve özellikle dış pazara yönelik bazı tarımsal ürünlerde ihtisaslaşarak gerçekten de kapitalist üretim temellerinin kazanılmasına doğru evrim geçiriyordu. Daha önce gördüğümüz gibi, çiftlik hareketi oldukça uzak bir geçmişe, 16. yüzyıla kadar uzanıyordu ama o dönemin ekonomik-sosyal yapılarında onlara kapitalist bir karakter atfedilmesi mümkün değildi. 18. yüzyıl sonlarından ve özellikle de 19. yüzyıldan itibaren çiftliklerin yeni bir atılımla (ikinci çiftlik hareketi) bu kapitalist karakteri kazanmaya başladığı iddia edilebilir ama bunun kabulü bile bazı koşulların gerçekleşmesiyle birlikte düşünülebilir.

Barkan, ikinci çiftlik hareketinin Balkan ülkelerinde 16. yüzyıla kıyasla özel bir öneme sahip olduğunu kaydediyor. Ona göre[129], "Balkanlar'daki Türk beylerinin ... çiftliklerini ancak son zamanlarda, ve imparatorluk nizamının soysuzlaşmasından sonra, teşekkül etmiş addedebiliriz". Aynı yerde, Kovatcheff'e[130] atıfta bulunarak şöyle devam ediyor: "Esasen, bilhassa Bulgaristan'da Türk beylerine ait mevzuubahis çiftliklerin, o sıralarda Rusya, Romanya ve Avusturya Macaristan'da mevcut büyük arazi malikâneleri yanında çok ehemmiyetsiz ve bizzat Bulgar müelliflerin de itiraf ettiği üzere, ekseriya 200-250 hektardan büyük olmayan topraklardı".

"Teselya'da ve Makedonya'da yapılan tetkikler, oralardaki vaziyetin biraz daha değişik olduğunu göstermektedir. Bazı hesaplara göre, (Yunanlılar tarafından) ilhakı müteakip Teselya'da mevcut 658 köyden 460'ı çiftlik arazisi üzerinde ve çiftlik-köy halinde bulunmakta idi ve yalnız 198 köy toprak sahibi müstakil çiftçilerden müteşekkildi. Mevzubahis çiftlikler bu vaziyette memlekette işlenen toprakların % 75'ini ve ovadaki toprakların ise hemen hemen hepsini teşkil etmekte idi. Buralarda toprak sahipleri ekseriya tohumluk, ev ve araziyi verir ve mahsulü yarı yarıya paylaşırdı. Yalnız toprak verdiği yerlerde ise, mahsulün 1/3'ünü alırdı. Fakat şurasını unutmamak lâzımdır ki bu toprakların büyük bir kısmı Hristiyan zenginlerin elinde idi."[131]

"Aynı şekilde Umumi Harpten (1. Dünya Savaşı) sonra (Yunan) Makedonya'sında yapılan bir anket neticesinde de, burada mev-

129 Barkan, 1940: 412 ve dipnot 43 ve Barkan, 1977: 395-97.

130 Barkan (1940, ibid.), burada Y.G. Kovatcheff'in Revue İnternationale d'Agriculture, S. VII, 1934'te yayınlanmış makalesine gönderme yapıyor.

131 Barkan, 1940, ibid.; Barkan daha sonra İslam Ansiklopesi'ne yazdığı "Çiftlik" maddesinde (1977: 396), "bu paylaşma toprağın gelir imkânlarına, çiftlik sahibinin temin ettiği işletme sermayesine nisbeten, ziraat nevilerine ve ortakçıların temin etmekle mükellef tutulabilecekleri hizmet ve angariyelerin miktarına göre, yarıcılık, üçleme, dörtleme veya beşleme tarzında cereyan ederdi" bilgisini vermektedir. Ayrıca Vergopoulos'un (1977), çiftlikleri Yunanistan örneğinde incelediği önemli çalışması da daha ayrıntılı ve kuramsal bir yaklaşım için önerilebilir. Vergopoulos (1977: 57) da, paylaşım oranlarını toprak sahibi için 1/3, tohumu sağladığında ise 1/2 olarak vermektedir.

> cut 1355 köyden 609 tanesinin çiftlik arazisi üzerinde olduğu ve 727'sinin serbestçe toprağına sahip, müstakil çiftçilerden mürekkep olduğu anlaşılmaktadır."[132]
>
> Rumeli'deki çiftliklerde, "ziraî işletmenin merkezini teşkil eden büyük çiftlik binaları ve bunlar arasında çiftlik sahibinin konağı, ahırlar, hangar ve samanlıklar gibi tesisler yanında çiftçilerin aileleriyle birlikte ikametlerine mahsus olan sıra –sıra sefil kulübeler, bize çiftlikler rejiminin dayandığı iktisadi ve içtimai tabiiyetler nizamının maddi ve harici manzarasını vermekte idi".
>
> (...) "Bosna'da umumi kanunlar haricinde mahalli örf ve âdet kaideleri ile idaresine cevaz verilen bu çiftlikler rejiminin çiftçilerine devlet toprakları üzerinde çalışan köylüden farklı ağır şartlar tahmil ettiğini ve sonra da mahsulün yarı-yarıya ikili-birli veya birli-üçlü paylaşılması mecburiyeti yanında, ayrıca çiftlik sahibi beyin şahsına angarya ve hizmetler ile hediyeler takdim etmek külfetine de tabi tutuldukları anlaşılmaktadır".[133]

Demek ki, özellikle Balkanlar'daki 18-19. yüzyıldaki ikinci çiftlik hareketi hem 16. yüzyıl Osmanlı'sındaki ilk çiftlik hareketinin hem de Orta ve Doğu Avrupa'da ülkesine göre 16-19. yüzyıllara yayılan ve yeniden-feodalleşme de denilen *ikinci serflik* hareketinin izlerini taşımaktadır. Gerçi tümünü aynı konumda tarif etmek mümkün değildir; Çukurova ve Batı Anadolu'da farklı örnekler vardır; ama hemen hepsinde de ortakçılık ilişkileri yaygındır.

Durum böyleyken, Osmanlı'da ikinci dalga çiftliklerdeki üretim ilişkilerinde aynı zamanda nüve halindeki bir kapitalist karakterin izlerini aramak bazı koşulların varlığını da gerektirecektir. Gerçekten de, eğer çiftlikler örneğinde 19. yüzyıl Batı Avrupa'sının ve bilhassa İngiltere'nin kapitalist ilişkilere sahip

132 Barkan (1940, ibid.), devamında, "Bu rakamların sıhhati ve hesap ediliş tarzı bizce malum olmamakla beraber, bu memleketlerde geniş mikyasta çiftlik-köylerin mevcudiyetini itiraz kabul etmez bir tarzda meydana koymaktadır" sonucuna varmaktadır.

133 Barkan, 1977: 396.

tarımsal işletmeleriyle şu veya bu ölçüde benzeşen bir model görmek istenirse, özgül bir işleyiş tarzına sahip çiftlik modeli açısından bu tür benzeşimlerin tamamen farazi kalacağı apaçıktır. Çiftliklerdeki toplumsal üretim ilişkileri henüz bir ücretli emek temelinde belirleniyor olmaktan uzaktı[134]; aynı şekilde bu ilişkiler, büyük ölçekli yoğun bir üretim yapıyor olmanın zorunlu sonucu olarak toprak/işletme sahibinin kapitalist kârını büyütmek adına bizzat işletmesinin başında durup doğrudan müdahalesini gerektirmekten de uzaktı. Henüz kimi pre-kapitalist yükümlülüklerden tamamen sıyrılamamış bir karışık doğrudan üretici rolünü oynayan 'ortakçıya dönüşmüş küçük köylüler' sınıfı, bu işletmelerin hâkim unsuru olarak ortaya çıkıyordu.[135]

Reayanın ortakçıya dönüşümü, eski tarımsal rejimin çözülmeye ve buna koşut olarak büyük toprak mülkiyetleri ile küçük köylü mülkiyetlerinin fiilen pekişmeye başlamasından itibaren Osmanlı toplumunu etkilemekteydi. Bu sürecin tarihsel nedenlerine eklenen bir yenisi, 19. yüzyıldaki toprağa ilişkin yeni düzenlemeler ve özellikle köylüyü modern anlamda bir vergi mükellefi yapmak isteyen 1858 Arazi Kanunnamesi idi. Daha önce belirtildiği gibi, köylü böylece biri devlete diğeri derebeyi veya âyana olmak üzere çifte vergilendirmeye tabi olabiliyordu. Bu konumdaki bir köylü için ortakçıya dönüşmek âdeta bir kurtuluş gibi görünebiliyordu. Kuşkusuz, dönemin mütegallibe ve tefecilerinin düzenbazlıkları da Anadolu ve Rumeli'de çiftliklerin pıtrak gibi çoğalmasına ve küçük köylülerin mülksüzleşmesine yol açıyordu.

---

134 Bununla birlikte ücretli emek de tamamen yok değildi. Emeğin bu varoluş biçimi, çoğunlukla melez bir statüde olsa da, Osmanlı toprak rejiminin çözülmesiyle birlikte kendisini göstermeye başlamıştı. 19. yüzyıl çiftliklerinde ücretli tarım işçilerinin ve mevsimlik işçilerin bazı tiplemeleri için bkz. Şanda, 1970: 118-120 ve 140.

135 Hatta 19. yüzyılın ikinci yarısında köle ticaretinin hâlâ sürmesi nedeniyle Batı Anadolu'da yer yer Afrika kökenli köleler dahi bir çiftliğin asli doğrudan üretici unsuru olabiliyordu.

Ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru, üretimin yeniden yapılandırılmasına koşut olarak, yabancı sermayeye ve onun etkisine en açık olan bölgelerde görece anlamlı bir ücretli tarım işçisi kitlesinin ortaya çıkışına tanık olunuyordu. Buna karşılık bu kapitalist ilişki biçimi, en fazla ilerlediği varsayılan bölgeler düzeyinde bile hâkim durumda değildi. Çiftlik sahibinin tipolojisine gelince, bu kişilik sadece ortakçısından sağacağı toprak rantıyla ilgilenen "ağa" imgesinden pek de farklı bir yerde durmuyordu. Öte yandan, bölgelerin özelliklerine göre farklı tarımsal ürünlerde uzmanlaşan çiftlikler, kuşku götürmez biçimde tarım ekonomisinin uluslararası kapitalist pazarla bütünleşmesinin doğrudan sonuçlarıydılar ve bu bağlamda tüccar-kapitalist bir karaktere sahiptiler. Vergopoulos, "kapitalist pazara bağlı olan çiftlikler genel olarak kapitalist üretim yapan işletmelerden ziyade kapitalist arazi mülkiyetleri olarak çalıştılar" yorumunu yapmaktadır.[136]

Öte yandan, çiftliklerin 19. yüzyıldaki yayılımı ve özellikle de bu mülkiyetler içerisinde üretimin organizasyon biçimi, hemen hemen tüm Osmanlı topraklarında etkileri hissedilen emek ve sermaye kıtlığı gibi belirli ekonomik ve demografik etkenlere de yanıt vermişti.[137] 1845'te kurulan bir komisyonun tarım üzerine yaptığı bir araştırmanın sonuçları bu durumu saptarken, "Türkiye'de tarımın gerilemesine yol açan nedenleri dört kümede toplamaktaydı":[138]

(i) "çiftçilerde bilgi yetersizliği";

(ii) "kol gücü yoksunluğu";

136 Vergopoulos, 1977: 99.

137 Vergopoulos (ibid: 57, 95 vd.), rakamlara ve olgulara dayanarak, 19. yüzyılda Kuzey Yunanistan'da bu "çifte kıtlığın" tarımda çiftliklerin ve bağımlı emeğin inkişafındaki etkilerini tahlil etmektedir.

138 "Meclis-i Ziraat" adını alan bu komisyon, Moldavalı M. İonescu başkanlığında çalışmış ve raporu 1850 yılında "Journal de Constantinople"da yayımlanmıştı. Bu konuda yararlanılan kaynaklar Ubicini, 1853, C.1: 369 ve Viquesnel, 1868, C.1: 266'dır. Burada araştırmanın olgusal sonuçları ve İonescu tarafından verilen bilgiler özetlenmektedir. Bkz. Ubicini, ibid: 371-386.

(iii) "işletme sermayesi yoksunluğu";
(iv) "ulaşım yollarının yokluğu".

Ücretli emek kullanımının önünde önemli bir engel olarak nüfus ve emek kıtlığı bulunduğunu birçok kaynak teyit ettiğine göre, bu konunun biraz daha irdelenmeye ihtiyacı var demektir.

2- Nüfus ve Emek Kıtlığı

Emek kıtlığı 19. yüzyıl Osmanlı toplumunun tümü açısından âdeta haykıran bir gerçeklikti. Bunun, bağımlı tarımsal üreticinin toprak sahibine olan kişisel tabiiyeti ile de ilişkisi vardı.[139] Osmanlı'da 17. yüzyıl başlarından itibaren nüfus artış oranındaki yavaşlamanın doğrudan sonucu olan nüfus azlığı, çeşitli derecelerde olmak üzere, İmparatorluğun hiçbir bölgesini ve özellikle kırsal alanları etkisi dışında tutmuyordu. Nüfus artış oranının düşmesi ise, daha önce sayılan çeşitli tarihsel etmenlerin sonucuydu ve bunlar özellikle kırsal nüfusun emek üretkenliğini aşağıya çeken sürekli baskılar/zulümler, iç ve dış savaşlar, köylünün çiftini hatta köyünü terk etmeye zorlayan dayatmalar ve asayişsizlikler olarak ortaya çıkmaktaydı.

Gıda (kıtlıklar, kötü beslenme dönemleri) ve sağlık (çok yüksek ölüm oranları, özellikle çocuklarda) koşulları ile askerî etkenlere bağlı olan nedenler daha az önemli değildi. Daha fazla güvenlik arayışı peşindeki köylü kitlelerin ovaları terk edip ormanlık ve dağlık bölgelere yerleşme eğilimi sadece 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başındaki büyük "kaçgun" hareketiyle sınırlı kalmamış, 19. yüzyıl dahil olmak üzere izleyen tarihsel koşullarda kırsal toplumu etkilemeye devam etmişti. (Derebey ve âyanların sahneye çıktığı dönemlerde, yüksek yükümlülüklere

139 Vergopoulos (ibid: 96) şöyle ifade ediyor: "Bir doğrudan tabiiyet biçimli olarak *kısmi kolonluk* sistemi, 'nüfus-kıt' bir ekonomide büyük mülkiyetlerin teşkiline eşlik eden bir sosyal ilişki olarak kendini dayattı". Buna benzer etkilerin, "zayıf demografik yoğunluk ile tarım emekçisinin kişisel bağımlılığının", İç Savaş öncesinde ABD'deki pamuk plantasyonlarında yol açtığı kölelik uygulaması hakkında, bkz. aynı yazar, 1974: 177-79.

rağmen köylülere daha fazla güvenlik ve istikrar vadetmelerine bağlı olarak, ters yönlü hareketler de görülecektir. Aynı durum, 1785 ve 1828 (Yunanistan'ın bağımsızlığı) tarihlerinde ortaya çıkan geniş muhacir dalgalarının Anadolu'nun verimli ovalarına yerleştirildikleri dönemlerde de yaşanacaktır. Bu arızi etkenlere rağmen, kırsal dengelerin çökmesiyle daha da kötürümleşen bir kronik nüfus kıtlığı sorunu, tarımın çöküntüye uğramasının ve Osmanlı ekonomisinin durağanlığı ile İmparatorluğun gerilemesinin de başlıca nedenini oluşturacaktır.

> Vergopoulos[140], Avrupa ile Osmanlı toplumları arasındaki, "karşılaştırmalı demografik artış oranları bakımından ortaya çıkan derin ayrılıkların" altını çizmektedir: "Avrupa nüfusu 1650'den 1800'e kadar toplamda yüzde 87 artarken, Osmanlı toplumunun nüfusu aynı dönemde yalnızca yüzde 9,9 oranında artabilmişti. Böylece, Osmanlı nüfusunun Avrupa nüfusu toplamı içindeki payı 1650'de yüzde 6,5'ten 1800'de yüzde 4,36'ya gerilemişti".

Osmanlı toplumunun 19. yüzyıl ortalarındaki nüfus kıtlığının nicel boyutunu vermek mümkündür: Bu dönemde İmparatorluğun gerçek sınırları dikkate alındığında (1.631.793 km2), 25 ila 27 milyon dolayında tahmin edilen toplam nüfusun kilometrekare başına ortalama yoğunluğu 15-17 kişiyi asla geçmemekteydi.[141] Daha fazla kesinlik için, Küçük Asya'yı hesaba katalım: 547.651 km2'lik bir alanda yalnızca 7 milyon 750 binlik bir nüfus yaşamaktaydı ve bundan km2 başına düşen yoğunluk da 14 kişiden ibaretti.[142] Bir karşılaştırma yapabilmek için, ben-

140 Vergopoulos, 1977: 63.

141 Üç kıtaya yayılan Osmanlı topraklarının (haraca tabi olup merkezin otoritesine doğrudan tabi olmayanlar da dahil olmak üzere) tümü dikkate alındığında ise, km2 başına nüfus yoğunluğu Avrupa topraklarında 28,75'e, Asya topraklarında 7,73'e ve Afrika topraklarında 1,96'ya tekabül ediyordu. Bu veriler hakkında ve daha fazla ayrıntı için, farklı yazarların verilerini sentezleyen Viquesnel'e (1896, C. I: 33 vd.) başvurulabilir.

142 ibid. ve Ubicini, 1853, C.I: 22. 1878'de başlatılan ve sonuçları V. Cuinet (1890) ve F. Rougon (1892) tarafından da kullanılan nüfus sayımının (bkz. DIE, 1973: 48) burada zikredilen verilerin geçerliliğini teyit ettiğini belirtelim. Öte yandan

zer bir yüzölçümüne sahip olan Fransa örneğinde 1860 yılında nüfus miktarının 36,5 milyona ulaştığı[143] ve bunun Küçük Asya'dakinin beş katı olduğu not edilebilir.

> Bu durumun doğrudan sonucu, tarımsal alanın önemli bir bölümünün ekili biçili olmadığı, hatta bunun daha yoğun nüfus barındıran Avrupa Türkiye'sinde dahi göze çarptığıdır. Viquesnel'e[144] göre, "Avrupa Türkiye'sini kateden tüm seyyahlar, toprağın bazı bölümlerinin kendi doğal verimliliğine terk edildiğine dair üzücü bir tablo çizmektedirler".

Kırsal alanlarda kullanılabilir emek kıtlığının doğrudan sonuçlarından biri de, ücretli emeğin görece yüksek maliyetiydi. Bazı çağdaş yazarlar[145] "yöresine göre 3 ila 6 kuruş arasında değişen günlük ücretlerin aşırı düşük olduğunda" ısrar ediyorlarsa da, bu yargıya, yalnızca söz konusu ücretlerin Avrupa parası cinsinden karşılığının (0,72 ila 1,44 Fransız Frangı) 1850'li yıllardaki Avrupa ortamındakine kıyasla düşüklüğü üzerinden varıyorlardı. Oysa Osmanlı'da 19. yüzyıl sonlarında bile halı imalathanelerinde günlük ücretler ancak 2 kuruş ortalamalarını bulmaktaydı. Tarımdaki ücretlerin, özellikle de Anadolu'da yüksek tutulduğu iddia edilemez belki, ancak Urquhart'ın dâhili göreli fiyatlar ölçütüyle 1836'da yaptığı "buğday fiyatına kıyasla Türkiye'de emeğin fiyatının Avrupa'nın hiçbir ülkesinde görülmediği kadar yüksek olduğu" tespiti daha geçerli görünüyor.[146] Bu arada, Batı Anadolu'nun değişik yörelerinde

---

Küçük Asya denildiğinde, Viquesnel ve Ubicini'nin bunu Trabzon ile İskenderun arasında çizilen dalgalı bir hattın batısında kalan bölge olarak tanımladığına dikkati çekelim. (Boylam ve enlemler Viquesnel tarafından belirtilmiştir).

143 Bairoch,1974: 279.

144 ibid: 264. İmparatorluğun diğer kısımlarına ilişkin bazı betimlemeler için, diğerleri yanında, bkz. Ubicini, ibid: 363.

145 Viquesnel, ibid: 267; Ubicini, ibid: 383.

146 Urquhart, ibid, C.2: 45. (Bu alıntıyı, ücret düzeylerinin satın alma gücü göstergelerden biri olarak alıyoruz, yoksa amacımız Avrupa ülkeleriyle bir karşılaştırmaya girişmek değildir).

1890 yılına doğru günlük tarımsal ücretlerin düzeyi üzerine Rougon'un sağladığı veriler de yukarıdaki iki çağdaşı yazarın verilerini yanlışlamamaktadır: Ona göre, erkek işgücü için gündelikler İzmir'de 1,5-2 Frank, Saruhan-Aydın'da 06-2 Frank, Menteşe'de (Muğla) 0,75-1 Franktır; buna karşılık, hasat zamanları dışında, tüm yörelerin ortalaması için erkek işçi gündeliği 1-1,1 Frank, kadın işçi ücreti ise 0,7 Frank olarak alınabilir.[147] 19. yüzyılda çiftliklerin gerçek bir patlama yaptığı Kuzey Yunanistan örneğine Vergopoulos ile birlikte baktığımızda ise, "en yoğun mevsimlerde tarımda günlük ücretlerin 4,5 Franga kadar (1878) çıktığı, (...) bunun da nihayetinde ücretlilere aynî ödemelere ve ortakçılık uygulamasına başvurulmasını teşvik ettiği görülmekteydi. (...) Bu dönemde, bu yazara göre, bir okka ekmeğin (1280 gr) fiyatı 0,45 Franktı".[148]

Özetle, İmparatorluğun çeşitli bölgelerindeki gündelik tarımsal ücret hadlerinin göreli düzeyi, büyük çiftçi, küçük köylü ve bağımsız ortakçılar demeden tüm Osmanlı kırsal nüfusunu etkileyen süreğen bir nüfus kıtlığı koşullarında belirlenmekte ve ücretli tarım işçisi kullanımı seçeneği çok maliyetli olarak kabul edildiğinden genellikle büyük toprak sahiplerince ortakçılık lehine kenara itilmekte, hatta gerektiğinde tefecilik ilişkileri üzerinden "kendi ortakçısını oluşturmaya" girişilmekteydi. Esasen iki olumsuzluk daha buna yöneltmekteydi: Birincisi, ekim veya hasat mevsimlerinde yani tam gerektiği anlarda ücretli emek temini rastlantılara kalmaktaydı; ikincisi ise ücretli emeğin ağırlıklı olması hali, rantiye toprak sahibinin toprağını doğrudan işletmecilikle ve yoğun yöntemlerle işliyor olmasını gerektirirdi ki henüz böyle bir niteliksel dönüşüm çoğunlukla gerçekleşmekten uzaktı.

147 Rougon, 1892: 76-77.

148 Vergopoulos, 1977: 98 ve dipnot 18.

3- Sermaye Yoksunluğu ve Tefecilik

Osmanlı kırsalında sermaye kıtlığının geçerli olduğu koşullarda parasal ekonominin oldukça gelişkin olması, bu zıtlık temelinde tefeci sermayeye geniş bir alan açmaktaydı; bu durum, paranın yüzde 20 ila yüzde 40 arasında değişen tefeci faiz hadleriyle borç verilmesinden da anlaşılmaktaydı. Sermaye kıtlığı tarımla uğraşan tüm sosyal katmanların ortak sorunu olmakla birlikte, bunun sonucu olarak ortaya çıkan tefeciliğin bu katmanların niteliğine göre farklı (ve genellikle zıt) sonuçları olmaktaydı. İlk önce, işletme sermayesi olarak yeterli büyüklükte bir sermayeye sahip olmayan veya olsa bile öznel (zihniyet) ve nesnel (üretici güçlerin düzeyi) koşulları nedeniyle bunu yatırımlara dönüştüremeyen büyük toprak sahibi, elindeki nakdî sermayeyi olabildiği kadar borç vermeye ayırmaktaydı. Bu borç operasyonları genellikle tefecilik dürtüsüyle yapılmaktaydı, ama nihai amaçları arasında borçlunun ürününe veya genellikle küçük köylü olan borçlunun mülküne ve emeğine el koymak da bulunmaktaydı. Bazen büyük toprak sahipleri de tüccardan veya mültezimden borç alan konumunda olabilmekteydiler ve sonuçta bozulmuş olan maddi koşulları daha da kötüye gitmekteydi.[149] Bununla birlikte, kırsal dünyanın egemen sınıfının bazı unsurlarını da içine çekebilen bu maddi çöküşün, büyük toprak sahiplerinin hâkim sınıf olarak zayıfladığı anlamına gelmediği de açıktı.

Buna karşılık, kırsal ortamda tefeci sermayenin derinleşen etkisi hemen her zaman bağımsız küçük köylülerin ve ortakçıların bazı kategorilerinin maddi koşullarının geriye gitmesiyle

149 1850 yılında bütün vilayetlere iletilen bir talimatta, "Anadolu ve Rumeli'nin zengin şahsiyetlerinin çiftlik sahiplerine, köylülere ve ortakçılara faizle kredi verdikleri ve borç zamanında ödenmediğinde faizin faizini aldıkları" tespiti yapıldıktan sonra, "faiz hadlerinin düşürülmesini" emretmekteydi. (Şanda, 1970:116). Nakdî sermayenin İstanbul piyasasında parasal spekülasyonlarda kârlı bir biçimde değerlendirilemediğinde ve taşrada ticari kredilerde de kullandırılmadığında, kırsalda tefeci borçlanmaya tahsis edilmesi istisnai bir olay değildi.

sonuçlanmaktaydı. Üreticilere borç vermenin hasat üzerine konulan rehin veya toprak üzerine konulan ipotekle güvenceye alınması alışkanlığının yerleştiği koşullarda, toprağının sahibi olan bağımsız bir küçük köylünün, üst üste birkaç yıl borçlanıp bunu bir de verimsiz olarak kullandığı durumda (ki nakdî vergiler için, tüketim veya sosyal ihtiyaçlar için kullanım çok yaygındı), ortakçıya dönüşmek dışında pek seçeneği kalmıyordu.

> Dönemin içinden gözlemler yapan Viquesnel[150] durumu şöyle özetliyor: "Çiftçi, nakit sıkıntısı çektiği için yoksuldur. (...) Eğer hasat dönemine kadar dayanabilirse, ürettiği ürünlerin gerçek değeri eline geçebilir; ama hasattan önce paraya sıkışırsa, şehre gider ve karşılığını ürünle ödemek üzere borçlanır; ancak ürünün fiyatı da önceden saptanır ve bu fiyatlar ortalama fiyatların yüzde 30-40 altında belirlenir. Birkaç yıl üst üste bu denli masraflı piyasa koşullarında işgörmek bahtsızlığında kalan çiftçi, artık borçlarını ödeyemez ve sefalete sürüklenir". Küçük çiftçi ile şehir eşrafı arasında kurulan bu ilişki biçimi, 19. yüzyıl sonunda yazan şair Pesendî'nin "Kütahyalı ortakçının destanı" adlı şiirinde de aynen aktarılmaktadır.[151]

Demek ki, toprak mülkiyeti ipotek edilmişse, köylünün tefeci sermayenin oluşturduğu borç kapanından yakayı sıyırabilmesi pek zordu. Ama bu düzenek genelde bu aşamada sona ermiyordu çünkü kırsal ortamda borcun faizi ürün cinsinden aynî olarak istenebildiği gibi emek-rant olarak da talep edilebiliyordu. Bu sonuncu durumda, borcunu ödeyemeyen küçük köylü (ve genellikle ortakçı köylü), örf ve âdetlerin ve sözleşme hükümlerinin belirlediği koşullarda, borç veren büyük toprak sahibi (veya tüccar) hesabına borcu ödenene kadar bedenen çalışmaya zorlanabiliyordu. En yoksul köylülerin bir bölümü-

150 ibid., C.1: 267

151 Şevki, 1968: 92-104. Namık Kemal ve Ziya Paşa da "selem" ve "murabaha" denilen ve farklılıklarına rağmen esas olarak tefecilik düzenekleri üzerinden köylünün ürününe hasat öncesi düşük fiyatlardan el konulmasına tekabül eden uygulamalara dair çok çarpıcı örnekler vermektedirler. Bkz. Avcıoğlu, C.1, 1971: 124.

nün bu koşullarda angarya yükümlülükleri üzerinden mülksüzleşmeyi aşan bir proleterleşme/sefalet girdabına kapılmaları kaçınılmaz oluyordu.

Kısacası, toplumsal ve ekonomik bir ilişki olarak yüzyıllardır süren ve genellikle ustaca örgütlenmiş ve mükemmelleştirilmiş bir işleyişi olan tefecilik, 16. yüzyılda çiftliklerin oluşmasında olduğu gibi 18. yüzyıl sonlarından itibaren de –bazen basit bir mülksüzleştirmeye eşlik ederek– hem çiftlik patlamasında ve toprak yoğunlaşmasında hem de yeni oluşan mülkiyet biçimlerinin işleyişinde gerekli olan emek gücünün, ortakçılığın, hatta gerekirse angarya emeğin yeniden oluşturulmasında (veya yenilenmesinde) etkili bir araç olarak çalışıyordu.

Topraklarına (küçük mülkiyet veya ortakçılık toprağı) pek az veya hiç yatırım yapmayan küçük köylülerin nakde olan ihtiyaçlarındaki bu sürekliliğinin nedeni acaba ne idi diye sorulabilir. Bunun genel nedeni, parasal ekonominin görece hızlı yaygınlaşması, meta-para ilişkilerinin gelişmesiyle de öztüketim alanlarının giderek daha geniş bölümlerinin pazara açılmasıydı. Bununla birlikte, ödünç para vermenin 19. yüzyılın Osmanlı toplumunda ulaştığı boyutları açıklayabilmek için, genellikle denetimsiz bir güç olan mültezimlerin öşür gibi ürün üzerinden alınan pay vergilerinin tahsilatında hâlâ büyük keyfiliklere ve haksızlıklara neden olan uygulamaları üzerinde durulması gerekir.

> Bu keyfilikler, iltizam usulüne getirilen bazı olumlu değişikliklere rağmen sürüyordu. Nitekim Tanzimat sonrasında, 19. yüzyıl ortalarında, "hiçbir hükümet görevlisinin bundan böyle iltizam ihalelerine katılamayacağı" kararı nihayet uygulanabilir olmuştu. Daha sonra, tüm bir sancağın veya vilayetin aşar gelirlerinin tümünün blok olarak mukataaya çıkarılması da dışlanmıştı. Büyük ihaleler artık istenmiyordu. Her kazanın aşarı her bir ürün türü için artık ayrı ayrı ihale ediliyordu. Böylece ilçe ölçeğinde, tahıllar, pamuk, meyveler, sebzeler, afyon, vs. kendi türlerinde

> ayrı ayrı ihaleye konu oluyordu. (Bu, uzmanlaşmaya bağlı olarak, bazen köy temelinde ayrı ihale demekti). Sadece istisnai durumlarda idari yetkililer bir livanın aşarını toptan ihale etme yetkisi kullanabiliyordu. 10 Haziran1889 Kanunu, tüm açık ihale ve denetim işlemlerini ayrıntılarıyla düzenlemekteydi. Buna rağmen, yolsuzluklar uygulamada aşarın ihale aşamasından itibaren başlıyordu: Teklif verenlerin bazıları, hiç sermayeleri olmadığı halde güçlü ilişki ve koruma ağlarına sahip olduklarından dolayı, bir kefil aracılığıyla, bazen çok yüksek tutarlara çıkabilen aşar ihalelerine kendilerini üstlenici olarak kabul ettirebiliyorlardı. Aslında dürüst mültezimlere hemen hemen hiç rastlanmıyordu: Devlet soyulmaya, köylüler köle gibi muamele görmeye devam ediyordu.[152]

Tahsilat aşamasındaki keyfiliklere gelince, ilk önce, yerel idari yönetimin aksi kararı olmadıkça aynî olarak ödenmesi gereken öşür vergisini, tahsildarlar uygulamada işlerine geldiği gibi toplamayı başarıyorlardı. Vergi girişlerini kolaylaştırmaya çalışan vergi idaresinin hoşgörüsü altında, eğer hasat öncesi fiyatlar yükselme eğilimindeyse öşürü aynî olarak talep etmeye, ama tam aksine fiyatlar düşmüşse daha önce ilan edilmiş fiyatlardan pay vergisini nakdî olarak talep etmeye yöneliyorlardı. Öyle ki, her durumda kaybeden çiftçi oluyordu. Öte yandan, mültezimler yeni vurgun yöntemleri de geliştirmişlerdi. Bunlar küçük çiftlikleri ürünler olgunlaşmadan önce dolaşıyor ve yaklaşık bir hasat tahmini yaptıktan sonra tahsilat için geriye belirli bir gecikmeyle dönüyorlardı. Eğer geri geldiklerinde ürün olgunluk aşamasını geçtiyse köylünün ürününü ucuza kapatmayı beceriyorlardı. Yok eğer köylü ürünü kendileri gelmeden hasat etmiş bulunuyorsa, köylünün hasat beyanına itiraz ediyor ve ilk tahminleri üzerinden (bazen de daha fazlası üzerinden) vergi payını talep ediyorlardı.[153]

152 Bu ilişkilerin resmini çizen ve dönem içinden tanıklığını yapanlardan biri de Fransa'nın İzmir Konsolosu Rougon'dur (ibid: 178-184).

153 Rougon, 1892: 180-181. Bu işleyiş biçimi, 10 Ağustos 1875 tarihli "Vakit" gazete-

4- Ticarileşmenin Artışı ve Ürün Deseninin Çeşitlenmesi

Osmanlı coğrafyasının Rumeli ve Anadolu'ya tekabül eden alanının tamamı dikkate alındığında, büyük çiftlikler olgusunu harekete geçiren nedenlerin kökeninde hemen hemen aynı dürtülerin yer aldığı görülür: Kapitalist pazarla ve özellikle dış pazarlarla bütünleşme arayışı, emek ve sermaye kıtlığı... Bu tarımsal işletmelerin 16. yüzyılda ilk ortaya çıkışlarının tarihsel koşullarıyla bir koşutluk kurulması dahi, ölçüyü kaçırmaksızın, mümkün görülebilir.

Buna karşılık, bu çiftlik hareketinin 19. yüzyıldaki yayılışının göreli niteliği kadar bölgesel eşitsizlikleri de daha az gerçek değildi. İktisadi faaliyetlerin tamamı bakımından bazı bölgelerin sergilediği dinamizm İmparatorluğun büyük bölümünde geçerli olan durağanlıkla büyük karşıtlıklar taşımaktaydı ki, bir bölgeden diğerine çiftliklerin dağılımı ve bunların kapitalist pazarla veya ticari dolaşımla bütünleşme derecesi bakımından da aynısı geçerliydi. Kapitalist pazarın etkilerine daha az açık olan bölgelerde çiftlik hareketine de pek rastlanmamaktaydı; bu bölgelerin bazılarında, örneğin Doğu Anadolu'da, büyük tarımsal mülkiyetlere rastlansa dahi daha içe kapalı bir işleyişe sahip olan bu mülkiyetlerde feodal ve yarı-feodal üretim ilişkileri ağırlıklı olup üretilen ürünlerin ticarileşme oranları fevkalade zayıftı.

Aynı şekilde, eğer çiftliklerin kapitalist pazarla sıkı ilişki halinde oldukları ölçütüne bağlı kalınırsa, bu işletmelerin sadece tahıl üretiminde uzmanlaştıklarına dair bir genelleme de zora girer. İmparatorluğun Avrupa topraklarında çiftliklerin çoğalması ile tahıl üretimi arasındaki sıkı korelasyon birçok araştırma[154] tarafından doğrulanmış olsa da, çiftlik olgusunun belirli

sinde şiddetle eleştiriliyordu. Bkz. Cem, 1970: 197.

154 Vergopoulos (1977: 103-105) ve onun referanslarına başvurulabilir. Bu yazar, Kuzey Yunanistan'da çiftliklerin çoğalmasında, "tahıl üretimi ile göçebe hayvancılık arasındaki tamamlayıcılık ilişkisine" dikkati çekmektedir. Olayın başlarında, 16.

ölçülerde etkilediği Anadolu'nun Ege ve Akdeniz bölgelerinde pamuk gibi sanayi bitkilerinin de tahılın yerini alabildiği veya onunla rekabet edebildiği görülmektedir. Bununla birlikte, Rumeli'de olduğu gibi Anadolu'da da tahıl üretiminin 19. yüzyılda tüm tarımsal üretimin açık ara önünde yer aldığı kuşku götürmemektedir. Hatta denilebilir ki, bugünkü sınırları itibariyle göz önüne alındığında 20. yüzyılın başlarının Türkiye'sinde, tahıl üretimine ayrılan topraklar Balkanlar'da görülenden daha fazlaydı çünkü ekili toprakların yaklaşık yüzde 80'ini teşkil ediyordu. (Bu oran Orta ve Doğu Anadolu'da yüzde 90'a kadar çıkmaktaydı). Oysa 1914-1920 dönemi için bu oran Yunanistan'da ortalama yüzde 70 mertebesindeyken Kuzey Yunanistan'da yüzde 75-80'e çıkmaktaydı. Anadolu'da iki vilayet Anadolu ortalamasından önemli ölçüde sapmaktaydı: Bunlar yüzde 64 ile Adana ve yüzde 73 ile Aydın (İzmir dâhil) vilayetleriydi. Çiftliklerin de en fazla görüldüğü bu iki vilayette tahıl üretimi en çok pamukçuluk ve bağcılığın (çekirdeksiz kuru üzüm üretiminin) rekabeti altındaydı.

Fakat Anadolu'nun tarımsal üretim deseni ve tarımsal işletme biçimleri Balkan ülkelerindekinden belirgin ölçülerde farklıydı. İlk önce, buğday ve arpa başta gelmek üzere tahıl üretimi tüm küçük köylü işletmelerinde öz-tüketime dönük bir polikültür çerçevesinde yer almaktaydı. Benzer bir gözlem, büyük toprak mülkiyetlerinin ortakçılarca işlenen toprakları için de yapılabilir. Nitekim 1907 tarım anketinin bize gösterdiği[155], her köylü ailesinin ortalama 50 dönümlük bir tarımsal arazide üretim yaptığı ve bunun 22 dönümünü tahıl üretimine ayırdığıydı; ki bu da aile işletmelerinin büyük çoğunluğunun kendi kendine yeter bir üretim karakterine sahip olduğunun kanıtıdır. Anadolu'nun dağlık coğrafyasının, kırsal yerleşim yerlerinin ti-

yüzyılda, Anadolu'da çiftliklerin kurulmasında hayvancılık tek başına çok önemli bir rol oynamış hatta bazen tek belirleyici olabilmişti.

155 Eldem, 1970: 70-71.

cari akıma dâhil olmasına ciddi bir engel teşkil ediyor olması da ayrı bir etkendir.

Bu değerlendirmeler tahıl ürünlerinin çok düşük ticarileşme oranlarınca da doğrulanmaktadır. Kuşkusuz bazı vilayetler veya bunların bazı kazaları, istisnai iklim koşullarına, pazarlara açık çiftliklerin varlığına veya demiryolları gibi modern ulaştırma olanaklarının gelişmişlik derecesine bağlı olarak özel konumlara sahip olmuşlardı. Batı Anadolu'nun Ege Denizi'ne uzanan dört verimli vadisi bu istisnai durumlara örnek teşkil eder. Anadolu platosu ise, kuru bir iklime sahip olmasına karşın, engebesiz yapısı ve tahıl üretimi dışındaki ürünlere pek elverişli olmaması nedeniyle, kendi koşullarını zorlama potansiyeline sahip görünüyordu. Örneğin 20. yüzyılın başlarında, 1912'de, Türkiye'nin bugünkü sınırları dâhilinde, buğdayda ticarileşme oranı ortalama yüzde 8'i, arpada yüzde 10'u geçmiyordu. Oysa aynı tarihte bu oran Konya vilayetinde buğday için yüzde 26,4 ve arpa için yüzde 25,5 idi.[156] Bu son oranların sadece dönemin Türkiye ortalamasına kıyasla değil, bölge ülkelerinin ortalamalarına ve hatta yakın dönem Türkiye'sinin[157] ortalamalarına kıyasla bile önemli olduğunun altını çizelim. Örneğin Birinci Dünya Savaşı öncesinde Rusya'da, tarımsal üretimin yüzde 26,4'ü pazara sunulmaktaydı ve bunun yarısı tahıllardan oluşmaktaydı.[158] Anadolu'nun tahıl ambarı denilen Konya vilayetinin özel durumu, Osmanlı döneminde bile demiryolu ulaşımından yararlanan ayrıcalıklı bir konumda olmasına ve çok geniş arazilerde tahıl monokültürü yapılmasına bağlı olmuştur.

Konya açısından başka etkenler de devrededir: Bu vilayetin ekili topraklarının yüzde 90'ı tahıl kültürüne ayrıldığı gibi, nüfus

156 Novichev, 1966: 66.

157 Türkiye ortalaması olarak ticarileşme oranı 1971'de buğdayda yüzde 35, arpada yüzde 30 düzeylerini henüz aşamamıştı: DİE, 1972: 31.

158 Cohen, 1973: 22. Kuşkusuz karşılaştırmayı Konya-Rusya arasında yapmak ilginç ama eksiklidir. Konya yerine Türkiye-Rusya genel karşılaştırması yapıldığında, Rusya'daki ticarileşme oranının Osmanlı Türkiye'sinin üç katı olduğu görülecektir.

yoğunluğunun çok düşük (km2'ye 11-12 gibi) olması nedeniyle, iyi ürün yıllarında çok önemli bir tarımsal fazla ortaya çıkmaktaydı. Dolayısıyla, ortakçılığa dayalı büyük çiftliklerin oluşması için koşullar uygundu ve modern ulaşım araçlarının (demiryollarının) devreye girmesi sonucu da ticarileşmenin önündeki engeller kalkmıştı veya azalmıştı.[159]

Anadolu'nun batı bölgelerinde de buğday ve arpa gibi geleneksel ürünlerde düşük ulusal ortalamaları aşan ticarileşme oranları söz konusuydu. Dönem içinden parçalı veriler sunan yazarları izleyelim: "İzmir'in ticaret hattının kapsadığı tüm alanlar birlikte ele alındığında, buralarda yıllık toplam arpa üretimi 8 milyon kile veya 2.240.000 hektolitre[160] olmakta, bunun 6 milyon kilesi Aydın vilayetinden[161], 2 milyon kilesi Konya vilayetinin batı kısımları ile Bursa'nın güney kısımlarından gelmekteydi. 1889'da, bu miktarın üçte birlik bölümü İzmir limanına taşınmış ve ihraç edilmişti".[162] (Buna karşılık "buğday ihraç edilmemekteydi").[163] Gerçekten de, ülke genelinde bakıldığında, İmparatorluğun tahıl ithalatı 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tahıl ihracatını aşmaktaydı. 1908-1913 ortalaması olarak

159 DİE, 1973: 30. Rougon (1892: 136), Konya'nın 91.600 km2'ye ulaşan vilayet sınırları içinde 1.088.000 bin kişilik bir nüfusu barındırdığına işaret ediyor.

160 Hacim ölçüsü olan ve tahıl ölçmekte kullanılanl kile yaklaşık 28 litreye denk gelmektedir. Bu hesaba göre, toplamda 2,24 milyon hektolitre veya yaklaşık 220 bin ton civarında bir arpadan söz edilmektedir.

161 İzmir'i de kapsayan Aydın vilayeti, o tarihlerde 53.808 km2 alanda 1.396.000 kişilik bir nüfusu barındırmakta, yani km2 başına nüfus yoğunluğu 26 kişiyi bulmaktadır. Bkz. Cuinet, 1890, C.3: 337 vd; Rougon, 1892: 135.

162 Rougon, ibid: 93. Viquesnel (ibid: 275), 19. yüzyıl ortaları ve Batı Anadolu'nun dört vadisi ile Güney Anadolu'nun iki vadisi için, tahıllarda ticari akıma giren miktarı daha yüksek düzeyde vermektedir. Bununla birlikte bu yazar, "söz konusu dağlık vadilerden elde edilen bu büyük tahıl miktarlarının geniş Küçük Asya yarımadasının sadece küçük bir bölgesini oluşturduğunu" vurgulamayı da ihmal etmemektedir. Bu yazarca Anadolu ve Suriye'ye ilişkin olarak ve birçok tahmine de atıfta bulunarak verilen toplam sayılara göre, tahıllar için ticarileşme oranı, Novichev'in (1966) verisine yakın bir şekilde, yüzde 7,7'dir.

163 Rougon, ibid. Bir mısır cinsi olan "darı" ise –ki Rougon'a göre (ibid: 96) "üretimi Aydın'da 1.540.000 hl. ile buğdayınkine eşitti"– İzmir limanından 55.000-60.000 hl.'lik bir ihracata (1889) konu oluyordu.

yıllık 185.000 ton tahıl ihracatı karşılığında 462.000 ton ithalat yapılıyordu yani yıllık tahıl açığı 277.000 tondu.[164] Bu dönemde tahıl ihracatı konusunda yasaklar devereye sokulurken, ithalatı konusunda hiçbir korumacı önlem elbette söz konusu değildi.

***

Şimdi birkaç noktanın altı çizilebilir:

(i) İmparatorluk bilhassa buğday, buğday unu ve pirinç ithalatçısıydı. Bu durum, söz konusu bu ürünlerin dış ticaretten çok bölgeler arası iç ticarete konu olmasına engel değildi. Konya'nın özel durumu ve Ankara-İstanbul demiryolu üzerinden taşınan buğdayın hacmi bunu teyit etmektedir. Bu aynı zamanda çiftliklerin Anadolu'daki yayılımının bölgesel karakterde olduğunu ve keza birçok vilayetin de içe kapalı bir yapıda bulunduğunu göstermektedir.

(ii) İmparatorluğun tahıl ihracatının en önemli kısmını oluşturan arpa, ihracata en uygun tohum olarak öne çıkmıştı. Ayrıca Eskişehir bölgesinde arpa üretimi, Alman şirketlerinin bira yapımında kullanılmak üzere Anadolu Demiryolu Şirketi'nin "Tarım Ofisi" tarafından teşvik edilmekteydi.[165] Böylelikle, irili ufaklı birçok tarım işletmesi bu ürünün üretiminde uzmanlaşmaya başlamıştı. Örneğin, bugünkü Türkiye sınırları dâhilinde buğdaya ayrılan alanlar 1889-1912/13 arasında sabit kalırken arpaya ayrılan alanlar aynı dönemde 1.042.300 hektardan 1.236.000 hektara yükselerek yüzde 18 oranında genişliyordu.[166] İmparatorluğun resmi istatistiklerini kullanan Eldem'e göre ise, arpaya ayrılan alanlar 1913'te 1.563.000 hektardan 1914'te 1.705. 100 hektara genişliyordu.[167]

164 Eldem, 1970: 71.

165 Şanda, 1970: 78 ve 92. Alman ve İngiliz şirketleri bu pazar için sert bir rekabete de giriyorlardı.

166 Novichev, ibid: 67.

167 Eldem, ibid: 75.

(iii) Her şeye rağmen, İmparatorluğun Avrupa vilayetleri dikkate alındığında, tahılların ticari akıma dâhil olmaları bakımından çarpıcı bir karşıtlık söz konusuydu. 19. yüzyılın ortalarında Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya'nın limanlarından Batı Avrupa yönündeki tahıl ihracatı çok büyük miktarlara ulaşıyordu. 19. yüzyıl sonlarına doğru bu ihracat eğilimi bazı yıllarda çeşitli nedenlerle akamete uğrayacak olsa da, bu ülkelerde tahılların ticarileşme oranları Anadolu'dakine kıyasla hep çok yüksek kalmaya devam edecektir.

(iv) Anadolu'da, özellikle de batı kısımlarında, pazara bağlı tarımsal üreticilerin tercihleri açık bir şekilde daha az geleneksel ve daha fazla kazanç vadeden (ya pazar fiyatları daha yüksek olan, ya maliyetleri ya da ulaşım giderleri daha düşük olan) ürünlere kaymaktaydı; bunlar arasında kökboyası (kızılkök), alizarin gibi tamamı ihraç edilen boya bitkileri veya hammaddeleri ile pamuk, tütün, kuru üzüm, kuru incir, afyon öne çıkmaktaydı. (Bunlara muhacirlerin getirdiği meyan kökü üretimi de eklenebilir). Gerçekten de bu ürünler gerek üretim hacmi gerekse ekili alan bakımından tahıllardan iki-üç kat daha hızlı bir büyüme göstermişlerdi. Bu ürünlerde uzmanlaşma kuşkusuz öncelikle dış kapitalist pazarların talebine göre biçimlenmekteydi ama bu etki dolaylı nitelikte değildi. Nitekim yabancı tüccarlar hatta Avrupa merkezli sanayi şirketlerinin temsilcileri şu ya da bu ürünün üretimini çeşitli yollarla teşvik ediyorlardı; pamuk ekimi konusundaki yoğun çabaları özellikle Amerikan İç Savaşı dönemindeki (1861-65) pamuk kıtlığında doruğa çıkmıştı. Batı Anadolu'da İngiliz çiftliklerinin serpilmesinde pamuk üretimi özel bir rol oynarken, Çukurova'da pamuk üretiminin teşviki için Mısır'dan fellahlar[168] (köylüler) getirilmişti.

Ama asıl altı çizilmesi gereken noktalardan birincisi, sanayi bitkileri, sebze ve meyvelerin ticarileşme oranları ile tahıllarınki

168 Şanda, 1970: 133.

arasındaki büyük tezattı. İkinci nokta, yüksek kazanç sağlayan bu ürünlerin üretiminde bağımsız küçük çiftçilerin çok yaygın olması ve bunların bir bölümünün eski geçimlik polikültür tarımını bırakarak kendilerini monokültüre vermiş olmalarıydı. Üçüncüsü, sayıca (ve hatta bazen üretim hacmi içindeki payları bakımından) ağırlıklı olan bu küçük ticari aile işletmeleri yanında, büyük işletmelerin (çiftliklerin) de varlıklarını sürdürüyor olması ve hatta pamuk gibi bazı ticari ürünlerde (özellikle de Anadolu'da) toplam üretimde birinci sırayı alıyor olmasıydı.[169]

> Küçük köylülüğün rolünün ağırlıklı olmasına karşın büyük üretim hacimlerine sahip çiftliklerin de onlarla bir arada aynı ürünün üretiminde varlık gösterebildiği bir örnek olarak tütün olgusu da alınabilir. 1850'lerde Viquesnel'in hazırladığı bir rapor[170] bu konuda belirli bir fikir vermektedir: "Eski ve güçlü bir aileden gelen ve Yenice kazasının en zengin toprak sahiplerinden olan Emin Bey, 6 saatlik bir yürüyüşle etrafı dolaşılabilen (yani yaklaşık 3.600 hektarlık) bir arazi mülkiyeti üzerinde her yıl ortalama 50.000 okka (64.150 kg) tütün elde etmektedir".[171] Ancak bu raporun tek bir çiftliğin üretim hacmine ilişkin verdiği sayı fazla yüksek gözükmektedir. Serres ovasında üretim yapan 56 çiftliğin verilerini sunan Vergopoulos[172] bunların toplamı için 56.000 okka tütün üretimi sayısını vermektedir.
>
> Rapor, tütün üretiminin yapılış biçimine ilişkin bilgiler de veri-

169 Ama Vergopoulos'un (1977: 100) Serres ovası örneği dikkate alındığında dahi, çiftliklerin pamuk üretiminde (diğer bahçıvanlık ürünlerine kıyasla) küçük işletmelerle rekabette üstünlük sağladığı görülmekteydi.

170 "Rodop Dağları çevresi ile bu dağ silsilesinin içlerinde yer alan Avrupa Türkiye'si vilayetlerinde tütün üretimi üzerine Rapor": Viquesnel, 1868, C.2, Ek 2: 483-536.

171 İbid: 512. Ama diyor Viquesnel (ibid: 526) "Emin Bey dışında, diğer büyük üreticiler her biri 40-45 okka çeken 12 ila 13 balya tütün (yani 480-585 okka arasında) üretmektedir ve çok sayıda daha küçük üretici ise sadece 2-5 balya (hatta dağlardakiler sadece 1 balya) üretebilmektedir". Yazar, Rodop'un kuzeyinde büyük mülklerin ortalama üretiminin 1000 ile 3000 okka arasında değiştiğini söylemektedir. (Bu durumda Emin Bey'e ilişkin verdiği üretim verilerinin gerçekliği de sorgulanır olmaktadır).

172 ibidem.

yor: "En fazla 8-10 dönümlük bir tarlada tütün üretimi çocuklar dâhil 4-5 kişilik bir ailenin tüm bireylerinin katkısını gerektirmektedir. Büyük mülk sahipleri doğrudan kendileri üretmemektedirler: Topraklarının tamamının işlenebileceği kadar çok sayıda aileye topraklarını parselleyerek emanet etmektedirler".[173]

(vi) İmparatorluğun kendi üzerine (başlangıç toprakları yani Anadolu üzerine) çökmeye başladığı, toprak kayıplarının arttığı 19. yüzyılın tamamı ve 20. yüzyılın başları, İmparatorluk nüfusunun da Anadolu'ya hicret ettiği büyük bir demografik altüst oluşa tekabül ediyordu. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Rumeli ve Kafkaslardan gelen yoğun göçmen dalgaları, eski üretim geleneklerini ve mülkiyet yapılarını da etkilemeye başlamaktaydı. Bu demografik içe büzülmenin getirdiği yeni ürün deseni (arpa, patates tarımı genişlemekte –özellikle Eskişehir'de– ve meyan kökü gibi tarla zararlısı sayılan bitkiler artık özel olarak ekilmekteydi), yeni üretim ve ulaşım (dört tekerlekli "yaylı" muhacir arabaları gibi) teknikleri, yeni kurulan köyler, hepsi birden sonuçta üretim ilişkilerini de etkilemekteydi. Nüfus yoğunluğunu yeterli ölçülere çıkarmasa da, köy sayıları artmakta, işlenmeyen arazilerin bir kısmı üretime açılmakta, bağımsız küçük toprak sahipliği güçlenmekteydi.

Anadolu-içi göçler de önemini 19. yüzyılın ikinci yarısında bile yitirmemişti. Doğu-Güney Doğu Anadolu ve hatta Çukurova'da aşiretlerin ovalara iskân edilmesi kadar, bazı ova köylülerinin hastalıklar ve vergi/askerlik yükümlülerinden kaçınmak için dağ köylerine sığınmaları da kırsal dünya insanının gündeminden çıkmamıştı. Özellikle sulak alanlarda sıtma salgınlarıyla hâlâ yeterince mücadele edilememesi, en verimli olabilecek tarım alanlarının terk edilmesine yol açabilmekteydi.[174]

---

173 Viquesnel, ibid:512.

174 Şanda, 1970: 132-35. (*Sıtma ile etkili mücadele Cumhuriyet yönetiminin başarıları arasında yer alacaktır*).

5- Anadolu Tarımında Kapitalizmin Gelişmesinin Bazı Veçheleri*

Osmanlı tarımında emperyalizmin doğrudan veya dolaylı etkileri altında kapitalizmin gelişmesi birçok veçheye sahip bir olgudur ama birincil özelliği, bu gelişmenin metropol ülkelerin gereksinimleri doğrultusunda şekillenen bir çevre kapitalizmi özelliğinde oluşudur. Bu özelliğe bağlı olarak tezahür eden sonuçlar, tarımda kapitalizme geçişin gecikmişliği ve çarpıklığıdır. Gecikme ve çarpıklık, ücretli tarım işçiliğinin görülme sıklığının arızî kalmasına, buna karşılık bağımlı üretici tipleri olarak ortakçılık ve yarıcılığın çok yaygın görülmesine yol açmıştır. Buna bağlı bir başka gerilik etkeni, büyük çiftliklerde bile büyük işletme modeli yerine küçük üretim birimlerinin başat olmasıdır. Öte yandan, ücretli emeğin zor bulunması ve görece maliyetli görülmesi, Batı Anadolu örneğinde köle emeğinin dahi tarımsal üretim ilişkilerinde yer yer (özellikle İngiliz çiftliklerinde) önem kazanmasına neden olmuştur.

Osmanlı coğrafyasının genişliği ve farklı yörelerinde farklı gelişmişlik düzeylerinde tarımsal yapıları barındırması nedeniyle, kapitalizmin gelişmesini irdeleyen bir çalışmada tarımın gelişmesine uygun koşullara sahip olan bölgelere odaklanılması doğaldır. Şimdiye kadar buna belirli ölçülerde dikkat edildi. Örneğin sadece Aydın (İzmir) vilayeti kapsandığında bile, birçok dönem yazarının hemfikir olduğu gibi, "İmparatorluğun başka hiçbir bölgesi tarımın gelişmesi için bu kadar uygun koşulların tamamını bir araya getirmemekteydi"[175].

---

* *EK: Özgün metinde "Batı Anadolu'da Kapitalizmin Gelişmesinin Bazı Veçheleri" adını alan bu alt başlık burada oldukça özet tutulmaktadır. Bu konu, tezin yazıldığı dönemde en iyi Orhan Kurmuş (1974) tarafından ele alınmıştı ve biz de onun İngiliz arşivlerine dayalı tez çalışmasının kitaba dönüşmüş halinden bu başlıkta geniş ölçüde yararlanmıştık. Kurmuş'un kitabı (ki yeni baskısı da yayımlandı) bizce halen bu konudaki en iyi referansların başında gelmektedir.*

175 Rougon, 1892: 71.

Aydın vilayetinin 53.808 km2'lik alanının dağılımı şöyleydi: 14.278 km2 ekili alan; 4.972 km2 otlaklar ve ekime açılabilir alan; 28.221 km2 dağlık ve ekime elverişsiz alan; 6.337 km2 orman alanı.[176] Üretim hacmine gelince, Aydın'ın tarımsal üretimi kendisinin iki katı genişlikte olan Konya'nınkinin dört ila beş kat üzerindeydi. Aydın vilayetinin toplam gelirine gelince, 1895 tespitlerine göre, İstanbul dışında Anadolu'nun tüm vilayetlerinin açık ara üzerinde olup 110 milyon kuruşa ulaşmaktaydı. İstanbul ve Aydın dışındaki Anadolu vilayetlerinin hiçbiri 50 milyon akçenin üzerinde bir yıllık gelire sahip değildi.[177] Öte yandan, çok geniş bir hinterlandın tek çıkış noktası olan İzmir limanı, Osmanlı dış ticaretinde hem ihracat hem de ithalat merkezi olmak bakımından istisnai bir konumda bulunuyordu. Bununla birlikte, İzmir'in Osmanlı dış ticaretinde 18. yüzyılda daha belirleyici bir önemi olduğunu da belirtmek gerekir. 19. yüzyıl itibariyle İzmir'in göreli önemi biraz gerilemişti. Ama gene de Selanik bu bakımdan İzmir'in daha önemsiz bir benzeriydi. İstanbul ithal limanı olarak ilk sıradaydı. Trabzon bir transit limanıydı. Beyrut daha çok ihracata dönüktü.[178]

Bununla birlikte, görece daha gelişkin gibi dursa da, 19. yüzyılda Batı Anadolu'da tarımın teknik koşulları, bazı istisna adacıkları dışında, oldukça ilkeldi. Tarımın geri durumunun en açık göstergesi toprağın kullanım biçimiydi; yaygın (ekstansif) kültürün geçerli olduğu bu tarım biçiminde hâlâ orman/fundalık yakmaya dayalı geleneksel kültür önemli bir yer tutmaktaydı. Hükümetin de kayıtsız kaldığı (hatta demiryolu yapımını hızlandırmak adına doğrudan katkıda bulunduğu) bu tahripkâr âdet nedeniyle, yüksek rakımlı yerler dışında orman örtüsü önemli ölçüde yok edilmişti. Dağ/orman köylerinin kurulmaya devam etmesinin de körüklediği "orman yakarak arazi açma"

176 Rougon, ibidem ve Cuinet, ibid, C.3: 338.

177 Aktan, 1966:110.

178 18. yüzyıl boyunca İzmir'in önemi için bkz. Georgiades, 1892: 218; Rougon, ibid: 529 ve not 1. Trabzon da dahil olmak üzere bkz. yukarıda Üçüncü Bölüm, I/1/b ve c ayırımları.

yönteminin en önemli sakıncalarından biri de, bu tür doğal gübreli toprakların ancak birkaç yıl işlenebilmesi ama ardından 6 ila 10 yıllık uzun nadas dönemlerinin zorunlu olmasıydı.[179] Genellikle eğimli arazilerde yapılan bu tür uzun nadaslı tarım, pulluk kullanımının da önünde bir engeldi; karasaban bu tür arazi yapılarına daha uygun düşmekteydi. Bu yöntem orak yerine tırpan kullanmaya geçişi de caydırmakta ve böylece işgücü ve toprak verimliliğinin gelişmesi de sınırlanmaktaydı.[180] Nüfusun görece daha yoğun olduğu taban arazilerde geçerli olan kısa süreli nadas yöntemi ise 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren iki yılda bir nadas yöntemine doğru evrilmiş ve yaygınlık kazanmıştı.

19. yüzyılın ikinci yarısında Batı Anadolu'da tarıma İngilizlerin girmesi ve özellikle pamuk kıtlığı yıllarında (1861-65) pamuk monokültürüne dayalı büyük çiftlikler kurmaya, büyük işletme modeli için ücretli emeğe, bunu bulamadıkları veya pahalı buldukları ölçüde köle emeğine yönelmeleri, yarı-feodal üretim ilişkilerinin temellerini sarsmıştı. Ama bu ilişkiler hemen silinmeyecek kadar yaygın ve köklüydü; dolayısıyla İngilizlerin çiftlikleri geniş Batı Anadolu coğrafyasında adacıklardan ibaret kaldı. İngilizlerin kapitalist çiftlikler kurma yönündeki ısrarlı çabaları 1870'lerden itibaren ücretli işçi kullanımında belirli bir artışa yol açsa da bu, emek kıtlığı ve ücretlerin görece yüksekliği nedeniyle kararlı bir eğilime dönüşemedi ve mevsimlik işçi kullanımından öteye pek gidemedi. Sonuç itibariyle, bu geçiş döneminde eski ve yeni üretim tarzlarının bazı özelliklerinin iç içe geçtiği, birbirine eklemlendiği karmaşık bir yapı oluştu. Mevsimlik ücretli emeğin, henüz hâkim konumunu koruyan ortakçı ve kiracı statüsündeki küçük üreticilerle aynı işletmede yan yana gelmesi bu karmaşık yapının tuhaflıklarından biriydi. Afrika kökenli köle emeğine de başvurulmasıyla bu karmaşıklık doruğa çıkmaktaydı. (Kurmuş'un, azadlanmış köle sayısından

179 Kurmuş, ibid: 112 vd.

180 İbidem.

yola çıkarak hesapladığı "tarlalarda çalıştırılmak üzere satılan köle sayısı" tahmini, 1869-1876 dönemi için, 13.500'dür).[181] Tüm bu karmaşık üretici tipine rağmen bu çiftlikleri de yüzyıl sonuna kadar tanımlayan hâkim toplumsal ilişkinin ortakçılık ilişkisi olduğu söylenebilir.

Çiftliklerde özgür daimi ücretli emek kullanımı da görülmekteydi, ama 19. yüzyıl sonlarına kadar bu statü oldukça belirsizdi. Bu durum, daimi ücretli emeğin yaygınlaşması bakımından Batı Anadolu'nun önünde gözüken Çukurova bölgesi bakımından da böyleydi. Yabancı sermayenin etkisine daha geç giren bu bölgede, Türk kökenli büyük toprak sahiplerinin ücretli işçi kullanımı ve makinalı tarım[182] konusunda daha girişimci oldukları göze çarpmaktaydı: "Adana'da geçici ve sürekli olarak iki çeşit tarım işçisi meydana gelmişti. Bunlara 'tutma' denirdi. Tutmalar da 'yaz tutması' ve 'kış tutması' olarak ikiye ayrılmaktaydı. (...) Pamuk ekiminin ilk gelişme döneminde tutmalara çalışmalarına karşılık altı batman kadar pamuk tohumu verilirdi. Tutma, çiftlik sahibinin çiftlikte kendisine ayırdığı bir yerde pamuk eker, bu pamuk kendisinin olurdu. Buna 'şekere' denirdi. 'Şekere', feodal ilişkilerin bir kalıntısını hatırlatmaktadır. Zamanla tutmanın çalışmasına karşılık 'şekere' gibi mal üzerinden ödeme yapmak durumu ortadan kalkmış, pamuk tarımcısı ile işçi arasında ücret ilişkisi başlamıştır".[183]

Sonuç olarak, binlerce hatta onbinlerce dönümlük büyüklüğe ulaşan toprak mülkiyetleri esas olarak küçük köylülük/küçük işletmecilik temelinde, ortakçılık ve kiracılık ilişkileri çerçevesinde işlenebiliyordu; yani büyük mülkiyet-küçük işletme eşleşmesi hâkim durumdaydı. Rougon'a göre, 2000 dönümü aşmayan daha

181 ibid: 96-99.

182 Novichev, ibid: 68; Şanda, 1975: 90-91.

183 Şanda, 1970: 119-120. Şanda, bu bilgileri Vakit Gazetesi neşriyatı olan "Adana Ziraat Amelesi" başlıklı rapordan aldığını kaydetmektedir. Tarım emekçilerinin bu yarı-köylü, yarı-işçi statüsü ve bu tür toplumsal üretim ilişkileri 15. yüzyılda İngiltere'de kapitalizme geçiş sürecinde de görülmüştü. Bkz. Marx, 1950: 157.

yönetilebilir büyüklükteki işletmelerde kapitalist üretim hâkim duruma geçme potansiyelini taşımakta ve büyük toprak mülkiyeti-büyük işletme (büyük üretim) şekline dönüşerek daha tipik bir kapitalist çiftlik modeline evrilebilmekteydi.[184] (Devasa yüzölçümlerine ulaşan İngiliz çiftliklerinin kapitalist işletmeye dönüşme şansları bu nedenle de kısıtlıydı). Balkanlar'da, Teselya'da, Çukurova'da ve Ege'de büyük mülkiyet-büyük üretim tarzı olarak özetlenebilecek kapitalist üretim ilişkilerinin, kapitalist pazarlarla bütünleşmenin de etkileriyle, 19. yüzyılın sonlarında artık belirli bir düzeye geldiğini belirtmek gerekir.

Görüldüğü gibi, 19. yüzyıl boyunca önemli dönüşümlere ve farklılaşmalara sahne olan Anadolu tarımında, en ileri gitmiş ve uluslararası ticarete en fazla açılmış olan Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz bölgeleri de dâhil olmak üzere, iç içe geçmiş veya yan yana durabilmiş farklı toplumsal üretim ilişkiler demeti söz konusuydu. Bir sanayi devriminin sürükleyici ve dönüştürücü etkisinden yoksun olan ve dolayısıyla dış dinamiklerin belirleyici etkisine fazlaca açık olan bu bağımlı çevre ekonomisinde, bozulmuş feodal üretim ilişkilerinin kapitalist ilişkilere evrilmesi, gereğinden daha uzun bir zamana yayılmış ve hibrit özelliklerini 20. yüzyıl ortamına ve hatta Cumhuriyet döneminin ilk on yıllarına kadar taşımıştır.

*
* *

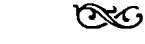
Tarımda kapitalist gelişmenin bazı temel özelliklerinin (ücretli emek, büyük mülkiyet/büyük işletme) yetersiz gelişmesi nedeniyle, bu gelişmeyi tahlil edebilmek için doğrudan göstergeler yerine dolaylı veya türev ekonomik göstergelerden yararlanmak gerekebilir. İzleyen ayırımda daha fazla kullanacağımız dolaylı göstergeler arasında, (i) yeni ulaşım yollarının gelişmesine, yeni kültür yöntemlerinin kullanılmasına ve teknik gelişmeye bağlı

184 Rougon, 1892:73-74

olarak üretim hacminde ve öşür gibi üretim üzerinden alınan vergilerin tahsilatında ortaya çıkan artışlar; **(ii)** kültür topraklarının kullanım yapısında hemen hemen tamamen pazara dönük ürünler lehine (sanayi bitkileri, bağ, zeytinlik, diğer meyvecilik/sebzecilik ürünleri, yem bitkileri) değişimler ve bunların üretim hacmindeki gelişmeler; bu tür para getiren ürünlerin ihracatının evrimi (bu son iki gösterge, para ekonomisinin gelişmişliği ve meta-para ilişkilerinin düzeyi hakkında bize ilk bilgileri verecektir); **(iii)** genelde meta üretiminin gelişmesine bağlı olarak artan toprak fiyatlarının evrimi gibi göstergeler bulunacaktır.

IV

19. Yüzyıl Sonlarından 20. Yüzyıl Başlarına: Ekonomide Tarımın Yeri ve Kır-Kent Dengesinin Bozulması



19. yüzyılın Osmanlı toplumu dış ve iç etkenlerin ortak etkileri sonucunda çeşitli sosyal ve ekonomik çalkantıların sahnesi olmuştu. Toplumsal sınıfların evrimine ve tarıma kapitalist ilişkilerin nüfuzuna ilişkin olarak buraya kadar sürdürülen analize son noktayı koymak için, tarımsal gelişmeyi ve tarımın sosyal bileşenlerinin göreli önemini yeni sayısal verilerle göstermeye çalışarak bu analize dâhil edebiliriz.

1- Tarımsal Üretim ve İhracat: Yeni Bağımlılıkların Şekillenmesi

Osmanlının 19. yüzyılı, feodal toplumsal ilişkilerin üretim düzleminde çözülmeye başlamasıyla tanımlanabilir. Tarımda kapitalist üretim tarzının hâkimiyetine evrimsel geçişin öncüllerinden biri, Osmanlı ekonomisinin Batı ekonomilerine –özellikle bazı işlenmemiş tarımsal ürünler üzerinden– artan bağımlılığıydı. Bu bağlamda, tarımın sanayi bitkilerine ve bağ-bahçe ürünlerine yönelmesi uyarılmış, bu da üretim yöntemlerinde bile oldukça köklü bazı değişikliklere yol açmıştı.

19. yüzyılın sonundan I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönem dikkate alındığında ve 1897/98 üretim yılı 100 kabul edildiğinde, 1913/14 üretim yılında bazı ürünler için ulaşılan üretim miktarları endeksi şu değerleri almıştı: Buğday ve arpa: 134; mısır: 146; tütün: 320; pamuk: 400; çekirdeksiz kuru üzüm: 192; kuru incir: 212; fındık: 233; süt üretimi: 127.[185] Bu artışların küçük bir bölümü verimlilik artışlarına bağlı olduğundan, ekili alanların da verilen üretim artışlarına yakın miktarlarda arttığını tahmin etmek zor değildir.[186]

> Tütün, fındık, kuru üzüm ve kuru incir ile pamuk gibi ürünlerin 1960'lar ve 1970'lerde Türkiye'nin toplam ihracatının hâlâ önemli bir bölümünü (1960-70 arasında yüzde 60'ını) oluşturduğu düşünüldüğünde, az sayıda tarımsal üründe uzmanlaşmış bir dış ticaret bağımlılığının 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iyice şekillenerek kalıcılaştığı anlaşılacaktır. Bunu biraz daha açalım.
>
> Osmanlı'nın 1914 yılı itibariyle ithalat ve ihracat bileşimi yüzdeleri şöyleydi:[187]
>
> İthalat: sanayi ürünleri (çoğunlukla tüketim malları: % 59,4; tahıllar: %25; ham ve yarı ham ürünler: %7; diğer ürünler: %8,6.
>
> İhracat: sanayi ürünleri (halı, işlenmiş tütün, zeytinyağı vb): %13; tahıl ve tarım ürünleri: %45; hammaddeler: %38,4; diğer ürünler: %3,6. Görüldüğü gibi, tarım ürünleri ve hammaddeler Osmanlı ihracatının yüzde 83,4'ünü oluşturmaktadır. Sanayi ürünü sayılan zeytinyağı ile işlenmiş tütün de buna eklenseydi, yüzde 90 oranı geçilirdi.
>
> İzmir limanından yapılan ihracatın 19. yüzyılın ikinci yarısındaki evrimine bakıldığında da az sayıda tarımsal ürüne büyük bir bağımlılık olduğu gözlemlenmektedir:[188]

185 Bu veriler ve daha fazla ayrıntı için bkz. Eldem, 1970: 77. Buradaki üretim miktarları, Hicaz ve Yemen hariç, 1913 sınırları itibariyledir. Bu tarihte Batı Rumeli Osmanlı topraklarının dışına çıkmıştı.

186 Eldem, ibid: 76-82 ve 134 vd.; Novichev, ibid: 66.

187 Çavdar, 1970: 115.

188 Kurmuş, 1974: 214. İzmir limanının 19. yüzyıl sonundaki ihracat bileşimi hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Cuinet, 1890, C.3: 430-31; Rougon, 1892: 265-280.

1864-1869 yıllık ortalaması olarak, kuru üzüm ve kuru incir: yüzde 17,86; palamut: yüzde 8,68; afyon: yüzde 15,25'tir. Bu dört ürünün limanın ihracatındaki toplam ağırlığı yüzde 41,79'dur.

1895-1901 ortalamasına gelindiğinde, aynı ürünler sırasıyla ve yüzde olarak 39,14; 17,04; 7,23'tür. Toplam ağırlıkları ise yüzde 63,41'e çıkmıştır yani ihracatta ürün bağımlılığı yüzde 50'den fazla yükselmiştir.

1864-1901 arasını kapsayan bu dönemde İzmir'den özellikle çekirdeksiz kuru üzümün payında ciddi bir artış vardır. Aslında başlangıç döneminde (Amerikan iç savaşı nedeniyle) pamuğun payının yüzde 23 olduğu dikkate alınırsa, bağların pamuk kültürünün yerini almaya başladığı görülür. Eğer tütün de eklenseydi, ele alınan son dönem itibariyle beş tarım ürününün İzmir limanı ihracatındaki payının yüzde 70'i aştığı görülecektir. Kurmuş'a göre,[189] "İzmir limanı ihracatının uzun dönem karakteristiği, gittikçe daha büyük, daha şiddetli dalgalanmalara tâbi olmasıdır". "İhracattaki bu devresel hareketleri meydana getiren en önemli etken ihracat pazarlarındaki dalgalanmalardır".

Pamuk, ihracattaki önemini 1910'dan sonra yeniden kazanacaktır. Önemi azalan palamut ve afyon yerine fındık ihracatı konulursa, Cumhuriyet döneminin büyük bölümünde geçerli olacak Türkiye ihracat tablosuna yakınlaşmış olunur. Eldem'in[190] hesaplarına göre, net tarımsal ihracat hacmi (yani tarımsal ithalatı tarımsal ihracattan düştükten sonraki hacim) toplam tarımsal üretim içinde 1899-1900 ile 1913-1914 arasında yüzde 9,8'den yüzde 11,3'e giden bir pay tutuyordu. 1961-1965 dönemi ortalaması için hemen hemen aynı oranlar (yani tam olarak yüzde 9,9 ile 11,2 oranları) elde edilmektedir.

Ekili toprakların ürünlere göre dağılımı ve bölgelere göre toprak kullanım biçimlerinin farklılıkları izlenirse, tarımdaki değişimin ve henüz 20. yüzyıl başında oldukça çeşitlenmiş ürün deseninin farkına varmak kolaylaşacaktır.

189 ibid: 215-222. Kurmuş, bu dalgalanmaların rolünü 1864-1908 dönemi ihracatı bakımından göstermektedir.

190 Eldem, 1970: 71.

I. Dünya Savaşı eşiğinde, bugünkü sınırlar dâhilinde (Kars hariç), çeşitli tarımsal ürün gruplarının ekili/dikili oldukları alanların dağılımı belirli bir fikir vermektedir: (1913/14 ve 1914/15 ortalaması olarak, bin hektar cinsinden):[191]

Tahıllar: 5.212; Baklagiller: 381; Yumru bitkiler: 71; Sınai bitkiler: 425; Bağlar: 411. Toplamda 6 milyon 500 bin hektarlık bir ekili/dikili alan, bugünkü ekili/dikili yüzölçümünün yüzde 30'u dolayındadır. Ekime açılan alanların özellikle 1950'ler sonrasında tarıma traktörün girmesiyle önemli ölçüde genişlediği dikkate alınırsa, 20. yüzyıl başları için bu belki makul görülebilir. Ama bunun üretim güçlerinin geri düzeyini yansıttığı da açıktır.

Toplam ekili alan içinde yüzde 80 oranıyla en büyük payı tahılların alması ise doğaldır; ama sınai bitkiler ile bağlara ayrılan alanların da bu dönemin koşulları bakımından oldukça geniş olduğunun altı çizilmelidir. Örneğin 1951 yılına gelindiğinde bağların toplam alanı hâlâ 593 bin hektarlık düzeyi aşabilmiş değildi.[192]

Öte yandan, 20. yüzyıl başlarındaki tarıma ilişkin bu genel görünümün bazı bölgelerin özgül koşullarını hiç yansıtmadığı da açıktır. Anadolu'nun doğu ve orta bölgelerinde ekili alanlarda tahılların payı 1912'de ortalama yüzde 90'a (hatta Erzurum'da yüzde 98'e) yükseliyordu.[193] Ama daha o zamandan üç bölge, iklim ve doğa koşullarının da elvermesiyle, ülkenin en ileri bölgelerini oluşturuyordu: Ege, Marmara, Akdeniz

191 ibid: 73.

192 Buna karşılık, ekili tarımsal toprakların yüzde elliden fazla genişlediği 1950 sonrasında durum değişecektir. Örneğin 1970'de bağlık alanların yüzölçümü 845 bin hektara, sınai bitkilerinki ise 1 milyon 25 bin hektara çıkmıştı. Bkz. DİE, 1970: 7, 9-14.

193 Bu konularda bkz. Mears, 1924. Bu veriler "1328 (1912) Tarım Özeti" içinde yer almaktadır ve Mears de buradan yararlanmaktadır. Aynı veriler DİE, 1973: 29-32 içinde de yer almaktadır. Bu verilere göre (ibid: 31) buğday'da hektar başına verim 1450 kg.dır. Fransa'da 1901-10 ortalamasının 1360 kg. olduğu (Bairoch, ibid: 291 ve Perceval, 1969: 26) kaydedilirse, Osmanlı için açıklanan verimliliğin abartılı olduğu sonucuna varılabilir. Nitekim bu ortalama verimlilik düzeyine 1970'lerde bile varılabilmiş değildi.

bölgeleri. Bunlar içinde de Aydın (İzmir dâhil), Adana, Bursa, İzmit, tahıl dışı ekili/dikili alanların önemi bakımından başı çekmekteydiler.[194]

Meta-para ilişkilerinin gelişmesi ve özel mülkiyetin hukuki yönden pekişmesi sonrasında arazi alım-satımlarının artışının mantıksal sonucu olarak toprağın değeri de artmaktaydı ve bu artış en çok da ticari ürünlerin, meyve bahçelerinin dikili olduğu arazileri kapsamaktaydı. Buna karşılık, daha önce belirttiğimiz gibi, tahıl gibi ürünlere elverişli tarlaların ortalama değeri 1860 sonrasında oldukça sabit kalmıştı. Gerçekten de, gene Aydın vilayetini ele aldığımızda, tarıma ayrılan toprakların ortalama fiyatı –yöresine, toprağına ve ürünlerinin kalitesine göre değişmekle birlikte– dönümü ortalama 50 Frank dolayındaydı.[195] Oysa pazarda en çok tutulan ürünleri veren dikili topraklarda fiyatlar çok daha yukarılardaydı: Büyük ve Küçük Menderes vadilerinde bir bağın dönümü 100 ila 400 Frank değerindeyken, İzmir'de 450 Frank'tan aşağı değildi. Kuru incir yetiştirilen bahçelerde de aynı fiyatlar geçerliydi. İzmir ve Saruhan (Manisa)'da pamuk ekilebilen tarlalarda da fiyatlar 100-200 Frank düzeyindeydi, çünkü bu ürüne genelde birinci sınıf topraklar ayrılmaktaydı. Tüm bunlar, kapitalizmin nüfuzuna koşut olarak meta üretiminde de hızlı bir gelişme olduğuna (veya *vice versa*) tanıklık etmekteydi.

Nihayet, 19. yüzyıl sonlarından itibaren tarımsal üretim hacmindeki değişimleri 1913 fiyatları üzerinden değerlendirerek tarımsal üretim değerlerinin gelişimi de izlenebilir. Buna göre, 1897/98'in ortalama üretim değeri 100 kabul edildiğinde, 1914/15'deki tarımsal üretim değeri 144'e yükselmektedir.[196]

194 Güneydoğu Anadolu'da Urfa da bağlık alanlarının önemi bakımından Orta ve Doğu Anadolu'dan farklılaşmaktaydı.

195 Rougon, 1892: 75. Buna karşılık, Konya'da sulanan tahıl arazilerinde ortalama dönüm fiyatı 20 Frank iken, susuz topraklarda 2 Frank'a kadar düşüyordu. Emlak fiyatları arasındaki bu derin uçurumlar da pazarın henüz bütünleşmemiş yapısının ilave kanıtları gibidir.

196 Eldem, ibid: 78.

Öte yandan, 1889/90'dan 1913/14 giden dönemdeki tarımsal veriler vergi bakımından, veya daha doğrusu, başlıca iki nispî verginin (aşar ve ağnam) matrahlarında meydana gelen değişiklikler bakımından ele alınırsa, üretim değerlerindeki artışla hemen hemen aynı sonuca ulaşılmaktadır: Çeyrek yüzyılda (1889/90'dan 1913/14'e) tarımsal üretim yaklaşık yüzde 40 artmaktadır ve bu da yılda ortalama yüzde 1.6'lık bir artışa denk düşmektedir. Aşarın toplam matrahı 1889/90 için 4.540 milyon krş. iken 1909/10'da 6.529 milyon krş. olmakta yani yüzde 43,8 büyümektedir. Üretim düzeyindeki fiyatlar bu dönem zarfında anlamlı değişikliklere konu olmadığından, matrah/değer artışlarının reel bir artışa tekabül ettiği varsayılabilir.[197]

Aşarın tahsilat değerleri üzerinden yapılan değerlendirmeler de gene yakın bir sonuca götürmektedir: 1887/91 ile 1907/11 mali yılları arasında aşar tahsilatında yüzde 67'lik bir artış gerçekleştirilmektedir. Ancak aşar vergisinin oranında bu dönemde yüzde 25'lik bir artış yapıldığı hesaba katıldığında, aşara tabi üretimde (veya bu verginin matrahında) ortaya çıkan artışın 20 yılda yüzde 35 olduğu görülecektir ki bu da yıllık ortalama olarak yüzde 1,7'dir.[198]

Aynı dönemde Osmanlı'da yıllık ortalama nüfus artışının yüzde 1'in altında gerçekleştiği düşünülürse[199], üretici başına düşen tarımsal üretimin hafifçe arttığı sonucuna ulaşılabilir.[200]

---

197 İbid: 78-79. Ağnam vergisine tabi hayvan sayısı da aynı dönemde yüzde 18 artmaktadır.

198 İbid: 248. 18 ve 19. yüzyıllar Fransa'sı ile bu bakımdan bir karşılaştırma için bkz. Bairoch, 1974: 289-90

199 1884-1913 döneminde nüfusun yıllık ortalama artış hızı sadece yüzde 0,77 olmuştu. (ibid: 63)

200 Ancak uluslararası karşılaştırmalar yapıldığında bunun ne denli düşük olduğu görülecektir. Tarımsal üretim hacmi 1880 için 100 alındığında bu Osmanlı'da 1913'te 147'ye çıkarken, Almanya'da 182'ye çıkmaktadır. (Almanya için aynı tarihler arasında sanayi üretim endeksi ise 407'ye çıkmaktadır: Eldem, ibid: 37, dipnot 13). Bu da, Osmanlı ile Avrupa ülkeleri ekonomileri arasındaki uçurumun I. Dünya Savaşı'na doğru giderek açıldığını göstermektedir.

2- Tarımsal Katma Değerde ve Kır-Kent Dengesinde Değişmeler

600 yıllık ömrünün sonlarında Osmanlı Devleti'nde tarımın ekonomideki göreli payı neydi? Bu sorunun yanıtı bir yandan İmparatorluktaki ekonomik ve sosyal gelişmenin ulaşabildiği düzeyi diğer yandan da kent-kır ilişkilerindeki dengesizlikleri saptama olanağı verebilecektir.

a) Sektörlerin ve bölgelerin payı

Osmanlı milli geliri (MG) üzerine tahminler sadece üç yıl için bulunmaktadır: 1907, 1913 ve 1914. 1907 ile 1913 MG ve tarımsal hasıla düzeyleri arasında hemen hemen fark yoktur: İlk iki yıl için yaklaşık 21-22 milyar kuruş iken 1914'te 24 milyar kuruş olmaktadır.[201] 1907 ile 1913 arasında MG'nin sabit kalmış gözükmesinin nedeni bir ekonomik resesyon değildir; Rumeli ve Libya'nın 1907'de Osmanlı Devleti sınırları içindeyken sonraki yıllarda olmamasıdır. Bu yıllar itibariyle tarımın GYİH içindeki payı sırasıyla yüzde 56, yüzde 51 ve yüzde 58'dir. Aynı yıllar için sanayi sektörünün GYİH içindeki payı da sırasıyla yüzde 11, yüzde 12,5 ve yüzde 11 iken, ticaret sektörünki yüzde 9, yüzde 11 ve yüzde 8 olarak tahmin edilmişti.

Bazı saptamalar yapılabilir:

– Tarımın payı dönemin gelişmiş ülkelerine kıyasla çok yüksek kalmasına karşın, aktif nüfusun yüzde 80'den fazlasını tarımsal faaliyetlerde istihdam eden bir ülke açısından oldukça vasattır. 1927'de tarımsal aktif nüfusun payı hâlâ yüzde 82 idi ve aktif sınai işgücünün payı da yüzde 6 idi. Bu oranların İmparatorluğun son dönemleri için de geçerli olduğu varsayılabilir. Karşılaştırabilmek için, aktif işgücünün tarım ve sanayi arasın-

201 Veya yaklaşık 210-220 milyon ile 240 milyon Osmanlı Altın Lirası. Bu tahminler V. Eldem (1970:302 vd.) tarafından yapılmış ve DİE (1973: 21-22) tarafından da aynen kullanılmıştır.

daki dağılımı Fransa'da 1801'de yüzde 73 ve yüzde 12 iken, sanayi devriminin etkileriyle 1901'de yüzde 41 ve yüzde 29 oranlarına geldiğini göz önüne alabiliriz.[202]

Bu göstergeler, sanayi devrimini başlatamamış geri bir tarım ülkesine işaret etmektedir. 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin ulaştığı düzey, bir kırsal/tarımsal toplumun ötesine geçebilmiş değildir.

– Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde ulusal gelirin artış eğilimine bakıldığında ise, çeyrek yüzyıl için yüzde 56'lık bir artış olduğu görülmektedir (1889/90 =100 için 1914/15 endeksi 156'dır), ki bu da yılda ortalama yüzde 2 dolayında bir büyüme demektir.[203] Bu oran civarında bir yıllık büyüme gerçekleştiren Birleşik Krallık hariç tutulursa, ABD, Almanya, Japonya, Kanada gibi dönemin hızlı sanayileşen ülkeleri açısından bu oran ortalama yüzde 3'ü aşmaktaydı.[204] Dönemin Batı ülkelerinde gerçekleşen büyüme hızlarının altında kalan Osmanlı ekonomik büyümesi, büyüme oranlarının göstermediği nitelik farkı yok sayılsa dahi, çok zayıftı. Öte yandan düşük nüfus artışı, bu veriler temelinde, kişi başına milli gelirin yılda yüzde 1 ila 1,4 arasında artmasına izin vermekteydi.

– Bazı bölgelerin MG'e katkısına bakıldığında, 1907 sonrasında Libya ve Balkan savaşları sonucunda sınırların yeniden daralmasının etkileri hemen görülmektedir:

202 Bkz. Eldem, ibid: 317 ve dipnot 10.

203 İbid: 308.

204 Bairoch, ibid: 44; DİE, 1973: 23.

Çizelge-2: Bölgelerin Milli Gelire Katkısı (1907-1914)[205]

	(Yüzde)		
	1907	1913	1914
Rumeli	22,5	2,8	2,9
İstanbul	9,5	12,7	11,2
Anadolu	48,8	60,6	61,2
Diğer (Suriye, Lübnan, Kudüs, Irak)	18,9	23,3	24,0

Görüldüğü gibi, Batı Rumeli'nin kaybının etkisi önemli olmuştur. 1907'de ilk üç bölge MG'nin yüzde 80'ini sağlarken, izleyen yıllarda bunlardan ikisinin, Anadolu ve İstanbul'un, ortak katkısı yüzde 72'nin üzerindedir. Özellikle Anadolu'nun katkı artışı dikkat çekicidir.

— Tarım gelirlerinin bölgelerin gelirleri içindeki payı ise oldukça dalgalıdır. 1914'te Anadolu'nun toplam gelirinin yüzde 66'sı tarımsal faaliyetlerde yaratılmışken, bu pay Rumeli'de yüzde 59, İstanbul'da ise sadece yüzde 3'tür. Bu tarihte ulusal düzlemde söz konusu payın yüzde 58 olduğunu anımsamakta da yarar vardır. Irak'taki yüzde 68'lik payı bir kenarda tutarsak, Suriye (yüzde 40), Lübnan (yüzde 47) ve Kudüs'te (yüzde 51) ulusal ortalamanın altında bir tarım payı elde edildiğine göre, ortalamayı asıl yükseltenin Anadolu olduğu daha iyi anlaşılacaktır.[206] Kendi içinde de farklılıklar olmakla birlikte, bir bütün olarak tarım ağırlıklı yapıyı sonraki on yıllarda da en çok Anadolu'nun temsil ettiğini biliyoruz.

Böylece, modern Türkiye tarafından devralınan bölgelerin tarımsal karakterinin daha baskın olduğu görülmektedir. Sadece küçük, homojen ve gelişkin İstanbul bölgesi bu tabloya aykırı düşmektedir. Orada sanayinin payı yüzde 37 ve ticaretinki ise yüzde 21'dir. Bu da, doğrudan doğruya, ekonomik açıdan yarı-

205 DİE, ibid.

206 DİE, ibid; Eldem, ibid.

sömürgeleşmiş bir ülkenin ticarete açık limanlarının aşırı-büyüme sendromundan başka bir şey değildir.

1907 itibariyle kişi başına gelir dağılımının bölgesel farklılıkları da bu durumu teyit etmektedir. 1907'de ülke çapında 824 krş. olan kişi başına düşen gelir, İstanbul ve Çatalca'da 1790 krş., Rumeli ve Ege Adalarında 837 krş., Selanik'te 1005 krş., Anadolu'da 765 krş., Lübnan'da (Beyrut hariç) 1046 krş., Kudüs'te 999 krş., Suriye'de 840 krş., Irak'ta 576 krş'tur. Anadolu'yu da kendi içinde ayrıştırırsak, Ege, Akdeniz ve Marmara bölgelerinin 990 krş'luk bir ortalamayla, Anadolu ortalamasını yüzde 30 civarında, ulusal ortalamayı da yüzde 20 civarında aştığı görülmektedir. Bu üç bölge dışında kalan Anadolu vilayetlerinin kişi başına gelir ortalaması ise 667 krş'tan ibaret kalmaktaydı. Bu sert bölgesel farklılıklar Osmanlı ekonomisinin ur tipi büyüme biçimine ayrı bir kanıt sunmaktadır.[207]

b) Köylülüğün aşırı vergilendirilmesi ve dengesizliğinin büyümesi

Tarımın farklılaşmış sosyal dokusunu bir süreliğine görüşümüz dışında bırakıp devletin vergi politikası ekseninden kırkent ilişkilerine bakıldığında görünen şey, kırsal alanın kentsel alan lehine sistemli bir sağılmaya tabi tutulduğudur. Kentsel alan denilince de anlaşılması gereken egemen sosyal tabakalar, yabancı tüccar/sanayici/finansçı/kredi sağlayıcılar, levantenler ve yerli işbitiriciler, yerel yöneticiler ve eşraftır. Nitekim daha önce gösterildiği gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında devletin vergi politikasının, hemen hepsi büyük kentlere yığılmış ve bu alanların hâkim ekonomik ve sosyal gücünü oluşturan bu imtiyazlı sosyal unsurlardan bağımsız olarak belirlenebilmesi artık mümkün değildi.

207 Eldem, ibid: 305; DİE, ibid.

İki bellibaşlı dolaysız tarım vergisinin, aşar ve ağnamın, devlet gelirleri içindeki payları 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyıl başlarında ilk sıraları tutmaya devam etmekte ve hatta yükselmektedir. 1863/64 mali yılından 1872/73 mali yılı arasındaki dönemde bu yükselişin devamlılığı aşağıdaki özet çizelgede görülmektedir.

Çizelge-3: Aşar ve Ağnamın Toplam Gelirler İçindeki Payının Gelişimi[208]

(milyon kese)[209]				(yüzde)		
Mali yıl	Toplam Gelir	Aşar payı	Ağnam	Aşar payı	Ağnam payı	Toplam pay
	1	2	3	2/1	3/1	2+3/1
1863-64	3,0	0,8	0,2	27	7	34
1872-73	4,3	1,5	0,4	35	9	44

Görüldüğü gibi, tarımdan elde edilen vergi gelirleri, toplam gelirlerden çok daha hızlı artmaktadır. Toplam gelirler yüzde 43 artarken tarımsal vergi gelirlerinin yüzde 90 artması nedeniyle de bu sonuncuların devletin toplam gelirleri içindeki payı 10 yıl gibi kısa bir zaman aralığında yüzde 34'ten yüzde 44'e yükselmektedir. Bu artışın en büyük kısımını da yüzde 35'lik bir önem düzeyine yükselen aşar temsil etmektedir.[210]

Aşarın yükselişi bu noktada da kalmamakta ve gerek göreli payı gerekse mutlak değeri olarak önemi artmaya devam etmektedir. Bunun nedenlerine gelmeden önce bir saptama yapalım: Anadolu vilayetlerinde tarımdan alınan vergilerin gelirler içindeki payı aslında çok daha yükseklere çıkmaktaydı. Tarımsal karakteri çok belirgin olan taşra illerinde aynı tarihlerde aşar ve ağnamın toplam gelirler içindeki payı yüzde 63'e (ki bunun 42 puanı aşara aittir) çıkmaktaydı. Erzurum için bu pay 1872'de

208 Aktan, 1966: 109.

209 Bir kese, 500 altın liradır. Buna göre 1872-73 yılı toplam gelirleri 2 milyar 150 milyon liradır.

210 Vergopoulos'a göre (1977: 110), 1870'lerin Yunanistan'ında aşar, toplam gelirlerin yüzde 12'sini oluşturmaktaydı.

yüzde 78 idi. Aydın (1895) ve Trabzon (1890) gibi önemli ticari hareketlerin merkezinde olan vilayetlerde daha düşük oranlar elde edilse bile gene de her biri için yüzde 48'lik oranlar söz konusuydu.[211] Ancak bu son iki vilayet için veriler daha geç tarihlere aittir ve bu da bu vergilerin önem artışının devam ettiğini de göstermektedir.

Devlet gelirlerinde aşarın göreli öneminin hızla artmasının kökeninde birçok etken rol oynuyordu. Bunlardan birincisi, şehir halkını ve tarım dışı faaliyetleri vergilemekte yetersiz kalan devletin yüzünü yeniden geleneksel kaynaklara yani kırsal alana çevirmesiydi. Bu, merkezî yönetim açısından eskisinden belki daha bile kolaydı, çünkü bir zamanların çok güçlü kırsal beylerinin gücü kırılmış ve başkentin ve kentlerin nüfuzlu sınıflarına daha fazla bağımlı hale gelmişlerdi. Ama buna ek olarak, kırsal beylerin bir bölümü çok yönlü karmaşık kişiliklere dönüşerek, mültezim veya tefeci veya hatta şehirde han/hamam sahibi ticaret erbabı (eşraf) rollerine bürünerek kaybedenler safında yer almaya direniyorlardı. Tamamen kaybedenler daha çok bu tür telafi olanakları olmayan küçük tarımsal üreticilerdi.

Devletin kırsal alana dönük bu yeni vergi baskısının ilk sonucu aşar oranının ilk aşamada, 1880'de, yüzde 11,5'e, sonra 1894'e yüzde 12'ye ve nihayet 1900'de yüzde 12,62'ye yükseltilmesi oldu; daha sonra 1906'da daha yuvarlanmış yüzde 12,5 oranında karar kılındı.[212] Böylece bu temel verginin oranı yirmi yıllık bir zaman dilimi içinde yüzde 25'lik bir artışa konu edilmiş oluyordu. Verginin gayrisafi ürün üzerinden alındığı anımsanırsa, bunun üretici açısından ifade ettiği ilave baskı daha iyi anlaşılır.

Aşar gelirlerinin hızla sıçramasında gene önemli bir rol oynayan ikinci etken, daha önce görüldüğü gibi, tarımsal üretimdeki artış oldu. Tarıma kapitalist üretim ilişkilerinin girişi ve bunun sonucunda üretici güçler düzeyinin (tarımsal girdiler de dâhil ol-

211 Aktan, ibid: 110.

212 Eldem, ibid: 248.

mak üzere) genel olarak yükselişi ve dış pazarlara dönük ticarileşme oranlarının artışı aşardaki sıçramaların bir diğer nedeniydi.

Üçüncü etken, demiryollarının girişiyle birlikte ulaşım imkânlarının eskisiyle kıyaslanmayacak düzeylere çıkmasıydı. Bu, hem tarımsal üretim artışındaki hem de buna bağlı olarak aşardaki sıçramaları açıklayıcı önemli bir değişkendi.

Nihayet, kentsel kökenli vergi gelirlerinin artışının daha yavaş seyretmesi de, karşıt etki olarak, tarımsal vergilerin göreli öneminin artışına yol açıyordu. Aşağıdaki çizelge buraya kadar söylenenleri teyit etmektedir.

Çizelge-4: Kırsal ve kentsel nüfusun vergi yükleri, 1897-1912 (milyon krş.)[213]

Kırsal nüfusun vergileri	1897/98	1908/09	1909/10	1911/12	1897/98=100 Endeksi (%)
Aşar	513	675	775	816	159
Ağnam	205	180	205	211	103
Arazi vergisi	129	122	133	153	119
Çeşitli vergi+harç	60	114	89	125	208
Ara Toplam	907	1.091	1.202	1.305	144
Kentsel vergiler					
Gelirlerin vergileri	34	41	47	38	112
Çeşitli vergi+harç	94	124	119	140	149
Ara Toplam	128	165	166	178	139

Önce çizelgedeki bazı vergi ve harç kısaltmalarına açıklık getirelim:

– **Arazi (Emlak) Vergisi:** Kırsal nüfus üzerindeki vergilerden arazi vergisi 19. yüzyıl boyunca birçok değişiklik geçirmişti. Bunlardan sonuncusu 1885 tarihliydi ve daha önceki (1859'daki) değişiklikte olduğu gibi, bu nispi verginin matrahı olarak toprağın ve kırsal yapıların tahmini değeri alınmaktaydı.[214] Kırsal

213 Eldem, ibid: 245-46.

214 Bu konuda ve diğer tüm vergiler konusunda bkz. Güreli, 1968: 113-132.

taşınmazlar üzerinde ayrıca "müsakkafat vergisi" denilen sabit pariteli bir bina vergisi de bulunmaktaydı ki bu çizelgenin dördüncü satırında "çeşitli vergi+harçlar" içinde gösterilmektedir.

Emlak vergisinin nasıl hesaplandığına gelince, toprak ve taşınmazların tahmin edilen değeri üzerine yüzde 4,1 artı yüzde 1 olmak üzere toplamda yüzde 5,1'lik bir vergi hesaplanmaktaydı. Hesaplanan verginin yüzde 2,5'i kadarı da tahsilat masrafları olarak alınmaktaydı (çünkü bu verginin tahsilatı memur olmayan tahsildarlara bırakılmıştı ve bunların sabit bir ücreti olmadığından masraf adı altında kendi gelirlerini çıkarmaktaydılar).[215]

– Çeşitli vergi+harçlar: Burada gerçek anlamda dolaylı vergiler söz konusu değildir. Bazılarını açalım:

1) Emlak vergisi içinde de bahsedilen "müsakkafat (bina) vergisi" bir mülkiyet vergisi niteliğindedir. Bu vergi, sabit bir miktarın 1/3'ünün kırsal taşınmazlara, 2/3'ünün ise kentsel taşınmazlara paylaştırılması esasına dayanmaktaydı. Bu verginin toplam tahsilatı, çizelgenin başlangıç yılında 35 milyon kuruştan son yılında 48 milyon kuruşa yükselmişti.

2) Kırsal kesimde 1/2 oranında alınan "pul resmi" tahsilatı da iki tarih arasında 12'den 25 milyon kuruşa yükselmişti.

3) "Yol vergisi" denilen ve sabit bir miktarın 3/4'ünün kırsal nüfusa ve 1/4'ünün ise kentli nüfusa bölüştürüldüğü bir baş vergisi niteliğindedir. Baş vergisi niteliği o kadar açıktır ki, vergiyi ödeyemeyenler devlet tarafından yol yapımında bedenen çalışmaya zorlanmaktadır. Viquesnel[216], bu angaryayı "bedava katkı" ile özdeşleştirirken, Trabzon-Erzurum yolunun bu sayede açıldığını not eder. Bu verginin parasal değerine kırsal nüfusun katkısı 1911/12'de 47 milyon kuruş iken, kentli nüfusunki 16 milyon kuruştu. Başlangıç yılına göre bu miktarlar dört katına çıkmıştı ki bu da, kırsal nüfusun çeşitli vergi+harçlar başlığı altındaki vergi ödemelerindeki yüksek artışın önemli bir nedeniydi.

215 Rougon, 1892: 177.

216 Viquesnel, ibid: 267-68.

Kentli nüfus üzerindeki "çeşitli vergi ve harçlar" da, "müsakkafat vergisi", "pul resmi" ve "yol vergisi" örneklerinde görüldüğü gibi kırsal nüfus üzerindekilerle aynı kökten geliyordu ve hepsi tevzii nitelikte dağıtma vergileriydi. Çizelgeden görüldüğü gibi kentli nüfus üzerindeki en ağır vergi yükünü "çeşitli vergi ve harçlar" oluşturmaktaydı ve bunların da en önemli bölümünü de 1911/12'de hasılatı 94 milyon kuruşa çıkan "müsakkafat" yani bina vergisi teşkil etmekteydi.

Esasen, İmparatorluğun hem başkenti hem de o günün ölçeklerinde megapolü olan İstanbul gibi bir kentin hüfusu 1875'e kadar hiçbir emlak vergisine tabi değildi ve bu tarihten sonra da çok anlamlı düzeylere çıkmış değildi. Hatta 1908'e kadar İstanbul nüfusu askerlik yükümlülüğünden bile muaf tutulmuştu.

Şimdi çizelgeden çıkan üç önemli sonucun altı çizilebilir:

(i) Ele alınan 15 yıllık dönem itibariyle, tarımsal nüfusa yüklenen vergilerin kentsel vergi yükümlülüklerinden daha hızlı ilerlediği görülmektedir. Bu eğilim, 19. yüzyıl ortalarından itibaren kent-kır ilişkilerinde kır aleyhine olan denge bozulmalarının teyidi anlamındadır.

(ii) Aşar tahsilatı, yol vergileri hariç tutulursa, diğer tüm vergilerinkinden daha hızlı ve düzenli bir artış göstermektedir.[217] Böylece 1911/12 mali yılında kırsal nüfustan elde edilen vergi tahsilatına bakıldığında, bunun yüzde 62,5'inin (1897/98'de yüzde 56 iken) tek başına aşar vergisi tarafından sağlandığı görülecektir. Aşarın devletin tüm vergi gelirleri içindeki payı da bu tarihte yüzde 55 düzeyindedir.

(iii) Asıl can alıcı nokta da şudur: Kırsal nüfus toplam vergi gelirlerinin yüzde 88'ini sağlarken, tarımın milli gelirdeki payı 1913'te yüzde 51'dir. (Hatta Eldem'e göre yüzde 50'nin altındadır[218]).

217 Başlangıç tarihi on yıl öncesinden, 1887 yılından başlatılsaydı, çizelgedeki 15 yılda yüzde 59 olan artış oranı 25 yılda yüzde 67 olacaktı.

218 Eldem, ibid: 246.

***

Bu saptamalar da yenilerini davet etmektedir. Kırsal nüfusun aşırı vergilendirilmesine karşılık gelen kentsel nüfusun (özellikle İstanbul ve İzmir gibi en büyük ve zengin kentlerin)[219] aşırı-düşük vergilendirilmesi meselesi, *aynı politikanın iki farklı yüzü* gibiydi. Bu politika, tarımsal kaynakların ekonominin diğer sektörlerine olduğu kadar Batı'daki çıkar merkezlerine de aktarılması –bunu hep akılda tutmak gerekir– demekti. Bu saptamanın, İmparatorluğun hem karmaşık sosyal yapısının hem de Batı tarafından sömürgeleştirilme sürecinin anlaşılmasına bağlı olarak kavranabilir olduğu açıktır.

İlk önce, kırsal olmaktan ziyade kent kökenli olan ve birçok uyumsuz toplumsal unsuru bir araya getiren Osmanlı hâkim/yönetici sınıfı saflarında, asker-sivil yönetici sınıf ve bürokrasi dışında, Türk/Müslüman kökenli (şehir eşrafı, mültezimler, taşra ağaları, vs.) bir yerli toplumsal tabaka ile kısaca "levanten" ve gayrimüslim azınlıklar olarak nitelenebilecek bir komprador burjuvazi (daha ziyade bir ticaret burjuvazisi ile Galata Bankerleri gibi finans ile büyük çaplı tefeciliği bir arada yürüten genelde parazit bir burjuvazi) bulunuyordu; üstelik bütün bunların üstüne katmerlenen ve politik-mali kurumlarıyla (bankalar, sigorta şirketleri, Düyun-u Umumiye, vs.) temsil edilen bir Avrupa burjuvazisi...

İkincisi, kırsal toplum için vergi sisteminin ve iltizam sisteminin soyguncu özünden daha ilerisine bakabilmek için, devletin

219 Osmanlı Maliye Bakanlığı'nın 1329 (1913) İstatistik Yıllığı'na göre, azınlık, levanten ve diğer yabancıların en yoğun olarak yaşadığı bu en zengin iki şehrin devlete yaptığı vergi katkısı sadece muazzam gelirlerine kıyasla çok düşük olmakla kalmıyor ama kendilerinden çok daha önemsiz Edirne, Bursa ve Konya gibi şehirlerin katkılarına kıyasla dahi görece zayıf kalıyordu. Bkz. Çavdar, 1970: 114. Çavdar'ın (ibid) deyişiyle, levantenler ve azınlıklar, "sermayelerinin koruyuculuğunu bile ücretsiz olarak devlete yaptırmışlardır". Bir başka açıdan Osmanlı Devleti, tıpkı antik Roma Devleti gibi, isyanlara yol açar korkusuyla kendi payitahtını vergilemekten hep kaçınmıştı.

mali imkânlarının aktığı harcama kanallarını belirlemek şarttır. Sadece çok öğretici bazı olgulara dikkat çekerek bu düşünceyi doğrulayabiliriz:

— 1910 yıllarında, devletin toplam gelirlerinin yaklaşık yüzde 60'ının tahsis edildiği iki alandan biri Düyun-u Umumiye diğeri askerî harcamalardı.[220] Düyun-u Umumiye İdaresi'nin aracılığıyla ödenen Osmanlı dış borçlarının yıllık ödemeleri 1913'te devlet bütçesinin yüzde 28,2'sini götürüyordu.[221]

> Düyun-u Umumiye'ye yol veren 1881'deki Muharrem Kararnamesi öncesinde bu oran yüzde 66'ya yükseliyordu: 20 milyon Osmanlı lirası boyutundaki bütçenin 13,2 milyon lirası dış borç servislerine ayrılıyordu. (Bütün bunlar, 1854 sonrasındaki sadece 20 yıllık bir dış borçlanmanın aşırı faiz/getiri yükleriyle şişirilmiş bir soygun bilançosuydu). 1913'te Osmanlı Devleti'nin toplam kamu borçları, 21 milyon liralık dalgalı borçlar hariç, Osmanlı ulusal gelirinin yüzde 73'üne ulaşıyordu: Başka deyişle, 210 milyon altın liralık ulusal gelire kıyasla 153,7 milyon liralık bir kamu borcu bulunuyordu.[222]
>
> Dönemin diğer Avrupa devletleriyle kişi başına düşen kamu borcu bakımından karşılaştırıldığında, İmparatorluk 1914'te kişi başına 216 franklık bir yükle sanki onlardan daha kötü durumda görünmüyordu. Ancak aynı tarihte İmparatorluk'taki kişi başına milli gelir sadece 10,72 Osmanlı lirası veya 244 franktan ibaretti![223]

— Ayrıca Düyun-u Umumiye'ye tahsis edilen gelirler, İmparatorluğun toplam vergi gelirlerinin başlangıçta yüzde 17'sini

220 Eldem, ibid: 315.

221 Üstelik 1912-13 mali yılında, Saray'a tahsis edilen tutar da hâlâ 50,6 milyon kuruş düzeyini buluyordu Saray'ın debdebesini gözümüzde daha iyi canlandırmak için, aynı tarihte Arnavutluk'un toplam devlet gelirinin 45 milyon kuruştan ibaret olduğu dikkate alınabilir: Eldem, ibid: 43.

222 Eldem, ibid: 259-260.

223 Yerasimos, 1974, C.2: 993.

oluştururken, 1911/12'de 31,5'ine ulaşmıştı.[224] Öte yandan, örneğin tahıllar üzerinden sağlanan ve demiryollarının geçtiği bölgelerde Düyun-u Umumiye tarafından yönetilen aşar tahsilatının da Osmanlı dış borçlarını hafifletmede genelde pek bir yararının olmadığını, çünkü bunların genellikle Osmanlı hükümetinin yabancı sermayeli demiryolu şirketlerine karşı üstlendiği kilometre garantilerini ödemekte kullanıldığını da bilmek gerekir.[225] Böylece, İmparatorluğu çerçeveleyen ekonomik-politik koşullarda, aşar gelirlerinde özellikle demiryollarının geçtiği bölgelerde ortaya çıkan büyük artışlardan kimlerin çıkar sağladığı görülebilmektedir.

— 20. yüzyıl başlarında yaklaşık 150-200 bin köylüyü ilgilendiren tütün üreticiliği de bir diğer çarpıcı örneği oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin yetkilendirdiği Tütün Rejisinin o çok dillendirilmiş olan baskıcı yöntemleri, şimdiye kadar tanımladığımız tarihsel koşullar içinde tüm anlamına kavuşmaktadır. Bazı yazarlar kurulan ilişkileri, "aslında tütün ekicisi olan bu mülk sahibi üreticiler, Reji'nin daha doğrusu yabancı sermayenin, kötü ödeme yapılan ücretlileri durumuna düşürülmüşlerdi" diye özetliyorlar.[226]

— Tüm bu olumsuz etkenlere karşın, Osmanlı Devleti'nin kararlı bir köylü-karşıtı tutuma sahip olduğu da söylenemez. Devlet, elindeki son altın yumurtlayan tavuğu öldürmemeye de dikkat ediyordu. Ama bütün bu iyi niyet halleri, tıpkı çok çeşitli istismarlara yol açan iltizam sisteminin defalarca kaldırılmasında veya tefecilik-dışı tarımsal kredileri geliştirme mücadelesinde olduğu gibi, bir önceki duruma dönüşle veya ondan daha kötüsünün peydahlanmasıyla sonuçlanıyordu.

224 Eldem, ibid: 264.

225 Ducruet, 1964:104. Henüz 1898 yılında, Düyun-u Umumiye tarafından kilometre garantileri kapsamında tahsil edilen vergilerin değeri 760.000 Osmanlı altın lirasına ulaşmış bulunuyordu: Yerasimos, ibid: 988.

226 Conker ve Witmeur, 1937: 48.

Daha kötüsünün nasıl ortaya çıkabildiğine örnek verelim. Tarımdaki sermaye yetersizliğine ve ondan kaynaklanan tefeciliğe vurgu yapan 1845 tarihli Tarım Raporunu izleyen süreçte Hükümet bir kredi dağıtma girişimi başlatmış ama sonuçta bu teşebbüs çok sınırlı kalmıştı. Tarım kredisi sisteminin gerçek başlatıcısı Tuna Valisi Mithat Paşa'nın Tuna Vilayeti'nde 1864'te bir kredi sandığı uygulaması olan "Menafi Sandıkları"nı kurması, yeni bir dönemi açmıştı. Tarım üreticileri, tefeciler/sarraflar yerine "küçük" bir faiz karşılığında bu sandıklardan borç alabileceklerdi. Sonuçlar cesaret verici olunca bu tip sandıklar 1866-1880 yıllarında "Memleket Sandıkları" adıyla tüm Rumeli'ye ve Anadolu'ya yayılmıştı. Yüzde 12 gibi oldukça yüksek sayılabilecek faizler uygulamalarına karşın, tefeci faizlerinin oldukça altında kaldıkları için, bu Sandıklar bütün talepleri karşılamakta yetersiz kalıyorlardı, çünkü yeterli kuruluş sermayesine sahip değillerdi. Bu nedenle, 1883 yılında, işletme sermayesi birikiminin köylüler üzerinden gerçekleştirilmesi kararlaştırıldı ve bu Sandıklara (daha sonra, 1888'de, bunların yerine geçecek olan Ziraat Bankası'na) aktarılmak üzere aşar vergisine yüzde 1'lik bir ekleme yapıldı.[227] (Böylelikle, aşar oranı yüzde 11,5'e yükseliyordu; yüzde 1'lik Sandık-Banka payına ek olarak yüzde 0,5 oranında da milli eğitim payı alınıyordu).

Köylülere cömertçe verilen kredilerin daha sonraları geri dönüş sorunları öne çıkmış olsa dahi, bu sistemin ulaştığı nihai uğrak noktasının, kredi kullansın kullanmasın bütün köylülerin daha ağır bir vergi baskısına tabi tutulması olduğu görülmektedir. Bunun bir bakıma doğrulanmasını sağlayan dolaylı bir gösterge de, izleyen çizelgeden görülebileceği gibi, devlet bütçesindeki aşar tahsilatına kıyasla Ziraat Bankası'na tahsis edilen tutarların güdüklüğü olmaktadır.

227 Eldem, ibid: 213-32 ve Şanda, 1968.

Çizelge-5: 1909/10, 1911/12 ve 1912/13 Bütçelerinde tarımsal yatırımlara ve Ziraat Bankası'na ayrılan kaynaklar[228]

(Milyon kuruş)

	1909/10	1911/12	1912/13
Tarımsal yatırımlar	1,1	5,2	3,2
Ziraat Bankası	21,9	22,5	22,5
Toplam aşar tahsilatı	775,0	816,0	

Çizelge-5'teki veriler, kırsal dünyanın üzerine yıkılan ağır yükü göstermektedir. Aşar vergisinin oranının çizelgede yer alan yıllarda yüzde 12,5'e çıktığını ama bunun bir puanlık bölümünün hâlâ Ziraat Bankası namına toplandığını dikkate aldığımızda, toplam aşar hasılatının 1/12,5'luk bölümünün yani yüzde 8'inin Banka'ya aktarılması gerekirdi. Bu da, 1909/10 yılı için 62 milyon, 1911/12 yılı için de 65 milyon kuruşa tekabül ederdi. Demek ki, zirai kredilere tahsis amaçlı toplanan aşar payının ancak üçte birinden biraz fazlası Banka'ya aktarılmaktaydı. Bu vesileyle vurgulanması gereken benzer bir mesele de, köylülerin kamu eğitiminden yararlanma düzeyleri çok düşük hatta sıfırken, bu eğitimin finansmanı için de kendilerinin sırtına yük bindirilmiş olmasıydı.

Sonuç olarak, İmparatorluk döneminde tarımsal kaynakların tarım dışına, kırlardan kentlere doğru sürekli olarak kanaması söz konusu olmakla birlikte, buraya kadar tanımlanan politik, ekonomik ve sosyal koşullarda, ülkenin sınai gelişmesine katkı sağlayan bir sektörler arası transferden bahsetmek tamamen farazi olacaktır.

Öte yandan eğer devletin mali olanakları esas itibariyle askerî harcamalar için, devletin dış borç ödemeleri için ve başta Saray olmak üzere yönetici sınıfın çıkarlarını tatmin etmek için çarçur ediliyor ve devletin merkezîleştirdiği kaynakların ne sanayi sermayesine dönüşmesi ne de bankalar aracılığıyla sanayiinin

228 Eldem, ibid: 213-32 ve Şanda, 1968.

finansmanına aktarılması mümkün olamıyorsa, aynı durumun, yabancı ve yerli özel sermayenin topraktan (ve toprak altından) elde ettikleri büyük çaplı kârlar için de geçerli olduğunu tespit etmek gerekir. Bazı ticari kazançların vergilendirilmemesi yoluyla teşvik edilen kimi sanayi yatırımlarının gerçekleştirilebilmesi ise, tarımsal gelir kaynaklarının devasa transferini açıklamaktan çok uzak kalan ikincil sonuçlardan başka bir şey değildi. Zaten bu ticari kazançların çok önemli bir bölümü de, daha önce gördüğümüz gibi, üretken yatırımlar yerine gayrimenkul alımlarına yatırılmaktaydı.

> Fakat bir başka transfer türü olan sermaye kaçışları da hesaba katılmalıdır. DİE'ye göre[229] 1910'larda yatırılmış yabancı sermayenin -ki bunun muhasebeleştirilmiş tutarının 5.711 milyon kuruş olduğunu anımsatalım- yıllık kârı 228 milyon kuruştu. Bu tutarın hemen hemen tamamı ülke dışına aktarılmaktaydı. Buna, 1914 cari yılı itibariyle 2.024 milyon kuruşluk bir dış ticaret açığı ve daha önce sözü edilen dış borçlanmanın faiz servisleri eklendiğinde, toplam 3.112 milyon kuruşluk (veya 136.616.800 amerikan dolarlık) bir dışa kanamadan söz edilebilmektedir. Aynı yılın Osmanlı GSMH'sının 241 milyon Osmanlı lirası olduğu dikkate alındığında 31 milyon liralık bir dışa transferin MG'ye oranla yüzde 14,8'i bulduğu görülecektir. Dışarıya doğru sermaye akımının önemini daha iyi kavrayabilmek için, bunun aynı yıllardaki yıllık Osmanlı kamu gelirlerine (30,5 milyon Osmanlı lirası) eşit büyüklükte olduğunu anımsamak gerekebilir.
>
> Batı Anadolu örneğini inceleyen Kurmuş[230], İngiltere'ye yapılan kâr ve sermaye transferlerini esas olarak 1865-1894 dönemi ve 201 İngiliz tüccarı özelinde incelemesi sonucunda bu örneklerdeki toplam transfer değerinin yedi milyon sterlini geçtiğini yazmaktadır. Bu miktar 700 milyon kuruştan daha fazlasına tekabül etmektedir. "Fakat, diyor Kurmuş, bu miktarın İngilizlerin yaptıkları transferlerin gerçek değerinden çok az olduğu açıktır.

229 Bu paragraftaki veriler için bkz. DİE, 1973: 19-20.

230 ibid: 225-27. Kurmuş (ibid: 223 vd.) ilgi çekici başka ayrıntılar da sunmaktadır.

(...) Batı Anadolu'da yatırım yapan İngiliz sermayeli şirketlerin transferleri de buna eklenirse, İngilizlerin, Türkiye'de yaptıkları yatırımların toplamından daha fazla bir miktarı, yalnız Batı Anadolu'da elde ettikleri kârları İngiltere'ye transfer ederek geri kazandıkları anlaşılır".

*
* *

Bu çarpıcı veriler, yarı-bağımlı Osmanlı ekonomisinin, esas itibariyle köylü kitlesinin emeğinin ve zayıf birikimlerinin sömürüsü üzerinden gerçekleştirilen muazzam bir sermaye transferi sorunuyla karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Kent-kır ilişkileri açısından bakıldığında da, kırsal nüfusun kentlerin karmaşık yerli ve yabancı toplumsal unsurlarınca sağıldığı görülmektedir. Ama Osmanlı kırsalının kapitalist/emperyalist sistemin bütünü tarafından talan edildiğini saptamak daha bütüncül bir yaklaşım olacaktır.

Kırsal nüfus ile egemen/yönetici sınıf arasında dönemin tüm Yakın-Doğu ülkelerinde oldukça büyük bir uçurum olduğunun altı da çizilebilir: Büyük bölümü Osmanlı egemenliği altındaki bu ülkelerde, Ducruet'ye göre "yönetici sınıfın unsurlarının Avrupalı veya yerli olmaları bir nüans sorunuydu da denilebilir; biri veya öteki ama hepsi kitlenin sorunlarına yabancıydı; başka bir evrende yaşıyorlardı".[231]

Bu böyleyken, kent ve kır dünyasının hâkim sınıfları arasında ihmal edilemeyecek düzeyde bir akışkanlığın olduğu ve bunun özellikle tüccar-toprak sahibi türü hibrit kişiliklerde ortaya çıktığı gerçeği de yabana atılmamalıdır. Bu çok yönlü hâkim sınıf oluşumu, yabancı veya azınlıklar arasından türeyebildiği gibi Türk-Müslüman kökenli ağa figürü ile kentleri mesken tutan

231 Ducruet, ibid: 443. Bu tür betimlemeler edebiyat dünyasına da birçok örnekle yansımıştır. Bunun, aynı zamanda, 1919'da başlayan Kurtuluş Savaşında seferberliği ilan etmek için 1922 yılına, yani Sakarya Savaşı öncesine kadar beklenmesinin önemli bir açıklayıcı nedeni olduğu da ileri sürülmüştür: Avcıoğlu, 1971, C.1: 206, 126, 187 vd.

mültezim ve tefeci (eşraf) figürünün çoğu kez çakışmaya doğru evrilmesiyle de ortaya çıkabilmişti.

Bu mültezim-ağa tipolojisinin, kırsal dünyanın bu güçlü şahsiyetlerinin, köylüler üzerinde uyguladığı haksızlıkların belki tekrar anımsatılması gerekli olmayabilir, fakat bunların topladıkları öşür vergisi gelirlerinin pek azını devlet hazinesine yönlendirdikleri gerçeği karşısında, belki de kırsal sınıflardan ziyade kentsel sınıfların hâkimiyetinden söz ederken daha ihtiyatlı olmamıza da yol açabilir. Şimdiye kadar gördüğümüz ve izleyen bölümde de göreceğimiz gibi, ne kırsal ortamdaki toplumsal farklılaşmaları ve billurlaşmış çelişkileri ne de buna değgin sömürü ilişkilerini -bir soyutlama kaygısıyla dahi olsa- yok saymamız mümkün değildir. Yukarıda Ducruet'den yaptığımız alıntının konuyla ilgisi de zaten sorunun bu yönünün kavranabilmesiyle anlam kazanmaktadır: Emperyalizm, Osmanlı İmparatorluğu'nda vergi tahsil yöntemlerinin ilkelliğini ilan ederken, tam teşkilatlandırılmış bir devasa mültezim kumpanyası olan Düyun-u Umumiye örgütünü yaratmakta hiç duraksamamıştı. Maliye Bakanlığı içinde paralel bir maliye örgütü olarak işlev gören ve kendi tahsildar ordusunu kuran bu örgüt de, bir bütün olarak kabul edilebilecek emperyalist ülkelerin ortak müdahale aracı olarak, pre-kapitalist ve kapitalist düzenin en geri ve en parazit unsurlarıyla ortaklaşarak, kendisine yardımcı olan yerli mültezimlerle de işbirliği kurarak, ülkenin ve özellikle kırsal toplumun yağmalanmasında rol almakta kendi hesabına hiç duraksamamıştı.

V

Yirminci Yüzyıl Başlarında Tarımın Sosyal Yapısı Üzerine Bazı Sonuçlar: 1912-13'te Tarımsal "İşletmelerin" ve Sosyal Sınıfların Dağılımı



Önceki bölümdeki tahlillerde tarımı toplumsal bileşenleri bakımından daha çok bir bütün olarak ele almak eğilimde olduk. Ama gene de birçok vesileyle, kırsal sosyal ortamın böyle bir homojen karakteri taşıyor olmasının fiktif niteliğine de değindik. Şimdi tarımsal sosyal sınıfların uzun bir evrim süreci sonunda ve anımsatılan tarihsel etkenlerin toplu etkisi altında uğradıkları dönüşüm ve farklılaşmaya bu çalışma açısından son noktayı koyabilmek için nihai bir bütünsel yaklaşım gerekli görünüyor.

Osmanlı hâkimiyetinin sonlarında tarımdaki toplumsal tabakaların göreli önemlerini tartıya vurabilmek için elimizde pek güvenilmez ve oldukça yetersiz veriler bulunmakla birlikte, bunların –özellikle bugünkü Türkiye sınırları içinde kalındığında– bize genel bir değerlendirme imkânı verebilecek düzeyde olduğunu düşünüyoruz.

1912 yılına ait ve bize tarımsal "işletmelerin" ortalama boyutunu ve dağılımını üç büyüklük ölçeğine göre sağlayan izleyen çizelgedeki veriler incelendiğinde, ilk bakışta, çok parçalı ve küçük köylü işletmelerinin hâkimiyeti altında bir tarımsal yapı görüntüsü karşısında olduğumuz görülür. Bu iki hızlı sonucu (çok parçalı ve küçük üretim) ihmal etmeyelim ama, her işletme grubunun kontrol ettiği toprakların genişliğine ait verilere sahip olmadan buradan her kırsal kategorinin gerçek göreli önemine dair geçerli sonuçların çıkarılmasının güçlüğünü de teslim edelim.

Çizelge -6: 1912'de Tarımsal "İşletmelerin" Üç Büyüklük Ölçütüne ve bazı Vilayetlere göre Dağılımı ve bunun 1950 Verileriyle Karşılaştırılması[232]

	Ortalama işletme boyutu (dönüm)		1912'de işletmelerin dağılımı (yüzde)			1950'de 50 dönüm üzeri işlet. (yüzde) (Ulusal ort. %38)
	1912	1950	>10d.	11-50d.	50<	
Vilayetler:						
Doğu Anadolu:						
Erzurum	15	41	45	40	15	18,5
Van	33	184	36	37	27	62
Bitlis	83	184	21	41	38	62
Doğu Karadeniz:						
Trabzon	16	26	38	46	16	1,5
Samsun	17	-	19	60	21	-
Güneydoğu Anadolu:						
Urfa	31	138	18	53	27	72
Diyarbakır	40	79	17	36	47	45
Kuzey-Orta Anadolu:						
Sivas	24	127	32	46	22	54
Orta Anadolu:						
Ankara	41	110	13	58	29	69
Konya	35	125	-	-	-	-
Akdeniz:						
Adana	45	305	18	36	46	47
Orta-Kuzey Anadolu:						
Kastamonu	19	40	28	58	14	21
Bolu	20	43	19	66	15	26
Batı Anadolu:						
Aydın (İzmir)	45	57-159	18	36	46	27-55
Bursa	23	57	15	60	25	34

Tablo için açıklamalar: 1912'deki vilayet sınırları 1950'nin il sınırlarıyla aynı değildir. Bu nedenle 1950 için de bazı iller gruplandırılmıştır. 1950 yılı için işletme ortalama boyutlarını veren ikinci sütunda a) Erzurum Gümüşhane'yi de kapsamaktadır; b)Van, Bitlis, Ağrı, Siirt; c) Diyarbakır ile

232 1328 (1912) Tarım Özeti'nden aktaran Mears, 1924 ve DİE, 1973: 29; 1950 istatistikleri için Keten, 1971: 28-62 (ortalama işletme boyutları için) ve 93-99 (son sütun için).

Elazığ; d) Adana ile Hatay; e) Kastamonu ile Sinop; f) Bolu ile Zonguldak; g) Bursa ile Bilecik birlikte kapsanmıştır; h) Urfa ve Mardin ikinci ve son sütunda birlikte alınmıştır. (1912 verilerinde ise Urfa, Maraş ve Gaziantep birliktedir). 1950'deki konumlarına bakarsak, işletme boyutları Gaziantep'te 164 d., Maraş, Adıyaman ve Malatya grubu ortalaması olarak ise 51 d.; 50 d.'den büyük işletme oranlarında ise (son sütun) Gaziantep için %63 ve diğer üç il için %35'tir. i) Aydın vilayeti 1912'de İzmir ve Manisa'yı tamamen kapsamaktaydı. Bunların ikinci sütundaki (1950) konumları, Manisa: 76 d., İzmir: 159 d. ve Aydın (artı Muğla) 57 d. ve son sütunda da aynı il sırasıyla %55, %36,5 ve %27 idi.

Bu çizelgeden bazı sonuçlar çıkarmaya başlamadan önce iki uyarıda daha bulunalım: Birincisi, 1950 verileri bilgi amaçlı verilmektedir. Sıkı bir karşılaştırmaya uygun değildir. 1950 verilerini almamız, Cumhuriyet döneminin ilk (dolayısıyla 1912'ye en yakın ve 1950 sonrasındaki altüst oluşların etkisini henüz taşımayan) kapsamlı Tarım Sayımı sonuçlarını içermesi ve 1952'de test edileceği üzere en güvenilir sayımlar olması nedeniyledir. İkincisi, ikinci ve son sütunda 1950 Tarım Sayımına ait ulusal ve bölgesel ortalamaların, 1963 ve 1970 Tarım Sayımlarında çok daha düşük değerler aldığını hatırda tutmak gerekir. 1950 sonrasında yapısal değişimler (miras hukuku ve nüfus artışı sonucu toprakların parçalanması) ve aile işletmelerinin sayısında ve ekili alanlarda hızlı artış görülmesi bu çok hızlı (ve tuhaf) düşüşü kısmen açıklayabilmektedir. Oysa 1950 sayım sonuçlarını doğrulayabilmek adına 1952'de yapılan "sonbahar anketleri" sonuçları 1950'den pek az farklılaşmaktadır. Bir örnek verelim: Toplam işlenen yüzölçümünün toplam işletme sayısına bölünmesiyle kabaca elde ettiğimiz ortalama işletme boyutları[233], 1950'de 82,5 dönümken, 1952'de 74,6 dönümdür; ancak 1963'te 55 dönüme düşmektedir. Oysa işlenen alanlar 1950 sonrasında hızla genişlemiştir. Bu tuhaflığın önemli bir nedeni, toprak reformu söylentilerinin 1963 ve 1970 sayımlarının sonuçlarını önemli ölçüde çarpıtmış olmasıdır.

Eksikli de olsa, "orta ve büyük işletme" için sadece 50 dö-

233 Keten, ibid: 76.

nümün üstünde kalanlar gibi kaba bir ayırımdan yararlanma imkânı veriyor olsa da, bu çizelge 20. yüzyıl başlarındaki tarımsal yapının bazı veçhelerini görmemize olanak vermektedir:

(i) Çok kabaca hesaplanmış olsa dahi, tarımsal işletme birimlerinin ortalama boyutlarının hangi bölge veya vilayet alınırsa alınsın 1912 yılında pek dar ölçeklerde kaldığı görülmektedir. Bu duruma, verilerin az güvenilir olması yanında, üç açıklama getirilebilir: a) İşlenebilir alanın muazzam genişliğine rağmen kırsal alandaki çok düşük nüfus yoğunluğunun olması ve dolayısıyla çok geniş alanların ekilmeden bırakılması; b) 50 dönümün altında çok sayıda küçük ve mikro işletmenin oldukça dar bir işlenen alan üzerine sıkışması; c) küçük işletmelerin, bağımsız aile işletmelerinden ortakçı-kiracı işletmelerine kadar giden farklı hukuki-ekonomik statülere sahip olabilmesi...

1907 tarım anketi de işletme boyutlarının çok ufak kaldığını esasen teyit etmekte ve bunu ulusal ortalama olarak aile başına 50 dönüm olarak vermektedir.[234]

(ii) 50 dönümün altında kalan (çizelgede üçüncü ve dördüncü sütunların toplanması sonucu bulunan) işletmelerin toplam içindeki payları 1912'de vilayetlere göre yüzde 86 ile yüzde 53 arasında değişmekteydi ve bugün de olduğu gibi sayıca en kalabalık gruptu: Ulusal düzlemde işletmelerin 1950'de ve 1952'de yüzde 62'si 50 dönümün altındayken, bu oran 1963'de yüzde 68 ve 1970'te yüzde 75'e çıkmaktaydı.

(iii) İkili bir ayırım temelinde bakıldığında, bazı bölge veya vilayetlerin 1912'de 50 dönümden daha büyük işletmeler bakımından daha büyük ağırlığa sahip oldukları görülmektedir. Bunlar, Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu'nun bir bölümü

234 Eldem, ibid: 70-71. Ancak, çizelgeye göre, 1912'den 1950'ye kadar ciddi bir toprak yoğunlaşmasının ortaya çıkmasının şaşırtıcılığı dikkate alındığında, 1912 verilerinin gösterdiği ortalama işletme boyutlarının acaba sadece belirli bir yüzölçümü (örneğin 200 dönüm) altındaki küçük ve orta boy işletmelerin ortalaması mı olduğu sorusu akla takılmaktadır.

ile Adana ve Aydın vilayetleridir. Bu durum aslında bugünkü işletme büyüklüğü dağılımıyla da benzerlik göstermektedir. Daha önce belirtildiği gibi bu bir yandan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da feodal ve yarı-feodal ilişkilerin sürgitmesine, diğer yandan Aydın ve Adana gibi illerde kapitalist çiftliklerin filizlendiği büyük tarımsal mülkiyetlerin varlığına bağlı olmuştur. Çiftliklerin serpildiği bir diğer coğrafya olan İmparatorluğun Avrupa bölgelerine (ki 1912'de kaybedilmiştir) bakıldığında, 1907 Anketi ülkenin diğer bölgelerinden çok da farklılaşmayan bir yapıyı ortaya koymaktadır: Genel olarak, Trakya ve Rumeli'de 10 dönümden küçük "işletmeler" toplamın yüzde 34'ünü, 10-50 dönüm arasındakiler yüzde 47'sini ve 50 dönümün üzerindekiler yüzde 19'unu temsil etmekteydiler.[235]

1950'deki duruma da atıf yaparak ve ihtiyat payını da elden bırakmadan, Orta, Doğu, Güneydoğu ve Güney Anadolu'da (yani Sivas, Van, Bitlis, Urfa, Adana... çemberinde) 1912-1950 arasında belirli bir toprak yoğunlaşması olduğundan ve Karadeniz ve alt-Karadeniz bölgesinde (Trabzon, Kastamonu, Zonguldak, Bolu...) oldukça parçalanmış toprak yapılarının varlığından söz edebiliriz. 1912 ile 1950 sonuçları tam karşılaştırılabilir özelliklere sahip görünmemektedir, ama bölgesel farklılıkların aşağı yukarı aynı önem düzeyinde korunmuş gözükmesi güvenilir sayılabilir. Toprak yoğunlaşması veya parçalanmasına ilişkin süreçlerin bölgesel eğilimleri dahi 1950'lere kadar çok farklılaşmamış kabul edilebilirse de, 1950 sonrası tamamen başka bir gelişmeye işaret etmektedir.

***

1907 ve 1912 verileri, konunun yukarıda incelenen veçheleri dışında, bize tarımda sosyal sınıfların göreli ağırlıkları konusunda hiçbir şey söylememektedir. Esasen, her bir işletme grubu-

235 İbidem.

na düşen toprak yüzölçümleri verisine sahip olsaydık bile, bu grupların kabaca 50 dönüm altında ve üstünde olmak üzere ikili bir ayırıma tabi tutulmuş olması nedeniyle böyle bir şansımız olmayacaktı.

> Bu büyük boşluğu dolduran bazı tahmini veriler yok değildir. Bunlardan biri 1913'te Osmanlı tarımında toplumsal sınıfların dağılımına ilişkin el yordamı tahminlerdir. Buna göre derebey ailesi ("işletmesi") sayısı 10 bin, ağa sayısı 40 bin, küçük ve orta köylü 870 bin ve topraksız köylülerin sayısı ise 80 bindir (hepsi yuvarlak 1 milyon ediyor!) ve göreli ağırlıkları da sırasıyla ve yüzde olarak, 1; 4; 87 ve 8'dir. Bunların işlediği/sahip olduğu toprak yüzölçümü ise toplamda 7,7 milyon hektar olup, dağılımı da, gene sırasıyla ve yüzde olarak 39; 26 ve 35'tir.[236] Bu kaba dağılımı güvenilir olarak kabul etmek mümkün değildir. Öte yandan, 1913'te işlenen toprak yüzölçümünün, 9,3 milyon hektarı bulduğunu (yani yukarıdaki toplam 7,7 milyon hektarın üzerinde olduğunu) da eklemeliyiz.[237]
>
> Fransa'nın o dönemdeki İzmir konsolosu olup Batı Anadolu tarımı üzerine önemli bir kitap yazan François Rougon'un 19. yüzyıl sonuna ilişkin tahminleri ise işletme biçimlerine ilişkindir: "Tarımsal üreticilerin işletme biçimleri, büyük, orta veya küçük işletmecilik yapmalarına göre değişmektedir. 2.000 dönümden 80.000 dönüme kadar alana sahip olan çiftliklerde, ortakçılık hemen hemen tek toprak işleme yönetimi olarak benimsenmiştir (ama Kuşadası hariç, çünkü orada sabit bir toprak kirası karşılığında yapılan kiracılık ön plandadır). Ortakçı ve ailesi kol gücünü sağlamakta, toprak sahibi ise çift hayvanlarını ve tohumları temin etmekte ve hasat zamanı ürünü (tohumu hesaba katmadan) ikiye bölmektedirler. İkincisi, 500 dönümden 2.000 dönüme kadar genişliği olan çiftliklerdir ki bunlar genellikle doğrudan

236 Avcıoğlu, 1971, C.1: 125.

237 Gerçi sadece bu farktan hareket ederek verilerin güvenilmez olduğunu ileri sürmek de doğru değildir. Çünkü 1970 tarım sayımında da, eksik beyanlar nedeniyle, 26 milyon hektarlık işlenen alana rağmen "sayılabilen" arazi 13 milyon hektarda kalmıştı!

> doğruya sahipleri tarafından ekilip biçilirler; ortakçılığa ancak kısmen başvururlar. Daha düşük ölçekteki 10-500 dönüm arasındaki topraklar ise, Aydın ve Konya vilayetlerinde, doğrudan sahipleri tarafından işlenir ve gerekirse sadece hasat zamanı gündelikçi emek kullanılır."[238]

Görüldüğü gibi, büyük toprak sahipliği ile küçük işletmecilik, tıpkı feodal ilişkilerde olduğu gibi, sıklıkla bir arada bulunabilmektedir. Makul büyüklüklerin üzerindeki topraklarda sarkaç yarı-feodal ilişkilere doğru salınırken, daha yönetilebilir toprak büyüklüklerinde ise kapitalist ilişkilere doğru meyletmektedir.

Her durumda, Osmanlı'nın son yıllarına gelindiğinde, küçük köylülüğün sayıca en önemli kategoriyi teşkil ettiğini tüm veriler ve tahminler doğrulamaktadır. Ancak çok parçalı yapının ve mikro işletmelerin çokluğunun da gösterdiği gibi, köylülüğün önemli bir bölümünün bağımsız bir üreticilik yapabilme olanakları oldukça kısıtlıydı. Bu da, çok sayıda küçük köylünün başka parselleri kiralama veya ortakçılık/yarıcılık yoluyla işleterek kendi topraklarını daha anlamlı boyutlara getirmeye yöneldiği veya tam tersine, topraksız köylüler gibi büyük topraklarda değişik statüler altında çalışmaya gittiği sonucunu vermektedir.

Ormanlık veya dağlık bölgelerde ise topraklarının sahibi olan ve bağımsız üreticilik yapan köylülerin oranı çok daha yüksekti. Genellikle tarıma fazla elverişli olmayan bu bölgelerde geniş tarım arazileri oluşturma olanakları ve dolayısıyla ağa-ortakçı ilişkileri kurulmasının nesnel koşulları da kısıtlıydı. Ormandan toprak açma yöntemiyle elde edilen arazilerde

238 Rougon, 1892: 73-74. Başka incelemeler de bu saptamaları teyit eden sonuçlar sunmaktadır. 1918'de Türkiye üzerine yazan bir Alman araştırmacının (O. Warburg, "Die Landwirtschaft der Türkei" in Das Türkische Reich, ed. J. Hallaur) yazısından yararlanan Novichev'e göre (ibid: 69), "mülk sahibi köylülerin sayısı artmak yerine azalmaktadır. Köylülerin mülkiyetindeki topraklar farklı vilayetlere göre yüzde 15 ile yüzde 50 arasında değişmektedir. Toprakların diğer bölümü, vakıflara, devlete ve büyük toprak sahiplerine aittir ve bunlar, küçük istisnalar dışında, eskiden topraklarının sahibi olan ortakçıları çalıştırmaktadırlar."

yapılan tarım, daha ziyade çok-kültürlü ve düşük verimlilikli bir geçimlik tarımdı.

Salt ortakçılık yapan topraksız köylüler ile hibrid nitelikli (yani aynı zamanda küçük toprak sahibi olan) ortakçılar bir arada ele alındığında küçük köylülüğün sayıca en önemli bölümünü oluşturur durumdaydılar. Çeki hayvanlarına ve tarım araçları ile tohum gibi girdilere sahip olamayacak kadar yoksul olan bir köylülük nedeniyle de, en yaygın ortakçılık türü, toprak ve diğer girdileri mülk sahibinin sunduğu yarı yarıya paylaşımı esas alan "yarıcılık" usulüydü. Ortakçıların varoluş koşullarını daha da zora sokan gelişme ise, bir yandan kapitalizmin tedricen gelişmesiyle piyasaya bağımlılığın artması, diğer yandan ise, özellikle görece daha geri bölgelerde, emek (angarya) yükümlülüklerinin varlığını sürdürmesiydi.

Bu tabloya kuşkusuz mevsimlik işçilerin de eklenmesi gerekir. Topraklarının (eğer varsa) yetersizliğinin itmesi ve buna ulaşım eksenlerinin gelişmesinin çekici etkilerinin eklenmesiyle harekete geçen çok sayıda yoksul köylü, pazara yönelmiş çiftliklerin büyük atılımlar içinde olduğu en gelişkin bölgelere akmaktaydı. Bu bölgelerden sadece birinde, 20. yüzyılın başlarındaki Çukurova bölgesinde, bu yarı-köylü yarı-işçi mevsimliklerin sayısı mevsimine göre 50.000 ile 70.000 arasında değişmekteydi.[239] Bu yarı-proleter köylülerin statüsü hızlı bir evrim geçiriyor ve büyük bölümü daimi tarım işçilerine kolayca dönüşüyordu.

239 Novichev, ibid.

Sonsöz

Dünyanın birçok coğrafyasında, birbirinden etkilenmeksizin, benzer tarihi toplumsal/ekonomik koşullarda adeta deterministik bir biçimde feodal üretim ilişkileri ortaya çıkabilmiştir.[1] Bunlar, üretimde kurulan toplumsal ilişkiler temeli bakımından birbirlerine çok benzer olmakla birlikte, bu üretim temeline denk düşen farklı üstyapı dokuları nedeniyle sanki birbirinden çok farklı üretim tarzları gibi algılanabilmişlerdir.[2] İşte AÜT tartışmalarının önemli çıkış noktalarından biri de bu olmuştur.

Kapitalizme geçişin farklı yolları olmasının esas nedeni de burada aranmalıdır. Birincisi, farklı mekânlarda birbirinden bağımsız olarak ortaya çıkan feodalizmlerden kapitalist üretim tarzına geçişin farklı yolları olması gerekirdi. Kaldı ki, her feodalizmin kendi içsel dinamikleriyle mutlaka kapitalizme evrileceği gibi zorunlu bir mekanik ilişki kurulamayacağı da açıktır. Nitekim feodal üretim ilişkileri farklı mekânlarda ortaya çıkmıştır ama kapitalizm sadece tek bir coğrafyada ortaya çıkmış

1 W. Kula (1970: 3), henüz 1962 yılında feodal sistemin ekonomik teorisini inşa etmeye girişirken, bu sistemin ilkel komünal toplumdan çıkışın evrensel biçimi olduğunda ısrar ederken şu önemli tespitleri yapıyordu: "Hemen hemen bütün toplumlar, ilkel aşamadan çıktıkları andan itibaren, bu sistemin şu veya bu biçimini yaşamışlardır. Köleci aşama ise aynı ölçüde geçerli değildir. (...) 'Kendiliğinden' yani daha önceden varolan bir kapitalizmin etkisi altında kalmadan ortaya çıkan kapitalizme gelince, bu, dünya tarihinde ancak tek bir defa ortaya çıkmıştır. (...) Buna karşılık, farklı çağlarda ve birbirlerinden bağımsız olarak ortaya çıkan birçok feodalizm biliyoruz".

2 Bu tartışmaların ifrat noktası, herbir ülke için ayrı ("Osmanlı üretim tarzı" gibi) bir üretim tarzı yakıştırmasına kadar varabilmiştir.

ve buradan yayılmıştır. İkincisi, ilk çıkış coğrafyası dışında esas olarak yoğun dış etkilerle yayılmış, çevre ülkelerinde ise sömürgeleştirme/bağımlılaştırma süreçleriyle zemin kazanmış olan kapitalizmin, nüfuz ettiği farklı ekonomik/sosyal yapılara göre gene farklı geçiş süreçlerini içermesi (veya bağımlı ekonomilerde bu geçişi çarpıtması veya uzun süre tıkaması) beklenirdi.

Sonuçta kabaca üç "geçiş yolu"ndan söz edilebilir: İngiliz yolu (klasik yol); köylü yolu (Fransız veya Amerikan yolu) ve burjuva-toprak ağası yolu (Prusya yolu veya junkersler). Bu üç tipolojik yolu dikkate alan Marksist tarihçiler olduğu gibi, Marx'a atıfla devrimci (birinci yol) ve evrimci (ikinci yol, uzlaşma yolu) olmak üzere sadece iki "yol" üzerinden analizlerini inşa eden Soboul ve Dobb gibi tarihçiler de bulunuyor. Kapitalizmin sadece tek bir ülkeden neşet ettiğine dayanarak tek ve biricik bir geçiş yolunun (İngiltere'nin tanıdığı ve kısmen Hollanda'da da görülen yolun) geçerli olduğunu savunanlar da vardır. Biz bu çalışmada, bu kısıtlı tipolojiler çerçevesinde kalınırsa, kapitalizme geçişin üç mümkün yolunun da açıklayıcı üstünlükleri olduğundan yola çıktık; bununla birlikte, basitlik amacıyla daha ziyade iki geçiş yoluna atıfta bulunmayı daha çok yeğledik. Ancak bu iki yolun, hatta iki üretim tarzının (feodal ve kapitalist) geçici olarak birlikte varolabileceğini –bunlar bir geçiş sürecinde birbirine eklemlenmiş veya sadece yana yana gelmiş olsalar da– kabul ettik; ancak Yerasimos'vari bir üretim tarzları rekabeti fantezisiyle araya mesafe koyduk.

Ayrıca şu ihtiyat sınırlarını da hiç aşmamaya çalıştık: Kapitalizme geçiş yolları ne kadar iyi tanımlanırsa tanımlansın, sonuçta bize soyut ve ortalama şemalardan başkasını vermez. Bunların somut tarihsel formasyonlarda birebir karşılığını aramak veya tarihsel formasyonları bu soyut şemalara uydurmaya çalışmak hem boşuna hem bilim-dışı bir çaba olacaktır. Nitekim bir tipolojiye adını veren ülkelerde bile soyut şemaya birebir uyan "saf" bir geçiş yolunun varlığı üzerine bir tarih çalışma-

sı inşa edilemez. (Örneğin Dobb, İngiliz örneğini iki geçiş yolunu da tanıyan bir örnek olarak çözümler). Bununla birlikte, bu uyarılar geçiş tipolojilerinin yöntemsel düzlemde sunduğu önemi yadsımaya götürmez; tam tersine, karmaşık bir sürecin anlaşılabilmesini kolaylaştırıcı tahlil aletlerinin kaçınılmazlığını gösterir. Esasen benzer bir durum üretim tarzları bakımından da geçerlidir. Üretim tarzları şeması, somut sosyal ve ekonomik formasyonları ve bunlara şekil veren somut tarihsel olguları zorunlu olarak uyduracağımız bir reçete değildir; hiçbir şey somut tarihsel olgu ve süreçlerin incelenmesinin yerine geçemez. Ancak toplumların karmaşık tarihi gelişimlerinin ve karmaşık tarihsel malzemenin sınıflandırılıp düzene sokulabilmesi ve sosyal sınıfların karşılıklı belirlenmelerine göre uzun dönemli belirleyicilerinin ortaya konulabilmesi, her bilim dalının kendi alanını düzenleyip sınıflandırması örneğinde olduğu gibi, belirli referansların devreye sokulmasıyla mümkün olabilecektir. Bu bakımdan, üretim tarzı ve sosyal formasyon kavramları, tarihsel materyalizmin vazgeçilmezlerindendir.

***

Osmanlı ekonomik/toplumsal formasyonu, tarih sahnesine Batı Avrupa feodalizminin çözülüş ve kriz dönemlerinde çıkmıştı. Bağrından çıktığı ve yoğun etkilerini taşıdığı tarihsel (Selçuklu) ve çağdaşı (Bizans, Anadolu Beylikleri) feodal yapılara kıyasla bile özgün sayılabilecek bir merkezi artık-sağma düzeneğini inşa ederek bu zor zamanlarda ve mekânlarda tutunmaya ve kalıcı olmaya çalışacaktı.

Genişleyerek/fethederek güçlenebilen bu ekstansif askeri/tarımsal devlet yapısı, coğrafi genişlemenin sınırlarına dayandığı 16. yüzyıl sonlarında artık çözülmenin de başlangıcına gelecekti. Sınırlarına dayandığı şey sadece fiziki/siyasi sınırlar değildi; asıl olarak merkantilist çağa geçememenin, bilim ve teknolojide

ilerleyememenin getirdiği blokajlardı. Sonraki iki koca yüzyıl, ekonomik/sosyal yapılarının çözülüşünün yaratıcı bir dönüşüme evrilememesinin sancılarıyla tamamlanacak, Aydınlanma devriminin tamamen dışında kalacaktı.

> Tarih sahnesine Geç Ortaçağ'da çıkan bu devlette belirleyici olan üretim tarzı konusunda tarihçi olanların ve olmayanların önemlice bir bölümünün, kuruluş veya çözülüş dönemlerini üstyapıdaki feodal ilişkilere bakarak "feodal" olarak nitelemekte güçlük çekmemeleri, buna karşılık Osmanlı klasik dönemini (en dar tanımıyla İstanbul'un alınışından sonraki yüzyıllık dönemi) "tamamen kendine özgü" bir kalıba sokmaya çalışmaları şaşırtıcıdır. Feodalite ötesi ama gene de pre-kapitalist sayılan bu "ucube" yapının adlandırılamaması, araştırma yöntemlerinin sorunlarıyla doğrudan ilişkilidir. Osmanlı tarihsel alanının somutta yeniden inşası çabası sürdürülecekse, yani bu alanı "düşünülmüş bir somut olarak yeniden üretmeye" girişilecekse, Osmanlı toplumsal formasyonunun "klasik çağ" olarak nitelendirilen 16. yüzyılın üçüncü çeyreği öncesindeki yüzyılı aşkın zaman diliminin, düşünülmüş bir somut olarak belirli bir üretim tarzına referansla tarif edilebilmesi gerekir. Bu çaba, Osmanlı somut toplumsal formasyonunu bir tipolojiye zorlama değil, onu en genel anlamıyla bir tarihsel ve teorik tasnif altında çözümleme çabasının başlangıcıdır. Esasen, ekonomik temele yani üretim ilişkileri temeline inildiğinde, feodal üretim tarzı kavramı ile yakınlıkların ne denli belirleyici olduğu hemen göze çarpmaktadır. Hatta bu yakınlıklar, klasik dönemde, çözülme döneminin bozulmuş üretim ilişkilerine kıyasla daha bile fazla ve belirleyicidir.

***

"Geri kalmışlık" olgusunun askerî düzlem dâhil her alanda pekişmesi nedeniyle, Osmanlı Devleti sanayi devrimleri çağı olan 19. yüzyıla bağımlılığa demir atmış olarak girecekti. Gerçi bu dönemde, özellikle Tanzimat ile birlikte başlayan "Batılılaşma" çizgisi çerçevesinde hukuki/idari/siyasi düzlemlerde kapi-

talizme geçişin zeminini oluşturmaya dönük "anti-feodal" denilebilecek düzenlemeler yapılabilecekti; ancak artık dış dinamiklerin daha fazla belirleyici olduğu bu süreçte bir milli burjuvazi üzerinde yükselebilecek sınai bir kapitalizmin nesnel koşulları ortaya çıkamayacaktı. Ortaya çıkabilen ticari-mali burjuvazi, esas olarak azınlıklara dayalı ve işbirlikçi/parazit bir karakter taşıyacaktı. Tarımda ise, dış pazarlarla bütünleşerek ticari üretimi esas almış çiftlikler bile, bunların yabancı sermaye denetiminde olanları dâhil, büyük çoğunlukla kapitalist üretim ilişkilerinin ancak kıyısında (ortakçılığa, daimi olmaktan çok mevsimlik işçiliğe dayalı olarak) varlık gösterebilecek ve tarım dışına sermaye transferinin nüvelerini de genel olarak taşımayacaklardı. Bu koşullarda ortaya çıkabildiği ölçüde kapitalizme yöneliş belirtilerinin kararlı ve istikrarlı bir nitelik taşımayacağı, bu yönelişlerin de devrimci geçiş yoluyla bir ilişkisinin kurulamayacağı açıktır. Söz konusu olan tüccar-toprak ağası tipinin bu geçişte başat rol oynayacağı dönem bile daha vurgulu olarak Cumhuriyetin ilk onyılları bakımından daha geçerli olacaktır.

***

Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve onları izleyen Kurtuluş Savaşı boyunca, Anadolu çok şidddetli yapısal değişimlere sahne olacaktır. Balkanlardan Türk muhacirlerin yeni göç dalgaları; 11 yıl kesintisiz süren savaşlara bağlı olarak köylü erkek nüfusun askerlik yükümlülüğü altına alınması ve üretici güçlerde önemli gerilemeler; 1915'te Ermenilerin tehciri ve Kurtuluş Savaşı sonrasında Batı Tarkyalı Türkler ile Batı Anadolulu Rumların mübadelesinden kırsal nüfusun önemli ölçüde etkilenmesi gibi herbiri büyük altüst oluşlar ve tarımsal üretimin aksaması anlamına gelen olaylar sonucunda Anadolu'nun sosyal-tarımsal dokusu geri dönülmez biçimde dönüşecektir. Bununla birlikte Cumhuriyet dönemi geçmişin kırsal toplumsal yapısının izleri-

ni taşıyacak ve hemen hemen aynı geri tarımsal yapılar modern Türkiye'ye aktarılmış olacaktır.

1920'ler, feodal ayak bağlarından kurtulmak yönünde Osmanlı'nın son dönemlerinde atılan adımların son derece kararlı atılımlara dönüştüğü bir onyıl olacaktır. Hukuki ve mali üstyapıda gerçekleştirilen dönüşümlerin bir bölümü üretim ilişkilerini hemen ve doğrudan doğruya etkileyecektir. 1925 yılında hâlâ bütçe gelirlerinin dörtte birini karşılayan aşar vergisinin kaldırılması, iktisat politikalarında henüz geçmişle kopuş yaşanmadan vergi politikasında eskiyle bir kopuş anlamını taşıyan gözüpek bir karar olacaktır. Feodal vergi kalıntısının tasfiyesini, tarımdaki mülkiyet biçimlerinin de modern kapitalist mülkiyet ilişkileri çerçevesinde tanımlanmasını sağlayan (dolayısıyla Mecelle'yi ve bazı hükümleri hariç Arazi Kanunnamesini kaldıran) Medeni Kanun'un kabulü (1926) izleyecektir. Girişilen dönüşümler, kısacası, bağımsız bir hukuk devleti çerçevesinde modern bir ulus devlet ve 1908'de başlayan ancak yarım kalan milli bir burjuvazi inşasını hedefleyecektir.

1930'lar ve 1940'lar da bu sürecin devamı olacaktır. Ancak 1930'ların başka bir anlamı daha vardır: Bu dönem, Osmanlı-Türkiye tarihinde ilk kez korumacı-devletçi-planlı kalkınma politikalarının uygulamaya konulabildiği bir dönem olacaktır. Daha da önemlisi, liberal iktisat politikalarından kopuşla yetinilmeyerek birinci sanayi devrimini başlatacak bir dizi kamu sınai yatırımı ve kurumsal yapılanma gerçekleştirilecektir. Tarım-ticaret-sanayi arasında ilk defa organik bir bütünlüğün sağlanması, pazara açılma/ ticarileşme oranlarının yükseltilmesi, buna uygun hukuki/idari ve kurumsal koşulların (kamu iktisadi teşebbüsleri, yatırım/kalkınma bankacılığı sistemi, tarımsal satış ve kredi kooperatifleri) oluşturulması gibi kritik gelişmelerin hepsi 1930'lar ortamında ivmelenecektir.

1950'lere kadar üstyapıda feodal izlerin temizlenmesi ve ekonomik /tarımsal altyapıda gerçekleştirilen bu çok önemli atılım-

lara ve kurumsal değişimlere rağmen, kırsal dünyayı ve tarımsal yapıları baştan aşağı sarsıcı dönüşümler, tarıma traktörün girişiyle geniş toprak açmalarını mümkün kılan 1950 sonrasının politik-ekonomik koşullarında harekete geçecektir. Bu artık kapitalist ilişkilerin gelişme tarihinde yeni yolları ve kuralsızlığı da içeren farklı bir sayfanın açılması anlamına da gelecektir.

KAYNAKÇA*

Ahmed F. (1971) *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Sander Yayınevi, İstanbul.

Akdağ M. (1949-52) "Medreseli İsyanları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.11, S.1-4, İstanbul.

Akdağ M. (1974) *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, C.1, 1243-1453 ve C.2, 1452- 1579*, Cem Yayınevi, İstanbul.

Akdağ M. (1975) *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası. Celâli İsyanları*, Bilgi Yayınları, Ankara.

Aksoy S. (1970) *Tarım Hukuku*, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara.

Aksoy S. (1971) *Türkiye'de Toprak Meselesi*, 2. baskı, Gerçek Yayınları, İstanbul.

Aktan R. (1966) "The burden of taxation on the peasants", Ch. İssawi, edi. (1966) *The economic history of the Middle East, 1800-1914, A book of readings* içinde, The University of Chicago Press.

Aktan R. (1973) *Türkiye'de Toprak Reformu*, B.İ.T.İ.A., İstanbul.

Alexandrescu-Dersca (1969) "Quelques données sur le ravitaillement de Constantinople au 16e siècle", *Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes* içinde, C.III, Sofia.

Altıgün P. (1971) *Les structures économiques et sociales et institutions politiques des sociétés turques des origines à l'intégration au capitalisme mondial*, Thèse, Université de Paris.

Amin S. (1973) *Le Développement Inégal*, les Editions de Minuit, Paris.

---

* 1) Kaynakçada kullanılan simgelerin anlamları: C: Cilt; K: Kitap; S: Sayı; s: sayfa.

2) Kaynakçada sadece Tezin savunulduğu tarih olan 1978 öncesi kaynakları gösterilmiştir. Bunun istisnasını, 2016 tarihinde yazılan "Çevirinin Önsözü"nde adı geçen kaynaklar ile Türkçeye çevrilmiş iki temel eser için yaptık: Barkan'ın Toplu Eserleri (1980) ile Marx'ın *Kapital*'i (2012-2015). (Ancak bu son iki kaynağa metinde gönderme yapılmamış, sadece okuyucuya seçenek sunulmuştur). 1978 sonrasının tarihini taşıyan bu az sayıdaki yayının kaynakçada ayraç içinde verilmesinin nedeni, okuyucunun bu kitabın yazılış tarihiyle ilgili bir kafa karışıklığı içine düşmemesini sağlamaktır.

Amin S. (1974) "Le Capitalisme et la Rente Foncière", Vergopoulos ve Amin (1974) *La Question Paysanne et le Capitalisme* içinde, Editions Anthropos-idep.

Angelov D. (1974) "Le féodalisme dans les Balkans du XIIIe au XVe siècle", CERM, *Féodalisme à Byzance: Problèmes du mode de production de l'Empire byzantin* içinde s.90-106, *Recherches Internationales à la lumière du marxisme*, S.79.

Antoniadis-Bibicou H. (1974) "Byzance et le mode de production asiatique", CERM, *Sur le "Mode de Production Asiatique"* içinde, Editions Sociales, 2. baskı, Paris.

Antoniadis-Bibicou H. (1974/b) "Présentation", *Féodalisme à Byzance: Problèmes du mode de production de l'Empire byzantin* içinde s.3-17, *Recherches Internationales à la lumière du marxisme*, S.79.

Avcıoğlu D. (1971) *Türkiye'nin Düzeni; Dün, Bugün, Yarın*, C.1, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Avcıoğlu D. (1975) *Türkiye'nin Düzeni; Dün, Bugün, Yarın*, C.2, 2. baskı (gözden geçirilmiş ve genişletilmiş),Tekin Yayınevi, İstanbul.

Baban Ş. (1940) "Tanzimat ve Para", *TANZİMAT -I-* içinde, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul.

Bailey F. E. (1942) *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cabridge.

P. Bairoch (1974) *Révolution Industrielle et Sous-développement*, 4. baskı, Paris-La Haye: Mouton.

Barkan Ö. L. (1937) "Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftçi sınıfların hukuki statüsü", *Ülkü*, bölüm 1: IX. cilt, S.49, s.33-48; bölüm 2: X. cilt, S.50, s.101-116; bölüm 3: X. cilt, S.53, s. 329-341; bölüm 4: X. cilt, S.55, s.147-159; bölüm 5: X. cilt, S.58, s.293-302; bölüm 6: X. cilt, S.59, s.414-422.

Barkan Ö. L. (1937b) "Osmanlı İmparatorluğunda kuruluş devrinin toprak meseleleri", İkinci Türk Tarih Kongresi zabıtları, İstanbul.

Barkan Ö. L. (1938) "Türkiye'de toprak meselesinin tarihî esasları", *Ülkü* dergisi, C. XI, S.61, Mart, s.51-63; S.63, Mayıs, s.233-240; S.64, Haziran, s.339-346.

Barkan Ö. L. (1938b) "Türk-İslâm toprak hukuku tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda aldığı şekiller. I: Mâlikâne-Divânî sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c.II, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, s. 119-187.

Barkan Ö. L. (1939-41) "XV ve XVI'ncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak işçiliğinin organizasyonu şekilleri, I: Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 1, Sayı 1, 2 ve 4.

Barkan Ö. L. (1940) "Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesi", *TANZİMAT -I-* içinde, İstanbul Maarif Matbaası.

Barkan Ö. L. (1945) *Osmanlı İmparatorluğu'nda ziraî ekonominin hukukî ve mali esasları*, Birinci Cilt: *Kanunlar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, yayın no. 256.

Barkan Ö. L. (1949-54) "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1. bölüm: 11. Cilt, 1949-50, s. 524-569; 2. bölüm: 13. Cilt, 1951-52, s. 56-78; 3. bölüm: 15. Cilt, 1953-54, s. 209-250.

Barkan Ö. L. (1953-54), "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali yılına ait bir bütçe örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15. Cilt, s. 251-329.

Barkan Ö. L. (1955-56) "Osmanlı İmparatorluğu 'Bütçe'lerine dair notlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17. Cilt, s. 193-224.

Barkan Ö. L. (1955-56b) "Türk yapı ve yapı malzemesi tarihi için kaynaklar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17. Cilt, s. 3-26.

Barkan Ö. L. (1955-56c) "1070-1071 (1660-1661) tarihli Osmanlı bütçesi ve bir mukayese", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17. Cilt.

Barkan Ö. L. (1955-56d) "1079-1080 (1669-1670) Mali yılına ait bir Osmanlı bütçesi ve ekleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17. Cilt.

Barkan Ö. L. (1962) *İktisat Tarihi (ders notları)*, İkinci Kitap, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul.

Barkan Ö. L. (1968) "Edirne askerî kassamına ait tereke defterleri (1545-1659)", *Belgeler Dergisi*, 3. Cilt, *S.* 5-6, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, s. 1-479.

Barkan Ö. L. (1972-73) "Timar", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 286-333. (Belirtilen tarih, Timar maddesini içeren fasiküllerin yayınlanış (1972 ve 1973) tarihleridir. *İslâm Ansiklopedisi*'nin ciltler halinde ilk yayına başlama tarihi 1974 olmakla birlikte, "Timar" maddesini içeren 12/I cildinin yayın tarihi 1979 olup, bizim tez savunmamız sonrasına düşmektedir. O nedenle burada tez yazımı sırasında kullanılan fasiküllerin yayın tarihine gönderme yapılmaktadır).

Barkan Ö. L. (1977) "Çiftlik", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 3. Cilt, s. 392-397.

(Barkan Ö. L. (1980) *Türkiye'de Toprak Meselesi. Toplu Eserler-1*, Gözlem Yayınları, İstanbul. Baskıya hazırlayanlar: Abidin Nesimi, Mustafa Şahin, Abdullah Özkan).

Beldiceanu N. (1965) "Recherches sur la réforme foncière de Mehmed II", *Acta Historica*, S.IV, s.27-39.

Beldiceanu N. (1968) *Recherches sur la province de Qaraman au 16e Siècle*, E.J. Brill, Leiden. (Journal of the Economic and Social History of the Orient -JESHO- dergisi, C. XI, 1968 sayısındaki makalenin ayrı basımı).

Beldiceanu N. (1976) "Un Registre de cadastre de 1455", *Turcica, Revue d'Etudes Turques*, C. VIII/1.

Beldiceanu N. (1976b) "Le Timar de Muslih Ed-Din, Précepteur de Selim Şah", *Turcica, Revue d'Etudes Turques*, C.VIII/2.

Beldiceanu- Steinherr I. (1975) "Le règne de Selim Ier: Tournant dans la vie politique et religieuse de l'Empire ottoman", *Turcica*, 1975, S.VI, s. 34-48.

Beldiceanu- Steinherr I. (1976) "Attribution de Timar dans la province de Trébizonde (Fin du XVe siecle)", *Turcica, Revue d'Etudes Turques*, C. VIII/1.

Berkes N. (1972) *Türkiye İktisat Tarihi*, 2 cilt, Gerçek Yayınevi, 2. baskı, İstanbul.

Berkes N. (1973) *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Beşikçi İ. (1970) *Doğu Anadolu'nun Düzeni. Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, E yayınları, 2. baskı, İstanbul.

Boran B. (1962) "Metod açısından feodalite ve mülkiyet", "I- Marksist metod nedir?" *Yön* dergisi, S. 50 ve "II-Osmanlılarda mülkiyet meselesi", *Yön* dergisi S. 51.

Boran B. (1968) *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, Gün Yayınları, İstanbul.

Boulos J. (1968) *Les Peuples et les Civilisations du Proche-Orient. Essai d'une Histoire Comparée des Origines à nos Jours, C.5: Le Proche-Orient Ottoman (1517-1918) et Postottoman (1918-1930)*, Mouton, La Haye-Paris.

Braudel F. (1976) *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Philippe II*, 3. baskı, 2 Cilt, Librairie Armand Colin, Paris.

Bréhier L. (1947-1950) *Le Monde Byzantin*, 3 Cilt, Albin Michel, Paris.
Cilt 1 (1947): *Vie et Mort de Byzance*;
Cilt 2 (1949): *Les Institutions de l'Empire Byzantin*;
Cilt 3 (1950): *La Civilisation Byzantine*.

Bulutoğlu K. (1970), *Türkiye'de Yabancı Sermaye*, Gerçek Yayınevi., İstanbul.

Cahen C. (1956) "Selçukî devletleri feodal devletler mi idi?", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17. Cilt, s. 348-358.

Canale J. S. (1974) "Préface", CERM, *Sur le 'Mode de Production Asiatique'* içinde s. 3-12, 2. baskı, Editions Sociales, Paris.

Canale J. S. (1974b) "Les sociétés traditionelles en Afrique tropicale et le concept de mode de production asiatique", CERM, *Sur le 'Mode de Production Asiatique'* içinde s. 101-133, 2. baskı, Editions Sociales, Paris.

Casanova A., Ch. Parain (1970), "Présentation", *Le Deuxième Servage en Europe Centrale et Orientale* içinde, Recherches İnternationales, Sayı 63-64.

Cem İ. (1970) *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul.

CERM (1973) *Sur Les Sociétés Précapitalistes. Textes Choisis de Marx, Engels, Lénine* Editions Sociales, Paris.

CERM (1974) *Sur le 'Mode de Production Asiatique'*, 2. baskı, Editions Sociales, Paris.

CERM (1974b) *Sur le Féodalisme*, Editions Sociales, Paris.

CERM (1975) *Dictionnaire Economique et Social*, Editions Sociales, Paris.

Chesnaux J. (1974) "Le mode de production asiatique. Quelques perspectives de recherche", CERM, *Sur le 'Mode de Production Asiatique'* içinde s.13-45, 2. baskı, Editions Sociales, Paris.

Cohen F. (1973) *Les Soviétiques*, Editions Sociales, Paris.

Conker O. ve E. Witmeur (1937) *Redressement Économique et Industriel de la Nouvelle Turquie*, Librairie du Recueil Sirey, Paris.

Coquery-Vidrovitch C. (1969) "Recherches su un mode de production africain", *La Pensée*, S.144.

Cuinet V. (1890) *La Turquie d'Asie. Géographie Administrative et Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie Mineure*, 4 Cilt, Paris: Editeur Ernest-Leroux.

Cvetkova B. (1959) "Contribution à l'étude des impôts extraordinaires (avarız-ı divaniye ve tekalif-i divaniye) en Bulgarie sous la domination turque", *Rocznik Orientalistyczny*, C. 23, fasikül 1.

Cvetkova B. (1960) "L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVIème siècle jusqu'au milieu du XVIIIème siècle", Etudes Historiques, Sofia.

Cvetkova B. (1960b) "Le service des celep et le ravitaillement en bétail dans l'Empire ottoman (XV-XVIII s.), Etudes Historiques, C.III, Sofia.

Cvetkova B. (1962) "İnfluence exercée par certains institutions de Byzance et des Balkans du Moyen-Age sur le système féodal ottoman", *Byzantino-Bulgarica*, C.1, Sofia, s. 237-257.

Cvetkova B. (1963) "Sur sertaines réformes du régime foncier au temps de Mehmet II", *JESHO*, S.VI-1, s.104-120.

Cvetkova B. (1969a) "İntervention", *Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes* içinde, C.III, Sofia.

Cvetkova B. (1969b) "Quelques problèmes du féodalisme ottoman à l'époque du XVIème au XVIIIème siècle", *Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes* içinde, C.III, Sofia.

Çavdar T. (1970) *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, Ant Yayınevi., İstanbul.

Çavdar T. (1973) "Cumhuriyet devri başlarken Türkiye ekonomisi", BİTİA, İstanbul.

DİE (1970) *Tarım İstatistikleri Özeti*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara.

DİE (1972) Türkiye millî geliri. Kaynak ve Yöntemler: 1962-1971, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara.

DİE (1973) *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını no: 683, Ankara. (T. Çavdar'ın katkısıyla).

Djeghloul A. (1976) "La formation sociale algérienne à la veille de la colonisation", *La Pensée*, Février, S.185.

Dimitrov S. (1969) "İntervention", *Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes* içinde, C.III, Sofia.

Divitçioğlu S. (1967) "Essai de modèles économiques à partir du mode de production asiatique", *Recherches Internationales à la lumière du marxisme*, Sayı 57-58, s. 277-293.

Divitçioğlu S. (1969) "Modèle économique de la société ottomane", *La Pensée*, Sayı 144, Nisan.

Divitçioğlu S. (1971) *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, 2. baskı, Köz Yayınları, İstanbul.

Divitçioğlu S. (1971b) *Marksist "üretim tarzı" kavramı. Devlet ve artık-değer.* (İki deneme), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları No: 288.

Dobb M. (1971) *Etudes sur le Développement du Capitalisme*, Maspéro, Paris.

Dobb M. (1977a) "Une réponse", (1950), M. Dobb-P.M. Sweezy (1977) Du Féodalisme au Capitalisme" içinde, C.1, s.79-93.

Dobb M. (1977b) "Du Féodalisme au Capitalisme", (1962), M. Dobb-P. M. Sweezy (1977) *Du Féodalisme au Capitalisme* içinde, s.15-20.

Dobb M., P. M. Sweezy (1974), *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci*, May yayınları, 2. basım, İstanbul,

Dobb M., P. M. Sweezy (1977) *Du Féodalisme au Capitalisme: Problèmes de la Transition*, 2 Cilt, Maspéro, Paris.

Ducruet J. (1964) *Les Capitaux Européens au Proche-Orient*, P.U.F., Paris.

(Ekinci İ., G. Hakan (2012) *Sencer Divitçioğlu Anlatıyor*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul).

Eldem V. (1970) *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İş Bankası Yayınları.

Emmanuel A. (1975) *L'Echange Inégal*, Maspéro, Paris.

Engels F. (1968) *Anti-Dühring*, Editions Sociales, Paris.

Engels F. (1973) "Lettre à Marx du 6 Juin 1853", *Sur Les Sociétés Précapitalistes. Textes Choisis de Marx, Engels, Lénine* içinde, CERM, Editions Sociales, Paris.

Erdost M. (1969) *"Türkiye Sosyalizmi" ve Sosyalizm*, Sol Yayınları, Ankara.

Filipoviç N. (1953-54) "Bosna-Hersek'te tımar sisteminin inkişafında bazı hususiyetler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15. Cilt.

Fişek K. (1969) *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, Doğan Yayınları, Ankara.

Fourquin G. (1971) *Histoire Economique de l'Occident Médiéval*, 2. baskı, Armand Colin, Paris.

Foursenko A. (1976) "Les révolutions française et américaine du XVIIIe Siècle", *Sciences Sociales*, Academie des Sciences de l'URSS, C.3, S.25, s. 134-148.

Fourtado C. (1970), *Théorie du Développement Economique*, P.U.F., Paris.

Francès E. (1974) "La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et au XVIe siècle", *Féodalisme à Byzance: Problèmes du mode de production de l'Empire byzantin* içinde s.107-124, *Recherches Internationales à la lumière du marxisme*, Sayı 79.

Galissot R. (1974) "L'Algérie Précoloniale", *Sur le Féodalisme* içinde, CERM, Editions Sociales, Paris.

Galissot R., Badia G. (1976) *Marxisme et Algérie, Textes de Marx/Engels*, ed.: R. Galissot ve G. Badia, Union Générale d'Editions, 10/18 dizisi, Paris.

Gardane P. A. (1809) *Journal d'un Voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse Fait en 1807 et 1808*, Paris-Marseille.

Gauthier F. (1976) "Théorie de la voie unique de la Révolution bourgeoise", *La Pensée*, Haziran, Sayı 187.

Georgiades D. (1892) *La Turquie Actuelle*, Paris.

Godelier M. (1974) "La Notion de 'Mode de Production Asiatique' et les Schémas Marxistes d'Evolution des Sociétés", CERM, *Sur le "Mode de Production Asiatique"* içinde, 2. baskı, Editions Sociales, Paris. s. 47-100.

Grenon M., R. Robin (1976) "A propos de la polémique sur l'Ancien Régime et la Révolution", *La Pensée*, Sayı 187, s. 5-30.

Güçer L. (1949-50) "XVIII. yüzyıl ortalarında İstanbul'un iaşesi için lüzumlu hububatın temini meselesi", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 11. Cilt.

Güreli O. (1968) "Tarım kazançlarının vergilendirilmesinde son gelişmeler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Konferansları, 15. seri, Yayınları no 222, İstanbul.

Hobsbawm E. (1977), "Du Féodalisme au Capitalisme", (1962), Dobb M., P. M. Sweezy (1977) *Du Féodalisme au Capitalisme: Problèmes de la Transition*, Cilt 2 içinde s. 7-14, Maspéro, Paris.

Hoell G. (1974) *Tarımda Kapitalizmin Gelişmesi ve Toprak Rantı*, Bilim Yayınları, İstanbul.

Hilav S. (1965) "Asya-tipi-üretim biçimi üzerine açıklamalar", *Eylem dergisi*, S.13, s.1-8.

Hill C. (1977), "Commmentaire", (1953), Dobb M., P.M. Sweezy (1977) *Du Féodalisme au Capitalisme: Problèmes de la Transition*, Cilt 1 içinde s. 171-175, Maspéro, Paris.

Hilton R. (1977a) "İntroduction à l'édition anglaise de 1976", Dobb - Sweezy (1977) *Du Féodalisme au Capitalisme: Problèmes de la Transition*, Cilt 1 içinde s. 13-42, Maspéro, Paris.

Hilton R. (1977b) "Commentaire" (1953), Dobb - Sweezy (1977) *Du Féodalisme au Capitalisme: Problèmes de la Transition*, Cilt 1 içinde s. 157-169, Maspéro, Paris.

Hincker F. (1974) "Contribution à la discussion sur la transition du féodalisme au capitalisme: la monarchie absolue française", CERM (1974) *Sur le Féodalisme* içinde, Editions Sociales, Paris.

İnalcık H. (1955) "15. asır Türkiye iktisadî ve içtimaî tarihi kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15. cilt, s.51-75.

İnalcık H. (1960) "Mehmed the Conqueror (1432-1481)", *Speculum*, S.XXXV/3, s. 408-427.

İnalcık H. (1969) "L'Empire ottoman", *Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes* içinde, C.III, Sofia.

Issawi Ch. (1966) *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, A book of readings, Edited and with introductions by Charles Issawi, The University of Chicago Press.

Karal E. Z. (1976) *Osmanlı Tarihi*, 6. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, İkinci baskı, Ankara.

Karal E. Z. (1977) *Osmanlı Tarihi*, 7. Cilt, ikinci baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Keten M. (1971) *Tarımsal İşletmelerin Yapısı*, DPT yayını, Ankara.

Köprülü F. (1932-1939) "Bizansın Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülahazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.2, İstanbul.

Köprülü F. (1935) *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Editions de Boccard, Paris.

Köprülü F. (1972) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 2. baskı, Atay-Kültür Yayınları, Ankara.

Köprülü F. (1941a) "Ortazaman Türk-İslâm feodalizmi", *Belleten*, Cilt V, S: 19, Türk Tarih Kurumu, 2. baskı (tıpkıbasım) 1995, s.319-334.

Köprülü F. (1941b) "Le féodalisme turc-musulman au Moyen-Age", *Belleten*, Cilt V, S: 19, Türk Tarih Kurumu, 2. baskı (tıpkıbasım) 1995, s. 335-350.

Köprülü B. (1952) *Toprak Hukuku Dersleri*, C.1, İstanbul.

Kula W. (1970) *Théorie Economique du Système* Féodal, Mouton, Paris. (İlk yayınlanışı: 1962, Polonya).

Kurmuş O. (1974) *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul.

Küçükömer İ. (1969) *Düzenin Yabancılaşması, Batılaşma*, Ant Yayınları, İstanbul.

Lemarchand G. (1974) "Féodalisme et société rurale danas la France moderne", *Sur le Féodalisme* içinde, CERM, Editions Sociales, Paris.

Lénine V. I. (1973) "Programme Agraire de la Social-Démocratie dans la Première Révolution Russe de 1905-1907", *Oeuvres Complètes*, Editions Sociales et Editions du Progrès, Paris ve Moskova, C. 13.

Lénine V. I. (1974) *Le Développement du Capitalisme en Russie*, Editions Sociales et Editions du Progrès, Paris ve Moskova.

Mantran R. (1956), "Règlements fiscaux ottomans. La police de marché de Stamboul au début du XVIe siècle", *Les Cahiers de Tunisie*, S.14.

Mantran R. (1962), *İstanbul dans la Seconde Moitié du XVIIe Siècle*, Librairie Adrien-Maisonneuve, Paris.

Mantran R. (1965), *La Vie Quotidienne à Constantinople au Temps de Soliman le Magnifique et de ses Successeurs (XVIe et XVIIe siècles)*, Hachette, Paris.

Mantran R. (1975), *Histoire de la Turquie*, Presses Universitaires de France, 4. baskı, Paris.

Marx K. (1950-1973) *Le Capital*, 3 Kitap, 8 Cilt, Editions Sociales, Paris.
K. 1, C.1:1971; C.2: 1973a; C.3: 1950;
K. 2, C.1: 1960; C.2: 1953;
K. 3, C.1: 1969; C.2: 1970; C.3: 1960.

(Marx K. (2012) *Kapital*, 1. Cilt, 3. basım; 2. Cilt, 1. basım, Yordam Kitap. (Çevirenler: M. Selik, N. Satlıgan)

Marx K. (2015) *Kapital*, 3. Cilt, 1. basım, Yordam Kitap). (Çevirenler: M. Selik, E. Özalp)

Marx K. (1967), '*Grundrisse*', *Fondements de la Critique de l'Economie Politique*, C.1, Editions Anthropos, Paris 1967.

Marx K. (1970b), *Salaire, Prix et Profit*, Editions en Langues Etrangères, Pekin.

Marx K. (1972) *Contribution à la Critique de l'Economie Politique*, Editions Sociales, Paris.

Marx K. (1973d) "Lettre à Vera Zassoulitch", (ilk müsvedde), *Sur les Sociétés Précapitalistes, Textes Choisis de Marx, Engels, Lénine* içinde, CERM, Editions Sociales, Paris.

Marx K. (1973e) "Le système foncier en Algérie au moment de la conquête française", *Sur les Sociétés Précapitalistes, Textes Choisis de Marx, Engels, Lénine* içinde, CERM, Editions Sociales, Paris, s. 382-400.

Marx K. (1973f) "Formes qui précèdent la production capitaliste", *Sur les Sociétés Précapitalistes, Textes Choisis de Marx, Engels, Lénine* içinde, CERM, Editions Sociales, s.180-226.

Marx K. (1973g) "Lettre à la rédaction des "Otétchestvenniye Zapisky", *Sur les Sociétés Précapitalistes, Textes Choisis de Marx, Engels, Lénine* içinde, CERM, Editions Sociales, s.349-352.

Marx K. (1974) *Türkiye Üzerine (Şark Meselesi)*, derleyen ve çevirenler S. Hilav ve A. Tokatlı, Gerçek Yayınları, 2. baskı, İstanbul.

Marx K., F. Engels (1963) *Textes sur le Colonialisme*, Editions de Moscou.

Marx K., F. Engels (1968) *L'idéologie allemande*, Editions Sociales, Paris.

Marx K., F. Engels (1976) *Marxisme et Algérie, Textes de Marx/Engels*, ed.: R. Galissot ve G. Badia, Union Générale d'Editions, 10/18 dizisi, Paris.

Matkovski A. (1969) "La résistance des paysans macédoniens contre l'attachement à la glèbe pendant la domination ottomane", *Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes* içinde, C.III, Sofia.

Mears E. G. (1924) *Modern Turkey. A politico-economic interpretation, 1908-1923 inclusive, with selected chapters by representative authorities*, by Eliot G. Mears, The Macmillan Company, New York.

Mile L. (1969) "İntervention", *Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes* içinde, C.III, Sofia.

Morawitz Ch. (1902) *Les Finances de la Turquie*, Paris.

Morier J. (1818) *Second Voyage en Perse, en Arménie et dans l'Asie Mineure, Fait de 1810 à 1816*, Paris.

Mutafcieva V. P. (1967) "De la politique intérieure de Mahomet II le Conquérant", *Studia et Acta Orientalia*, C.V-VI, s.253-265.

Novichev A. D. (1966) "The development of commodity-money and capitalistic relations in agriculture", Issawi Ch. (editor) *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, A book of readings içinde, The University of Chicago Press, 1966.

Ostrogorsky G. (1974) "Pour l'histoire de la féodalité byzantine", *Féodalisme à Byzance: Problèmes du Mode de Production de l'Empire Byzantin* içinde s.125-143, *Recherches Internationales à la lumière du marxisme*, Sayı 79.

Oyan O. (1973) *La Structure de l'Agriculture en Turquie*, Mémoire pour le D.E.S., Université de Paris-I Panthéon-Sorbonne.

(Oyan O. (1987) "Behice Boran'ın feodalizm ve Osmanlı toplum yapısı tahlilleri", *Bilim ve Sanat*, Aralık 1987).

(Oyan O. (1988) "Osmanlı iktisat tarihi üzerine", 11. TEZ 8. Kitap, Ekim, s. 280-301).

(Oyan O. (1998) *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*, İmaj Yayıncılık, Ankara).

(Oyan O. (1998b) "Meiji-Osmanlı-Türkiye: Vergi politikasına iktisadi kalkınma sorunsalından bakış", *"Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış" Uluslararası Kongresi, II. Cilt: Ekonomi-Toplum-Çevre* içinde, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul).

Ökçün G. (1970) "*Sunuş*", *Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları İstatistiki* içinde, SBF Yayını, 2. baskı, Sevinç Matbaası, Ankara, s.v-xi. (1913, 1915 yıllarında Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından gerçekleştirilen bu sayım/anket sonuçları, ilk olarak 1917 yılında aynı Nezaretçe yayınlanmıştı. Gündüz Ökçün, gerekli sadeleştirmeleri yaparak yeniden yayımını sağlamıştır).

Özgür Ö. (1975) *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi*, 2. baskı, Gerçek Yayınları, İstanbul.

(Pamuk Ş. (1988) *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.)

Parain Ch. (1974a) "Caractères généraux du féodalisme", CERM, *Sur le Féodalisme* içinde, Editions Sociales, Paris, s. 13-17.

Parain Ch. (1974b) "Evolution du système féodal européen", CERM, *Sur le Féodalisme* içinde, Editions Sociales, Paris, s.18-34.

Parain Ch. (1974c) "Protohistoire méditerranéenne et mode de production asatique", CERM, *Sur le "Mode de Production Asiatique"* içinde s.169-94, Editions Sociales, Paris.

Perceval L. (1969) *Avec les Paysans pour une Agriculture Non Capitaliste*, Editions Sociales, Paris.

Perenyi J. (1969) "Trois villes hongroises sous la domination ottomane au 17e siècle", *Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes* içinde, C.III, Sofia.

Pirenne H. (1970) *Mahomet et Charlemagne*, PUF, Paris.

Poncet J. (1974) "Statut foncier et rapports sociaux dans la Tunisie d'avant 1881", CERM, *Sur le Féodalisme* içinde, Editions Sociales, Paris.

Poulantzas (1974) *Les Classes Sociales dans le Capitalisme Aujourd'hui*, Editions du Seuil, Paris.

Poulantzas N. (1975) *Pouvoir Politique et Classes Sociales*, Maspéro, Paris.

Recherches İnternationales à la Lumière du Marxisme (1967) *Premières Sociétés de Classes et Mode de Production Asiatique*, Sayı 57-58: Editions de la Nouvelle Critique, Paris.

Recherches İnternationales à la Lumière du Marxisme (1969) *Voies de la Révolution Bourgeoise*, Sayı 62.

Recherches İnternationales à la Lumière du Marxisme (1970) *Le Deuxième Servage en Europe Centrale et Orientale*, Sayı 63-64.

Recherches İnternationales à la Lumière du Marxisme (1974) *Féodalisme à Byzance: Problèmes du Mode de Production de l'Empire Byzantin, Sayı 79.*

Recherches İnternationales à la Lumière du Marxisme (1975), *Formes d'Exploitation du Travail et Rapports Sociaux dans l'Antiquité Classique, Sayı 84.*

Rey P. P. (1976) *Les Alliances des Classes*, Maspéro, Paris.

Rodinson M. (1966) *Islam et Capitalisme*, Maspéro, Paris.

Rosier B.(1968) *Structures Agricoles et Développement Economique*, Mouton, Paris.

Rougon F. (1892) *Smyrne. Situation Commerciale et Economique*, Paris-Nancy.

Sarç Ö. C. (1940) "Tanzimat ve sanayimiz", *TANZİMAT- I-* içinde, İstanbul Maarif Matbaası.

Sencer Muammer (1971) *Toprak Ağalığının Kökeni*, Tel Yayınları, İstanbul.

Sencer Muzaffer (1971a) *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, 2.baskı, Ant Yayınları, İstanbul.

Sencer Muzaffer (1971b) *Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri*, Ant Yayınları, İstanbul.

Sencer Muzaffer (1973) *Osmanlı Toplum Yapısı. Azgelişmişliğin Tarihsel Temeli*, 2. baskı, Yöntem Yayınevi, İstanbul.

Sencer O. (1969) *Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi*, 2. basım, Habora yn., İstanbul.

Sertel Y. (1976) "Mode de production asiatique et histoire ottomane", *La Pensée*, S. 186, Nisan, s.77-92.

Siyasal Bilgiler Fakültesi-SBF (1970) *Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları İstatistiki*, SBF Yayını, 2. baskı, Sevinç Matbaası, Ankara. (1913, 1915 yıllarında Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından gerçekleştirilen bu sayım/anket sonuçları, ilk olarak 1917 yılında aynı Nezaretçe yayınlanmıştı. Gündüz Ökçün, gerekli sadeleştirmeleri yaparak yeniden yayımını sağlamıştır).

Soboul A. (1970) "La Révolution française dans l'histoire du monde contemporaine", *Voies de la Révolution Bourgeoise* içinde, *Recherches İnternationales à la Lumière du Marxisme*, S. 62.

Soboul A. (1974a) *La Révolution Française et la Féodalité*, CERM, Paris.

Soboul A. (1974b) *La France à la Veille de la Révolution*, S.E.D.E.S, Paris, 1974, s. 91-92;

Soboul A. (1976) *Problèmes Paysans de la Révolution, 1789-1848*, Maspéro, Paris.

Soboul A. (1977) "Contribution à propos de la Révolution française", (1956), Dobb M., P.M. Sweezy (1977) *Du Féodalisme au Capitalisme: Problèmes de la Transition*, Cilt 1, s. 227-38, Maspéro, Paris.

Stahl H. H. (1977) "Voie prussienne et "deuxième servage", (1969), Dobb M., P. M. Sweezy (1977) *Du Féodalisme au Capitalisme: Problèmes de la Transition*, Cilt 2 içinde s. 81-110, Maspéro, Paris.

Stanescu E. (1969) "Les 'Stratiotes'. Diffusion et survivance d'une institution byzantine dans le Sud-Est de l'Europe", *Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes* içinde, C.III, Sofia.

Suvla R. Ş. (1940) "Tanzimat devrinde istikrazlar", *TANZİMAT -I-* içinde, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul.

Sümer F. (1949-50) "Osmanlı devrinde Anadolu'da yaşayan bazı Üçoklu Oğuz boylarına mensup teşekküller", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11. cilt.

Sümer F. (1949-50b) "XVI. asırda Anadolu, Suriye ve Orak'ta yaşayan Türk aşiretlerine umumi bir bakış", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11. cilt.

Sweezy P. M. (1974) "Bir eleştiri", Dobb - Sweezy (1977), *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci* içinde s.19-57, May Yayınları, 2. basım, İstanbul.

Sweezy P. M. (1977) "Une critique", (1950), Dobb - Sweezy (1977), *Du Féodalisme au Capitalisme: Problèmes de la Transition*, Cilt 1 içinde s. 45-77, Maspéro, Paris.

Sweezy P. M. (1977b) "Riposte", (1953), Dobb - Sweezy (1977), *Du Féodalisme au Capitalisme: Problèmes de la Transition*, Cilt 1 içinde s. 147-156, Maspéro, Paris.

Şanda H. A. (1968) *Osmanlı İmparatorluğunda Para Problemleri*, Ticaret Odası Yayınları, İstanbul.

Şanda H. A. (1970) *Reaya ve Köylü*, Habora Yayınları, 2. baskı, İstanbul. (İlk yayını 1941).

Şanda H. A. (1975) *Yarı-Müstemleke Oluş Tarihi/1908 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, İstanbul. (İlk yayını 1932 ve 1935).

Şevki M. A. (1968) *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması*, Elif Yayınları, İstanbul.

Takahashi K. (1977a) "Contribution à la discussion", (1952), Dobb - Sweezy (1977), *Du Féodalisme au Capitalisme: Problèmes de la Transition*, Cilt 1 içinde s. 95-139, Maspéro, Paris.

Takahashi K. (1977b) "La place de la Révolution de Meiji dans l'histoire agraire du Japon", (1953), Dobb -. Sweezy (1977), *Du Féodalisme au Capitalisme: Problèmes de la Transition* Cilt 2 içinde s. 23-79, Maspéro, Paris.

Tekeli İ. (1961) "Türkiye'de devletin iktisadî faaliyetlere iştirakı ve bu hususta ki nizamlama tedbirleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 21. Cilt.

Tengirşenk Y. K. (1940) "Tanzimat devrinde Osmanlı Devleti'nin harici ticaret siyaseti", *TANZİMAT-I-* içinde, İstanbul Maarif Matbaası.

Testa I. (1864-68) *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les Puissances Etrangères Depuis 1536*, 1864'den itibaren yayınlanan 7 Cilt, Amyot (Diplomatik arşivler yayıncısı), Paris.

Todorov N. (1963) "Sur quelques aspects du passage du féodalisme au capitalisme dans les territoires balkaniques de l'Empire ottoman", *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* içinde, C.1, S.1-2, Sofia.

Tsankova-Petrova G. (1974) "La rente féodale dans les régions bulgares sous domination byzantine", *Féodalisme à Byzance: Problèmes du Mode de Production de l'Empire Byzantin* içinde, *Recherches Internationales à la Lumière du Marxisme*, S.79, s.144-170.

Turan O. (1974) "İkta", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, C.5/II, s. 949-959.

Ubicini M. A. (1853) *Lettres sur la Turquie*, 2. baskı, C.1, Paris.

Urquhart D. (1836) *La Turquie, ses Ressources, son Organisation Municipale, son Commerce, Suivis de Considérations sur l'Etat du Commerce Anglais dans le Levant*, 2 Cilt, Paris. (Yapıtın ilk basımı: *Turkey and Its Ressources*, London, 1833)

Uzunçarşılı İ. H. (1977) *Osmanlı Tarihi*, Cilt 3, Bölüm 1 ve 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. baskı, Ankara.

Ülgener S. (1952) "XVI cü asırdan beri esnaf ahlâkı ve şikâyeti mucip bazı halleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11. Cilt, 1949-50, s. 388-96.

Varga E. (1967a) *Essai sur l'Economie Politique du Capitalisme*, Editions du Progrès, Moskova.

Varga E. (1967b) "Sur le mode de production asiatique", *Premières Sociétés de Classes et Mode de Production Asiatique* içinde s. 98-117, *Recherches Internationales à la Lumière du Marxisme*, Sayı 57-58, Paris.

Vergopoulos K. (1977) *Le Capitalisme Difforme et la Nouvelle Question Agraire. L'Exemple de la Grèce Moderne*, Maspéro, Paris.

Vergopoulos K., S. Amin (1974) *La Question Paysanne et le Capitalisme*, Editions Anthropos-idep.

Vilar P. (1974a) "La transition du féodalisme au capitalisme", CERM (1974) *Sur le Féodalisme* içinde s.35-48, Editions Sociales, Paris.

Vilar P. (1974b) "Quelques thèmes de recherche", CERM (1974) *Sur le Féodalisme* içinde s. 49-55, Editions Sociales, Paris.

Viquesnel A. (1868) *Voyage dans la La Turquie d'Europe*, 2 Cilt, Editeur Arthus Bertrand, Paris.

Yerasimos S. (1973) *Turquie: Processus d'un Sous-Développement*, 2 cilt, Doktora tezi, Paris Üniversitesi.

Yerasimos S. (1974) *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Gözlem Yayınevi, 3 Cilt, İstanbul.
Cilt 1 (1974) *Bizanstan Tanzimata*;
Cilt 2 (1974) *Tanzimattan I. Dünya Savaşına*;
Cilt 3 (1976) *I. Dünya Savaşından 1971'e.*

Zane G. (1976) "Structures économiques des Principautés roumaines (1775-1831)", *Les Pays Roumains à l'Age des Lumières* içinde, *Annales historiques de la Révolution française*, Juillet-Septembre 1976.

Sözlükçe

Ağnam: (Ganem 'koyun' sözcüğünün çoğulu.) Hayvan/sayım vergisine verilen ad.

Âğnamcı: Âğnam vergisi toplayan kimse.

Akçe/ akça: Osmanlı gümüş para birimi.

Âkim: Sonuçsuz, başarısız.

Alleu, Franc-Alleu: Batı Avrupa feodalitesinde, özellikle erken Ortaçağ'da, *fief*'in zıttı olarak her türlü hizmet yükümlülüğünden muaf tutulmuş mutlak mülkiyet biçimindeki feodal mülkiyet türü. (Osmanlı'daki benzeri için bkz. Serbest mülkler.)

Allodial mülkiyet: Bir *franc-alleu*'ye ait olan.

Angarya: Prekapitalist ilişkilerde doğrudan üretici üzerine yüklenen bir bedensel yükümlülük (emek-rant) türü.

Arazi-i emiriye-i mevkufe: Mirî vakıf arazileri veya gayri-sahih yani sahici olmayan vakıflar. (Başka deyişle, çıplak mülkiyeti devlete ait mirî topraklar mülke dönüştürülüp sonra vakfedildiği için gerçek sayılmayan vakıflar.)

Arazi-i emiriye-i sırfa: Salt mirî topraklar.

Arazi-i memlûke: Mülk topraklar. Mülk topraklarda, mülkiyet maliki mülkiyet haklarının tüm biçimlerini (kullanma, yararlanma ve kuru mülkiyet hakkını) elinde topladığı için malını alıp satabilme, vakfedebilme, miras bırakabilme haklarından yararlanabilmektedir. Arazi Kanunnamesinde birinci kategori olarak düzenlenmiştir.

"Arazi-i metrûke": Metruk Topraklar: Kamu kullanımına tahsis edilmiş ortak kullanım alanları ile köy halkının ortak kullanımına tahsis

edilmiş mera, yaylak kışlak gibi ortak mallar. (Metrûk topraklar 1858 Arazi Kanunnamesinin dördüncü kategorisini oluşturur.)

Arazi-i mevad: Ölü topraklar; tarıma uygun olmayan boş ve çorak topraklar. 1858 Arazi Kanunnamesinin beşinci kategorisini oluşturur.

Arazi-i mevkufe-i sahiha: Sahih = Sahici Vakıflar: Gerçek mülk toprakların vakfedilmesiyle oluşan gerçek vakıflar.

Arazi-i Mirîye: Mirî topraklar. Bu toprak kategorisi, Ortaçağ Osmanlı toprak rejimine adını verir ve askerî dirlik rejiminin ana bölümünü oluşturur. İslam hukukuna göre gayrimüslim halklardan fethedilen topraklarda uygulanması gerekirken, Osmanlı Devleti, Anadolu ve Yakın-Doğu'nun daha önce Hristiyanlardan fethedilmiş olmasına dayanarak buralarda mirî toprak rejimini uygulamıştır. 1858 Arazi Kanunnamesinin en ayrıntılı düzenlenmiş ve en geniş alanlara tekabül eden kategorisidir.

Arus: Gelin. Bkz. Resm-i arus veya resm-i arusâne.

Aşar: Ondabir vergisi olan öşrün çoğulu. Bkz. Öşür.

AÜT: (Asya veya Asyagil üretim tarzı), Türkiye'de daha çok ilk dillendirildiği biçimiyle ATÜT (Asya tipi üretim tarzı) olarak bilinir. K. Marx'ın, ilkel komünal toplumlardan sınıflı toplumlara geçişin ilk biçimlerinden biri olarak isimlendirdiği ama çok geliştiremediği bir üretim tarzı kavramı.

Avarız vergileri: Osmanlı'da merkezî iktidarca doğrudan tahsil edilen vergiler. Başlangıçta olağanüstü durumlarda nakdî, aynî, bedensel yükümlülük (gemilere kürekçi, yol angaryası vs.) olarak talep edilen avarız vergileri, 16. yüzyıl ortalarından itibaren giderek düzenli hatta daha sonraları yıllık olarak alınmaya başlanacaktır.

Âyan: Şehir halkının devletle ilişkilerini düzenlemek ve haklarını korumak için şehrin ileri gelenlerince seçilen "âyan" denilen temsilci, 16. yüzyıl sonlarından itibaren yerel düzlemde ekonomik anlamda daha etkin bir rol oynamaya başlamış ve giderek çok yönlü bir yerel güç odağına dönüşmüştü. Bunların bir bölümü 18. yüzyılda daha özerk davranan derebeylerine de vücut vereceklerdir.

Ayn: Kaynak, pınar. Aslı, kendisi. Göz.

Ayn-ı mevkuf: Vakfolunan şey.

Aynî: Para olarak değil maddi olarak (ürün veya mal cinsinden) verilen.

Aynî hak/haklar: Taşınır veya taşınmaz üzerinde doğrudan doğruya egemenlik yetkisi veren ve herkese karşı ileri sürülebilen haklar. Toprak beyinin, toprak veya bağımlı üretici üzerindeki hakları karşılığında talep ettiği parasal olmayan maddi yükler.

Aynî yükümlülükler: Prekapitalist üretim ilişkilerinde doğrudan üreticinin tâbi tutulduğu her türlü kurallı/kuralsız maddi yükümlülükler.

Ayar: Kıymetli madenlerin arılık derecesi, bileşimi.

Baş vergisi: Bağımlı üreticinin veya tebaanın bu bağımlı kişiliğini vurgulayan yükümlülük türü. Bazen, farklı inanç mensuplarından bu farklılıklarını korumanın karşılığı olarak alınabilirdi. (İslam devletlerinin erken dönemlerinde, İslamı seçenler cizye vergisi ödemekten kurtulurdu.) Bazen de, askerlik yükümlülüğünü yerine getirmemenin bir karşılığına dönüşebilirdi. Osmanlı'da cizye, ispençe ve genelde çift resmi en çok bilinen örneklerdir. Cizye, daha çok tevzii/dağıtma vergisi olarak kollektif sorumlulukla ödenirdi. Bkz. Cizye, ispençe, çift resmi, resm-i bennak.

Bedel-i nuzul vergisi: Merkezi iktidarca doğrudan tahsil edilen avarız vergilerinden biri. Bedel-i nuzul vergisinin ödenmesinde yükümlüler ortak ödeme sorumluluğu altında tutulmuşlardı. Bir tevzii/dağıtma vergisi olarak uygulanmaktaydı.

Bedensel yükümlülükler: İlkel ve feodal toplumlarda yerel beye veya devlete bedenen yani angarya (emek-rant) biçiminde ödenen tüm yükümlülükler. (Kapitalist ilişkilere uydurulmuş biçimiyle 20. yüzyıla kadar taşınabilmiştir. Halen de dünyadan tamamen silinmiş değildir.)

Beneficium: Batı Avrupa *feodalitesinin* erken (*Karolenjiyen*) dönemlerinde askerî hizmet yükümlülüklerine bağlı ve babadan oğula geçmeyen senyörlükler.

Bennak: Bkz. Bennak resmi=resm-i bennak.

Berat: Bir haktan yararlanmak için devletçe verilen belge.

Bidat/bid'at: Sonradan türeyen alışkanlıklar, gelenekler. Osmanlı'da reayanın bid'at adı altında ödemeye zorlandığı yasaya tam uymayan yükümlülükler.

Cebelü: Cebe türü pullu zırh kuşanan ve tımar beylerinin askerî yükümlülük olarak yetiştirme, eğitme ve donatmakla yükümlü olduğu Osmanlı askeri.

Çift resmi=resm-i çift=kulluk akçası=raiyyet rüsumu: Eskiden kalma bedensel yükümlülüklerin "çift resmi" veya "kulluk akçası" denilen götürü, parasal bir arazi vergisine dönüşmüş hali. Bkz. Resm-i bennak, ispençe.

Deşt-bânlık hakkı: Koruculuk hakkı.

Devşirme sistemi: Osmanlı'da askerî ve bazı sivil Saray hizmetleri için Kapıkulu Ocağı'na alınan gayrimüslim çocukları seçme, toplama ve eğitme sistemi.

Dirlik rejimi: Bkz. Tımar sistemi ve arazi-i mirîye.

Divânî payı: Merkezi iktidarın ve onun adına davranan sipahinin payı. Bkz. Malikâne-divânî.

Ekalliyet: azınlık.

Eşanlı: Eş zamanlı (*simultané*).

Eşkin: Atın bir tür hızlı yürüyüşü.

Eşkincili/eşküncülü tımar: Atlı asker yükümlülüğü olan tımar. Dirlik sisteminin en geniş tımar kategorisi.

Eşkincülü mülk: Mülk olduğu için alınıp satılabilen ama askerî yükümlülüğü de olan mülkiyet türleri.

Ferağ: Bir mülkü başkasına bırakma, başkasının üstüne geçirme.

Fief: Batı Avrupa feodalitesinde, senyörün/kralın belirli hizmet yükümlülükleri karşılığında vasaline (kendisine bağımlı senyöre) tevcih ettiği malikâne. Bkz. *Vassal , vassalité.*

Formariage: Batı Avrupa feodalitesinde, nüfus kıtlığının ve kişisel tabiiyet ilişkilerinin bir sonucu olarak, serfe getirilen *fief* dışından evlenme yasağı.

Fütuhat: Fetihin çoğulu: Fetihler.

Gayr-i sahih vakıf: Sahici (gerçek) olmayan vakıf. (Çünkü kişisel mülkün vakfedilmesiyle değil de, mirî mülkün dönüştürülmesiyle oluşmuş vakıf.)

Gedik: Osmanlı'da zanaatkârların mesleki imtiyaz tekeli ve bu çerçevede 18. yüzyılda loncaların yerine kurulan örgütlenme. İmtiyaz tekeli anlamına gelen "gedik" olmadan işyeri açılamaz, gedik sahibi olunmadıkça ticaret yapılamazdı. Bu teşkilat içinde de meslek ve işyeri sayısı katı bir biçimde denetleniyordu. Tüm ticaret ve zanaat kollarının toplamı yaklaşık 1100 idi.

Haracî/Haracî topraklar: Osmanlı'da esas itibariyle 16. yüzyıldaki fetihlerle birlikte sisteme giren bu topraklarda, fethedilen yerlerin (genellikle adalar) gayrimüslim yerli nüfusu, arazi vergisinin yerine geçen haraç ve ürün üzerinden alınan öşür karşılığında her türlü mülkiyet hakkını kullanabilirdi.

Haraciyye: Haraca tâbi.

Has: Osmanlı tımar rejiminde rical ve ümeranın üst katmanlarının sahip olabildiği askerî hizmet yükümlülüğüne tâbi ve yıllık geliri 100 bin akçeyi aşan tımar türü.

Hassa çiftlik/kılıç yeri/çekirdek: Tımar sahibinin tasarruf haklarına sahip olarak doğrudan işlettiği alan. Bkz. Rezerv.

Hass-ı hümayun/havas-ı hümayun/padişah hasları: Padişahın devlet adına doğrudan sahip olduğu ve tümü birlikte imparatorluk merkezi bütçesinin en önemli gelir türünü oluşturan mülkiyet türü.

İkta sistemi: Osmanlı tımar sistemine yakın özellikler gösteren Selçuklu toprak rejimi. (Bu rejimin görece daha otonom ve askerlik yükümlülüklerini savsaklayan bir malikâne sistemine evrimi Anadolu Selçuklularında büyük ölçüde gerçekleşmişti.)

İltizam sistemi: Vergi ve diğer bazı gelir türlerinin ayrı ayrı, bölge bölge veya topluca belirli yöntemlerle (ihale usulü gibi) seçilmiş bir özel tahsildara verilmesi. Bu sistemin Antik Roma'dan Ortaçağ Avrupa'sına kadar çok çeşitli uygulama biçimleri görülmüştü.

İnhisar: Tekel. (İnhisarına almak: tekeline almak.)

İnkişaf: Gelişme, gelişim. Açığa çıkma.

İntifa hakkı: Yararlanma hakkı.

İntisap: Bağlanma. Girme. Kapılanma.

İntisap etmek: Bağlanmak; girmek; kapılanmak.

İspençe: Çift resminin karşılığı olarak gayrimüslim reaya tarafından ödenen "ispençe" vergisi, bir baş vergisi olarak "raiyet rüsumu"nun tam karşılığını oluşturuyordu. Bkz. Çift resmi.

Kaçgun olayı: Celali İsyanları sırasında köylerin büyük bölümünün boşalıp dağlara/ormanlık bölgelere sığınması eylemi.

Kılıç yeri: Bkz. Hassa çiftlik.

Kulluk akçası: Bkz. Çift resmi

Levant: Avrupa'ya göre güneşin doğduğu yerler yani Doğu-Akdeniz (veya Yakın-Doğu) bölgeleri.

Levend: 16. yüzyılda çiftinden çubuğundan uzaklaşmış, askerlik ve çapulculuk dâhil her işi yapmaya hazır duruma gelmiş genç işsizler ve başıboşlar.

Levent: Osmanlı ordusunda, daha sonraları daha ziyade donanmada görev yapan asker sınıfı.

Levanten: Fransızca yazılışıyla "levantin" ve okunuşuyla "lövanten" denilen, Osmanlı topraklarında (yani Avrupa'ya göre Levant'ta)

yaşayan ama Osmanlı uyruğunda olmayan, özellikle de İtalyan ve Fransız kökenli Avrupalılar. Bunlar başlangıçta daha ziyade ticaretle uğraşırlarken daha sonraları çok yönlü ekonomik ajanlara evrilmişlerdir.

Liva: Osmanlı idari bölümlenmesinde aşağı yukarı bugünkü ilçelere denk düşen sancak altı idari birim.

Mainmorte: Batı Avrupa feodalitesinde bağımlı köylünün/serfin mirasına toprak sahibinin çeşitli derecelerde (serfin tipine de bağlı olarak) müdahale edebilmesi uygulaması.

Mainmortable: Mainmorte uygulamasına tâbi olan serf tipi.

Majorat: Bir soyluluk unvanının elde tutulmasına ve büyük erkek çocuğa aktarılmasına bağlı olarak satılamayan ve bölünemeyen mallar anlamında.

Mali-malikâne: Osmanlı'da yıllık iltizamların köylünün aşırı sömürülmesine yol açtığından hareketle 1695'te mültezimlere ömür boyu iltizam yetkilerinin verilmesi sistemi. Daha büyük sorunlara yol açan, âyan/derebeylerinin yükselişini destekleyen bu sistem Tanzimat'la kaldırılmıştır.

Malikâne-divânî: Çift baştan tasarruf anlamına gelen bu feodal mülkiyet biçimi, Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin ve bunların vergi türleriyle olan bağlantılarının en billurlaşmış yansımasıdır. Bir başının (malikâne) mülk sahibine ait olması nedeniyle sahib-i arz kapsamına giren öşri vergiler bu başa ödenir; divânî payın sahibi sipahi ise, sahib-i raiyyet sıfatıyla daha çok kişisel yükümlülükleri tahsil eder ve kendisi de askerî yükümlülüğe tâbidir.

Monopol (yed-i vahit) sistemi: Bkz. Yed-i vahit sistemi.

Monopolya tutmak/monopol hakkı: Osmanlı hâkim sınıfının (Padişah dahil), reayanın ürünlerini ambarda mühürleterek bir süre için pazarda tek satıcı olarak kalması ve pazara önceden çıkmanın avantajıyla daha yüksek fiyattan satış yapabilme hakkını elinde tutması. (Bu hak, feodal Avrupa'nın da yaygın bir uygulamasıdır.)

Manüfaktür: Genellikle el işçiliğine dayanan ve çok sayıda işçiyi bir araya getiren büyük üretim işliği/fabrikası.

Mecelle: 1868-1878 yılları arasında Cevdet Paşa başkanlığındaki bir komisyon tarafından fıkıh hükümleriyle bu konudaki türlü hükümleri 16 kitapta bir araya getirecek şekilde hazırlanan ve 1926'daki Medeni Kanuna kadar medeni yasa yerine kullanılan düzenlemeler bütünü.

Mirî topraklar: Bkz. Arazi-i mirîye

Muhassıl: Tanzimat reformları kapsamında mültezimlerin yerine geçirilmek istenen, bölgesel değil ülke çapında merkez adına yetkilendirilen ve maaşı Hazinece ödenen vergi tahsildarı.

Muhtesip: Kadı'nın yardımcısı, özellikle çarşı-pazar denetiminde/narh uygulamalarında görevli yönetici sınıf üyesi.

Mukataa: İltizam sahaları veya iltizama verilen gelir grupları. Mukataa olarak kümelendirilen çeşitli vergilerin belirli bölgelerden tahsili işi mültezimlere "ihale" ediliyordu.

Mülga: Varlığı kaldırılan, kapatılan, hükümsüz kalan.

Mültezim: Belirli bir bölgede belirli bir vergiyi (veya vergi kümelerini) belirli bir zaman dilimi için (17. yüzyıl sonlarından itibaren süre sınırı olmaksızın, Tanzimat sonrasında yeniden süreli olarak), genellikle en çok peşinatı verenin tercih edildiği bir ihale usulüyle tahsil yetkisini elde eden kişi.

Mürur-u zaman: Zaman aşımı. Köhnemiş ilişki.

Müsadere: Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat öncesinde, özellikle 16-19. yüzyıllar arasında, egemen sınıfın bazı üyelerinin (haksız bir biçimde edinildiği gerekçesiyle) malına mülküne merkezi otorite (padişah) adına el konulması yöntemi.

Müsakkafat: Binalar, üzeri damla örtülmüş olan yapılar.

Mütegallibe: Zorbalar. Özellikle taşrada ve kırsaldaki zorba takımı.

Mütehakkim: Hâkim olan, hükmeden; zorbalık eden.

Mütekâmil: Olgunlaşmış, gelişmiş, gelişkin.

Narh: Osmanlı'da idari olarak belirlenen fiyatlar. Bu fiyatlar genellikle bir tavan fiyat işlevi görüyordu (ama istisnaen tersi de geçerli olabilirdi) ve tavan fiyatlar genellikle piyasada oluşan fiyatın yaklaşık yüzde 30 altında tutulduğu için iflaslara veya kaçakçılığa neden olabiliyordu. Fiyatları çarşıda denetleyenler kadıya bağlı muhtesiplerdi. (Bu uygulamanın erken örneklerinden birini, MS 3. yüzyıl sonunda Roma İmparatoru Diocletien vermiştir.)

Nim-çift: Yarım çift. Reaya çifti yarım ise, bazı yükümlülükleri de (örneğin çift resmi de) yarım alınırdı. (Bu durumda alınan yarım çift resmi, resm-i bennak adını alırdı.) Bkz. Resm-i bennak.

Öşrî topraklar: Osmanlı'da 16. yüzyılda İslâm topluluklarından fethedilen topraklar. Bu topraklar Müslüman nüfusa öşür vergisi ödeme koşuluyla bırakılıyordu. Köylülür, topraklarının tüm mülkiyet haklarının sahibi sayılıyorlardı.

Öşriyye: Öşüre tâbi.

Öşür: Ondabir vergisi. Köken olarak Antik Roma'daki ondalık vergisi *decimus*'a kadar çıkar. Ortaçağ Avrupa'sında dîmes=dîme olarak uygulanmıştır. Osmanlı öncesinin Arap-İslam toplumlarında ve Selçuklularda da görülür. Genellikle (Osmanlı'da da olduğu gibi) gayri-safi ürün üzerinden alındığından safi ürün üzerinden oranı, verimliliğe göre değişmekle birlikte, 1/5 oranına rahatlıkla çıkmaktadır. Osmanlı'da esasen asgari yüzde 2,5 (veya 1/40) oranındaki salâriye vergisi ile birlikte alındığından, gayri-safi ürün üzerindeki oranı asgari yüzde 12,5 (veya 1/8) olmaktadır.

Putting-out = verlagsystem = **kırsal manüfaktür** = dağınık **manüfaktür** = kırsal sanayi: Bu sistemde, tüccar kapitalist genellikle *kırsal alanda yerleşik üreticilere* kullanacağı hammaddeyi sağlar ve üretilen ürünü pazarlar. Bu, üretimi dışardan kontrol etme yöntemidir. Kırsal alanda daha sık görülmesi, başlangıçta şehirlerdeki loncaların baskısından kaçınabilmek amaçlıdır. Ama bu baskı hafifledikçe şehirlerde de (bugün bile olduğu gibi) görülme sıklığı artar.

Raiyyet: Bağımlı tebaa, bağımlı köylü. Reayanın tekil hali.

Reaya: Bağımlı köylüler (raiyyet sözcüğünün çoğulu). Sözcük, 19. yüzyılda anlam değiştirerek gayrimüslim kökenli Osmanlı uyrukları için kullanılacaktır.

***Réserve* (rezerv):** Ortaçağ'da senyörün doğrudan işlediği/işlettiği alan. Bkz. Hassa çiftlik.

Resm-i ağnam: Hayvanlar üzerinden hayvan sayısına göre tahsil edilen vergi. Bkz. Ağnam.

Resm-i arus=resm-i arusâne: Gerdek (gelin) resmi. (Batı feodalitesinde karşılığı "ilk gecelik hakkı"dır; ama bu vergi de esas olarak bedenen değil, aynî veya parasal olarak alınırdı; asıl amacı kişisel tabiiyet ilişkilerinin vurgulanmasıydı.)

Resm-i bennak: Yarım raiyyet çiftleri (nim-çiftler) için ödenen yarım çift resminin adı.

Resm-i deşt-banî: Koruculuk hakları karşılığında alınan resim ve cezalar.

Rical: Osmanlı Saray çevrelerinin yüksek orunlu hâkim sınıf üyeleri.

Rihabur: Tefeci.

Rüsum: Vergiler, resimler. (Resmin çoğulu.)

Rüsum-u raiyyet: Raiyyetin kişiliği üzerindeki haklar dolayısıyla, tımar beyinin "sahib-i raiyyet" sıfatıyla hak kazandığı vergiler. Bu vergiler, örfi vergilerdendir.

Rüsum-u serbestî/ serbestîye: Örfi vergilerden olan bu serbest vergilere, has ve zeamet gibi serbest tımar sahipleri, tıpkı örfi yükümlülüklerin tamamı için olduğu gibi, "sahib-i raiyyet" ve "serbest tımar sahibi" sıfatlarıyla hak kazanıyorlardı.

Rüsum-u şer'iyye: Şer'i kökenden daha eskilere (Antik Roma'nın *decimus*'una) çıkıyor olmakla birlikte, toprak üzerindeki üstün mülkiyet hakları dolayısıyla alınan ondabir vergisi (öşür), salâriye (zekat oranında) gibi vergiler.

Sahib-i arz: Tımar beyi, "sahib-i arz" sıfatıyla yani toprak mülkiyeti üzerindeki hakları dolayısıyla köylünün ürünü üzerinden öşür vb. şer'i vergilere hak kazanmaktaydı.

Sahib-i raiyyet: Tımar beyi, "sahib-i raiyyet" sıfatıyla yani köylünün kişiliği üzerindeki hakları dolayısıyla "rüsum-u raiyyet"=örfi vergiler kategorisinden "çift resmi" ve benzerlerini, bazı baş vergilerini, angarya gibi bazı kişisel hizmet yükümlülüklerini talep edebiliyordu.

Sahih vakıf: Gerçek vakıf. (Vakfedilen taşınmazın vakfedenin gerçek mülkü olmasına bağlı olarak.)

Salâriye: Tımarlı beyinin atının beslenmesi adına gayri-safi ürün üzerinden alınan 1/40 yani zekat oranındaki aynî vergi.

Sancak: Osmanlı idari teşkilatlanmasında il (vilayet) ile ilçe arasında kalan yönetim bölümü.

Sancakbeyi: Osmanlı yönetim sisteminde sancak bölümünün idari ve askerî yöneticisi.

Sekban: Osmanlı'da önce ümeranın sonra fiili yerel güçlerin emrinde görev yapan ücretli askerler.

Serbest mülk: Hizmet yükümlülüğüne tâbi olmayan ve kuruluş döneminde oldukça yaygın olan mutlak mülkiyet türü. Bkz. *Alleu, franc-alleu.*

Serbest tımarlar: Padişah hasları dışındaki haslar ve zeametlerden oluşan ve yıllık 20 bin akçeden milyon akçeye kadar uzanan, yüksek gelirler getirdikleri için rical ve ümeraya temlik edilen büyük tımarlar.

Sipahi: Tımar beylerinin sayıca en büyük bölümünü oluşturan, yıllık 20 bin akçeden daha az gelire sahip tımarlara tasarruf eden hâkim sınıfın alt kategorisi.

Subaşı: Barış zamanı güvenlik işlerinden sorumlu ve bir sancakbeyine bağlı olarak görev yapan taşra beyi.

Tahakküm: Baskı, hükmetme. Zorbalık.

Tahrir: Osmanlı'da arazi sayımı, yazımı.

Tahsis: Özgüleme; bir şeyi bir kimseye verme/ayırma.

Tahvil: Dönüştürme, değiştirme, çevirme.

Tedricen: Azar azar, gitgide.

Tefviz: Bir taşınmaz malı bilinen değeri karşılığı bir kimseye verme.

Tekâlif-i şakka: Kanun dışı ortaya çıkan salmaların, bidatların, kanun çerçevesi içine alınarak yasalaştırılmış hali.

Telakki: Kabul etme, öyle sayma; anlayış.

Temayüz: Sivrilme, görünür olma, seçkinleşme.

Temellük: Kendine mal etme, sahiplenme, el koyma. (*Appropriation.*)

Temerküz: Yoğunlaşma.

Temlik/temlik etmek: Mülk olarak verme. Bir hakkın diğer bir kimseye geçirilmesi.

Temliknâme: Bir hakkın bir başkasına geçirilmesine izin/onay verildiğini gösteren belge.

Tenevvü: Çeşitlenme, çeşitlilik.

Terakki: İlerleme, yükselme, gelişme.

Teşmil: Kapsamına alma; kapsamını genişletme.

Tevcih: Yöneltme; orun/aşama verme; terfi ettirme.

Tevhit: Birleştirme.

Tevzi: Dağıtma; üleştirme.

Tevzii vergi: Belirli bir topluluğu kollektif olarak bir vergiden sorumlu tutan dağıtma vergisi (dağıtımsal vergi).

Tezahür: Belirme, görünme, gözükme, ortaya çıkma, oluşma; belirti.

Tezkere: Bir iş için izin verildiğini bildiren resmi kâğıt.

Tezkereli tımar: Merkezi iktidarın (sultanın) tezkeresi ile verilebilen, genellikle gelirleri 6 bin ile 20 bin akçe arasında kalan yüksek gelirli sipahi tımarları.

Tezkeresiz tımarlar: Yöresine göre değişmekle birlikte genellikle 6 bin akçenin altında yıllık gelire sahip olup doğrudan beylerbeyleri tarafından sipahilere tevcih edilebilen tımarlar.

Tımar/timar: Osmanlı mirî toprak rejiminde, askerî ve/veya diğer hizmet yükümlülükleri karşılığında hâkim sınıf katmanlarına tevcih edilen dirlik. (Tarihçilerin çoğu "timar" yazılışını tercih ederken bir bölümü de Türkçe ses uyumu bakımından "tımar" sözcüğünü benimsemektedir; bu çalışmada da bu sonuncusu kullanılmış, ancak alıntılarda yazarın tercihine uyulmuştur.) Genel kullanımda tımar sözcüğü her ne kadar Batı Avrupa feodalitesindeki bir kamusal hizmet karşılığı tasarruf edilen ve miras bırakılamayan nitelikteki *beneficium/ bénéfice*'e daha yakın gözükse de, hem fiefferin de kökeninde bir yükümlülük ilişkisinin olması, hem tımarların babadan oğula geçmesinin tamamen engellenememiş olması, hem de bir sınıf olarak tımarlıların sınıfsal imtiyazlarını her daim korumuş olması nedeniyle bu çalışmada fief-bénéfice ayırımı genellikle ihmal edilmiştir.

Ümera: Osmanlı taşra beylerinin geneline (beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı, alay beyi, vs.) verilen isim. Ümeraya mensup olanlar, aynı zamanda kendi bölgelerinin yönetsel ve askerî/inzibatî sorumluluğunu da taşımaktaydılar.

Vâridat: Gelir, gelirler.

Vasal (*Vassal*): Bir senyöre/krala, kendisine tevcih edilen bir *beneficium* veya fief karşılığında tâbi durumda olan.

Vasalite *(vassalité):* Vasalin senyörüne karşı bağımlılık durumu.

Vezin: Tartı, ağırlık.

Yed-i vahit (monopol) sistemi: Osmanlı'da her bir ürün veya ürün kümesi için toptan ticaret yapma imtiyazını belirli koşullarla seçilmiş kişilere veren ticaret yapma tekeli.

Zaim: Zeamet sahibi tımar beyi.

Zeamet: Yıllık geliri 20 bin akçe ile 100 bin akçe arasında değişen serbest tımar türü.

Dizin

adem-i merkeziyet 238
Ahmed, F. 99, 211, 291, 377
Ahmet Cevdet Paşa 298
Akdağ, M. 15, 40, 45, 47-50, 53-55, 57-60, 64, 66, 67, 69, 72-75, 77, 86, 89, 90, 91, 93, 96-98, 100, 102-104, 110, 114, 117, 118, 120-123, 125, 129-131, 138-141, 148-150, 152-155, 169, 180, 183, 184, 186, 188, 192, 193, 195-197, 198-203, 207-211, 219, 221, 225-228, 232, 239, 377
Aksoy, S. 46, 84, 300, 301, 304, 305, 377
Aktan, R. 334, 349, 350, 377
Alemdar Mustafa Paşa (Rusçuk Âyanı) 247, 248
Alexandrescu-Dersca 153, 229, 232, 377
Altıgün, P. 98, 377
Amin, S. 12, 16, 33, 128, 142, 170, 377, 378, 392
Anadolu beylikleri 91, 111, 112, 222, 372
angarya mükellefiyet(ler)i 73
Angelov, D. 95, 378
Antoniadis-Bibicou, H. 62, 95, 166, 169, 170, 378
arazi-i emiriye-i mevkufe 302
arazi-i emiriye-i sırfa 302
Arazi-i haraciye 298
Arazi-i Mevad 305
Arazi-i öşriye 298
Arazi Kanunnamesi 130, 177, 236, 258, 274, 293-295, 297, 300, 306, 308, 310, 315, 379
artık-sağma düzeneği 35, 372
artık-ürün 46, 47, 51, 59, 107, 144, 184, 231
artizanal üretim 30, 149, 220, 266
askerî feodal devlet 160, 166
askerî-sivil idare 183
askerî-tarımsal rejim 88, 180
Asyatik toplum 123, 163
Asya (Tipi) üretim tarzı (AÜT) 9-15, 40, 41, 60, 61, 62, 68, 78, 122, 123, 126, 142, 156, 160, 161, 163, 167, 168, 170, 370, 394
Avcıoğlu, D. 41, 78, 118, 157, 160, 220, 221, 245, 248, 249, 251, 276, 290, 322, 360, 367, 378
Avrupa feodal modeli 88
Avrupalılaşma-Batılılaşma-sömürgeleşme 272
Avrupa-merkezci bakış 25, 170
âyan 162, 192, 210, 239, 240, 244, 245, 247, 248, 252, 293, 308
aynî-rant 200
aynî-vergi 295

Baban, Ş. 192, 195, 378

Badia, G. 234, 383, 387
bağlılık/hediye sistemi 96
Bailey, F. E. 268, 270, 378
Bairoch, P. 319, 342, 344, 346, 378
Balta Limanı Anlaşması (1838) 264
Barkan, Ö. L. 14, 15, 18, 19, 35, 45, 47-60, 64, 65, 67, 69, 70,-77, 82-87, 89-92, 94-96, 99-101, *103-109*, *111-116*, 118, 122, 123, 125, 136, 140, 145, 161, 162, 166, 169, 171, 177, 185, 186, 189, 192, 194, 203-208, 214, 215, 220, 221, 293, 294, 296, 300, 304-309, 313, 314, 377-380
baş vergisi 41, 55, 116, 193, 241, 352, 395, 398
Batı Avrupa senyörlükleri 72
Batı kolonyalizmi 234
Batı yanlısı 253, 285, 295
bedel-i nuzul vergisi 193, 194
Beldiceanu-Steinherr, İrene 50
beneficium 45, 85, 180
beratlar 69, 260
Berkes, Niyazi 97, 148, 161, 181, 182, 191, 230, 239, 242, 244, 245, 247-250, 260, 296, 380
Beşikçi, İsmail *112*, *160*, 380
beylik çiftlik 69, 71, 138
beylikler 90-93, 114, 222
bid'at 56, 74
1243 bozgunu 89
1838 Ticaret Anlaşması 228, 252, 259, 261, 266, 268, 296
1839 Tanzimat Fermanı 177, 257, 271, 272, 274, 293
1740 kapitülasyonları *224*, *260*
1856 Islahat Fermanı 257, 274, 309
1908 burjuva devrimi 285
Bilim ve Sanat dergisi 10
Bloch, M. 32
Boran, B. 9, 10, 23, 159, 160, 163, 380, 387
Boratav, K. 10
borç ve rant piramidi 34
Boulos, J. 92, 380
bozgun/kaçgun 197
Braudel, F. 85-87, 93, 98, 105, 116, 125, 151, 157, 171, 181, 182, 185-187, 199, 202, 208, 220, 221, 223, 226, 227, 235, 380
Bréhier, L. 91, 92, 154, 169, 380
Brochier, H. 12, 23
Buçuktepe İsyanı 98
Bulutay, T. 11
Bulutoğlu, K. 288, 291, 296, 381
burjuva-köylü yolu 27
burjuva-toprak ağası yolu 28, 371
büyük topraklı işletmeler 32

Cahen, C. 89, 90, 168, 381
Canale, J. S. 41, 163, 167, 381
Casanova, A. 33, 34, 35, 381
cebelü 48, 50, 86, 108, 111, 180, 198, 205, 393
Celali İsyanları 179, 184, 197, 206, *207*, 209, 210, 231, 232
Cem, İ. 160, 162, 185, 190, 206, 325, 377, 381
CERM (Fransız Komünist Partisi Marksist İnceleme ve Araştırma Merkezi) 11, 41, 49, 62, 187, 378, 381, 383-386, 388, 389, 392
Chesnaux, J. 41, 62, 381
Cohen, F. *327*, *381*
Conker, O. 264, 275, 290, 356, 381
Coquery-Vidrovitch, C. 122, 381

Cuinet, V. 275, 318, 328, 334, 340, 381
Cvetkova, B. 94, 95, 120, 129, 139, 141, 153, 179, 191-194, 205, 208, 221, 230, 381, 382
çarpık kapitalizm 12
Çavdar, T. 156, 181, 248, 272, 274, 279, 284, 286, 288, 340, 354, 382
çift bozan resmi 54, 64, 65
çift bozan tazminatı 54, 65
çift resmi/kulluk akçası 55, 66

dağınık manüfaktür 137, 281, 282
değişim değeri 132-134, 137, 139, 141, 230
demografik rejim 211, 215
deniz-aşırı ve kolonyal genişleme 31
derebeyi 108, 210, 244, 245, 247, 248, 315
deşt-bânlık hakkı 75
Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) 156, 181, 278, 279, 283, 327, 328, 342, 345-348, 359, 363, 382
devşirme veya toplama sistemie 13, 97, 125, 126, 249, 294
devşirme devlet memurları 13
devşirme/kul grubu 126
dış borçlanma 274, 288, 290, 297, 355, 359
dîme/decimus 54
dirlik rejimi 298
divânî payı 114
divâniye 121
Divitçioğlu, S. 9-11, 14, 16, 35, 40, 41, 46, 48, 66, 68, 74, 76, 84, 85, 88, 93, 96, 100, 117, 118, 122, 123, 128-132, 142, 144, 160, 162, 190, 382, 383
Djeghloul, A. 168, 382
Dobb, M. 9, 14, 28, 29, 30, 187, 371, 372, 382, 383, 384, 390, 391
doğrudan temellük 80
Doğu Anadolu sancakları 112
Doğu despotizmi 122, 123
dolaylı müdahale 104, 178
dolaysız-dolaylı rant yükümlülükleri 190
Ducruet, J. 274, 276, 278, 279, 288, 289, 356, 360, 361, 383
Düyun-u Umumiye İdaresi (DUİ) 274, 289, 290, 291, 292, 297, 355

Ekinci, İ. 9, 383
ekonomik durgunluk 34

ekonomi-politik 11
Eldem, V. 264, 276, 277, 282, 283, 285, 286, 288, 291, 326, 329, 340, 341, 343-348, 350, 351, 353, 355-358, 365, 383
emek-rant 30, 33, 79, 114, 165, 322
Emmanuel, A. 263, 383
enflasyonist eğilim 228
Engels, F. 62, 120, 123, 145, 148, 163, 167-169, 234, 263, 381, 383, 386, 387
Erdost, M. 160, 383
Eski Rejim 26
eşkinci tımarı 107, 110
eşkincülü mülkler 111
eşraf ve âyan 239, 244, 249, 253, 273, 293, 350, 361
evlatlık vakıf 89, 233, 303

Fatih Kanunnamesi 55
feodal aşırı-sömürü 238
feodalizmden kapitalizme geçiş 9, 25, 29, 253, 274, 310, 383

feodal sentez 171
feodal tip 160
feodal üretim tarzı (FÜT) 13, 15, 25, 41, 60, 157, 161, 373
ferağ vergisi 300
Fetret Devri 195
Filipoviç, N. 95, 199, 203, 204, 383
firar/kaçgun olayı 210
Fişek, K. 160, 218, 242, 383
formariage yasağı 59, 65
Fourquin, G. 31, 56, 68, 72, 79, 103, 157, 165, 166, 209, 383
Foursenko, A. 28, 383
Fourtado, C. 383
Francès, E. 154, 170, 383
Fransa'daki Türk Öğrenci Birliği (FTÖB) 11
Fransız Komünist Partisi (FKP) 10, 11

Galissot, R. 45, 83, 144, 145, 165, 168, 170, 234, 383, 387
Gardane, P. A. 251, 384
Gauthier, F. 26, 29, 384
gayri-sahih vakıf arazileri 300
gecikmiş feodalite 33, 160
geçiş tipolojileri 30, 372
Gedik teşkilatı 264
General Sebastiani 244, 250
Georgiades, D. 269, 334, 384
gerçek temellük hakları 80
Godelier, M. 62, 63, 122, 123, 167, 384
Grenon, M. 28, 29, 384
gulâm 77, 97
Güçer, L. 14, 147, 220, 384
Güreli, O. 351, 384

Hakan, G. 383
has 45, 47, 51, 66, 69, 99, 119, 139, 142, 181
hassa çiftlik 69, 72, 138
hayri vakıflar 117
hegemonya paradoksu 234
Hilav, S. 160, 169, 384, 386
Hill, C. 384
Hilton, R. 79, 384
Hincker, F. 33, 166, 384
Hobsbawm, E. 30, 384
Hoell, G. 29, 34, 384
Hommaire de Hell 265
Hristiyan-sipahi kurumu 94
hukuki-idari otonomi 75

II. Mehmed'in Örfî Kanunnamesi 50, 54, 71
Issawi Ch. 385, 387
içsel-bağımlılık 179
ideal ortalamalar 29
ikinci serflik 33, 35, 104, 237, 238, 314
ikta 88, 89, 92, 171
"İkta" makalesi 88, 391
ilksel (ilkel) sermaye birikimi 26
iltizam 107, 110, 118, 122, 141, 189-194, 204, 212, 218, 222, 238, 249, 241-243, 272, 289, 295, 296, 325, 354, 356, 399, 404
İnalcık, H. 55, 56, 68, 82, 87, 91, 92, 93, 95, 98, 99, 105, 120, 150, 155, 162, 179, 190, 193, 203, 207, 224, 225, 226, 231, 239, 245, 252, 253, 384, 385
İngiliz yolu 26, 27, 28, 371
inhisar 74, 291
İrad-ı Cedit reformu 247
İslâm Ansiklopedisi 15, 19, 88, 215, 379, 391
İttihat ve Terakki 285, 291, 377

Jön Türk devrimi 285

kaçgun hareketi 209-211, 317
kale muhâfızı timarı 107
kalıtsal kiracı 56
Kanunî Sultan Süleyman 184
kapıkulu 97, 244, 396
Kapıkulu ocakları 244
kapitalist aksiyom 215, 216
Karal, E.Z. 298, 385
kendine-yeterli 130, 141
kent meclisleri 31
kırsal-askerî rejim 187
kırsal feodalizmi 168
kırsal göç 209, 233, 308
kırsal mülkiyet yapıları 92
kırsal sanayi (*putting-out*) 135, 280, 281
kırsal senyörler 32
kırsal yerleşimlerin öz-tüketim düzeyi 128
Kıvılcımlı, H. 9
klasik feodalite 143
komprador burjuvazi 288, 295, 354
komünal mülkiyet 130, 131, 305, 306, 311
konar-göçerlik veya (dönüşüm sürecindeki) yarı-göçebelik 102
korporasyonlar 135, 148, 151
Kovatcheff, Y.G. 313
kökenleri belirsiz ve anonim kullar 100
Köprülü, F. 45, 89-91, 103, 298, 299, 302-305, 385
Kula, W. 370, 385
kul kökenliler 98, 99, 101
kulluk akçası 55
Kurmuş, O. 250, 265, 267, 268, 270, 276, 277, 280, 282, 287, 310, 333, 335, 340, 341, 359, 385
Küçükömer, İ. 10, 19, 160, 234, 246, 248, 385

La Pensée dergisi 41
Lemarchand, G. 128, 385
Lenin, V. İ. 27, 28, 34, 381, 383, 385, 386
levanten 192, 224, 259, 273, 283, 286, 287, 354
levend sınıfı 77, 140, 207, 209, 210
lonca 146, 148, 225, 264, 281
Lütfü Paşa 186

Magna Carta 248
mainmorte kuralı 56, 59
maktû sistemi 240
mâlikâne-divânî 114, 378
malikâneler 46, 47, 59, 71, 89, 118, 120
mâlikâne payı 114
mâlikâne-vakıf 115
Mantran, R 96, 97, 119, 135, 142, 146, 148-150, 152-154, 169, 185, 219, 220, 223, 224, 225, 227, 228, 386
marjinal verimlilik 31
Marksizm 41
Marx, K. 11, 19, 26, 27, 29, 32, 34, 35, 41, 62, 63, 120, 123, 124, 130, 132-135, 144, 145, 148, 151, 152, 158, 159, 163, 164, 167-169, 202, 209, 211, 213, 214, 230, 232, 234, 263, 336, 371, 377, 381, 383, 386, 387
Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı 41, 163
Grundrisse 132, 134, 386
Matkovski, A. 132, 213, 387

Mears, E. G. 286, 342, 363, 387
Mecelle 298, 307, 310, 375
Mehmet Ali Paşa (Mısır Valisi/Hidivi) 248, 252, 261
merkantilizm 31, 157, 237
merkezî bağımlılaştırılma 101
merkezî feodal devlet 159
merkezî iktidar 51, 83, 110, 120, 126, 131, 146, 147, 162, 170, 177, 187-189, 192, 197, 226, 238, 247, 248, 249, 250, 271, 272, 297
merkezî vergiler 69, 79, 121, 129, 187, 193, 210
merkezkaç güçleri 192, 238, 241, 249
meta-para 323, 338
metruk topraklar 304, 305
Mile, L. 215, 387
mirî sistem 89, 96, 106, 111
mirî topraklar 45, 46, 72, 116, 118-120, 212, 240, 243, 298, 299, 301, 302, 307
monopol hakkı 73
monopson yöntemi 154, 155, 290
Morawitz, Ch. 277, 387
Morier, J. 251, 387
Muharrem Kararnâmesi 289
mukataa 141, 187, 189, 192, 218, 242, 243, 323
Mutafcieva, V. P. 120, 138, 387
mülkiyet-büyük üretim 337
mülkiyet ve veraset hukuku 59
mülk tımarlar 111, 112
mülk topraklar 124, 298, 301
mültezim-ağa tipolojisi 361
mültezim-işletmeci 237
müsadere 120, 213, 222, 233

Naip 46
Namık Kemal 322
narh 149, 150, 228
neo-Marksist 21
New York Daily Tribune 169
Novichev, A. D. 327, 328, 329, 336, 340, 368, 369, 387

ortakçı kullar/kulluk 15, 35, 59, 60, 65, 90, 103, 378
ortakçılık 35, 70, 144, 314, 320, 323, 333, 336, 367, 368, 369
ortaklaşa egemenlik 239
Osmanlı'da üretim tarzı 162
Osmanlı toprak rejimi 45, 162, 236, 298, 315
Ostrogorsky, G. 95, 387
otonom birimler 48
Oyan, O. 10, 12, 16, 61, 159, 387
Ökçün, G. 266, 388, 389
öşür 49, 64-66, 73, 76, 103, 116, 121, 129, 197, 278, 289, 296, 300, 307, 323, 324, 338, 361
özgür köylü 15, 68, 104
Özgür, Ö. 160
öz-tüketim 128, 137, 143, 323, 326
öz-yeterlilik 132, 133

Palmerston, L. 263
Pamuk, Ş. 12, 16, 19, 336, 341, 388
Parain, Ch 30, 33-35, 67, 68, 79, 123, 144, 166, 381, 388
para-rant 30, 79, 114, 128, 129, 142, 154
patriarkal türde ilişki 76
Perceval, L. 342, 388
Perenyi, J. 115, 388
Pesendî 322
Peşkeş 90

Pirenne, H. 14, 388
polikültür 326, 331
Poncet, J. 88, 388
Poulantzas, N. 28, 388
pre-kapitalist 9, 25, 35, 117, 122, 142, 143, 160, 173, 215, 234, 265, 312, 315, 361, 373

raiyet rüsumu 55
rant kuramı 21
reaya-serf farklılığı 79
Recherches Internationales dergisi 33
resm-i bennak 55
resm'i deşt-banî 75
Rey, P. P 29, 389
Ricardocu 21
Robin, R. 28, 29, 384
Rodinson, M. 135, 160, 389
romantik muhafazakârlık 214
Rosier, B. 32, 158, 389
Rougon, F. 269, 275, 277, 280, 318, 320, 324, 328, 333, 334, 336, 340, 343, 352, 367, 368, 389
Rumeli fütûhâtı 92
rüsum-u raiyyet 66
rüsum-u serbestî 49, 66, 67
rüsum-u şer'iyye 67

Sadrazam Rüstem Paşa 221, 227
sahib-i arz 66
sahib-i raiyyet 66
sahih vakıflar 302, 303
sahiplerinden oğullarına miras hakkı 85
salariye 55, 76, 103
salma 55, 183, 203
sanayi sermayesi 29, 280, 358
Sarç, Ö.C. 261, 265, 266, 269, 280, 389
sekban sınıfı 77, 183, 186, 198, 205, 207, 232
sekban akçesi 183
Sencer, M. 9, 10, 48, 51, 85, 86, 89, 102, 116, 118, 128, 157, 160, 162, 181, 191, 192, 195, 383, 389
Sencer, O.
Sened-i İttifak 246, 247, 248, 253
serbest emek 133
serbest mülkler 113, 114
serbest tımar 47, 48, 50, 51, 66, 121, 180
Serhat kulları 244
Sermayenin sosyal/etnik bileşimi 286
Sertel, Y. 41, 68, 93, 160, 162, 212, 389
sipahinin devlet otoritesine bağımlılığı 82
sipahizade 93
siyasi-iktisadi ideoloji 47
Soboul, A. 27, 28, 29, 31, 33, 34, 56, 65, 101, 108, 281, 371, 389, 390
sosyal hiyerarşi 48, 53
sosyal işbölümü 76
sosyo-politik üstyapı 28, 88, 230
Stahl, H. H. 62, 390
Stanescu, E. 93, 390
stricto sensu 76
sui generis 9, 15, 172, 393
Suvla, R. Ş. 192, 193, 288, 296, 390
Sümer, F. 103, 390
Şanda, H.A. 185, 186, 192, 196, 206, 245, 266, 275, 278, 285, 290, 296, 315, 321, 329, 330, 332, 336, 357, 358, 390
Sweezy, P. M. 14, 28, 76, 187, 382, 383, 384, 390, 391

Şevki, M. A. 322, 390
Şeyh Bedrettin İsyanı 98

Tahir, K. 9, 160
Takahashi, K. 79, 390
takip hakkı 64, 65
tapu resmi 53, 56, 57, 121
tarımsal ve artizanal üretim 30
tarımsal-vergisel rejim 191
tarihsel formasyon 172, 173, 371
tasarruf hakkı 53, 57, 68, 78, 119, 121, 238, 300
tefviz 299, 300, 307, 393
tekâlif-i şakka 183
Tekeli, İ. 99, 292, 391
temlikname 117, 119
Tengirşenk, Y. K 261, 263, 268, 391
Testa, I. 222, 223, 244, 250, 252, 260, 262, 302, 310, 391
tevzii vergi 194, 393
tezkere sistemi 268
tımar beyinin "rezervi" 69
Tımarların kılıç veya çekirdek bölümleri 85
ticari sermaye 135, 155, 158, 280
Todorov, N. 129, 130, 136, 142, 147, 149, 151, 157, 280, 286, 287, 391
Tokatlı, Atilla 169, 386
toplama sistemi 272
toplumsal formasyon 25, 27, 29, 39, 40, 80, 81, 126, 160, 161, 164, 165, 167, 168, 172, 173
toprak gelirlerine dayalı olan vakıflar 117
toprak rantı 26, 45, 114, 124, 162, 249, 316, 384
toprak sahipleri sınıfı 26, 252, 308
Tsankova-Petkova, G. 391
Tuna Valisi Mithat Paşa 357
Turan, Osman 88, 391
tutma 111, 182, 336
Türk-İslam kökenliler 98
Tütün Rejisi 290, 356

Ubicini, M. A. 263, 265, 270, 275, 287, 316, 318, 319, 391
Urquhart, D. 193, 241, 243, 262, 265, 266, 268, 319, 391
Uzunçarşılı, İ. H. 184, 391
ücretli emek 315, 317, 320, 336, 337
Ülgener, S. 149, 219, 391
üretim tarzı 9-13, 16, 17, 18, 25, 33, 40, 61, 98, 142, 145, 159-163, 167, 186, 337, 370, 372, 373, 382
üstün mülkiyet sahibi 67, 82
üstyapı kurumlar 15, 61

vakıflar 89, 109, 117, 118, 120, 121, 171, 189, 191, 302, 303
vakıf reayası 120
vakıf-tımar 115
Varga, E. 41, 62, 168
vasalite sistemi 83, 88, 100
veçhe 366
vergisel üretim tarzı (VÜT) 12
Vergopoulos, K. 12, 13, 23, 170, 179, 200, 215, 216, 225, 230, 270, 307, 313, 316-318, 320, 325, 331, 349, 378, 391, 392
Vilar, P. 31, 32, 33, 34, 35, 145, 158, 392
Viquesnel, A. 245, 263, 265, 266, 270, 272, 280, 296, 309, 316, 318, 319, 322, 328, 331, 332, 352, 392
voyvoda 46, 48, 245

Yabancılara Toprak Satışı Kanunu 302
yabancı sermaye 258, 267, 271, 273, 279, 285, 286, 316, 356, 359, 374
yarı-feodal 168, 244, 271, 312, 325, 335, 366, 368
yarı-feodal Türk sistemi 168
yarı-otonom beyler 244
yarı-sömürge 157, 235, 273, 284, 288, 292, 347
yed-i vahit 263, 264, 268
"yeni" vergi tahsil yöntemi 191
Yerasimos, Stefanos 12-14, 16, 45, 51, 54, 55, 74, 82-84, 88, 97, 101-103, 117, 118, 122, 138, 154, 161, 189, 199, 204, 207, 217, 218, 222, 232, 239, 241, 243, 245, 247, 249, 251, 252, 285, 287, 291, 300, 307, 309, 355, 356, 371, 392
Yön dergisi 163, 380

zaim 110
zeamet 45, 51, 52, 66, 69, 86, 99, 106, 108, 142
Ziya Paşa 322

Bu çalışmada Sencer Divitçioğlu'nun Osmanlı toplumunu Asya üretim tarzı (AÜT) çerçevesinde bir modele yerleştirmesine sistematik bir yanıt oluşturulmaktadır. Osmanlı toplumunu kendine özgü (*sui generis*) olarak tanımlayan ve feodal üretim tarzının hâkimiyetini reddederken istemeden AÜT tezlerini savunanlara dolaylı destek veren önemli iktisat tarihçimiz Ömer Lütfü Barkan'ın görüşleri de eleştiri kapsamına alınmaktadır. Barkan üzerinden bir anlamda partikülarizm/kendine özgücülük sarmalına hapsolmuş bütün Osmanlı tarihçilerine de dolaylı bir eleştiri yöneltilmiş olmaktadır.

Çalışmanın bir diğer tartışması, Osmanlı ekonomik ve sosyal sisteminin çözülmesi ve dönüşmesinin "kendiliğinden" kapitalizme evrilme olanaklarının yapısal sınırları üzerinedir. Bir sanayi devriminin sürükleyici ve dönüştürücü etkisinden yoksun olan ve dolayısıyla bu devrim tarafından belirlenen dış dinamiklerin belirleyici etkisine fazlaca açık olan bir yarı-bağımlı çevre ekonomisinde, bozulmuş feodal ilişkilerin kapitalist ilişkilere evrilmesi Osmanlı döneminde gerçekleşememiş ve bu sorun tüm hibrit özellikleriyle 20. yüzyıl ortamına ve Cumhuriyet dönemine taşınmıştır.

Bu kitabın iddiası, 1970'lerde yoğunlaşan Osmanlı'da hâkim üretim tarzı tartışmalarını gene 1970'lerden gelerek zenginleştirmek ve bir anlamda eksik halkayı tamamlamaktır. Buna karar verecek olan kuşkusuz okuyucunun kendisi olacaktır.

Kapak resmi: Matrakçı Nasuh (1480-1564)

THG 0199778 FVL
THG 0199778 FVL

24 TL. KDV DAHİL
ISBN 978-605-172-160-6
9 786051 721606
Yordam Kitap
YordamKitap YordamKitap